

86

LATVIEŠU
LEKSIKAS
ATTĪSTĪBA

AR DARBA SARKANĀ KAROGA ORDENI APBALVOTA
PĒTERA STUČKAS LATVIJAS VALSTS UNIVERSITĀTE

LATVIEŠU LEKSIKAS ATTĪSTĪBA

ZINĀTNISKIE RAKSTI, 86. SĒJUMS

IZDEVNIECĪBA «ZINĀTNE»
RĪGĀ 1968

REDAKCIJAS KOLEĢIJA:

filol. zin. kand. doc. A. LAUA,
filol. zin. kand. doc. K. GAILUMS,
filol. zin. kand. doc. M. SEMJONOVA,
filol. zin. kand. D. ZEMZARE (atb. red.).

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

канд. филол. наук доц. А. Г. ЛАУ,
канд. филол. наук доц. К. Я. ГАЙЛУМ,
канд. филол. наук доц. М. Ф. СЕМЕНОВА,
канд. филол. наук Д. Э. ЗЕМЗАРЕ (отв. ред.).

Publicēts saskaņā ar Latvijas PSR ZA
Redakciju un izdevumu padomes 1966. gada 21. aprīļa lēmumu

**ARTURA OZOLA
PIEMIŅAI**

f. J. J. J.

Artura Ozola diena

Pas romantisgu spēšu cildinu es lotožu vīru,
kas Ozols saucas. Mūžu vīrišķīgu, kuru,
Vēlā kara iņpliet gaisma brīnāmāina.

Tā lidinās ap mūsu Santas dainām,
Lai atsegtas šiek daudzkarainās spēles.

Kā jelta lietus nobirst vārdu pīles

No dārnai šalvojotā ozol gara.

Mēs vīramēr atrānam pī romantijas mīlas,

Še acim laipnājam, pī gudrā, šaidrā gara.

Še cilvēcē, ko spēšu aļņim vārnā pīmim,

Šo vīrs, i iņnāis no Santas drēseles,

Ar nāni spēņojis, mums gaismas ceļu vīmim

Un romoguris pleens sev milzē darbu ves.

Mirdza K. Kumpē

IEVADAM

Mēs uz priekšu vēršam savas domas,
Mūsu ražu mantinieki vāks.

J. Sudrabkalns

P. Stučkas Latvijas Valsts universitātes Latviešu valodas katedras vadītājs, Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas korespondētājloceklis, profesors filoloģijas zinātņu doktors Arturs Ozols (1912.—1964.) bija izcils zinātnieks, liela personība, komunisti, pašreizējais skolotājs un audzinātājs, vienkāršs un sirsnīgs cilvēks.

Artura Ozola personība ir tapusi un rūdijusies sūrā, grūtā darba dzīvē. Viņš ir strādājis gan fizisku, gan garīgu darbu, bijis skolotājs dažādu tautību skolās, audzinātājs bērnu namos un vasaras kolonijās. 1933. gadā viņš uzsāka studijas Latvijas Valsts universitātē, bet varēja tās pabeigt tikai padomju laikā. 1945. gadā Arturs Ozols beidz universitāti ar izcilību. Jau ar pirmajām padomju varas dienām viņš ir aktīvs jaunās dzīves veidotājs. Kā spējīgam zinātniekam un labam organizatoram Arturam Ozolam tiek uzticēti arvien lielāki un atbildīgāki pienākumi. Kādreizējais Rīgas strādnieku zēns ir Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Folkloras institūta direktora vietnieks, P. Stučkas Latvijas Valsts universitātes Vēstures un filoloģijas fakultātes Latviešu valodas katedras vadītājs un universitātes zinātņu prorektors.

Arturs Ozols ir licis pamatus latviešu padomju valodniecībai, izaudzinājis jaunus valodnieku kadrus. Latviešu valodniecību nodibināja un ievada pasaules zinātnē Jānis Endzelīns. Viņa skolnieks Arturs Ozols pacēla to jaunā kvalitātē. Viņš bija pirmais padomju filoloģijas zinātņu kandidāts, pirmais docents Latviešu valodas katedrā, pirmais padomju filoloģijas zinātņu doktors un profesors. Nav gandrīz neviena valodnieka mūsu republikā, kuram profesors nebūtu bijis padomdevējs gan ar saviem zinātniskajiem darbiem, gan tieši — kā vadītājs un vērtētājs.

Artura Ozola mūžs pārtrūka viņa radošo spēku pašā briedumā. Darbs aprāvās, kad visvairāk gribējās rakstīt, zinātnieks aplūsa, kad būtu varējis radīt savus pilnīgākos darbus. Dzīve nekad

nebija Arturu Ozolu lutinājusi, bet pēdējie mūža gadi plecos uzvēla smagumu, ko spēj nest tikai lieli un stipri cilvēki. Katra diena profesoram bija līdz malām pilna ar sāpēm, darbu un varonību. Slimības laikā profesors uzrakstīja monogrāfiju «Veclatviešu rakstu valoda», savāca un sakārtoja materiālus tās turpinājumam «Jaunlatviešu rakstu valoda», veica kārtējo darbu katedrā, strādāja ar aspirantiem un diplomantiem un neatraidīja nevienu, kam viņš varēja palīdzēt.

Latviešu valodas katedras kolektīvam bija laime tiešā Artura Ozola vadībā strādāt turpat 15 gadu. Viņš mūs mācīja un audzināja ar komunistu prasīgumu un principialitāti. Viņa lielā atbildības sajūta un precizitāte katrā darbā bija mums neatsverama dzīves skola. Neizsmejami plašs bija profesora zinātnisko interešu loks. Ar devēja prieku viņš mums sniedza savas zināšanas, rosināja darbam. Visu mūsu darbu pavada gudrā skolotāja un audzinātāja neaizmirstamais paraugs, kādreiz teiktais padoms, viņa ieceres un idejas. Atspulgs no visa tā ir arī šis rakstu krājums.

A. Laua

A. OZOLS

AIZGŪTĀ VECLATVIEŠU RAKSTU VALODAS LEKSIKA UN MŪSDIENU LATVIEŠU VALODĀ¹

Veclatviešu rakstu valodas leksikas raksturīgākā daļa, neskaitot latviešu valodas vārdu pamatfondu, ir aizguvumi no vācu valodas. Tos pētījis Johans Zēvers. Viņa pētījumu rezultāti sakopoti monogrāfijā: Johannes Sehwers. Sprachlich-kulturhistorische Untersuchungen vornehmlich über den deutschen Einfluss im Lettischen. Berlin, 1953, 446 lpp. (sērijā: Veröffentlichungen der Abteilung für slavische Sprachen und Literaturen des Osteuropa-Instituts (Slavisches Seminar) an der freien Universität Berlin. Herausgegeben von Max Vasmer. B. 4. 2. Auflage — Unveränderter Neudruck der 1936 erschienenen ersten Auflage) — lingvistiski kultūrvēsturiski apcerējumi par vācu ietekmi latviešu valodā². Cipari aiz vārdiem mūsu pielikumā norāda šas monogrāfijas lappuses.

Vērtējot J. Zēvera apcerētos aizguvumus no mūsdienu latviešu literārās valodas viedokļa, t. i., atkarā no tā, kā aizgūtie vārdi pārmantoti, tos iedalām aktuālismos un potenciālismos.

Aktuālismi ir vārdi, kas lietojami kāda laika vispārpazīstamajā literārajā valodā. Tiem piekļaujas profesionālismi kā termini, kas kļuvuši vispārpazīstami.

Potenciālismi ir vārdi, kas netiek lietoti vispārpazīstamajā literārajā valodā, bet atrodas rezervē. Tiem piekļaujas profesionālismi, kas vēl (vai vairs) nav vispārpazīstami. Potenciālismus var zināmos nolūkos izmantot arī vispārpazīstamajā literārajā valodā. Mūsdienās tādi potenciālismi atrodami vai nu veclatviešu rakstu valodā, vai arī neliterārajā

¹ So rakstu A. Ozols bija iecerējis kā savas monogrāfijas Veclatviešu rakstu valoda pielikumu. (Redakcijas piezīme.)

² Sal. arī: Die deutschen Lehnwörter im Lettischen. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde... von Johann Sehwers. [Zürich, 1918] 168. lpp.

mūsdienu latviešu sarunvalodā līdzās apvidvārdiem, kas ir galvenais potenciālismu avots. Iespējams, ka atsevišķi potenciālisti ir savā laikā ienākuši latviešu valodā kā okacionālisti, kas ir individuālas jaunrades (individuāla dariņājuma) rezultāts.

Aplūkojot aizgūto veclatviešu rakstu valodas leksiku no mūsdienu latviešu valodas viedokļa, no šīs aizgūtās leksikas izdalīti aktuālisti un analizēti šā raksta pirmajā daļā. Pēc tam sniegts potenciālismu raksturojums.

Raksta otrajā daļā apskatīta visa pārējā aizgūtā veclatviešu leksika. Tā aplūkota īpašā sistēmā pēc komunikatīvā izliektuma sfērām.

1. AKTUĀLISTI

No J. Zēvera minētajiem 2750 (XIV lpp.) aizguvumiem no vācu valodas jāatskaita internacionālisti, kas latviešu valodā ienākuši feodālisma gadsimtos ar vācu valodas starpniecību, bet kuri pēc cilmes nav vācu valodas dzimtie vārdi. Šādu internacionālistu ir apmēram 300. Lielākā daļa no tiem (apmēram 200) ir kļuvuši par mūsdienu latviešu valodas aktuālistiem. Tie izdalīti īpaši un aplūkoti kā aktuālistu viena grupa alfabētiskā secībā. Pārējie internacionālisti iekļauti leksikas pielikuma otrajā daļā blakus citiem no vācu valodas aizgūtajiem vārdiem, kuri mūsdienu literārajā valodā vairs nav vispārpazīstami (jo ir vairāk vai mazāk speciāli profesionālisti) vai lietojami kā attīstības barbarismi (sk. turpmāk), vai arī vispār vairs nav lietojami (kā novecojušies), jo zudušas attiecīgās reālijas.

Pēc internacionālistu apskata sniegti pārējie aizgūtie stilistiski neitrālie aktuālisti. Pēc tiem — aktuālie sarunvalodas un ironiskā stila vārdi alfabētiskā secībā.

Terminoloģiska rakstura vārdi detalizēti kā historismi (hist.), etnogrāfismi (etn.), reliģismi (rel.) un militāristi (mil.).

Sarakstā kursīvā uzrādīti tie aktuālisti, kas, pēc mūsu domām, pieder latviešu literārās valodas pamatfondam. Tie ir, pirmkārt, populārākie, biežāk lietojamie vārdi salīdzinājumā ar pārējiem. Tāpēc tos varētu saukt par populāristiem. Par vārdu iedarību pamatfondā var, protams, diskutēt.

Sarakstā vēsturiskās izziņas dēļ dotas arī paralēlformas, kaut arī mūsdienu latviešu literārajā valodā tās nav lietojamas. Pirmajā vietā minētas formas, kas ar laiku nostabilizējušās kā

normālformas. Ja tādas nav uzrādītas J. Zēvera darbā, tad mūsdienās lietojamās formas liktas iekavās aiz J. Zēvera minētajām formām. Vārdu rakstība atstāta tāda, kāda tā dota J. Zēvera darbā (arī diftonga uz apzīmējums atstāts ar diviem burtiem), bet bez intonāciju apzīmējumiem.

Mūsdienās aktuālo internacionālismu, kas latviešu valodā ienākuši feodālisma gadsimtos ar vācu valodas starpniecību, ir vairāk nekā 200, no tiem pamatfonda vārdu jeb populārismu apmēram 100. Raksturīgi, ka daudzu internacionālismu forma izkropļota, it kā lai tos piemērotu latviskai artikulācijai. Sarakstā alfabēta secībā internacionālismi grupēti, ievērojot šo vārdu mūsdienu formas (piemēram, vārds *vaktuors* ievietots alfabētā pie *f* burta, jo tā mūsdienu forma ir *faktors*):

avkāts (>advokāts), altāris (rel.), alūns || aluons (>alauns), aniši (>aniss), *aptieka* || aptieķis, aptieķeris (>aptiekaris) (sar.), apustulis (rel.), arpa (>arfa), austere || austeris, *avīze*, ālavejs (>alveja);

bagarēt, bagars, balasts, *II balle*, ballēt, balzāms, *banda*, *banka*, barka, *bass* || base, bārbeles, bazūne, bazūnēt, bestija, *bībele* (rel.), bīskaps (rel.), blanka, borde, *bumba*, buoja;

ciedra || cēdris || ciedris, *cigoriņi*, *cipars* || cīpars, ciprese || cīprese, cērķelis (>cirkulis), *cukurs* || sukurs;

dakteris, dālderis || dalderis (etn.), *dimants* || demants, *dubults*, dukāts (etn.);

eļļa, enkurēt, *enkurs* || ankurs, *eņģelis* (rel.);

(faktors<) vaktuors, (forma<) vārme || vormis || vuorme;

grasis (etn.), grieķis;

ģenerāls (>ģenerālis) (mil.), *ģipsis* || ģipse;

intreses (>intereses, ar nozīmes maiņu);

jaka, jukts (āda) (>juht-);

kalme || kalma || kalmis, kaļķēt, *kaļķi*, kambaris, kamielis, kamīns (etn.), kampars, kamzuoļi, kancele || kancelis, *kancleja*, kancleris (>kanclers), *kanēlis*, kapeja (>*kaņija*), kabele || kapele (>kapella) (rel.), kaplāns (rel.), kaprālis (mil.), *kapteinis* (mil.), kardināls (rel.), kariete || karīte (etn.), kārte (>*karte*), *kartupelis*, kastaņas (>kastaņa), kastruolis || kastruole, kavente (>konvents), ķirasieris (>ķirasieris) (mil.), *klavieres*, klinķeri (>klinkers), klistīrs || klistieris, kluosteris (rel.), kupers (>*koferis*), karkšis (>*korķis*), krānis (>*krāns*), krīnuoliņi (>krīnoliņi) (etn.), kristals (>*kristāls*), kruonēt, *kruonis*, kumēdiņš (sar.) (>komēdija), *kumelite*, I kuoris (rel.), *II kuoris*, kuortelis (sar., ar nozīmes maiņu), kvarts, *kvīts* || kvīte;

ķeizars, *ķerra* || ķerre;

laka, *lampa*, *lauva*, lilje (>*lilija*), lītnants || lūtnants (>leitnants) (mil.), *lineāls*, *linija*, luocmanis (>locis);

magazīna (etn.), mamzele (iron.), mandeles, maniers (>maniere), marmuors || marmelis || marmeris, mārskalkis || mārskalis (>maršals), *maršs* (mil.), madrace (>*matracis*), *matruozis*, meisterēt, meisteris (>*meistars*), *meldija* || meldiņš, meluone, misa (>nese) (rel.), mestrs || mesters (hist.), milice || mielice (>*milicis*), *minūte*, mirte, *muode*, mudulis (>modelis), mūks (rel.), *mūrēt*, *mūris*;

nulle, *nummurs*, nunne (>nonne) (rel.);

apēcirs || opcirs (>oficiēris) (mil.);

paka, papeles, *papīrs*, *paradize* (rel.), parūka, *pase*, pasternaki, pastpapīrs, *pastis* || paste, pāvests (rel.), *pērle*, pernica || pernice, *persuona*, I pīķis (mil.), II pīķis (kāršu spēlē), pīlars || pīlārs, I *pipe*, pistuole, *plāksteris* || plāsteris, I poste (>postenis) (mil.), pravietis (rel.), prāvests (rel.), *prese*, *presēt*, priesteris (rel.), *pulveris* (mil.), *pūderēt*, *pūderis*, *punkts* || punkte, punce (>punšs);

raķete, rangs || ranga, riestēris (>reģistrs), rente, *ruoze*;

saprāns (>safrāns), *salāti*, salvete || zalvete, zalvijes (>salvija), *sants* || sants, *sātans* (rel.), siktērs (>sekretārs), sceptēris, selderiņi (>selerija), *sinepes*, *sīrups* || sīraps, skarpijs, skrīveris || skrīvelis (arī iron.), skrīvēt (iron.), *skuola*, skulmeisteris (iron.), *spirts*, *spreidķis* || prediķis (rel.), stempele (sar.), stempelēt (sar.), strausis (>straus), *students*, zumma (>summa), *zumēt* (>summēt);

tabaka, ta||a (sar.), tāpele (>*tāfele*), *tēja*, terīne || teriņš || terīns, termiņš, tīģeris, trese, trumete || trumētis || trumpe (>trompete), truonis, *tulpe* || tulpanš;

vadmala, *valnis* || vallis, *veste*, I *vijuole*, II *vijuole* (augš), *vins*;

zaldāts, zilbe, *zupa* u. c.

Stilistiski neitrāli aktuālismi (jeb neitrālismi), kas aizgūti no vācu valodas un lietojami mūsdienu latviešu literārajā valodā, ir 500, no tiem pamatfonda vārdu (jeb populāristu) ir apmēram 200:

ak, *akuots*, *ala*, *amats*, atspole;

ābece, *āķēt*, *āķis*, āliņģis, *āmurs*, ārdēt, *ārstēt*, *ārsts* || ārste; *āzēt*;

bakas, baķis, *baļķis*, *baļļa*, bāka, *bēniņš*, -i || bēliņģis, bezmērs, *biēte*, *bīkses*, bīķeris, birģermeister || birģelmeister || burģermeister || burģelmeister, I bise, *bize*, *bizuot* || bizēt, blāķis (ar nozīmes maiņu), blāvs, blesis, *blīvēt*, *bluķis*, bomis, brāķeris, *brā-*

ķēt, I brāķis, brētliņa, brilles || *brille, brīvs, bruģēt, bruģis, bruokastis, brūnēt, brūnis, brūns, buks, buldurēt, I bullis, bulta, bumbieris* || *bumbiere* || *bumbēris* || *bumbēre, bundulis, bungas, bungāt, buoja, bute, I būris, būve, būvēt;*

ceriņi, II ciskens (>cisiņi);

dakstiņš || *daktiņš, dakts, dambēt, dambis, dancis, dancuot, delverēt, deniņi, dēlis* || *dēle, dienderis* || *dieneris, dienests, dienēt, diķis, dilles, draņķis, drukāt* || *driķēt, druka* || *driķe, II drivēt, ducis, dulls, dumjš, I dumpis* «nemieri», *dūnas, duome (hist.), duoņi* || *duones, dūzis* || *dūze, dvielis;*

elle, eņģe || *eņģis, etiķis;*

ērģeles, ērģelēt, ēvele, ēvelēt, I ēze, II ēze, ēzelis;

feldšers (<pelčēris), firsts (<virsts) (hist.);

gāte, glāze, glazirēt (>glazēt), grant|e, -s, grāps || *grāvs (>grāfs) (hist.), grāvēt, grāvis, grietiņa, grības, grinēt, grundulis, grunte, gruntēt, grupoe, grupopēt, grūbas, gruzis, gurķis;*

ģeķis, ģēvele, ģiktle, -s, ģilda, -e (hist.);

ire, irēt;

jā, junkurs (hist.), juoks;

kapzeķe || *kabzeķe, kanna, kantēt, karpa* || *karpe* || *karpis, karūsa* || *karūse* || *karūza, kāķis (hist.), kālis, kleit|e, -a, kleperis, klijas* || *klijas, klimpas, klints, kliņģere* || *kliņģerīte, kliņģeris* || *kriņģelis, klīsterēt, klīsteris, klucis, I knaģis, knaši, knašs, II knēvelis, kniepadata* || *knuopadata, kniepe* || *knēpe, kniepēt, kniksēt, knipis* || *knipe, knupis, krabis, I kraķis, II kraķis, III kraķis, krampēt, I krampis, II krampis, krāmēt, krāms, krelles, krīts, kruķlēt, -uot, kruķis* || *skruķis, krunka, kruogs* || *kruogus, kruoka, kruoķēt, -kuot, kruoplis, krūka, I krūze, kučļērs, -eris, -ieris (etn.), kuģis, kūka (<kuoka, kuoķis), kulba, kungs (ne aizg. — A. O.), kurvis;*

ķeceris, II ķeģis, ķelle || *ķella, ķemme, ķemmēt, ķesellis, -e, ķēde* || *šķēde, ķēniņš, I ķilķeni, ķipluoks, ķirbi|se, -s, ķirķis, ķirsis, ķite, ķitēt, ķilēt, ķilis, ķīpa, ķīve* || *ķīviņš, ķivēt, ķivīgs, ķivīte, ķuocis;*

I lata || *late* || *lakta, lāde, lādiņš, liedēt, lieste* || *liests, lievenis* || *lieviņš, likste, lindraki, I liķis, lime* || *lims, limēt, liste* || *līsts, lukturis, I luode, luodēt, luoki, lūka;*

maguone || *maguona, maltīte, masalas, masts, mārgrietiņa, mārčiņa, mārpuķe* || *māraspuķīte, mārрутks, mārruozīte, meija, meijuot* || *meijēt, meita, melderis, mērkaķis, mērķēt, mērķis, mice, miezeris, mincis, misēt (ar nozīmes maiņu), misiņš, mulda, mūķēt, mūķizeris, mūlis;*

nagla, nerr|jis, -s || *narris*, nerruot || *narruot*, našķēt, nēģis ||
nēģenuogs, *niere* || *nieris*, *niķi*, nūdeles;

paltraks, pankuoks, *panna*, paukāt, pālis, *pāris*, pāvs, pekele ||
pekele, pēlis || pēle, pēperkuoks (>piparkūka), pētersīlis, piķis,
pindzele || spindzele, II pinne, *pīle*, planča, plāns (istabā) (<plā-
nis), plāte, plīšu, I *plīt|e*, -s, plītēt (ar nozīmes maiņu), plunč|ēt,
-āt, *plūme*, prāmis, princis, *pudele* || butele, budele, pulierēt, *pump-
pēt*, *pumpis*, puote, puotēt, *pūlēt*;

r(a)dī|zi (*e*), -si || redīze, II rakaris || rakalis, rapši, *r(a)zīnes*
(*o*), *rāmis*, reiz, rene, renstele, reste || restes, *rēķināt* || rēķenēt,
rēķins || rēķiņš, *riba*, *riņķis*, *rive*, *rīvēt*, *rullēt*, *rullis*, rumba, *rumpis*,
runga, runkulis, rūķēt, *rūt|e*, -s;

sīpuols, *skapis*, skārnis, skramba, skrāpis || skrāpe, *skrāpēt*,
skrubēt, skrubēvele, (s)kruķēt, (s)kruķis, skruoderis || skruodelis
(novec.), skruotes, skruotēt, *skrūve*, *skrūvēt*, *skurstenis* || skurstie-
nis, skutulis || skutelis, I slēģis, I *slēpes*, slēpēt, *slikts*, *slims*,
slīmests || slīmeste, *slīpēt*, *slūžas*, I *smaka*, smādēt, smēde, *smēķēt*,
smēre || smērs, *smērēt*, snipis, *spainis* || spannis || spaņģis, spargēļi,
spāre, *speķis*, *spēle*, *spēlēt*, spēlmanis, spelte, spieķis, spilkums,
spitālģis, spīķeris (novec.), *spīles*, spēlēt, *spīt|e*, -s, *spītēt*, *spītģis*,
spunde, spundēt, *spuoks*, *spuole*, spuolēt, stalažas «sastatnes»,
stallis, *stalts*, stampa, stampāt || stampēt, I *stanga*, I *stangas*,
stārķis || stārķis || stārka, steķi, steliņģis || steliņš, stelles || strelles,
stendere, stērķele «cietes», I stērķelēt «cietināt», *stienis* || stiene,
stīvēt, *stīvs*, strēmele, *strīds* || strīdus || strīde || strīdiņš, strīdēt,
strīdiģis, struņķis, *stunda*, stuops (etn.), *stūre*, *stūrēt*, stūrmanis,
stūrs;

šķelmis, šķendēt, I *šķēres*, I šķērēt, II šķērēt, šķielēt, I *šķiņķis*,
šķipele, šķipelēt, *šķivis* || šķīve, *šķūnis*, švītģis, švīts;

tacis, tamborēt, *tapa*, *tase*, tauva, tāpelēt, *telts* (<stelts),
tepiķis || tebiķis, tērēt, tēriņš, tēriģis, *tīnte*, tīne || tīnis (etn.), trāns,
trepe(s) || strepes, trice, trīsis || trīse, trīsēt, I trumpēt (kārtis
spēlēt), *trumpis* || trumpa || trumps, *trumulis*, tuntulēt, *tuornis*,
tuoveris || stuoveris, *tupele* || stupele, tūte (>tūta);

un, ūka, I *uodere*, I uoderēt, I uore, uormanis, upurēt || uperēt,
upuris || uperes;

valšķis, valzivs, vamzis || vambži || vambaži, *vanna*, *vate*,
vāriģis, vāts || vāte, I velve, velvēt, *vēlēt*, I vēliģis, II vēliģis, vērtē ||
vērtā || vērts, *vērtēt*, *vērts*, II vervēt, vībuotne || vībuote, vīģe,
I vikse, viksēt, vīķi, *vīle*, *vīlēt*, vimpelle, -is, vinda || vinde, vīraks ||
vīrāks || vīruoks, virces, vīrpulis, vīvele, vīveles || īveles;

zāgēt, zāģis, I zāle, zārks, zeķe, zellis, zeņķis, zēns, ziepes, ziepēt, zimze, zīds || *zīde, zuole, zuolēt, zūzēt, zvērēt; žūpuot* || *žūpāt* || *žūpēt.*

Aktuāli sarunvalodas vārdi jeb familiārismi ir apmēram 140:

āzēt, I balle || *balla* (sar.) «bumba», *biktēt, bikts, bilde, birste, birstēt, blašķe, I bleķis* «skārds», *buode, bruka* «trūce», *brūveris* || *brūvelis* «aldaris», *brūzis* (novec.) «alus darītava», *II bučuot* || *bučēt* «skūpstīt», *buldurjānis* (raksturv.), *buldurēt, buoksterēt* «burtot», *cicis* || *cice, dikti, drāts* || *drāte* «stieple», *duoze, errīgs, erruot, ēverģēlis* (raksturv.), *grāpis* «katls», *I ģērēt, incis* «kaķis», *janis, kabūzis* || *skabūzis, kakas, kakāt, kapars* «varš», *I klape* || *klapa, II klape, klapēt* «dauzīt», *kleķerēt, kliņķis, klunkuruot, knaps, knīpstangas* «knaibles», *kreicis, -is, kruoģeris, kuļķene, kunde, kunkuļuoties, kēkša, kēķis, ķesteris, ķibele, ķibelēt, ķimelis, ķiņķeziņš* || *ķiņķieziņi, ķipars, ķisens, lādēt* «iekraut», *lenterēt* || *lenderēt, lērums, I luoze, luozēt, lūrēt, lūris* (raksturv.), *mālderis, mantells, -is, māga, meņģēt, muoris, muozēt, mūlaps* (raksturv.), *mūle* (> *mūlis*), *nāburgs, ninnāt, pampaļāties, parķis, piguori, pīcka, pīckāt, plinte, pruove, pruovēt, rātūzis* (hist.), *rīme, rīmēt, rūme, rūmēt, skabūzis, skapēt, skāde, skādēt, skrullēt, slaktiņš, šmekēt; smerģelis* || *smirģelis, smuks* || *šmuks, snuore* (> *šnuore*), *spics, sprice* (> *šprice*), *spricēt* (> *špricēt*), *I stiķis, II stiķis, striķis, strīpa* || *strīpe, strīpuot* || *strīpāt* || *strīpēt, striķēt, šiberis, šindelis* || *šindele, šķūrēt, šļuka, šneperis, švunka, trekteris, utubunga* (raksturv.), *uzbukēt, urķēt, urķis, vāģūzis, vāģi, vākēt, veģis, vīl, vindele, vindelēt, vinnests, vinnēt, vizdeguns* (vizdegunis), *zapte* (> *zafte*), *zāģeris, I zēģele, I zēģelēt, zēģele, ziemišķis, ziķeris, zuoste* || *suoste* u. c.

Aktuāli ironiska stila vārdi jeb ironismi ir apmēram 60:

andele, andelēt, andelmanis, bauris, beķeris, bēte, birģelis || *birģeris, bleķēt* || *sableķēt, brūvēt, drapes, elsiņš, ģēģeris, ģipte, ģiptīgs, impampis, jaktēt* (ies), *jakts, jēģeris, jumprava, I klārēt, kumpete, ķiķeris, ķiķēt, ķimerēties, luste, lustēt, lustīgi, lustīgs, makts, meisterstiķis, pedere, pektiņš* (> *fektiņš*), *piņģeruots* || *peņģeruots, peŗša, pērlīgs, I pijuole, pletizeris, preilene, priŗs, pučēt, puksis, punktīgs, reizuot, rekte, riktīgs, rikts, I skunste, slakteris, I slaktēt, smiņķēt, ņeņķis, I ņepte, I ņmuorēt, vanderzellis, zieģelēt, zieģelis, ziņģēt* u. c.

Mūsdienu latvieŗu valodā ir apmēram 900 no veclatvieŗu leksikas aizģūtu aktuālistu, no tiem apmēram 300 populāristu. Pārējie aizģūtie 1800 vārdi ir potenciālistu.

2. POTENCIĀLISMI

Neviens no potenciālismiem (kas bijuši aktuālisti veclatviešu rakstu valodā) nav stilistiski neitrāls, ja to lieto mūsdienu latviešu literārajā valodā. So potenciālismu stilistiskā aktivitāte mūsdienu latviešu valodā var būt dažāda. Daļu no tiem veido speciālie profesionālisti, pārējos vērtē kā barbarismus — nevajadzīgi aizgūtus liekvārdus, jo visbiežāk to vietā lietojami latviskas cilmes vārdi, retāk — internacionālisti. Taču no vēsturiskās attīstības viedokļa barbarismi nav vērtējami vienādi. Ir sākotnēji barbarismi un vēsturiski izveidojušies barbarismi. Pēdējie aizguves laikā bijuši aktuālisti, bet par barbarismiem kļuvuši vēlāk valodas tīrīšanas rezultātā, kad ieviesti attiecīgi jaundarinājumi. Tos sauksim par attīstības barbarismiem.

1) Sākotnējie barbarismi

Sākotnējos barbarismus var dēvēt arī par žargonismiem. Tie ienākuši latviešu valodā vai nu kā vācu kungu lietoti vārdi latviešu valodas neprasmes dēļ, vai arī kā parodējumi, ko lietojuši paši latvieši, izsmiedami vācu kungu «latvisko» runu.

Samērā drošs kritērijs aizgūto vārdu kvalificēšanai par sākotnējiem barbarismiem ir latvisko vārdu paralēls lietojums, ko atrodam vai nu attiecīga laika vācu mācītāju darinātajās divvalodu (vācu-latviešu un latviešu-vācu) vai vairākvalodu vārdnīcās, rakstos, kā arī latviešu klasiskajās tautasdziesmās un apvidvārdos.

J. Zēvers savā darbā uzrāda sekojošus (88) aizguvumus, kam veclatviešu rakstos ir paralēlas latviskas formas. Tāpēc attiecīgie aizguvumi atzīstami par sākotnējiem barbarismiem (izņemot gadījumus, kuros latviskie vārdi varētu būt autoru jaundarinājumi, okazionālisti). Sarakstā kuršivā doti vārdi, kas vēsturiskās attīstības rezultātā mūsdienu literārajā latviešu valodā kļuvuši par aktuālistiem:³

³ Veclatviešu un vācu rakstījuma transliterējumā burtu trūkuma dēļ vairākas zīmes atmestas vai aizstātas: 1) ar s aizstāts veclatviešu garais «s» burts, kā pārsvītrotais, tā nepārsvītrotais; 2) ar S aizstāts lielais pārsvītrotais «S» burts; 3) ar ss aizstāts gan «ß», gan divi garie «s» burti, kā pārsvītrotie, tā nepārsvītrotie; 4) jumtiņš virs patskaņa burta aizstāts ar garumzīmi (ē, ō, ū); 5) divi punkti virs patskaņa burta, kā arī burts e virs vai aiz patskaņa burta vienmēr aizstāti ar e aiz patskaņa burta (ae, oe, ue); 6) burtu savienojums rj aizstāj pārsvītrotu «r»; 7) atmests cirkumflekss virs l. (Redakcijas piezīme.)

aktēt 1 «Elger, Dict. 340 . . nae akte, nicina»,
 antvarda 3 «Manc., Lett . . . Adbilldeschana», «atbilde»,
 aplāts 3 «Elger, Dict. 319 . . pamaessana . . 109 . . tyrgus»,
 «Manc., Lett . . Tirrgus»,
 apzete 4 «Weigel, d.-lett. Wb . . . papehdīs»,
 besenbinderis 10 «Wb. v. J. 1782 . . Slohtneeks»,
bidelēt 172 «Mancelius, Lettus «beuteln sijaht»,
bikses 234 «Mancelius, Lettus . . Passlawas»; Langius, Wb. 95
 Passlawas; Elgers Dictionarium 82 . . Pazlauwas»,
 biķēt 12, «Manc., Lett. (34) . . kappaht»,
 birste 254 «Mancelius im Lettus («Buerste . . Sussecklis») und
 in . . Phras. lett. XXIII («. . Susseklis»)»,
 bišķen 12 «Elger, Dict . . . 548 . . Makanit», «maķenit»,
 bite 13 «Elvers, Lib. mem. lett. 67 . . Laupijums»,
 bliete 14 «Lange, Wb. I, 47 . . zirritis»,
 brummēt 18 «Elger, Dict. 24 . . es kurnae, es rūccu, es pretti
 runna»,
 buozele || buozels 22 «Voc. pro qu. et qu. 58 Sweeschamajs»,
dubults 177 «Mancelius . . Lettus (zweyfach . . diwkahrtiegs)»,
 sal. D. Zemzare 1961, 443 «Manc. Lettus 222 diwkahrtiegs»,
 duodegrēveris 29 «Elger, Dict. 98 . . Myrronus rakkais», «Voc.
 pro. qu. et qu. 62 . . Kappu-Razzejs»,
 dūve, *dūja* 178 «Elgers Dictionarium 91 (. . ballode)»,
 ēlende 33, 179 «Elvers, Lib. mem. lett. 51 . . Nabbagu-Nams»,
 «Elvers, Lib. mem. lett. 219 . . wahrgunams»,
 elpēt 31 «Wb. v. J. 1782 . . lihdsēht» (sal. Elger, Dict. 458 . .
 Es palydze),
 ēriņģis || ēriņģis 34 «Manuale lett.-germ. . . Silkis», «siļķe»,
 iņģests 42, 181 «Langius, Wb. 48 . . Aehrselis», «Mancelius
 im Lettus («Hengst, Ehrehselis. . .)»,
 kamerāts 45, 183 «Elger, Dict. 546 . . Draugs», «Elger im
 Dictionarium 564 . . Socius . . Draugs», Wb. v. J. 1782 . .
 Biedris»,
kaste 48 «Mancelius. Lett. «Kaercker, Zeetuma», «cietums»,
 knapis 53 «Elger, Dict. 43 . . pawaru puisis»,
 kņuope 229-230 «in Langes Wb. I, 349 («Knopf der, ta pohga») und II, 239»,
 krāga || krāģis 234 «*apkakle, apakle* . . Beleg bei Langius 50b»,
 kreņģelēt 58 «Elger, Dict. 131 . . Es lōcy, Es wardsena»,
 II krullēt 59 «Elger, Dict. 107 . . skraidī»,
kuģis 188 «Mancelius gibt das Schiff im Lett. durch «laiwa,
 leela laiwa»,
 kurrīgs 61 «Elger, Dict. 630 . . sautīgs»,

ķēkša 189 «Stender . . in seinem Wb. II 359 «Koechin pawar-
 rene»,
 ķepzeteris 64 «Mancelius, Phras. lett. XXVI . . «Assina-laideis»,
leimanis 191 «Glueck gebraucht in seiner Bibelueber-
 setzung . . I. Petr. 2, 16 «Swabbadneeki» statt *leimaņi* und
 «Swabbadiba» statt *leimaniba*»,
landsmānis 68 «Wb. v. J. 1782 . . Tauteetis»,
mācs 75 «Lange, handschr. d.-lett. Wb. 264 . . ruppulis»,
mandāga || *mandēga* 193 «Mancelius gebraucht in seiner
 Phras. lett. XXXVI . . Pirmdeena»,
maņgelēt 76 «Elger, Dict. 213 . . Man . . petrukst»,
mece 78 «Wb. v. J. 1782 . . Sudmalneeka Teesa»,
melderis 194 «Mancelius in seiner Phras. lett. XIII im Kap.
 vom Mahlen . . Suddmallneex, Pattmallneex»,
merdels 79 «Elger, Dict. 201 . . Slapkauws»,
muozers 81 «Elger, Dict. 75 . . spēsts, pēsts», «piesta»,
natūre 83 «Stender (1774), Augstas gudr. gr. 172 . . «dabba»,
nēģis || *nēģenuogs* 195 «Langius Wb. 148 . . Suttingi» «zutiņš»,
niere || *nieris* 195 «In den lett. Sprachdenkmaelern des 17. u.
 18. Jh. kommt fuer Niere das einheimische Wort *iksts* vor,
 vgl. Mancelius, Phras. lett. IV; Langius, Wb. 47; Glueck,
 Ps. 7, 10 u. 2. Mos. 29, 13; Elvers, Lib. mem. lett. 209;
 Langes Wb. II, 129; Stenders Wb. II, 437», D. Zemzare
 1961, 83 «Firekera vārdn. I 84, II 154 — Ihkstis»,
pīna || *pīne* 90 «Elger, Dict. 100 . . moka», «mociba»,
pīperis 90 «Voc. pro qu. et qu. 118 . . Swilpneeks»,
plinderēt 92 «Elger, Dict. 377 Es posty, es plaess, es laupy . .
 479 Es posty, ysposty . . yslaupy, tukss posty»,
plumpīgs 93 «Elger, Dict. 260 . . naegudrig . . 262 Rupig»,
 «Kurmin, Słownik 94 . . Bez nujauta, nagudry»,
plunderēt 93 «Elger, Dict. 91, 203, 328 «Es laupu, es posty . .
 es syrru»,
prancuoks 94 «Elger, Dict. 142 . . Piraks . . quaessa maizae»,
pūkuris 98 «Voc. pro. qu. et qu. 118 . . Bundsineeks»,
rate 98 «Manc. Phras. lett. VII . . Schurrka»,
I rēdēt 99 «Elger, Dict. 233 u. 234 . . Es attrēpais, attrēpu . .
 es addomu, atmaksa»,
reitnieks 99 «Elger, Dict. 132 . . jatnieks»,
restēt 99 «Elger, Dict. 430 . . es ceppu»,
riba 200—201 «In den lett. Sprachdenkmaelern des 17. und
 18. Jh. kommt in der Bedeutung «Rippe» nur *sānkauls*
 vor . . vgl. Mancelius, Lettus; Glueck, 1. Mos. 2, 12; Lan-

gius, Wb. 116; Elvers, Lib. mem. lett. 222; Weigel, Wb. 146; Lange, Wb. I, 437; Stender, Wb. II 482»,
 rūše 104 «Elvers, Lib. mem. lett. 219 . . padsirjras»,
 skaste 105 «Voc. pro qu. et qu. 109 . . Zeetums»,
skramba || *skrambis* 204 «Mancelius im Lettus (schram, skrambis, bruhtze)»,
 slaka 109 «Manc., Lett. . . Tauta . . Zillta»,
 smērliņš 206 «Mancelius in seiner Phras. lett. IX . . Schmerlinge . . Spiggas» (kāda zivs),
 II sprūte 118 «Wb. v. J. 1782 . . kahļi, Kahliņi; Greesni»,
 staķietes 208 «Elvers, Liber mem. lett. 212 . . Stattini»,
 stāmerēt 119 «Weigel, d.-lett. Wb. . . stohstitees»,
 stamme 119 «Elger, Dict. 461. ciltu», «cilt»,
stārks || *stārķis* || *stārka* 209 «Mancelius, Lettus «Storch, Schugguris» und Phras. lett. VIII «Storch, Schugguris, Schubburis», Langius, Wb. 124 «Schugguris (schubburis) . . Dsaehsis, Gandars, Swaehfels»,
 I strenze 124 «Manc., Phras. lett. VII . . Kehwe»,
 strīdaksis 124 «Langius, Wb. 146 . . kirwels»,
 I striķeris 125 «Elger, Dict. 14 . . Baeggulis, Taekkulis, Zemes taekkulis»,
 III strumpis 125 «Voc. pro qu. et qu. 44 . . Zelms, Blukkis»,
 stubs || stubis 126 «Elger, Dict. 131 . . Caelms»,
 stumeļi 126 «Langius, Wb. 113 Ruggai»,
 svaks 128 «Elger, Dict. 166 . . Ways, luzygs»,
šķelmis 210 «Elger . . Dictionarium 400 . . Blaedis»,
šķendēt 210 «Elgers . . Dictionarium 97 . . es sunny, es lamme, es pamāce»,
 šķibas || šķibes 132 «Elger, Dict. 204 . . «zwiniē», «zvīņas»,
 šķietelis 255 «Mancelius in . . Phras. lett. V . . Zellings», «celiņš»,
trice 144 «Wb. v. J. 1782 . . trisulis»,
 vadaks || vadaka 150 «Wb. v. J. 1782 . . Suhkuls», «sūkalas»,
 veižu nams 153 «Voc. pro qu. et qu. 111 . . Bahriņu Nams»,
 velce 153 «Manc., Phras. lett. IX . . Samms», «Elger, Dict. 524 . . Sams»,
 vērēt 156 «Elger, Dict. 95 . . es pretty turras, es pretty cikstae, es pretty stawae», «pretoties, aizsargāties»,
 vērmeris 156 «Depkin, Wb. 1785 . . Ugguns Panna», «Voc. pro qu. et qu. 25 . . Ohglu Panna»,
 vīzeris 160 «Wb. v. J. 1782 . . Stundu Rahditais»,
 zalteris 161 «Voc. pro qu. et qu. 9 . . Kahrtaksnis»,

zantis 216 «Elvers, Liber mem. lett. 165. . Suhtits, Nosuh-
tihts»,
zuleksts 217 «Langius, Wb. 180. . dischzirwis, remesszirwis»,
zūpūte || zūpūts 217 «in Mancelius, Postill II, 279. . tee Plie-
tenecki, tee Dsaehraji, tee Dsirruļi (tee Suhpuhtes),
žēlīgais 166 «Lange, Wb. I, 483. . nelaiķis».

Tie nav viēnīgie sākotnējie barbarismi. Citus (66) uzrāda
D. Zemzare pētījumā «Latviešu vārdnīcas» 1961. gadā (cipars aiz
šķirkļa norāda lappusi D. Zemzares darbā, aiz tā iekavās minēta
lappuse J. Zēvera darbā; sarakstā kursīvā doti vārdi, kas vēs-
turiskās attīstības rezultātā mūsdienu literārajā latviešu valodā
kļuvuši par aktuālismiem);

akmests 451 (1) «Stendera 1789. g. vārdn. 305 — kappans»,
ambulta 451—452 (2) «Langija vārdn. 66 — lakta»,
ārsts 99 (6) «Manuale 7 — Dseedeis», «dziedētājs»,
bāderis 452 (9) «Manc. Lettus 355 — Pirrtneex»,
beķeris 453 (10) «Elversa vārdn. 80 — Maisu Zeppeis»,
beņķis 453 (10) «Langija vārdn. 17^a — Sohla», «sols»,
biķis 453 «Stendera 1789. g. vārdn. II 140 — kaltiņsch»,
bilde 453 (12) «Manc. Lettus 369 — Sieme», «Elversa vārdn.
102 — Sihme. . Tehls»,
blieķēt 454 (14) «Elversa vārdn. 103 — Ballinaht»,
bruokasts 442 (18) «Manc. Lettus 66 — Pussrieta»,
brūns 442 (19) «Manc. Lettus 39 — rudds»,
brūvēt 455 (19) «Manc. Lettus 34 — Allu darriet»,
bullits 442 (20) «Manc. Lettus 272 — Wehrssietz»,
daga 456 (25) «Elversa vārdn. 118 — Ihssohbins»,
deķis 456 (26) «Elversa vārdn. 116 — apsegs», «sega»,
drakts 456 (27) «Langija vārdn. 28^a — Nestaus», «nestavas»,
durskas 456 (30) «Manc. Lettus 288 — Maentzas»,
dveņģeris 457 (30) «Stendera 1789. g. vārdn. II 742 — spee-
dejs, spaiditajs»,
ērberģe 69 || ērbēģis || ērbēģis || ērbēķis (33) «Elgera vārdn.
93 — Maiaweta. . wesenams», «mājvieta, viesunams»,
ģērsteles 457 (38) «Elversa vārdn. 80 — Maises Galds»,
inšlaks, inslaks 82 (41) «Fīreķera vārdn. II 33, I 14 — audi,
ataudi»,
inģests 457 (42) «Manc. Lettus 145 — Ehrselis» (sk. 11. lpp.),
izgrundāt 70 (—) «Elgera vārdn. 5 — Es yztavia. Es yzwayca»,
«iztaujāt, izvaicat»,
jaktēt 457—458 (43) «Elversa vārdn. 183 — plohsitees»,
kliensmetis 70 || kliensmets (50) «Elgera vārdn. 139 —
Atslagneks»,

klijas 445 (50) «Manc. Lettus 308 — Issiyas»,
krāga 458 (57) «Langes vārdn. I 351 — pohgums»,
krāmnieks 69 (—) «Elgera vārdn. 163 — precneks»,
krancis 458, I *krancis* (57) «Manc. Lettus 107 — Pusschkains»,
 «puškainis», «vainags»,
ķemmēt 444 (63) «Manc. Lettus 99 — suckaht»,
lāde 446 (69) «Manc. Lettus 162 — schkirrst»,
lēgelis 459 || *lēgels* || *lēgele* || *lēgene* || *lēgile* || *lēgeris* (70)
 «Elversa vārdn. 194 — muzziņa»,
maltīte 446 (76) «Manc. Lettus 125 — asaidu ehst»,
menēt 70 (—) «Elgera vārdn. 227 — es doma», «domāt»,
minteris 70 (80) «Elgera vārdn. 224 — Naudu kalwis»,
nēzduogs 460 (83) «Manc. Lettus 130 — daegguna-autz»,
panceris 460 (85) «Manc. Lettus 365 — Dsaellsa-kraecklis»,
pīcka 460 (89) «Manc. Lettus 73 — Patagha»,
rikts 461 (101) «Langija vārdn. 166 — Wirrums»,
rīmaris 70 || *rīmars* (102) «Elgera vārdn. 494 — sed[l]eneks»,
rīteris 70 (102) «Elgera vārdn. 458 — Jatneks»,
sierēt 461 (105) «Manc. Lettus 171 — staighaht»,
skāde 461 (106) «Manc. Lettus 151 — Nhelaimē / Ghraehx»,
slakteris 462 (109) «Manc. Lettus 61 — Meessineex»,
slaktēt 462 || I *slaktēt* (109) «Manc. Lettus 124 — kaut / no-
 kaut Lohpu»,
sleije 128 || *sleija* || *sleije* (110) «Velligs 113 — linis»,
smaka 448 (112) «Manc. Lettus 320 — smarrscha»,
smekēt 462 (112) «Elversa vārdn. 231 — baudiht»,
snīķis 463 (113) «Manc. Lettus 67 — Plohsts»,
stallis 448 (118) «Manc. Lettus 173 — Kuhts»,
standa 463 (119) «Manc. Lettus 318 — Trauku»,
stellēt, *pastellēt* 463 (120) «Elversa vārdn. 96 — apgahdaht»,
strāpe 69 (123) «Elgera vārdn. 214 — sōdyba», «sods»,
sturmis 463 || *sturme* (127) «Manc. Lettus 179 — Waetra»,
 «Langija vārdn. 167a — Waehtris», «vētra»,
šķēlis 464 (131) «Manc. Lettus 88 — Ehrselis»,
šķiņķuošana 464 (—) «Manc. Lettus 69 — Dahwenaschana»,
šķīpele 464 (133) «Manc. Lettus 153 — Lahpsta»,
tangas 465 (141) «Langija vārdn. 153a — Luhkscha»,
timmerēt 465 || *timerēt* (143) «Elversa vārdn. 298 — istai-
 siht»,
timmermanis 465 || *timermanis* (143) «Elversa vārdn. 298 —
 Remmesis»,
ūzas 465 (—) «Manc. Lettus 74 — Passlawas», «bikses»,
vaktēt 466 (150) «Manc. Lettus 95 — sarrghaht»,

vērminderis 466 (156) «Elversā vārdn. 277 — Usraugs, Pahrstahwais», «pārstāvētājs, pārstāvis»,
vērts 68 (156) «Elgera vārdn. 90 — cēnīgs», «cienīgs»,
 verstada 70 (—) «Elgera vārdn. 185 — Kalwe»,
 vilbrēds 467 (157) «Elversā vārdn. 292 — medījums»,
vinnēt 68 (158) «Elgera vārdn. 439 — Es auglo», «auglot»,
 zēģelis 467 || I zēģele (163) «Langija vārdn. 115a — Burris», «bura»,
 zēģelis 467 «Manc. Lettus 169 — Speeschamais»,
 zēvelis 467 || zēvele (164) «Manc. Lettus 393 — Saehras»,
 «sērs».

Arī daudzi tādi aizguvumi, kam veclatviešu vārdnīcu autori blakus nemin latviskas cilmes vārdus, atzīstami par sākotnējiem barbarismiem, jo tautas valodā tiem ir latviski ekvivalenti. Kā tādas D. Zemzare darba «Latviešu vārdnīcas» 50. lappusē nosauc sekojošus vārdus, kuru latviskie ekvivalenti ir *a p v i d v ā r d i* (daļa no tiem ir literāri vārdi ar ierobežotu specifisku nozīmi):

bluķis «sieksta»	smērēt «svaidīt, traipīt, triept, ziest»
bulta «šautra»	spieķis «kūja, lazda, vēzda»
kurvis «gruozs, krieķis, krietelis, pītenis»	šķēri «meti, velki» u. c.
mulda «abra, niekacis»	

Svarīgs kritērijs vācisko aizguvumu kvalificēšanai par sākotnējiem barbarismiem ir paralēles vai nu klasisko tautasdziesmu valodā, vai seni (līdz 11. gs.) slāviskas cilmes aizguvumi sarunvalodā. Ja dziesmu valodā blakus vāciskajiem aizguvumiem sastopam plaši lietotus latviskas cilmes vārdus vai arī, ja tautas sarunvalodā blakus vāciskajiem aizguvumiem ir seni slāviskas cilmes aizguvumi, tad aizgūtie vāciskie vārdi atzīstami par sākotnējiem barbarismiem. Kā tādi minami vairāk nekā 100 vārdi:

aber «bet»	buksis «ass»
ader, eder «jeb, vai»	buoka «grāmata»
<i>ādere</i> «dzīsla»	buoris «urbis»
ambulta «lakta»	callis, tullis «muita»
bamzāt «sist»	deķis «sega»
beņķis «sols»	dielēt «dalīt»
bīgrafte «bēres»	dieliņš «dalījums»
blāva «zilums»	dunkste «tvans»
brēce «sakta»	elpe «palīdzība»
brēķēt «trūkt»	elpiņš «palīdzība»
brišs, prišs «svaigs»	emperlitis «sarkankrūtis»
brūte «līgava, ļaudava»	erģelētis «dusmoties»
brūtģans «līgavainis»	grunte «pamats»

gurte «josta»
 I ģēdēt «derēt»
 ģeņģeris «gājējs»
 (pa)ģērēt «prasīt»
 ievpēlis, iepēlis «spilvens»
 jakts «medības»
 jānbēre «jāņoga»
 jēģeris «mednieks»
 kante «mala»
 kantīgs «dūšīgs»
 II klampa «gabals»
 I klārs «skaidrs, dzīdrs»
 knuope «poga»
 knuopēt «pogāt»
 I krancis «vainags»
 kūle «bedre»
 kvestēt «pērties»
 I ķelderis «pagrabs»
 ķēnrūgs «kvēpi, sodrēji»
 ķīnrūss «kvēpi, sodrēji»
 ķisens «spilvens»
 lādēt «iekraut»
 leķēt «runāt»
 likte (kursisms) «gaisma»
 likēt «laizīt»
 luķis «laime, laimīga dzīve»
 luone || luons «alga»
 luste «prieks»
 lustēt «prieclāties»
 lustīgs «prieclāigs»
 makts «vara»
 mandāga || mandāgs «pirmdiena»
 memma || memme «māmiņa»
 mievs «kaija»
 nuote «vajadzība»
 parkas «dakšas, sakumi»
 peine «pūles, rūpes»
 pīlis «bulta, šautra»
 pīnēt «mocīt»
 pīnbeņķis «moku sols»
 plāģēt || plāģāt «mocīt»
 pleperis «plāpa»
 plepēt «plāpāt»

plerrēt «plāpāt»
 plītīgs «čakls»
 pluogs «arkls»
 praņas «bārkstis»
 pucmesere «skutava || skutuvis || sku-
 tekļis || skutamais nazis || skutam-
 nazis» (sk. J. Zēvers 1953. g. 257.—
 258.)

rante «mala»
 III rēdēt «ravēt»
 rītelis «jātnieks»
 ruods «ruds»
 ruogs «pavards»
 slaktēt «kaut lopus»
 smuks «daiļš, skaists»
 stemme «balss»
 strāpēt «sodīt»
 stuka «rīkste»
 šķēlis «auns, teķis»
 I šķielis «auns, teķis»
 šķimelis «sirmis»
 šķīņķot || šķīņķēt «dāvināt»
 šķūmes «putas»
 šķūmēt «putot»
 šnelli «ātri, veikli»
 I šņepis «sloka»
 šņucis «deguns»
 švāģeris «svainis»
 I, II tulle || tullis «muita»
 uovis «pagalms»
 vāģi «rati»
 vaķe «sprēslīca»
 vangas «vaigi»
 vanšķis «blakts»
 veide «ganības»
 II verķis «darbinieks, strādnieks»
 vervelis «atvars»
 zēdels || zēdelis || zēdele «sols»
 zikts «seja»
 ziņģēt «dziedāt»
 zumpis «dumbrājs, purvs»
 u. c.

Tādā kārtā apmēram 260 vācisku aizguvumu kvalificējami par sākotnējiem barbarismiem. Kā potenciālisti mūsdienu literārajā valodā tie dažkārt lietojami humoristiskā, bet it īpaši ironiskā, nievīgā stilā.

Atsevišķos gadījumos sākotnējie barbarismi izskauduši latviskas cilmes vārdus, kas mūsdienu literārajā valodā vai nu kļuvuši par arhaismiem, vai palikuši par apvidvārdiem, kā: *bikses* «paslavas», *bulta* «šautra», *klījas* «izsijas», *lāde* «šķirsts», *maltite* «azaiids», *meita* «dukte, merga», *mulda* «niekacis», *nieres* «īkstis», *ribas* «sānkauls», *spieķis* «kūja», «lazda, vēzda», *vinnēt* «augļot (blakus jaunlaiku «laimēt»)».

Atsevišķos gadījumos sākotnējie barbarismi ieguvuši literāru raksturu blakus latviskajiem vārdiem kā literāriem sinonīmiem, piemēram: *ārsts* «dziedētājs, dziednieks», *bilde* «zimējums», *bluķis* «sieksta», *brūns* «ruds», *brūvēt* «darīt alu», *dubults* «divkāršs», *kurvis* «gruozs», *ķemmēt* «sukāt», *skāde* «nelaime», *šķipele* «lāpsta», *vērtis* «cienīgs», *zēģele* «bura» u. c.

2) Attīstības barbarismi

Vēsturiskās attīstības gaitā no latviešu valodas, sākot ar 19. gadsimta otro pusi, izzuduši iepriekšējā laikmeta (feodālisma) sabiedriski politiskās leksikas aizguvumi (vairāk nekā 500). To vietā jaunlatviešu kultūras darbinieki (pēc tam arī buržuāziskie pūristi) ieviesa vai nu literārus jaundarījumus, vai izmantoja apvidvārdus, vai arī atjaunināja no literārās valodas izskautos senākos dzimtos vārdus, piešķirot tiem jaunas nozīmes. Tā rezultātā daudzi feodālisma laiku rakstu valodas aktuālisti mūsdienu latviešu literārajā valodā kļuvuši par «attīstības barbarismiem», t. i., par barbarismiem kultūras un valodas attīstības rezultātā.

Latviešu nacionālās literārās valodas runātājam un rakstītājam attīstības barbarismi ir grūti nošķirami no sākotnējiem barbarismiem. Kā vieni, tā otri tagad literārajā valodā lietojami vairs tikai humoristiskā, it īpaši ironiskā, nievīgā stilā. Dažreiz tos sastop arī vienkāršā vai vulgārā sarunvalodā. Tādi vārdi turpmākajā saraksta doti kursīvā.

Par attīstības barbarismiem sekojošā pielikumā aprakstītajā aizgūtās leksikas sistēmā vispirms uzlūkojami tie, kam blakus pēdīnās dots literārais vārds. Pārējie pa lielākai daļai ir

speciāli profesionālisti, no kuriem daļa lietojama mūsdienās. Atlikušie ir vecvārdi, kas āpzīmējuši sava laika reālijas, kuras mūsdienās nelieto. Līdz ar to šie vārdi ir vairs tikai valodas vēstures materiāls.

AIZGŪTĀS LEKSIKAS SISTĒMA

Seit aplūkoti feodālisma rakstu valodas aktuālisma slāņi, kas mūsdienu literārajā valodā nav vispār pazīstami, šādā leksikas sistēmā.

I. Sabiedriski politiskā leksika

1. (A) Amatniecības, (B) jūrniecības, (C) zvejniecības un (D) zemkopības leksika
2. Militārā leksika
3. Izglītības leksika
4. Reliģiskā leksika

II. Mājsaimniecības un sadzīves leksika

1. Virtuves leksika
2. Modes un tualetes leksika
3. Sadzīves leksika vispārīgā nozīmē
4. Sadzīves leksika speciālā nozīmē (veselības, slimību un ķermeņkopšanas leksika)

III. Dabas dzīves leksika

1. Nedzīvās dabas nosaukumi
2. Augu un auguvalsts nosaukumi
3. Kustoņu un kustoņvalsts nosaukumi

Šai sistēmā iekļauti arī mūsdienu latviešu literārajā valodā lietojamie profesionālisti kā termini, kas vēl nav (vai vairs nav) vispār pazīstami. Tie sniegti kursīvā ar norādi «lit.» iekavās; tas nozīmē, ka tie literārajā valodā vairāk pazīstami nekā pārējie profesionālisti, kam šādas norādes nav. Taču šim norādēm pārāk relatīvs raksturs, jo trūkst speciālu pētījumu.

Pārējie kursīvā sniegtie vārdi ir tie, kas vēl 20. gadsimtā plaši lietojami kā sarunvalodas vārdi, bet ko 20. gadsimta otrā un trešā ceturkšņa literārajā valodā vairs nemēdz lietot neitrālā stilistiskā nozīmē. Tie ir attīstības barbarismi. Aiz tiem pēdiņās likti mūsdienu literārās valodas vārdi vai nu kā šo barbarismu aizstājēji, vai arī kā to nozīmes skaidrojumi.

I. Sabiedriski politiskā leksika

1. (A) Amatniecības, (B) jūrniecības, (C) zvejniecības un (D) zemkopības leksika

A. Amatniecības leksika

a) Vispārīgā amatniecības leksika

No amatniecības leksikas visvairāk attīstības barbariski atrodami darītāju nosaukumos ar *-eris* (110), tanī skaitā salikteni ar *-meisteris* (23), citi darītāju nosaukumi (ap 50) un darbavietu nosaukumi ar *-ūzis* (ap 20), kuru vietā vēlāk ieviesti darītāju nosaukumi ar *-nieks* vai *-(t)ājs* un darbavietu nosaukumi ar *-tava* vai *-tuve*.

Sekojošā sarakstā minēti mūsdienu latviešu literārajā valodā nepārmantotie darītāju nosaukumi ar *-eris* resp. *-ers*, īpaši salikteni ar *-meisteris*:

bāderis, *beķeris* «maiznieks», benders || penders, besenbinderis, bierdriegeris, bišmākeris, biziteris, *brūveris* || brūvelis, «aldaris», buokbinderis, *dišlēris* «galdnieks», drēberis «traukšmīgs zirgs», drēģeris, *dreijeris* «virpotājs», I driķeris, duodegrēveris, dūķeris, dvenģeris, grāveris || grāvelis, ģenģeris, kammererris, kanngieteris, katlers, *klemperis* (>klemperis, klempmēris) «skārdnieks», knuopmākeris, krēmeris, krimbīteris, *kruoģeris* «krodzinieks», krūtkrāmeris, kūklers, ķemmeris, ķepzeteris, leperis, levīzeris, liģeris (hist.), luftsprīģeris, *mālderis* «krāsotājs», māķeris || māķars, marketenderis, meieris || meiris, mēķleris, minteris, parūkmākeris, pērveris, pīperis, postrīteris, prediķeris, puorīteris || puoritelis, I rakaris || rakalis, riederis, rieperis, riepšļēģeris, rieveris || rievēlis, siktērs, šķaperis, slēģeris, sleperis, *sleseris* «atslēdznieks», smiķeris, šņikeris, sprīģeris, statalteris, *stelmākeris* || *stelmakers* «ratnieks», II striķeris, *II stuceris* «pielūdējs, švauksts», šķeperis, šļemmeris, šļūteris, šmelceris, šņikeris, telderis, trumeteris, umblēperis, ūrmākeris, ūsslīteris, vakteris, varveris, *vekteris* (suņa vārds), vērminderis, ververis, vērveris, *vēveris* «audējs», višķers, *zāģeris* «zāģētājs», zēgeldriķeris;

aumeisteris, bērmēisteris, bismēisteris, bruģmeisters, buormeisteris, būmeisteris, burmeisteris, everstalmeisteris, jēģermeisteris, oberjēģermeisteris, opmeisteris, *pastmeisteris* || postmeisteris, pravjantmeisteris, pumpmeisteris, rentmeisteris || renkmeisteris, rēķenmeisteris, ritmeisteris, rotmeisteris, skunstmeisteris, *sta||meisteris* «sta||zinis», tuktmeisteris, vaktmeisteris.

Salīdzinājumam var minēt pārmantotos lietu nosaukumus ar

-eris: *kleperis* (zirga nosaukums), *kliņģeris*, *klisteris*, *kluosteris*, *ķīķeris* (iron.), *miezeris*, *mūķizeris*, *pletizeris* (iron.), *pūderis*, *pulveris*, *spīķeris* (novec.), *šīberis* (sar.), *trekteris* (sar.), kā arī nepārmantotos: *lumīzeris*, *ģeņģizeris*, *klaperis*, *lenderis*, *presīzeris*, *verķīzeris*, *vērmeris*, *vizeris*, *zeījeris* u. c.

No citiem nepārmantotajiem darītāju nosaukumiem īpaši minami salikteņi ar *-manis* (šā salikteņa otrā daļa kļuvis par latviešu valodas izskaņu), no kuriem *sarunvalodā* daži bija lietojami (iespiesti kursīvā) vēl 20. gadsimta pirmajā ceturksnī: *aldermanis* «vecākais», *būmanis* || būvmanis «celtnieks», *cimermanis* «namdaris», *dokmanis*, *kuopmanis* «tirgotājs», *landsmanis* || *lansmanis* «tautietis», *opmanis*, *timermanis* «namdaris».

Mūsdienās ar *-manis* pārmantoti šādi: *andelmanis* (iron.), *leimānis* (hist.), *uormanis* (<vuormanis) «važonis», *spēlmanis* (iron.), *stūrmanis*. Bez tam minami latviski jaundarinājumi: *augstmanis*, *dižmanis*, *lielmanis*.

Pārējie nepārmantotie darītāju nosaukumi: *aušas* || *auši* (pagasta, kopienas pārstāvniecība), *bādmuodere*, *elste*, *kliensmets*, *kopersmits*, *kulieris* || *kuliers* «kurjers», *lambārts* || *lambāts* || *lamburts* || *lampuosts* «tiesas sulainis», *mackops* «amata biedrs», *markgrāvis*, *merdels* «slepka» (ar disimilāciju no *merderis*), *oprāts*, *pastiljuons* || II poste «pastnieks», *pravāss*, *pulieris* «priekšstrādnieks», *rōte* «kopa, bars», *spīzmane*, *sprīņģerene*, *I šķiņķis* || *šķeņķis* u. c.

Nepārmantoti darbavietu nosaukumi ar *-ūzis* resp. *-ūze*, no kuriem daži (iespiesti kursīvā) vēl lietojami *sarunvalodā*:

bagūzis || *bakūzis* «ceptuve», *bādūzis* «peldiestāde», *blukūzis*, *brankūzis*, *brūvūzis*, *gastūzis* «viesnīca», *ģērūzis*, *ģietūze*, *ķuktūzis* «cietums», *lustūzis*, *mintūzis*, *pakūzis* «saiņotava», *puorūzis* «priekšnams», *riterūzis*, *slaktūzis* «lopkautuve», *spinūze* «cietums», *stienūzis*, *stokūzis* || *stukūzis* «cietums», *šķītūzis*, *tuktūzis* «cietums», *tullūzis* «muitnīca», *vinūzis* «vīnu darītava».

Pārējai aizgūtai leksikā lielākā vai mazākā mērā ir terminoloģisks raksturs. Tāpēc apskatīt tās vēsturi, kā arī pārveidi latviskā leksikā ir galvenokārt terminoloģijas vēstures, nevis literārās valodas vēstures uzdevums. Šā iemesla dēļ sekojošā sarakstā latviskie vārdi pēdējās likti pa lielākai daļai tikai aiz tiem aizgūtajiem terminoloģiska rakstura vārdiem, kas vēl 20. gadsimta sākumā bija samērā plaši lietojami *sarunvalodā* (šie vārdi sniegti kursīvā) un kuri tikai vēlāk izskausti kā attīstības barbarismi.

b) Terminoloģiska rakstura amatniecības leksika

METĀLAPSTRĀDES UN METALIZSTRĀDAJUMU TERMINI UN TERMINOLOĢISKA
RAKSTURA VĀRDU AIZGUVUMI NO VĀCU VALODAS (90)

ambelis || ambilis «cirvītis», ambulta «lakta», ārdēt «rūdīt»,
biķe, *I bleķis* «skārds», blīvarts «vara rūda», *blumizeris* «mutes
harmonika», brandruode, brūze (pie lejkannas), būlīte «belzums»
(puns metālpriekšmetā), *buoris* «urbis», cinnēt, cviķurbis || sviķ-
urbis, *drāte* || *drāts* «stieple», drillēt, drillis || drille, dzindras,
dzintele " *zintele* (lit.), ērdēt, gadriņi, gleijāt, ģeņģizeris, ģēpelis
(>*ģēpele*) (lit.), ģietkanna, ģuldis «guldenis», iezes, kamps,
kamrats «zobrāts», kauša, *I klape*, *II klape* «aizlaidnis», *II klin-*
klāviņš, *klambars* «skava», kupariņš, ķeņķis, lēdēt, *lendere* || *len-*
deris «margas», likteris, lukts, luktšķeres, *II luoze* «atslēga», mi-
terķens, muņa (naudas vienība), niede «kniede», palce «rieva,
gropē», palcēt «rievot, gropēt», peipkanna, *I pinne* «nagla», pre-
sizeris, pucmesere, pucšķeres, raspe «rupja vīle», ringulis, rundēlis
(arī dārzniecībā), rustes, skadriņi, skrīvspalva «rakstāmspalva»,
skrūvstīķis «spīles», slūtāķis, smēdēt, smeltēt, spiķis, splinte (MĒ
III 1007), stenga «stanga», stolle, strīčes, strīķdzelze, *I stucere* ||
I stucēris, sveisēt, *sviķurbis* || *sviķurbis* (lit.), šalls, šīne «sliede»,
šķēde || ķēde, šķelbetes || šķelbrēks, šķeņe «sliede», šķernazis,
šķerpēt «trīt, asināt», šķiene «sliede», *šļicavas* «slidas», *šveisēt*
«metināt», tinnēt, tralliņi || trelliņi || strelliņi «margas», tullšķē-
res, vāga, *valcēt* (lit.), *valcis* (lit.), *II vērķēt*, verķizeris || vēr-
ķizeris, vērķmese, vērmeris || vērmerķens, vindelis «spalurbis»,
zeile.

CELTNIECĪBAS, NAMDARU, KOKAPSTRĀDES UN KOKIZSTRĀDAJUMU TERMINI UN
TERMINOLOĢISKA RAKSTURA VĀRDU AIZGUVUMI NO VĀCU VALODAS (148)

akmesers, akmešts, ambelis || ambilis, anķins, ballis (papīra),
banstekī, bānuops «stacija», *bēģelis* || *bēģele* «palodze», bende
(spāru bende), *II bendele*, bilāde «atvilktne», bindaksis, bislāgs,
bleiveiss «svina baltums», blekte «meldru popējums», blektēt «po-
pēt», blivite «svina baltums», *III braks*, *brandmūris* «deg-
mūris(?)», brasa «nāra, laža», burde || burdiņa, būvkunste, cikliņš,
cviķis, dēlēt || apdēlēt, diktēt || sadiktēt «sablīvēt», drāgas «nes-
tavas», *dreibenķis* «virpa», *dreijāt* || dreijēt «virpot», *I drellēt*,
drellis, *II driķeris* «rokturis», dzimsēvele, *ērbeģis* «blakunams, pie-
būve», *ēvelbeņķis* «ēvelsols», ganka, *II gaņģis* «ēja, koridors»,
gruntvāgs, *ieris* || *iere* (etn.); klampis, klaperis, klieđiņš, kliņķēt,
klumpas (lit.) «koka tupeles», krancbaļķis || krampbaļķis, *II krancis*,

kumme «tvertne (zemē)», kunters «atvilktne (rakstāmgaldā)», *ķellēt* «zviest, triept ar zvideni», *ķemertiņš* || ķemerkiņš «ateja», I ķimene || ķimenes || ķimiņi || ķimines «rieva, grope», ķists «kaste», laktēt || latēt, langvēģis «ateja», *lēne* «atzveltne», lievs «galerija», lukta || lukts, mādzeris, mīle «ogļu dedzinātava», mūr-lakte, nūtevele, pambākans, *placis* «laukums», plāsterēt «bruģēt», III poste «stendere, stabs», pūguot, rama || rams «pāldzinis», ram-māt || ramēt || ramuot «dzīt pāļus», II rātūzis «ateja», *rieris* || *riere* (lit.), rīgeris, *rijuolis* «etažers», «plaukts», rine «kanāls, notekla», rinstoks «notekla, kanāls», *ruovis* || *ruove* (etn.), skaļķes, skrāģis, skrīne || skrīnis (ent.), *skrūvbeņķis*, skūra || skūre, slāģēt «blietēt», I slāģis, II slāģis «izcirtums (mežā)», slakbuomis, II slēģis «cir-sma», slenģis || slenģe, slitēvele, smeīģe, sniķerēt, sniķēt, span-dāģis || spandāģis || spandage || bandstage, spanzāģis, spārēt, spic-zāģis, spranckrite || spanškrīte, sprīķis, staķets, II stangas, stelte «telts», stieģelis, stikzāģis, *strēķis* «grēda», streves, strībeņķis, stumpēt «blietēt», *stute* «balsts», *stutēt* «balstīt», svārte «melna krāsa», svārtēt, sviķis, šķilts, *šķindele* || *šķindelis* «jumstiņš», šķimbēks, I šķipēt «lāpstot», šķuorēt «glazēt, pārkurināt», šķupele «lāpsta», šķupelēt «lāpstot», šķūre || šķūris, šmelces «emalja, gla-zūra, vāpe», šmīga, štire, *šūplāde* «atvilktne», tangas «stangas», tapāt, tāža «stāvs», tieģelis «ķieģelis», timerēt, tripalts, II trump-et, tūna || tūne (žoga veids), turnis, ūķis, III uoderēt, uorītis, urķelis, I vēģēt, *vērbaļķis* «šķērsbaļķis», vēderle «koka spainis», verķēt «pakāvus izgatavot», vindēt «uzvilkt ar vinču», *viņķelis* «leņķmērs», *vite* «balsināmais», *vitēt* «balsināt», zībuogs, zintele, zuleksts.

DZIRNAVNIĒKU TERMINI UN TERMINOLOĢISKA RAKSTURA VĀRDU AIZGUVUMI
NO VĀCU VALODAS (20)

bidele (lit.), *bidelēt* (lit.), bīdelgaņģis, brīvslūžas (lit.), drē-liņš, *I gaņģis*, gritelēt, ģeņģes «skreja», kapa, mats (mēra vie-nība), matuot, mece, meniķis, riktēt, skutas, spicgaņģis, šķutas, velbuomis, villēt || pievillēt «uzbērt (dambi)».

DREBNIĒCTBAS (VĒRPSANAS, AUSANAS, TRIKOTĀZAS, ŠOSANAS. KRĀSOSANAS,
MAZGAŠANAS) TERMINI UN TERMINOLOĢISKA RAKSTURA VĀRDU AIZGUVUMI
NO VĀCU VALODAS (56)

bendzele || benzele «aukla», biķēt «iesārmot», *blieķēt* «balināt», blieķis «balinātava», braziles || breziles || brezilje (krāsošanā), būķēt (iemērkt veļu), būķis (veļas mazgāšanā), cinoberis (>ci-nobrs) (lit.), daka || daķis «šķetere», drēliks «trinītis» *eģe* (lit.), eģis, eķelis «suseklis», eķelēt || ērķelēt «tamborēt», ģiluode (?),

inslaks, kamlāde, kluģis, I lēzēt, r ate «pītenis, paklājs», mislains, niedēt, *pērve* «krāsa», *pērvēt* «krāsot», pice || spice «šķetere», plāmsu || plāmišu, pluzerēt «izplucināt, plūksnāties», pluzuris «plūksna», riekums, sērķele, sērķelēt, *slēžu* || slēšu || slēša || sleišu || sleiša || slēža || sleižu (etn.), slibenķis *smitē* (lit.), *smitēt* (lit.), spērāgs || spērags, II spice «šķetere», stelbrekte, stepēt «nošūt», II *stīķēt* «piešūt», stukāt «sašūt», *šķēri* (lit.) || šķēriņi «meti, velki», šķērkuoks, šķērlāde, šķīvbuomis, varve, verve || vērve «krāsa», varvēt || I vervēt || I vērvēt «krāsot», veliņi, vennēt, *vešeriene* «veļas mazgātāja», vēverķemme, viltne, vivala, vuķis, zvārte, zvārtēt.

ĀDU APSTRADES, SEDLINIEKU, KURPNIEKU TERMINI UN TERMINOLOĢISKA
RAKSTURA VĀRDU AIZGUVUMI NO VĀCU VALODAS (13)

bimzuole, I *ģērēt* «miecēt», *juksāda* (>juhtāda) (lit.), kapas, klembas, narba, piķdrāte, rīmars «seglinieks», ringalts || ringuts, skuotele || skuortele «ādas priekšauts», tauvēt, II zāle «zole», zālēt || apzālēt «pazolēt».

Amatniecības leksikai piekļaujas jūrniecības un zvejniecības aizgūtā leksika.

*B. Jūrniecības termini un terminoloģiska rakstura
vārdu aizguvumi no vācu valodas (110)*

alze, āmiņš, anspieks, ārzīle, aspiles (kursisms) «ķepsele», bākbuords (>bakborts) (lit.), beņķis «sēklis», bezāns, I blaks || plaks, blikta, brāmraja, brāmzēgelis || brangzēgelis, branga, I brase, briģis, brīze (lit.), bugs, bugsprits (lit.), II bullis || bul-lītis || bulliņš «vienkocis», buorda, buots, denis, I drīvēt, duļbārds, enkura buoja, gafele, gapelzēgelis, gordiņš, ģiģis, ģīne, iliņš, īvēt, iziņš «aukla» (jūrn.?), julle, kabstans, kantāķis, I klampa, II klārs enkurs, kliveris, kļīze, II knaģis, kneija, krānbaļķi, ķēpis, ķielis, II ķimene, ķiņķis, II līķis, logāt, II luode, luotēt, luotis, marszēģele, mastbaļķis, nuotavis, pēģelis «līmenmērs (jūrn.)», poka, rāja (lit.), rēliņš, rēve, revēt || rēvēt «samazināt buras», riede «reids», riederis «rēderis, kuģu īpašnieks», riepa || riepe «tauva», rieperbānis (jūrn.?), skuoners, skuoris, I skuote, II skuote, skutka, sniķis «prāmis», spilva, spīres, sprītzēgelis, I stāpele, strante «jūrmala», strantēt «braukt krastā, uzsēsties uz sēkļa», stopzēgelis, stuodere, sturme, šēpis «kuģis, laiva», šķēde, šķeperis || šķiperis «jūrniece», šķēpe, šķērbuote, šķibuote, šķipe «kuģis», II šķipēt,

šķuote, šļupe, šote, špīre || špīrs, špleisēt, šprite, štīrbords, štrapa, šulle, tākala, tāpelēt, tēviņš, II trasa «trose», treilēt, treiliņš, III uodere «stūres aire», uorluogs, uztāgalēt, vaka, vante, I verķis, zēģelbuomis.

C. Zvejniecības termini un terminoloģiska rakstura
vārdu aizgūvumi no vācu valodas (24)

anduogs, ālēt, II āms, bāba, bieršķis, buosāks, būrda, dulles || duļļi (lit.), duokis, idvārdis || idvāte || igvāts, illāts, īgarnis || igarnis, īkaste || īkasts, klipis, knīpe, kumbis || kummis || kuma, pumpa || pumpe, rieze, spille, šlepe, ūdgarnis, zēlspeķis, zēstīķis, zuoķeris.

D. Zemkopības un lopkopības termini un terminoloģiska rakstura
vārdu aizgūvumi no vācu valodas (40)

beduļot «rakt», IV bullis (ierīce pie arkla), buokāt || buoķēt (kulšanā), buomelļa, buomskuola, dāre || dāris || dārnis «kalte», II drellēt «izstrādīnāt (klaušās)», druone, *ekselis* (lit.) || eksele «sasmalcināta lopbarība», ērpe, ērpēt, kleķe «mēsli», klepelis «sprigulja vāle (?)», I klumpis «kukurznis, pika», ķerbele «pīts grozs», *ķērne* (lit.) (sviesta), ķernēt, II lata, lieģis, *muodere* (etn.), IV pinne (izkaps kapināšanai), plānvāģi (rati labības, siena, salmu vešanai), pluģis, puotiņš, riķi (žogā), skalle «kukurznis, ledus gabals», skrādāt, slikta || slikte «kaudze», staņķets (žogā), streijas, streijāt, *strejgabals* || streigabals (etn.), strikulis || strikults, II striķeris *striķēt* (lit.) «asināt», *striķis* (lit.) «galoda, asināmais», šņukerēt, tiere «(malkas) grēda», III tulle, unguris, II uore (ierīce kūtī).

Ormaņu termini un terminoloģiska rakstura
vārdu aizgūvumi no vācu valodas (33)

anckapele, bikse, III braks, II buse, *distele* || *disele* (lit.), kulka «gramba (ceļā)», I knēvelis, kribis, krumults, kurvvāģi, lēze (ritenpēda ceļā), raipa, rēdes, rēpe, slēdes, stēde «stāvvieta», stēģbiģelis (kursisms) «kāpslis», stranga, *strenģes* (lit.), III šķēre, šplinte, tambuores || *tambuorrati* (lit.), trenze «laužņi», II uodere (lit.) «elpes», II uoderēt (lit.), uoderiņš, I uore, II uorēt, *vērzeles* (lit.), virzeles, vuormans, zēle || zēles (kursisms) «ieģūgs», *zvenģele* (lit.) || zvenģelis.

2. Militārā leksika

Militāri termini un terminoloģiska rakstura vārdu aizguvumi no vācu valodas (88)

Daļa militāro terminu, parasti ar formas maiņu, saglabājušies latviešu nacionālajā literārajā valodā: *gvarde* (<garde), *kaprālis*, *kapteinis* (<kapteine), *leitenants* (<lītnants, lūtnants), *maršals* (<mārskalkis, mārskalis), *oficiēris* (<apecīrs, opcīrs), *partizāns* (<bardizāns), *zaldāts*; *I bise* (<buse || busa), *flaga* (<plaga), *postenis* (<I poste), *proviantis* (<pravjante), *privilēģija* (<priviles).

Lielākā daļa militāro terminu — darītāju nosaukumi, militāru darījumu un lietu nosaukumi — tomēr nav saglabājušies. Tas galvenokārt izskaidrojams ar militārās tehnikas attīstību un veco militāro reāliju zudumu:

āģele «skruotis», āka «skrošu bise», aplēģerēt «aplenkt», aplēģeris, aubise, āva (hist.), āverste «virsnieks», baktaļa «kauja», banna || bannis «trimda», bannāt «izdzīt trimdā», bindaksis, *bis-zāles* (hist.), blukūzis, bulverķis, cibants, cintlaks, daga, drabants, drīvlāde, elbardis, eņģes (ieroču pakare), karasieris || ķirasiers, krekeris || krecelis || krecele, kunstapelis (milit.?), lādstoks, lēģerēt, *lēģeris* «nometne», II lēzēt «tēmēt», liezēt, lunte «deglis», luoziņa || luoziņš «parole, patruļa», merdelēt «nonāvēt, slepkavot», *mulsturēt* || *munsturēt* || musterēt, mulsturis || munsturis, mušķete, nuodankāts, olfters, pancēris, pangāt, pendriķis, plinderēt || plunderēt «laupīt», I pūdele, pūkuris, pūveris, reitnieks «jātnieks», renkūles «rupjas skrotis», rīpelēt, I rītelis «jātnieks», runde, skancis || skance || *skanstis* || *skanste* (hist.), slinga «katapultā», smīdes vaģi, spelstīķis «lauku lielgabals», spīķis, strīdaksis, stempeļis, stucere || I stuceris, sturmbluķis, *sturmēt*, svans-skrūve, II šēpte «šautenģes laide», šķiltiņa, štucere, I trasa, trops || trups «grupa», ūdelēt, *vaktēt* «sargāt», vaktmeisteris, *vakts* || *vakte* «sardze», *vaņģot* «gūstīt», vardnieks, vedere || veders, vēkoste, vendriķis, ververis, II vērvēt «vervēt», vurvulis, zantis «sūtnis».

3. Izglītības leksika

Izglītības, mākslas, zinātnes, tiesību, sporta un spēļu nosaukumu aizguvumi no vācu valodas (150)

aktiņš «uzraudzība», I āms || āma (šķidruma mērs), avkāts «advokāts», bāga «basa vijole», bāģe «loksne», balla (spēlē), ball-spēle, bānis, benkāts «bastards», bildēt «zīmēt, gleznot», II bise

«naudaslāde, kase», blaka «tinte», blakuorns || blakuors || bla-
 kuons «tintnīca», *bleistiķis* || blīstivts «zīmulis», brēke (nodokļa
 veids), bretspele, brēve «vēstule», brūke «lietojums», brīvkungs
 (hist.), *brūkēt* «lietot», budelis ; budēlis || budulis «tīasas kalps»,
buokstābs || buokstāvs «burts», *buoksterēt*, buršis (hist.), *cedele*
 «zīmīte», ceķe (nodokļa veids), dardauziņ! «tūkstotis, velns», da-
 zīns «ducis», deķeris «desmitnieks», diņķis «lieta, priekšmets»,
 dēgelis «tīgelis», diķis «divnieks, pāris (naudas vienība)», dūms
 (mēra vienība), duzīns «ducis», eiduks (naudas vienība), enkurs
 (šķidruma mērs), *ercs* || erte (kāršuspēle), ešķins (kāršuspēle),
 gripele (>*grifele*), gruntēt «iztaujāt, izdibināt, likt pamatu»,
ģīga (etn.), *ierikte* «ierīce», *in* «un», juobelgads, kamarjunkurs
 (hist.), kavente, klipa (spēle), klumzaks || klumzaka (rotāļa),
kreicis || *kreics* (kāršuspēle), kūklers «burvju mākslinieks, acu ap-
 mānītājs», kunstīgs «mākslīgs», kventiņš (svara vienība), ķe-
 ģele || ķeģelis, ķeģeļspēle, ķeija «kijs» (spēle), ķeire || ķeiris
 (spēle), II ķilķeni (kāda bumbiņu spēle), *ķuoniņi* (hist.), *landrāts*
 (hist.), *laste* (mēra vienība) (etn.), *leimanis* (hist.), lekss «lek-
 cija», *liģeris* (hist.), *likuopi* || *likaupi* (etn.), lundzaks (sal.
 klumzaks), *luote* (etn.), madere «mocības (darbā)», maderēt
 «mocīt», *mālēt* || maldēt «gleznot, krāsot», mālerisks «gleznie-
 cisks», *meiris* || meieris (etn.), milsterjānis (jurid.), olenču «holan-
 diešu», ordeniņš «kārtība», *pāde* (etn.), pīdele (iron.) «vijole»,
 pīdelēt «spēlēt vijoli», *pimberis* || pimveris || pimvers «piecnieks»,
 III pīpe || pīpere «flauta», pliktiņš «pienākums», pičape «spiedogs,
 zīmogs», prauve «mēģinājums», prauvēt «mēģināt», punte
 «punkts», *rāte* (hist.), rēķenskape «rēķināšana», rīgas «soda-
 nauda», runčagabals (naudas vienība), sedelķens «zīmīte», sī-
 buogs, skaks «sešdesmits, šoks», skāle (svarakauss), skriviņš
 (raksts uz naudas), skumstiķis «mākslasdarbs», *I skunste* «māk-
 sla», *II skunste* «pumpis», *skunstīgs* «mākslīgs», skuotiņš (node-
 vas veids), *slaka* «suga», slakta «dzimums», spārbise «krājķase»,
 spicrikstes, *II spicēt* «zīmogot», spičāpts || pičāfts «spiedogs, zī-
 mogs», stacis || stacija || staciņi (kāda nodeva), stalta «forma»,
 staltēt «formēt», stamme, *II stāpele* «tāfele», stimmēt || štimmēt ||
uzštimmēt «noskaņot (instrumentu)», strumpēt «trompetēt, pūst
 trompeti», *II strumpis* || *II strumpe* «trompete», stuks || stuķis
 «gabals», šēpelis («pūrs» labības mērs Vācijā) || šķēpilis
 («pūrs»), *IV šķeres* (kāda deja), šķiliņģis || šķiliņš «šiliņš», *šķilte-
 ris* (etn.), tašenspēleris «spēļu grāmatīņa», temmēt «noskaņot
 (instrumentu)», timpa || timpe, trumetēt, *I trumulis* «bungas»,
 tulle || tullis «colla», *II tullēt* «muitot», tūtet «pūst», ūkša (sena
 dzērienu mēra vienība «Oxhof»), *umpāris* «nepāris», unkostiņš,

unspieģelis, uorte || uorts, uorzāke «cēlonis», *ūtrupe* (etn.), *ūtrupēt* (etn.), *vastlāvi* || vastalāvi (etn.), velšis «itālis», Velšzeme «Itālija», *vērdirš* (etn.), I-vērķēt «likt robežu», versis «vārsmā, pants», videle «vijole», *vierendiele* «ceturtdaļa», vinne «uzvara», *vize* «veids», zāķe «gadījums, lieta», II zēģele || zēģelis, II zēģelēt, zēģers «pulkstenis», zeida «vijoles stīga», zekselis (pūra sestā daļa), zesis (naudas vienība), zūkuris || zūķeris || zūkuris || zūķeris (muitā).

4. Reliģiskā leksika

Reliģiski termini un terminoloģiska rakstura vārdu aizguvumi no vācu valodas (27)

ablāte || aplāts «grēkatlaide», almuoza «zēlastības, ubagu dāvana», II aplāgs «svētais vakarēdiens», bilāte «pilatus, velns», buote «grēksūdze», drēzkambaris «sakristeja», ilģi || ilģes «svētie», *ģērbkambaris* (lit.) || jērkambaris «sakristeja», *kaplāns* (lit.), kruona «tonzūra», ķerspēle || ķirspēle «draudze», lieve «das Kirchenchor», minks «mūks», pīna || pīne «mokas», pīnbeņķis «mokusols», pinēt «mocīt», prediķeris «sprediķotājs», prediķēt «sprediķot», prediķis «sprediķis», pulpits «pulte», superdents (hist.), šķeplērs (krusta zīme, kaklā nēsājama), upurgelte «upurnauda», vākas (mirušā apstāve, ME IV 494), vērminderis «aizbildnis», vespere || vesperis «vakara sprediķis», vesperkaste «vakarēdiens», vesperstunda «vakarstunda».

II. Mājsaimniecības un sadzīves leksika

Pie mājsaimniecības leksikas pieskaitīti termini un terminoloģiska rakstura vārdi, kas, pirmkārt, attiecas uz virtuvi un ēdienu un dzērienu gatavošanu, arī patērēšanu, otrkārt, vārdi, kas attiecas uz modēm — tualeti, ģērbšanos, kā arī uz matu, sejas un ķermeņa kopšanu. Šie vārdi, domājams, latviešu valodā vispirms ienākuši kā muižas virtuveņu un muižas istabeņu leksika.

Pie sadzīves leksikas pieskaitīta, pirmkārt, sadzīves leksika vispārīgā nozīmē, kas attiecas uz cilvēku izturēšanos un savstarpīgajām simpātijām vai antipātijām un, otrkārt, sadzīves leksika speciālā nozīmē, kas attiecas uz cilvēka veselības stāvokli un ārstēšanos.

Aplūkosim šīs četras galvenās mājsaimniecības un sadzīves leksikas grupas kā aizguvumus no vācu valodas.

1. Virtuves leksika

Virtuves termini un terminoloģiska rakstura vārdu aizguvumi no vācu valodas (100)

*bairi*š || *bairitis* (alus), beķenis «bloda», biests «pirmpiens», *brandvins* || *brandqvins* «degvīns», brendels, buņģis «bundža», *butele* «pudele», *cvibaks* || *cibaka* «sausīņš», draņķuba||a, *duršlags* || *durslaks* «caurspiede», emerītis, *gapele* «dakšiņa», gaļbeķis, garkēķis «ēdnīca», ģērstele, ģērstelēt, kalšāles || kolšāles «aukstais galds», I kampa, I klape «vākkanna, kanna ar vāku», klapkanna, II klarēt (degvīna tecināšanā), klickēni «ķiļķeni», kriēzis «putnu iekšas», kruogēt, kruoze, ķelliks, ķieņi «sveķaina priedes malka», ķīne, ķīvenis || ķivis (trauks), latukas «salāti», leģels (koka trauks), merzelekuks «stampa», miezerķūlis, muošķeņi «pīreja, kartupeļu biezenis», muoze «biezenis», nāļķis «fūzelis», pastaide «pastēte», III pinne «vīnatrauks (?)», II pipe, pīpkanna, plāda, plincis «pankūka», prancuoks, *prapēt* «bāzt», *prapis* «aizbāznis», rēdeskuoks, riēreije «olaknis, olu kultenis», rēmerķins, *runstiķis* «apalītis», sālaks «sālijums», salseriņš || salserītis, skalderēt «saskalot», II smaka «garša», *smēriġs* «netirs, notraipīts», *smuorēt* «cept», sniēpis, spicglāze, spiķadata, spiķēt, spīzkambaris «ēdamistaba», spīzmane, sprancmaize || sprančmaize, sprīstiks «brokastis», standa, II stanga, stante, stemple «piestala, stampa», II stērķelēt (sal. ģērstelēt), stilēpis «vāks», stīne || stīnis, strībuomis «sērķociņš», stuopkanne, I šalderēt «saskalot», (*no*)šālētīes «novadētīes», šaparis || šapariējs «pieliekamais», šemperalus, šēļķens || šēļķens, šķenķe, šķenķis «dzēriēnu pasniedzējs», šķivenis «kubuls», *šķuovēt* «sautēt (saknes)», *šķūmēt* «atputot» (vārījumu), šļubrikans «slikts dzēriēns», II *šmuorēt* «sutināt», *šņapsts* || šņapstis «degvīns», šņikerēt «sagraizīt», šņipsts, šņilķums, *talēķis* || talērķis || *telēķis*, trakters || *traktieris*, *trekteris* «piltuve», tveibaki «sausīņi», vadaka || vadaks «sūkalas», vātēt (alu), vilbrēds «medījums», vilzelis, vīnvāte, zeija, zeiris || zeijeiris, zemmele, zilte «galerts», *zorte* || *zurte* «šķirne», zulši (gaļa), žūrēt «degvīnu tecināt».

2. Modes un tualetes leksika

Modes termini un terminoloģiska rakstura vārdu aizguvumi no vācu valodas (120)

alzduogs || elzduogs «kaklauts», *aube*, āzduogs «lakats», banīte || banītis «cepure ar ādas apmali», *bante* «lente», bastene

(galvaslakats), I bendeles «lentes», bepķens || bipķini (mācītāja tēpa apkakles baltās nokares), II blaks «traips» || II bleķis «traips», bruslāgs || bruslaks, *bunte* «saišķis», buorste, *caka* «ieloks», damašku, deņķelbuoks «maks», drakts, dverzaks, *elsiņš* «apkaklīte», ēverdelis || ieverdielis, *gardīne* «aizkars», juopķina «jaka», kape, kaputs, klienuots «dārglieta», klīrēt(ies) «greznoties», knēpes, knēpjuopķina, kniepķens, knieriems, knipeles, knipelēt, knuopadata, koletes, *krāga* || *krāģis* «apkakle», krakmēls || krapmēls «stērķele, ciete», kriezīte «kruzulis», krinuoliņi (>krinoliņš) (etn.), krīzduogs, krumpa || krumpe, krumpēt «saraukt», kūza || kūze || ķūza || ķūze, kverle, ķedele || ķedelis, II ķelderis, ķisenbīris || ķisenbieris «spilvendrana», ķusis «spilvens», lībķens «ņieburs», lībstīks «ņieburs», linte «lenta», livķis, mangale, mangalēt, mentelis «mētelis», mulstiķis «iemutis», netelduogs, nēzduogs (etn.), paķis «paka», palblāns «volāns», *palte pindele* || pindelīšs, II *pleķis* || pleķe «traips», plīre «stilīgā, švaukstene», plīrētīšs, plūduri, pluore «flors», polds, polles, pumpulētīšs, pundelis, II pūdele, rīdūzas, sabela «caunu cepure», sladraks, slāpmīce || šlāpmīce, *steieris* «plivurs», II slēpes (kleitas nokare), smiķēt, sniebursts, spanga (etn.), spenceris, spēdele, *I spice* «1. mežģīnes (2. smaile)», *spieģelis* «spogulis», *spieģelēt* «spoguļoties», *stāte* || *štāte* «godavalks», stiķēt «izšūt», strīmpa, strīpa «cilpa, aukla», *strumbante* «zeķturis», I strūmpis «iszeķe», stulpis, *II stucēris* «švauksts», stuote, sviķele «adījuma apmale», šabraka, *šekte* «stulmu zābaki», šēte «griezums svārku mugurā» ME IV 17, *širmis* «lietussargs, saulesargs», šķirmis, šķuortele, šlāpmīce, šļuburjaka, šnibis, *šņupdrāna*, šņierborstes, *šņudauks*, šņudrautiņš, šņorlīpkins, *štāte*, štulpēt, *švanduoze*, *trābantes* «bikšturi», tuelles «pušķi, kruzuli», I tullēt «stīvināt», uoderemts || vuoderemts, vuoderēt, vuoders, zakraks, zatūrsvārki.

Tualetes (matu un sejas kopšanas) leksika (20)

ānāteles «matadatas», *bakenbārda* «vaigu bārda», *balbieris* «frizieris», *cupis* (matu uzpinums), I krullēt, II krūze || krūza, krūzēt «cirtot», krūzgalvis «sroggalvis», krūzs «srogains», *lokes* «cirtas», pucmesere, pucšķēres, II skrulle «cirta», skrullēt «cirtot», skrūzēt «cirtot», *sminka* «grims, krāslis, pomāde», spicbārdītis, šķērnazis, *šķietelis* «celiņš matos», šņicēt (sk. LD 20165₁), *uoriņas* «auskari», zalves «ziēde».

3. Sadzīves leksika vispārīgā nozīmē (305)

aber I «bet»

aktēt I «cienīt»

ader I || *eder* 3I «jeb»

aktiņš I «uzmanība»

alberēties 1 «trokšņot»
 alctes 2 (mednieku saucieni)
 alveris 2 «trakulis» ME I 69
amplēties 2 «ākstīties»
 amplis 2 «āksts»
 amzēties 2 || alberēties
 anštellēties 3 «izlikties»
 I aplāgs 3, Ulmann, Wb. I, 10
 arbidelis 6 (raksturv.)
 babelēt || babulēt 7 «plāpāt»
 baktaja 7 «strīdus» ME I 253
 baldurēt 8 «trokšņot»
 bāzēt 10 || bēzēt 11 «skraidīt»
 bengulis 10 «bērns»
 bēnāzis 11 (raksturv.)
 bēterēt 11 «labot»
 bingulis 12 «runga»
 bleijāt 14 «sist, dauzit, slānīt» EM I
 227
 blendēt 12 «apžilbt»
 I braks 15 «brāķis»
 II braks 15 «nederīgs»
 brammēt 15 «lamāt»
 brasa 16 «salmu paklājs» (gulēšanai
 uz grīdas)
 II brase 16 «daudzums, kaudze, pūlis,
 bars»
 brasēt 16 «žūpot»
 breņģēt 17 (savākt?)
 bricēt 17 «sist»
 brillēt 17 «āzēt, mocīt»
 brummēt 18 «kurnēt»
 brūzēt 19 «žūpot»
 I bučuot || bučēt 19 «klanīties»
 buka 20 (raksturv. ME I 346)
 bunga 21 (raksturv.)
 bungulis 21 «nūja»
 buņķēt 21 «sist (ar dūri), boksēt»
 buozīgs 22 «dusmīgs»
 II būris 23 «zemnieks»
cierēt 24 «pastaigāties»
 dalēties 25 «trakuļot»
 derne 26 «moita»

didelēt 26 «būt nemierīgam»
diņģēt 26 «kaulēt»
 dīvelēt 27 «būt nemierīgam»
 dok 27 «taču»
 drāka 27 (raksturv.)
 drasāt, drasēt, | drasuo 27 «gavilēt»
 drauvēt || drauvāt 27 «draudēt»
 drāva 28 || drāve 28 «draudējums»
 duksts 29 «boksējiens»
 dundurjānis 29 (raksturv.)
dūrēt 30 «ilgt»
 dvals 30 «muldīgs»(?)
 dvērgis 30 «rūķītis»
 dvingāt 30 «izspiest (ar vārdiem)»
 ecināt 31 «mulsināt»
 eder 31, sk. ader
 eire 31 «ire»
 endeles 32 «strīds»
 endzeliņš 32 «mazais pirkstiņš»
 eņģēt 33 «mocīt, piespiest»
 errēt 33 «dusmot»
 ēvelīgs || ēpelīgs 34 «pieklājīgs»
 glūrēt 36 «lūrēt»
 grabelēt 36 «grābstīties (vārdiem)»
 grazāties 36 «pastaigāties»
 guns 38 «labvēlība»
 II (iz)ģeldēt 38 «(sa)kost»
 III (iz)ģeldēt 38 «realizēt, istenot»
 II ģērēt 38 «pērt»
III (pa)ģērēt 38 «pieprasīt»
 ģinnēt 39 «vēlēt»
 ģunnēt 40 «novēlēt», sk. junnēt
 iebildēt 12 «iedomāties»
 impampis 41, sk. ME I 707
 īvere 42 «strīds»
 īverēt 42 «strīdēties»
 īverīgs 42 «dusmīgs, dedzīgs»
 jakarēt 43 «sajaukt»
 jakterēt 43 «trakot»
 jekis 43 «ģeķis»
 jukurēt 44 «maisīt»
 junnēt 44 «novēlēt», sk. ģunnēt
 kakalāt || kakalēt 45 «izšķērdēt»

kāķelēt 48 (neskaidri runāt — kā
 bērns)
kleķēt 50 «traipīt» ME II 221
 I klinklāviņš 50 (raksturv. LD 28833,
 28834)
 II klumpis 52 (raksturv. ME II 235)
 kluncēt 52 «iet»
 kluncis 52 (raksturv.)
 klunckaja 52 (raksturv.)
 knapāt 53 «dauzīt (kājas)»
 knapuot 53 «taupīt»
 knapzaķis 53 (raksturv. ME II 242)
 kniķēt 54 «sist»
 knipeie 54 «runga, nūja»
 knipkiņš 55 || knipstiņš 55 «knipis»
 knipēt 55 «knikšķināt»
 knipēt 55 «kniebt, knaibīt»
 krāme 57 «kļūme»
 kreņģelēt 58 «vārdzināt»
kreņķēt 58 «apbēdināt»
 krieze 58 ME II 285
 krimpis 58 «sakaltums»
 kumerēt 60 «māt (lai nāk)»
 ķenka 63 «spieķis»
 ķiķēt 65 «lūkot»
 ķilkala || ķilakala 65 «pļāpas»
 ķilpa 65 «acs» (acis mest)
 ķiņķele 66 «sajukums»
 lankausis 69 (raksturv. LD 10569)
 lasks 69 «laisks»
 lābans || lābāns 69 (raksturv. ME II
 434)
 lāgs, lāga brālis 69 «dzērājs»
 lāzīgs 70 «ļengans»
 leperēt 70 «kustēties»
lūderīgs 72 «nolaidīgs»
lienēt 71 «aizņemties»
 lullēt || lulluot 74 — zīst
 lullis 74 «memmes dēliņš»
 lumpēties 74 «neskopoties»
 lumpiņš 74 «lupata, skrandā»
 lumpis 74 «plukata, nelietis»
 lunkāt 74 «vilkties»

luonēt 74 «atmaksāties, algot»
 I luoze 74 «liktenis»
 macis 75 (raksturv.) || mačus 75
 (raksturv.)
 māgars 77 «vājš»
 makarēt 76 «rakņāties, vandīties»
 makars 76 «blēdis»
 mančēt 76 «maisīt»
 mānēt 77 «atgādināt»
meldēt 79 «pieteikt, paziņot»
memma || *memme* 79 «māmiņa» (ne
 aizg. A. O.)
 murķis 82 (raksturv.)
 nīdliģis 83 «jauks, piemīliģis»
 nuželēt 84 «nevižīgi strādāt»
onliģis || *ornliģis* 84 «kārtliģis»
 opsal 84 (lit.)
 ordentliks 84 «kārtliģis»
 pačāt 85 «pērties»
 paņčēt 85 «plunčāties»
pasēt 86 «būt piemērots»
 pempelēties 87 «satisīties»
 pladerēties 90 «plunkšķēt»
 plaka 90 «dzimumzīme»
 plakarēt 90 «izšķiest, izšķērdēt»
 plammēt 90 «sist» ME III 318
 plančēt 90 «pērties (pa ūdeni)»
 plemperēt 91 «žūpot»
 plumpis 93 (raksturv.)
 plumpiģis 93 «neatjautiģis»
 plumzaka 93 «lempis»
 plūrēt 94 «plucināt»
 pukāt 96 «klauvēt, klaudzināt, spītēties»
 pumpulis 97 (raksturv.)
 puželēties || pužulēties 97 «nevižīgi
 strādāt, tūjāties»
 rāzēt 99 «trakot, fantazēt»
 II rēdēt 99 «nokārtot»
 reize 99 «ceļojums»
 rēja || rēģis 100 «rinda»
 rievalēt 101 «draiskoties»
 rieveris || rievalis 101 «draiskulis»
 rieze 101 «rinda, virkne»

- rīpele 102 (raksturv.)
 II rītelis 102 (raksturv.)
 I rukāt 102 «boikotēt»
 II rukāt 102 «spēcīgi strādāt»
 ruovelēties 103 «būt palaidnīgam»
 ruovelis 103 «palaidnis»
 rūše 104 «paģiras»
 sierēt 105 «pastaigāties»
 skaldaris 105 (raksturv.)
 skaldarēt || skolderēt 106 «sasteigt»
 skrēpēt 106 «skrapēt, sukāt, tīrīt ar skrāpi»
 I skrulle 107 «meita»
 skuonēt 108 «saudzēt»
 slenderēt 110 «slaištīties»
 slepēt 110 «slampāt»
 sliktēt 111 «nolidzināt»
 slumpa 111 «slampa» (raksturv.)
 slumpa 111 «stīvs»
 slunca 111 (raksturv. ME III 942)
 slundurēt 111 «slaištīties (bez darba)»
 sluņķis 111 «resgalis, palaidnis»
 slurāt 111 «(vilkdamiem) iet»
 snuoķerēt 113 «ošņāt, okšķerēt»
 spicdegune 115 (raksturv.)
 I spicēt 115 «pērt», «uzmanīt» ME III 994
 spīt 117 «trotz»
 II spitālis 116 (raksturv.)
 spreņģēt 117 «kaisīt, sālit»
 sprēķēt 117 «pelt, paļāt»
 sprinģēt 118 «lēkāt»
 spuodīgs 118 «svaīgs»
 stapāt 119 «vilkties»
 stapēt || aizstapēt 119 «bāzt, aizbāzt»
 staukāt 119 «sagrūst, samīdīt»
 stāmerēt 119 «stostīties»
 stellēt 120 «sūtīt»
 stellēties 120 «izlikties»
 stendīgs 121 «kārtīgs, saprātīgs»
 steņķēt 121 «pārēsties»
 stepka 121 (raksturv.)
 stilli 122 «rāmi, mierīgi»
 stilpēt 122 «cieši uzmaukt»
 II strenze || strenzis 124 (raksturv.)
 stuķēt 126 «piebāzt» ME III 1102
 stūķēt 127 «piebāzt» ME III 1109
 stūķis 127 «pauna»
 stuoterēt 127 «stostīties»
 svankuoties 128 || švankuoties 141 ||
 švenkuoties 141 «grīloties, zvalstīties»
 svenkuot || svenkuoties 128 «vēcināt»
 šakarēt 128 «spekulēt»
 II šalderēt 129 «valstīties ME IV 2
 šalte 129 «skandāls»
 šarps || šerps 129 «ass» ME IV 16
 šeists 129 (raksturv.)
 šelmis 129 «draiskulis, šķelmis» ME IV 15
 šempēties 129 «lamāties» ME IV 15
 šimaruots 130 «mirdzošs» LD 15695²
 šķennēt 130 «pelt, paļāt»
 šķepēt 131 «sūtīt»
 III šķērēt 132 «vazāties»
 II šķielis 132 (raksturv.)
 šķiņķuot 133 «dāvināt»
 šļaburēt 134 «pļāpāt»
 šļampa || šļampa (raksturv.)
 šļampāt 135 (nevēriģi brist, iet)
 šļemmāt 135 (nevēriģi ēst, strēbt)
 šļemmeris 135 (raksturv.)
 šļenderēt 135 || šļonderēt 135 «slaištīties (bez darba)»
 šļenderīgs 135 «nolaidīgs (darbā)»
 šļubriks 135 (raksturv.) ME IV 73
 šļuderis || šļuduris 136 (raksturv.) ME IV 74
 šļupāt 136 «šļūkt (kājas pa zemi)» ME IV 75
 šļura 136 (raksturv.)
 šļurāt 136 || šļurkāt 136 «šļūkt» (kājas pa zemi) ME IV 76
 šmadarēt || šmaderēt 136 «gramstīties, ošņāties gar ēdienu» ME IV 81
 šmudurēt 138 «aptraipīt», sk. nuošmudurēt ME II 870

- šniku šnaku 137 (onomatopoēze)
 II šņepis 137 || šņibis 137 «deguns»
 ME IV 94
- šņipsis 138 (pīpis kruzēi) ME IV 95
 šņipīte 138 «šņauciens»
 šņucis 138 «deguns» LD 18922
 šņukāt 138 «(elsojot) raudāt» ME
 IV 97
- šņupis 139 «snuķis» (ar nozīmes maiņu
 «iesnas»)
- šņūte 139 «snīpis (traukiem)»
 šņāksti 139 «joki»
 šņusēt || šņākstēt 139 «jokot»
 špidīgs 139 «mūndrs» ME IV 101
 štaukāt 140 «iesist» ME IV 103
 štepka || stepka 140 (raksturv.)
 štirēt 140 «iet» ME IV 103
 šuldurēt 140 «sasteigt», sal. skaldarēt
lak 141 «taču»
- telderis 142 «vazaņķis»
 temme 142 «balss»
 tircēt 143 «drebināt (kāju)» Me
 IV 194
- tita 143 «pups» ME IV 198
 trac 143 «pretēji, par spīti»
 tracēt 144 «spītēt(ies)»
 trimpelēt 144 «tipināt (par bērnu
 iešanu)»
- trūrēt 145 «sērot»
 trūrīgs 145 «sērīgs»
 trūve 145 «sēras»
 truōēt 145 «sērot»
 trūvīgs 145 «sērīgs»
 unsvats 147 (raksturv.)
 uzpederēt 149 «uzmudināt»
 valšķēt || valškuot 151 «pievilt, krāpt»
- valte 151 «vara»
 I vamzēt 151 «pērt»
 II vamzēt 151 «rīt»
 vanderēt 151 «ceļot»
 vanderņieks 151 «ceļinieks», «svētceļ-
 nieks»
 vaņķēt 151 «apsargāt, uzmanīt»
 vaņķis 152 «apalis» ME IV 474
 II vēģēt 155 «māt»
 velcēt 153 «velt, valstīt»
 vendīgs 154 «jocīgs, savāds»
 veņķēt 154 «vicināties (rokām, ejot)»
 ME IV 538
 vervelīgs 154 «steidzīgs, nepacietīgs»
 ME IV 542
 vērzaka 157 «ubaga tarba, spieķis»
 II vikse 157 «bāriens»
 vindals 158 «grīzte»
 viņķelēt 158 «izlocīties, atrunāties»
 višķis 159 «slauķis»
 vīzēt, izvīzēt 160 «izzobot»
 zabelēt 161 «slienāties, siekaloties»
 ME IV 678
 zakāties 161 ME IV 682
 zauka 162 «žūpa»
 zeņķēties 163, nūozeņķētiēš ME II 890
 «sausināties»
 ziktēt 164 «uzraudzīt»
 zūnis 165 «zēns»
 zūpūte 166 «žūpa»
 zurgāt 165 (kursisms) «rūpēties»
 zurzēt 165 «(sa)īgt»
 zvaks 166 «vājš»
 žēlīgais 166 «nelaiķis»
 župka 166 «žūpa»
 žūputs 166 «žūpa»
 žurķis 166 (raksturv.)

4. Sadzīves leksika speciālā nozīmē

Veselības, slimību un ķermeņkopšanas leksika (35)

Par veselības stāvokļa leksiku uzlūkoti slimību un to ārstējamu nosaukumi, kas saistīti ar indivīda, ne sabiedrības dzīvi. Tādā

kārtā šī leksika cieši piekļaujas māsasaimniecības un sadzīves, bet samērā vāji ārstniecības leksikai — medicīnas zinātnes terminiem vai terminoloģiska rakstura vārdiem: āduogs «mazgulis», amba || amma || emba || emma «zīdītāja», *bādēties* «mazgāties» (vannā), *binde* «apsējs, marles saite», bliete (asinslaišanas instruments), brancuozes «sifiliss», dīveldreķis «asa foetida», *drāpes* «pilieni», driaklis (Theriak — ārstniecības līdzeklis pret kustoņu kodieniem, pretinde), ēlende «nabagmāja», klemme «krampis», knuoķis (kaula izaugums), ķepēt (asinslaišanā), *māga* «kuņģis», pača «vanna», pakas «bakas», pilles «pilieni», *II pinne* «izsitums, augonītis», plāga (bērnu slimība), plusa «reimatisms», prišeles «skarlatīna», pulsādere «artērija», ruodze «roze», spitālis «slimnīca», *spitāli* «izsitumi», strīme (ādā), svambis || svammis, šine «šina» (med.), škiene «šina» (med.), škienēt «iešnot» (med.), *II šļaka* «trieka», *švammis* «mazgulis, sūklis», tīne||a || tīnelis, «terpentīns», ütērungs «dilonis, tuberkuloze», zalvēt «ziest».

III. Dabas dzīves leksika

1. Nedzīvās dabas nosaukumi (13)

Tikai nedaudzi aizguvumi attiecas uz nedzīvo dabu, zemi: akli «klints», bleņķis «ausma, austra», *II brāķis* «ledusblīvējums» (jūrā), *II kampa* (ģerm.?) «sala», klipe «(zemūdens) klints», knāpis «kalngals», ķiste «jūrmala, liedags», kūzuls «virpulis», *I šļaka* «slapjdraņķis», valluoties «mutuļot, bangot», *III vēģēt* «(vējš) pūst», *II velve* «bangas», zanda «(palienas) sanesas, smiltis».

Viss vairums aizgūtās dabas dzīves leksikas aptver vai nu botānikas, vai arī zooloģijas terminus un terminoloģiska rakstura vārdus resp. augu un auguvalsts nosaukumus, kā arī kustoņu un kustoņvalsts nosaukumus.

2. Augu un auguvalsts nosaukumi

Botānikas termini vai terminoloģiska rakstura vārdu aizguvumi no vācu valodas (90)

alundris 2 «plūškoks»
 anīši 3 «anīss» (lit.)
 arnakāja 4 «arnika»
 augurķis 4 «gurķis»

II ālants 6 «inula helenium»
 ālata 6 «muģil cephalus L.»
 ārtskokes 6 «artišoki»
 bībuotes 13 «vibotnes»

brants 16 (augu slimība)
 brasens || brasis || bresens || brese 16
 «abramis brama»
 brumpetnis || brunpetnis || drumpetnes
 18 «betonica officinalis»
 bujenīte 19 «peonija»
 bukubārda 20 «nardus stricta L.»
 buldrijiāns || buldurjiāns 20 «baldriāns»
 bullītis 20 «allium scordoprasum»
 cedveres 23 «cērmjuzāles»
 dedere || dedre || dedri 25 «myagrūm
 sativum»
 embutes || embuti 32
 eņģveris 33 || iņģveres 42 «ingvers»
 ērcōkes 34 «artišoki»
 gunderes 38 «glechoma hederacedum»
 ME I 682
 ive 42 (lit.)
 kārveles 48 «Kerbel, Kerbelkraut»
 knipluoks 55 «ķiploks»
 knulle 55 (izaugums pie koka)
 krēķis 58 «plūme»
 krese (lit.) || kresis 58
 kriekene 58 «plūme» ME II 283
 krizduores || krizduoles 59 «ērķšķ-
 ogas»
 krūzaminta || krūzemente 60 «krūz-
 mētra»
 kupluociņi 61 «ķiploki»
 ķērši || ķērķši 64 «krese»
 ķervis 64 «ķirbis»
 ķezbēre 64 «ķirši»
 ķēmele 64 || ķiemeles 65 || ķimeles 66
 «ķimenes»
 ķirvits 67 «ķirbis»
 lēpelkrūte 71 «cochlearia»
 limuone, limuons 72 «citrons»
 lipstoks 72 || libstōks 72 || lubstaga
 73 || lupstaga 73 «lingusticum le-
 visticum»
 luozbēres 74 «lauri»
 mārpiņes 77 «Mahrlocken, Mahrflech-
 ten, Weichselzopf»

meirāns 78 «majorāns»
 meilises 78 «Melissen»
 meldes 78 «balandas»
 meluotnis 79 «Melilotenklee»
 mērdiķis 79 «mārrutks»
 mezika 79 «asperula tinctoria»
 muore 81 «pastinaca sativa»
 muoruoga 81 «zīdkoka oga»
 murķens || murķi 81 (sēņu suga)
 naktskādes 82 «solanum nigrum»
 nēģelķene 83 «neļķe»
 paleja 85 «mentha pulegium»
 pamerants 85 «pomorange»
 pataine 86 «Betonie»
 pediķis 87 «Peddik, Wurzel eines Ge-
 schwuers»
 pekasiņe || pikasiņe || pikaza 87 «asca-
 lopax gallinago»
 II pijuoles 88 «vijolīte»
 piņģerūte 89 «digitalis»
 pliederis 92 «ceriņi»
 plindere 92 ME III 346
 II plīte 92 «abramis blicca» ME III
 349
 puģene 96 «peonija»
 puors 97 «myrica gale»
 puraši 97 «rosmarīns»
 riņģeles 101 «kriņģelītes»
 ruotkālis 103 «sarkanie kāposti»
 ruozmārjes 103 «rosmarīns»
 rūde 104 «vinstīga»
 I sprūte 118 «atvase, dzinums»
 II sprūte 118 «kāļi, griežņi»
 steņģelis 121 «vinstiebrs»
 stiķēnbēres || stiķēnes 122 (sar.)
 «ērķšķogas»
 III strumpis 125 «celms, bluķis»
 stubs || stubs 126 «celms»
 stulpane 126 «peonija»
 stumpis 126 «celms»
 šķelpa || šķelpis 130 «kalme»
 šķērbēres 131 «ķirši»
 šķērši || ķērši 132 «krese»

šļāga 135 «jaunaudze» (2. noz. «pā]-
dzinis»)
II šļaka 135 «cirsmā»
triviolen 144 «lupina» «Tripijolen,
Treppviolen»
tupelis || tupulis 147 «kartupelis»
urleja 149 «arnica montana»

venkāls 154 «fenheli»
vermedes || vērmedes 155 «vērmeles»
vika || viks 157 «vīķi»
vina || vine 158 «tītenis»
vinrūde 159 «vinstīga»
zidaste 165 «bombycilla garrulā»

3. Kustoņu un kustoņvalsts nosaukumi

Zoologijas termini vai terminoloģiska rakstura vārdu aizgūvumi no vācu valodas (100)

ādelers 5 «ērglis»
I ālants 5. (lit.)
āpis 6 «mērkaķis»
III bleķis 14 «iekšas»
III bullis 20 (kāda jūras zivs)
būslags || būšlaks || būslaks 23
(zirgu slimība)
cābele 23 «sabulis, Sibīrijas cauna»
ciglis 24 «dadzītis (zool.)»
I cīskens 24 «ķivulis»
draktīgs 27 «grūsns»
drēberis 28 (nemierīgs zirgs)
dūkurs 30 «dūkurs, nira»
dumpāpis 29 «silpis, sarkankrūtītis»
II dumpis 29 (lit.)
durska 30 «menca»
dūve 30 || dūja «balodis»
ermelīns 33 || ērmulis 34 «sermulis»
eršķis || ersķis 33 «briedis»
esliņš 33 (kāda zivs)
gātis 35 (bišu eja stropā)
iņgests 42 «ērzelis»
iršis 42 «briedis»
juņģis 44 (kāds putns)
kākalēt 48 «kladzināt (vistas)»
kaldūnas 45 «(lopu) iekšas»
kalkūna || kalkūns || kalkūnis 45
«titars»
kampāns 46 «gugatnis, jūrasgailis»
kaniķis || kaniķens 46 «trusis»

kapūns 47 «kapauns» (nobarots kas-
trēts gailis)
karoki 47 «kovārņi»
kollers 56 (zirgu slimība)
kraģis 56 vecs zirgs (sal. I kraķis)
kriķis 58 (piļu pasuga)
kulbārdis 60 «ķīsls»
kvape 62 «vēdzele, kurkulēns»
I ķeģis 62 (lit.) «fringilla linaria»
ķērvele 64 (zool.?) «scandix cerefo-
lium»
ķīģelis || ķīģelis || ķīģuls 65 «glieme-
zis»
ķiņņi 66 «žoklis»
ķūlis 68 (lopiem)
lasvarde || lašvarde || lašvardis || laš-
veris || lasveris 69 «Lachsforelle»
ME II 424
letauris 70 || litauris 72 «zaķis»
maciņš || mačiņš 75 «strazds»
(turdus musicus)
menķis || miņķins 79 «sesks»
mievs 79 «kaija»
miģeles 80 «knišļi, odi»
mūlēzelis 82 «zirgēzelis»
nibe 83 «knābis»
Pakans 85 (lit.) (suņa vārds)
pardelis 86 «leopards, pantēra»
pīķeris 89 (kāda zivs)
pikelēriņš 88 «(sālīta) siļķe»

- piņķis 89 «žubite»
 pipis 89
 I pleķis 91 «iekšas»
 pluderēt 92 || pludurēt 93 «(sizdamies)
 lidot»
 poģis 94 ME III 375
 preisis 95 «melns strazds»
 pupa 97 «kūniņa»
 remelis 99 «auns» ME III 509
 ruodumpis 103 «dumpis»
 ruotšķēres 103 «(kaltēta) menca»
 rūnis 104 «rūnīts ērzelis»
 sandats 104 «zandarts»
 skalle 105 «plekste, bute»
 skulduris 107 «priekškāja», «stilbs»
 ME III 903
 sleija || sleije 110 «līnis»
 smērliņš 112 «cobitis barbatula»
 spatīs 114 (zirgu slimība)
 spilvēveri 116 «zīrneķļu tīkli (istabā)»
 spreijas 117 (zirgu slimība)
 stērķelis 122 (kāda zivs)
 stiglica 122 «dadzītis» (zool.)
 stinte 123 «salaka»
 strausis 123 || strūsis 125 «strauss»
 stubjis || tubjis 125 (kāda zivs
 «ammodytes tobianus»)
 stuore 127 «store»
 šēķis 129 (ābolains, lāsains zirgs)
 šēperis 130 «aitusuns»
 šerve 130 (cūkāda)
 II šķēres 131 «spīles (vēzim)»
 šķēperīts 131 «aitusuns»
 šmerliņš 136 «cobitis barbatula» ME
 IV 84
 šnepe 137 «sloka»
 šnēpe 137 (iesnas lopiem) ME IV 88
 šnibe 137 «sloka» (ascalopax major
 Grm.)
 šnīpis 137 «ienāši»
 šnuka 137 (kāda aitu suga)
 I šņepis 137 «sloka»
 špats 139 (zirgu slimība)
 tālķins 142 «kovārnis» (corvus mone-
 duca)
 timleris 143 «delfīns»
 valaķis 150 «rūnis»
 valrāts 151 «valzivs»
 valšnepe || valdšnepe 151 «meža sloka»
 (scolopax rusticola)
 viķes 157 (> *viķe*, lit.)
 (kāda reņģu suga)
 vīks 159 «brētlīņa»
 vinds 158 «medību suns»
 zandarts 161 (lit.) || zandāts «lucio-
 perca sandra»

IV. Statistika

Aizgūtā veclatviešu rakstu valodas leksika (2750 vārdu), kā redzējām, vēsturiskās attīstības gaitā vērtējama dažādi. J. Zēvers vērtējumam īstenībā nepieskaras, ja neskaita ievada piezīmi, «ka aizgūto vācu valodas vārdu krājumā nav tikai īsti ģermāniskas cilmes vārdi, bet arī vārdi, ko vācieši paši aizguvuši no citām valodām un pārnesuši latviešiem» (XV lpp.). Bez tam «latviešu valodā atrodam daudzus no vācu valodas aizgūtus vārdus, kas mūsdienu vācu sarunvalodā ir pilnīgi nepazīstami, bet agrāk bijuši lietojami» (XV lpp.).

No J. Zēvera apcerētajiem 2750 vārdiem daudzi ir tādi, kas nemaz nav veclatviešu rakstu valodā fiksēti (rakstu valodā fiksētie

vārdi apcerēti nodaļā «II. Beiträge zur Chronologie der deutschen Lehnwörter im Lettischen», 1953, 167.—217. lpp.), bet noklausīti barbarismiem piesārņotajā vācu kungu un latviešu muižas kalpu latviskajā žargonā. Vēl jo mazāk ir tādu vārdu, kas pārmantoti mūsdienu latviešu literārajā valodā un lietojami kā aktuālisti — apmēram 930. Pārējie 1820 vārdu ir potenciālisti, no kuriem kādi 260 vārdi kvalificējami kā sākotnēji barbarismi, bet pārējie ir attīstības barbarismi, t. i., aizguves laikā tie bijuši vairāk vai mazāk nepieciešami jaunu reāliju nosaukumi, kam nav bijis atbilstošu latviskas cilmes vārdu.

Vēlāk, valodas kultūras darba, kā arī pūrisma ietekmē daļa no tiem aizstāta ar latviskas cilmes vārdiem, daļa vairs nav lietojama reāliju zuduma dēļ, t. i., dzīves un kultūras attīstības rezultātā tie vairs nav vajadzīgi.

No attīstības barbarismiem 943 ir sabiedriski politiskās leksikas vārdi, 590 mājsaimniecības un sadzīves leksikas vārdi, 200 dabas dzīves leksikas vārdi.

Sabiedriski politiskās leksikas aizguvumu sīkāks skaitlisks dalījums ir šāds:

1. A. Amatniecības leksika	(487)
a) vispārīga rakstura amatniecības leksika	160
b) terminoloģiska rakstura amatniecības leksika	(327)
Metālapstrādes leksika	90
Celtniecības un kokapstrādes leksika	148
Dzirnavnieku leksika	20
Drēbniecības leksika	56
Ādu apstrādes leksika	13
B. Jūrniecības leksika	110
C. Zvejniecības leksika	24
D. Zemkopības leksika	40
tajā skaitā ormaņu leksika	33
2. Militārā leksika	88
3. Izglītības leksika	150
4. Reliģiskā leksika	27
	Kopā 959

Mājsaimniecības un sadzīves leksikas aizguvumu sīkāks skaitliskais dalījums ir šāds:

1. Virtuves leksika	100
2. Modes un tualetes leksika	(140)
Modes leksika	120
Tualetes (matu un sejas kopšanas) leksika	20

3. Sadzīves leksika vispārīgā nozīmē	305
4. Sadzīves leksika speciālā nozīmē (veselības, slimību un ķermeņkopšanas leksika)	35
	Kopā 580

D a b a s d z ī v e s leksikas aizguvumu sīkāks skaitliskais dalījums ir šāds:

1. Nedzīvās dabas leksika	13
2. Augu un auguvalsts leksika	90
3. Kustoņu un kustoņvalsts leksika	100
	Kopā 203

Apspriežot aizgūto vārdu hronoloģiju, ņemama vērā J. Endzeļina piezīme, kas izteikta rakstā «Latviešu valodas vārdnīcas» lietā», atbildot uz A. Zenna recenziju (kas publicēta izdevumā «Tauta ir žodis» V, 660.—674.): «Būtu jau tiešām vēlams zināt, kad kāds vārds patapināts. Bet vecu avotu latviešu valodai ir tik maz, ka, sastopot kādu patapinājumu pirmo reizi 17. gadsimteņa tekstos, mums nebūt nav vēl droša pamata domāt, it kā 16. gadsimtenī šā vārda latvieši vēl nebūtu pazinūši; un tāpēc nav lielas vērtības aizrādījumiem, kad kāds vecs patapinājums pirmo reizi sastopams rakstos» (Filologu biedrības raksti, 1929, IX, 199. lpp.).

Visasāko kritiku par vācu valodas leksikālo ietekmi latviešu valodā un par J. Zēvera darbu devis L. Adamovičs:

«Vācu ietekme latviešu rakstniecībā arī leksikālā ziņā nodarījusi latviešu valodai pārestību... J. Zēvers savācis 2750 aizgūtus vārdus... Bet latvieši nesaprašanā šķirsta Zēvera darbu, kuŗa autors aizmirsis vai nav gribējis atzīmēt, kuŗi no viņa reģistrētajiem vārdiem paliekami ieviesušies literārā latviešu valodā un izrādījušies tur patiesi par vajadzīgiem... Liela daļa Zēvera savāktu vārdu neietelp tai virsrakstā, ko viņš uzlicis savam rakstam, proti: Verzeichnis der deutschen Lehnwörter im Lettischen, bet būtu ievietojami citā sarakstā ar virsrakstu: «Vācu vārdi, ko vācieši, neprazdami lāgā latviski, ir ievazājuši sarunas valodā un arī vienā otrā latviešu rakstā, pa lielai daļai jauku latvisku vārdu vietā». Šādi vārdi neliecina par vācu kultūrālu ietekmi latviešos, bet par latviešu valodas nekopšanu un latviešu valodas izvarošanu.»⁴

⁴ L. A d a m o v i č s. Latviešu tautības veidošanās un tautas izglītība latviešu un vācu apgaismojumā. — Latvijas Vēstures institūta žurnāls, 1938., III, 349. lpp.

**ЗАИМСТВОВАННАЯ ЛЕКСИКА ПИСЬМЕННОГО ЯЗЫКА
СТАРОЛАТЫШЕЙ И СОВРЕМЕННЫЙ ЛАТЫШСКИЙ ЯЗЫК**

В данном исследовании, задуманном автором как приложение к его монографии «Письменный язык старолатышей», показано наследие письменного языка старолатышей в лексике позднейшего латышского языка. В работе использованы материалы книги И. Зеверса «Sprachlich-kulturhistorische Untersuchungen, vornehmlich über den deutschen Einfluss im Lettischen» (Leipzig, 1936; Berlin, 1953).

И. Зеверс указал 2750 слов, которые заимствованы латышским языком из немецкого. Из них только приблизительно 500 являются стилистически нейтральными словами современного латышского языка, а всего актуализмов около 900. Остальные 1800 заимствований представляют собой только потенциализмы. Дан подробный анализ каждой из этих лексических групп.

Во второй части исследования систематизирована заимствованная лексика. Проанализированы три основных раздела этой лексики: 1) общественно-политическая лексика, 2) лексика домашнего хозяйства и быта, 3) лексика природы.

Статья содержит обширный материал по лексике письменного языка старолатышей.

A. LAUA

PAR ZUDUŠĀM VERBU NOZĪMĒM
(pēc latviešu tautasdziesmu materiāliem)

Raksts atspoguļo daļu no tā darba, kas sākts tiešā prof. A. Ozola ierosinājumā.

Kr. Barona Latvju dainu valodas vārdnīcas izveidi viņš atzina par svarīgu un neatliekamam latviešu valodnieku uzdevumu: «Lielās kultūrtautas, kam ir sena rakstu tradīcija, jau izstrādājušas savu lielāko valodas meistarū vārdnīcas, kā, piemēram, Puškina darbu valodas vārdnīcu, Šekspīra valodas vārdnīcu utt. Latviešiem vissteidzamākā te ir Kr. Barona «Latvju dainu» valodas vārdnīcas izveide. Tas ir viens no mūsu neatliekamajiem darbiem, lai ievērojami nostiprinātu latviešu filoloģiju, sniedzot drošu izejas punktu ne tikai latviešu valodas vārdu krājuma vēsturiskajai pētīšanai, bet arī drošu pamatu daudzu folkloristikas un etnogrāfijas jautājumu precizēšanai. Sevišķi jāatzīmē, ka jaunā akadēmiskā tautasdziesmu krājuma variantu zinātnisku izkārtojumu grūti realizēt bez pilnīgas «Latvju dainu» vārdnīcas.»¹ Pirmais solis šai ziņā ir Kr. Barona Latvju dainu substantīvu reģistrs (kartotēkas veidā), kas atrodas Valodas un literatūras institūta Folkloras sektorā. Par nākamo posmu A. Ozols uzskatīja kartotēkas izveidi² un mudināja sākt šo darbu.

Lai ieceri realizētu, 1963. gadā pie LVU Studentu zinātniskās biedrības Latviešu valodas katedras pārziņā nodibināja Leksikoloģijas pulciņu un par tuvāko mērķi izvirzīja Latvju dainu IV sējuma verbu ekscerpēšanu semantiskai analīzei. Tāpēc šā pulciņa sastādītajā kartotēkā atšķirībā no Folkloras sektora substantīvu kartotēkas verbi doti kontekstā, kas nepieciešams verbu nozīmes izpratnei. Nav izrakstīti tie verbi, kas pilnīgi vienādā vārdu savienojumā atkārtojas tās pašas tautasdziesmas variantos vai blakus dziesmā

¹ A. Ozols. Kr. Barons latviešu literārās valodas vēsturē. — Valodas un literatūras institūta Raksti, XV. Rīgā, 1962., 41. lpp.

² Turpat.

(variantus ieskaitot). Darbā ir iesaistīti arī diplomandi³, tiek organizēti speciāli semināri un kursa darbi par šo jautājumu. Pašreiz ir ekscerpēts viss IV sējums, gandrīz viss I sējums un daļa no II sējuma. IV sējuma verbi sakārtoti vienotā kartotēkā, vispirms dodot tiešos bezpriedēkļa verbus alfabēta secībā, tālāk attiecīgos priedēkļa verbus (arī alfabēta secībā), pēc tam tāda pašā veidā — atgriezeniskos verbus. Sakārtoto materiālu var izmantot ne tikai verbu semantikas noteikšanai, bet arī citiem nolūkiem — gan leksikoloģiskā, gan gramatiskā aspektā.

Balstoties galvenokārt uz iepriekš minētajiem diplomdarbiem, izlases veidā pievērsīsimies nedaudzu verbu nozīmēm, kas mūsdienu literārajā valodā vairs nav pazīstamas. Verbu senāku nozīmju (leksiski semantisko variantu) saglabāšana ir diezgan bieži sastopama parādība tautasdziesmās. Salīdzinot tautasdziesmu verbu nozīmes ar mūsdienu valodā lietojamām, var secināt, kuri leksiski semantiskie varianti mūsdienu valodā ir zuduši.

Verbu nozīmes analizē izmantota K. Mūlenbaha un J. Endzelīna Latviešu valodas vārdnīca un tās papildinājumi⁴, kā arī Latviešu-krievu vārdnīca.⁵

Vispirms aplūkosim dažu verbu leksiski semantiskos variantus ar abstraktu nozīmi.

Verbam *gādāt* tautasdziesmās⁶ ir nozīme 'domāt', piemēram:

³ M. Silē. Latviešu tautasdziesmu verbu semantiskā analīze (dziesmās par sabiedrisko stāvokli un ļaužu šķirām). Diplomdarbs, Rīgā, 1964. (Manuskripts mašīnrakstā atrodas Latviešu valodas katedrā, turpat ir arī pārējo diplomdarbu manuskripti.) Diplomdarbam pievienota A. Ozola atsauksme (9 lpp. apjomā); B. Marksa. Latviešu tautasdziesmu verbu semantiskā analīze (dziesmās par ģimenes locekļiem un sadzīvi). Diplomdarbs, Rīgā, 1964.; M. Krēsliņa. Latviešu tautasdziesmu verbu semantiskā analīze (dziesmās par augumu, apģērbu un darbu). Diplomdarbs, Rīgā, 1965.; S. Lune. Latviešu tautasdziesmu verbu semantiskā analīze (dziesmās par augumu, apģērbu un darbu). Diplomdarbs, Rīgā, 1965.; B. Steina. Latviešu tautasdziesmu verbu semantiskā analīze (dziesmās par augumu, apģērbu un darbu). Diplomdarbs, Rīgā, 1965.

⁴ K. Mūlenbachs. Latviešu valodas vārdnīca. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns, I—IV. Rīgā, 1923.—1932., turpmāk ME; J. Endzelīns un E. Hanzenberga. Papildinājumi un labojumi K. Mūlenbacha Latviešu valodas vārdnīcai, I—II. Rīgā, 1934.—1946., turpmāk EH.

⁵ Latviešu-krievu vārdnīca. Rīgā, 1963., turpmāk LK.

⁶ Visi tautasdziesmu citāti ņemti no Kr. Barona krājuma Latvju dainas, Jelgava—Pēterpilī, 1894.—1915. Arābu cipari aiz dziesmas apzīmē tautasdziesmas numuru, cipars aiz komata norāda numurētu variantu, burts v aiz arābu cipara — nenumurētu variantu.

Divrindes rakstītas vienā rindā. Otrās rindas sākumu norāda lielais burts. Tautasdziesmas transliterētas no vecas ortogrāfijas frakturās burtiem latīņu burtos, patskaņu garums apzīmēts saskaņā ar mūsdienu ortogrāfijas normām, interpunkcija atstāta nemainīta. Kvadrātiņkāvs doti vārdi, kuru tautasdziesmās nav, bet kuri ir nepieciešami teksta izprašanai.

Domājam, gādājam, Kur mēs muižu taisīsim. 31410.
Domājam, gādājam, Ko karā sūtīsim. 31960.
Domājam, gādājam, Kur mēs kuru [māšu] izdosim. 7876, 1.
Domājam, gādājam, Kur mēs tādu [sievu] dabosam,
Kas neēda, kas nedzēra, Kas miedziņu negulēja. 6704, 2.
Domājam, gādājam, Ar ko laukus pušķosim. 27962.

ME verbam *gādāt* 1. nozīme ir 'domāt'. Tās ilustrēšanai doti vienīgi tautasdziesmu piemēri. Tas liek domāt, ka citu piemēru autoriem nav bijis. Vienīgi EH atrodam brīvas runas piemērus no augšzemnieku izloksnēm. Būtu lietderīgi uzzināt, vai vēl kādās citās izloksnēs šī nozīme sastopama. Visos izmantotajos tautasdziesmu piemēros verbs *gādāt* lietots sinonīmu blīvījumā blakus verbam *domāt*. Būtu nepieciešams plašāks valodas materiāls, lai redzētu, vai šāds lietojums ir vienīgais un vai šo vārdu lieto arī vienu pašu, bez sinonīma *domāt*. Tikai tad varēs noteiktāk spriest par šā vārda nozīmi un lietošanas īpatnībām.

Cik vērojams, mūsdienu literārajā valodā vārdu *gādāt* ar nozīmi 'domāt' nelieto, šādā nozīmē šis vārds nav sastopams arī LK.

Līdzīgi ir ar priedēkļa verba *iegādāt* nozīmi. Tautasdziesmās tas bieži lietots ar abstraktu nozīmi — 'iedomāt(ies), atcerēties', piemēram:

To darbiņu darīdama, jau es citu iegādāju. 6900.
Guļu, guļu, miegs nenāk, Iegādāju, kā vajaga,
Iegādāju pūriņā Nelocitas villainītes. 7407, 1.
Iegādāju nemākot Četru nišu audekliņa. 7327v.
Cik es tevi iegādāju, Tik es gauži noraudāju. 3541.
Pieciētišu, ko darisi, Dzīvodama iegādašu. 3591,lv.
Ēd, ķēvit, dzer, ķēvit, Iegādā kumeliņu. 29787.

ME šī ir 1. nozīme, ilustrēta vienīgi ar tautasdziesmu piemēriem, EH ir arī dažādi citi piemēri, LK šādas nozīmes nav. Nozīme uzskatāma par novecojušos, jo vecāku cilvēku runā tā vēl diezgan plaši sastopama. Šī nozīme atspoguļota arī literatūrā (J. Poruka, A. Brigaderes u. c. rakstnieku darbos).

Verbam *domāt* tautasdziesmās atrodama konkrēta nozīme — 'rūpēties, lai kaut kas būtu; gādāt', piemēram:

Domājiet, bāleliņi, Nava tēva domātāja,
Domājiet ziļu rotu Pie balto villainīti. 5634v.

Pamatdziesmā ir *gādāt, gādātājs*. Mūsu materiālā tas ir vienīgais piemērs ar šo nozīmi, bet ME dod vēl dažus tautasdziesmu piemērus. Taču ME nav piemēru no citiem avotiem, tādu nav arī EH. LK šāda nozīme nav uzrādīta, un liekas, ka mūsdienās tā ir pilnīgi zudusi.

Arī atvasinājumam *padoms* mūsu dienās nav senās nozīmes 'krājums' (ME — maizes, malkas padoms).

Salīdzinot verbu (*ie*)*gādāt*(*ies*) un (*ie*)*domāt*(*ies*) sinonīmiskās nozīmes, redzams, ka mūsdienu literārajā valodā ir notikusi leksiski semantisko variantu diferenciacija — vārds (*ie*)*gādāt*(*ies*) savu abstrakto nozīmi '(ie)*domāt*(*ies*)' literārajā valodā ir zaudējis, nostiprinājušās šā vārda konkrētākās nozīmes — 'rūpēties; censties dabūt'. Verbs *domāt* savukārt ir zaudējis konkrēto nozīmi un nostiprinājies abstraktajā nozīmē, kas izsaka domu darbību.

Verbs *cerēt* tautasdziesmās lietots kā *domāt* sinonīms, piemēram:

Domā māte, cerē meita, Ko tautām atbildēt:

Jauna meita, mazs pūriņis, Lai aug šādu vasariņu. 7595.

ME šī nozīme dota pati pēdējā, ilustrēta ar šo pašu tautasdziesmu un vienu piemēru no «Mājas Viesa Mēnešraksta», EH nekādu papildinājumu šai nozīmei nav. Mūsdienu literārajā valodā šo nozīmi vēl var saskatīt priedēkļa verbā *sacerēt*, bet verbam *cerēt* vairs nozīmes 'domāt' nav.

Verbu *cerēt* tautasdziesmās plaši lieto ar nozīmi 'mīlēt', piemēram:

Trīs vasaras tautu dēls Valkā manu gredzentiņu.

Vai valkāja cerēdams, Vai naidiņu turēdams? 6411v.

Kamdēļ mani bildināji, Kad tev cita cerējama? 6276.

Cerē bite ozoliņu I purviņa maliņā;

Cerē māsa bāleliņu I tautās aizgājuse. 3547.

Pēc ME (arī EH) materiāliem redzams, ka izloksnēs šī nozīme sastopama. Mūsdienu literārajā valodā tā saskatāma tikai atgriezeniskajā verbā *cerēties* (šis verbs lietots arī tautasdziesmās, bet mūsu materiālā tādu piemēru nav). LK verbam *cerēt* nozīmes 'mīlēt' nav.

Verbs *mīlēt* tautasdziesmās samērā plaši lietots pārvaldījumā ar datīvu un nozīmi 'būt mīlam, patikt', piemēram:

Tēvam bērni tā nemil, Kā mīlēja māmiņai. 3248.

Kam, māmiņa, man' auklēji, Kad es tev nemilēju? 3279.

Mil kungam zelta nauda, Mil akmeņa istabiņa;

Mil manam bāliņam Tiras maizes gabaliņš. 3662.

Citas meitas lopus kopa, Man tie lopi nemilēja; 6616.

Milēt mil man atīņas, Vairāk mil aveniņš: 29057,2.

Milēt mil meitiņām Mans mellais kumeliņš, 29850.

Milēt man milējas Ar kundziņu karā iet:

Kunga pieši, kunga segli, Kunga labis kumeliņis. 32102.

ME tā ir 2. nozīme, aiz tautasdziesmu piemēriem dots viens piemērs no K. Ulmaņa vārdnīcas, EH ir doti vairāki izlokšņu piemēri, LK šīs nozīmes nav. Mūsdienu literārajā valodā nozīme 'būt mīļam, patikt' verbam *mīlēt* uzskatāma par zudušu, netiek lietots arī šai nozīmei raksturīgais pārvaldījums.

Verbam *tapt* tautasdziesmās plaši izplatīta nozīme ir 'tikt, nokļūt', piemēram:

Tec, saulīte, drīz zemē, Lai es varu mājās tapt; 31660v.

Ar saulīti saderēju Reizē tapt Vāczemē. 30700v.

Sīvi suņi, lepmi gani Mana ceļa maliņā,

Es nevaru garām tapt Ar to biklu kūmeliņu. 29937.

Kal, dieviņ, dzelza sētu Apkārt manu rudzu lauku,
Lai netop skauģa bērni Caur sētiņu vārpas raut. 28007.

Plāni vērpju, tecināju, Šķietu tapt bajāram;

Ja netopu bajāram, Žēl man plāna vērpumiņa. 7014.

Spriežot pēc ME materiāliem, verbs *tapt* iepriekš minētajā nozīmē agrāk plaši lietots (ME tā ir 1. nozīme) gan izloksnēs, gan literārajā valodā. Mūsu dienās literārās valodas lietotājiem tā liekas neparasta (arī LK šīs nozīmes nav), toties par gluži parastu tiek uztverta nozīme 'veidoties, rasties' (*top jaunas tradīcijas*), kas ME (arī EH) nav reģistrēta. Par šīs nozīmes stabilitāti un aktualitāti liecina tas, ka blakus šim verbam ir radies adjektīvējies divdabis — *topošs* (*topošs mākslinieks*), tāpat arī tas, ka plaši tiek lietots verbālsubstantīvs ar izskaņu *-šana* (*tapšanas process, stadija*), kas ar minēto nozīmi ir reģistrēts LK. Jautājums par verba jaunās nozīmes ienākšanu valodā būtu īpaši pētījams.

Verbam *bildināt* tautasdziesmās ir nozīme 'uzrunāt, sveicināt', piemēram:

Jauni vīri nezināja, Kā kundziņu bildināt. 31296.

Visi labu ieraudzīja, Visi labu bildināja; 31260.

To bāliņu bildināju, Kurš manim atbildēja. 3538v.

Bildiniet, bāleliņi, Jēl garām paiedami; 3855.

Karavīrs, karavīrs No jaunā(i) bāleliņa:

Negriež ceļa sastopams, Neatbild bildināms. 3409v.

Bagāts mani nabadziņu Ar kājīnu bildināj'. 31172,1.

ME (arī EH) šīs nozīmes ilustrēšanai doti daži piemēri no izloksnēm, bet mūsdienu literārajā valodā šī nozīme, šķiet, zudusi (arī LK tās nav).

Aplūkosim dažus verbus, kas apzīmē konkrētu darbību un kas mūsu dienās savu agrāko nozīmi ir zaudējuši.

Tikai tautasdziesmās atrodams verbs *balināt* ar nozīmi 'asināt', piemēram:

Labi ļaudis pa malām Piešus vien balināja. 5301.

Arī ME šai nozīmei ir tikai tautasdziesmu piemēri un norāde, ka tautasdziesmās šī nozīme ir plaši izplatīta (EH nekādu papildinājumu nav). Mūsdienu literārajā valodā šī nozīme pavisam zudusi (arī LK tās nav). Šīs pašas saknes resp. nozīmes ir vārds *balts* ar nozīmi 'ass' izloksnē lietotā frazeoloģiskā salīdzinājumā *Nāk vīrsū kā balts dūcis* (Braslavā).

Verbam *segt* mūsdienu literārajā valodā netiek lietota (arī LK tās nav) nozīme 'spraut iekšā vai klāt' (saktu u. tml.), arī 'sprādzēt kopā vai vāļā' (jostu u. tml.). Tautasdziesmās šī nozīme sastopama, piemēram:

Es nesedžu div' saktiņu Savā krekla vīlītē. 5628.

Puiši manas saktas sedza, Vilka manus gredzentiņus. 6275.

Pliks vēderis māsiņai, Zābakoti bāleniņi.

Pirc, brālīti, ķēžu jostu, Sedz māsiņai vēderiņu. 5713.

Blakus tautasdziesmām ME (arī EH) ir minēti arī daži citi piemēri. Verba *segt* aplūkotā senā nozīme ir saglabājusies lietvārdā *sakta* (skat. ME), tikai tā vairs nav apzināta, jo, nozīmei 'spraut' zūdot, vārds *sakta* kļūst par vārdu ar nemotivētu nozīmi.

Nozīme 'klāt', kas pazīstama mūsdienu valodā, neļauj izprast vārda *sakta* nozīmi. Semantisko sakaru trūkums ir kļuvis par pamatu fonētisko un morfoloģisko sakaru zudumam. Tāpēc vārdi *segt* un *sakta* tagad tiek uztverti par vārdiem ar dažādām saknēm. Sākotnējo *g* vārdā *sakta* rakstībā atspoguļo pēc fonētiskā principa. No mūsdienu valodas viedokļa ar verbu *segt* ir semantiski saistīti vārdi *sega*, *seģene*, *sagša* (skat. ME).

Verbam *rūkt* tautasdziesmās ir nozīme 'vērpt', piemēram:

Vērpu, vērpū, rūču, rūču, Nava kreklū mugurā;

Kas nevērpa, kas nerūca, Tam krekliņi grabēt grab. 7105v.

Sprēžu, sprēžu, rūču, rūču Piecas spoles vakarā; 7102,1v.

Sprēžam, meitas, rūcam, meitas, Visas kunga pakuliņas; 6965,2.

Mūsdienu literārajā valodā šī nozīme ir pilnīgi sveša (arī LK tā nav uzrādīta). ME un EH ir doti vienīgi tautasdziesmu piemēri. Raksturīgi, ka visos gadījumos verbs *rūkt* lietots blakus kādam tā sinonīmam — *vērpt*, *sprēst*. Būtu lietderīgi noskaidrot, vai nozīme 'vērpt' verbam *rūkt* nav kaut kur izloksnēs saglabājusies.

Kā *vērpt* sinonīms tautasdziesmās tiek lietots arī verbs *šļūkt*, piemēram:

Vēru, vēru, šļūcu, šļūcu Deviņiem ratiņiem; 7104.

Vēru, vēru, šļūcu, šļūcu Savu līnu kodeliņu. 7907.

Māsa auž, māte šļūc, 7491.

Mūsdienu literārajā valodā verbam *šļūkt* nav nozīmes 'vērpt'. ME doti tikai tautasdziesmu piemēri (EH papildinājumu nav). Verbs *šļūkt* parasti lietots kopā ar sinonīmiem *vērpt, sprēst* (uz to norādīts arī ME). No mūsu rīcībā esošajiem piemēriem tikai vienā gadījumā (7491) *šļūkt* ir lietots bez attiecīgā sinonīma. Tātad verbī *rūkt, šļūkt* sastopamī gandrīz tikai sinonīmu blīvējums. Varbūt šis blīvējums ir ritma nosacīts, bet sava loma te varētu būt arī valodas sinonīmu sistēmai kā šādas iespējas nodrošinātājai. Jautājums par sinonīmu blīvējumiem būtu īpaši pētījams.

Verbs *knābt* lietots šādās tautasdziesmās:

*Knābiet, meitas, madariņas, Nu zied elkšņa pipariņi,
Gan jūs pašas redzēsiet, Būs jums skaisti dzipariņi. 7126v.*

*Knāb, māsiņa, madariņas, Āra pļavu ganidama;
Nepieder melni raksti Bez sarkana dzipariņa. 7127.*

Meitas, meitas, mēļu knābt, Pieder mēļu villainite. 7136.

Kā izriet no dziesmu teksta, verbam *knābt* ir nozīme 'plūkt, vākt kopā pa nelielām daļiņām'. ME (arī EH) tādas nozīmes nav, bet šie paši piemēri doti, ilustrējot pamatnozīmi (*vārna vārņai acis ārā neknābj*). Tas liek domāt, ka nozīmes lietojums uzskatīts par individuālu, bet varbūt tautasdziesmās tas tomēr ir tradicionāls un veido īpašu nozīmi. Lai šāda veida jautājumus izšķirtu, nepieciešami daudz plašāki ekscerpējumi.

Nedaudzo verbu atsevišķu leksiski semantisko variantu analīze rāda, ka vārda semantiskā struktūra ir mainīga. Visi aplūkotie nozīmes zudumi ir valodas sistēmas nosacīti, tie nav saistāmi ar apzīmēto parādību zudumu. Iekšēji nosacīto nozīmes maiņu cēloņi ir sarežģīti un nav plašāk pētīti. To noskaidrošana — turpmāko pētījumu uzdevums.

A. Г. ЛАУ

К ВОПРОСУ ОБ ИСЧЕЗНУВШИХ ЗНАЧЕНИЯХ ГЛАГОЛОВ

(на материале латышских народных песен)

При сравнении глаголов народных песен с глаголами современного латышского литературного языка видно, что отдельные значения их исчезли и в современном литературном языке не встречаются. На конкретном материале исследуются отдельные

исчезнувшие значения II глаголов, для обозначения которых в современном литературном языке употребляются другие слова. Анализ показывает, что одни глаголы утратили конкретные значения, а некоторые исчезнувшие лексико-семантические варианты употребляются только вместе со своими синонимами. Для выяснения причин рассматриваемых семантических процессов необходим более обширный материал, чем тот, которым располагает автор.

R. AUGSTKALNE

ISIE ATVASINĀJUMI MŪSDIENU LATVIEŠU VALODĀ

Latviešu valodas vārdu krājums papildinās galvenokārt trijos virzienos — nāk klāt jauni atvasinājumi, valodā nostiprinās arvien vairāk internacionālismu un veidojas jauni salikteni. Galvenais jauno vārdu veids ir atvasinājumi, kurus var sadalīt regulāros atvasinājumos un dažādos īsos atvasinājumos.

Jauni regulāri darināti lietvārdi mūsu dienās rodas galvenokārt ar izskaņām **-ība, -ums, -iens, -oņa, -ējs, -tājs, -nieks, -ulis, -enis, -ene, -tava**, jauni regulāri darināti īpašības vārdi — ar izskaņām **-ains, -īgs, -isks, -ots**, jauni regulāri darināti darbības vārdi — ar dažādiem piedēkļiem. Kā piemēru var minēt vārdus *krāsainība, nobeigtība, darbigums, nosodījums, trokšņotājs, drošminieks, alkains, pētīgs, dvēselisks, svītrots, iekrāsot, noslēpot, uzbrāznot*. Regulārie atvasinājumi tik labi iekļaujas valodas sistēmā, ka mēs tos pat par jauniem neuzskatām.

Turpretim īsie atvasinājumi, kas bieži radušies paralēli tās pašas vai tuvas nozīmes regulāri darinātiem vārdiem, parasti pie-saista lasītāja vai klausītāja uzmanību, piemēram, *apguve* (līdzās vārdam *apgūšana*), *nodarbe* (līdzās vārdam *nodarbošanās*), *pār-stāsts* (līdzās vārdam *pārstāstījums*), *augšme* (līdzās vārdam *augšana*), *saldme* (līdzās vārdam *saldums*), *baisms* (līdzās vārdam *baismīgs*), *divs* (līdzās vārdam *divains*).

Īsie atvasinājumi ir galvenokārt lietvārdi. Īsākas paralēlformas ir arī daļai īpašības, apstākļa un darbības vārdu.

Šī darba pamatā likti ekscerpti no visiem 1961. gadā latviešu valodā iznākušajiem žurnāliem («Bērnība» — saīsināti B, «Da-dzis» — D, «Dārzs un Drava» — DDr, «Druva» — Dr, «Jaunās Grāmatas» — JGr, «Karogs» — K, «Liesma» — L, «Māksla» — M, «Padomju Latvijas Komunisti» — PLK, «Padomju Latvijas Sieviete» — PLS, «Padomju Latvijas Skola» — PLSk, «Veselība» — V, «Zilīte» — Z, «Zinātne un Tehnika» — ZT, «Zvaigzne» — Zv) un no daļas 1962. un 1963. gadā iznākušo žurnālu («Bērnība»,

«Dadzis», «Karogs», «Liesma», «Padomju Latvijas Sieviete», «Zīlīte», «Zvaigzne»). Žurnālos pārstāvēta publicistikas, zinātniskās literatūras un daiļliteratūras valoda, tā ka tie zināmā mērā atspoguļo mūsdienu latviešu valodas vārdu krājumu vispār.

Tika ekscerpēti vārdi, kuru nebija 1953. gadā izdotajā Latviešu-krievu vārdnīcā un kuri nebija sastopami arī K. Milēnbaha un J. Endzelīna Latviešu valodas vārdnīcā (1923.—1932. g.)¹ un tās papildinājumos (1934.—1946. g.)², — tātad vārdi, kurus var uzskatīt par samērā jauniem³. Līdzās tiešām jaunām valodas parādībām aplūkoti arī vārdi, kas latviešu valodā eksistē jau sen, bet tikai mūsdienās iekarojuši vārdu krājumā stabilu vietu.

LIETVĀRDI

Produktīvi mūsu dienās ir īsie atvasinātie lietvārdi ar sufiksālajām galotnēm **-a**, **-e** un **-is**. Šā tipa vārdus latviešu valodā, kā zināms, pirmais plašāk lietoja Rainis (*ilgas, velga, atriebe, atslābe, agre, salde, kaisle* u. c.), kaut gan šādi vārdi bija sastopami jau Manceļa laikos (*bēdas, domas, kvēle*⁴ u. c.) un Langes vārdnīcā (*atmiņa, atziņa, dima, mīla, rieba, aizdeve, uzvare, aizstāvis*⁵ u. c.), kuras leksiku Rainis studējis.

Ar sufiksālo galotni **-a** (Mllvg 180. §)⁶ mūsu dienās tiek darināti jauni atvasinājumi no darbības vārdiem, piemēram, *duna* («*darba duna*» Zv 61 I 6', B 61 VII 4, PLSk 61 IX 49 u. c., «*soļu duna*» B 61 VIII 34, PLSk 61 IV 9 un citur), *iestāja* («*kārto dokumentus iestājai augstskolā*» PLSk 61 VI 40), *nomaiņa* («*Melnie gribēja panākt dāmu nomaiņu*» B 62 III 36), *tērgas* («*Sievu tērgas*» *likās, teica viņu nicīgi savilktās lūpas.*» E. Līvs Zv 63 IV 18).

Šā tipa vārdi nozīmes ziņā tuvi atvasinājumiem ar izskaņu **-šana**, **-šanās**, **-oņa**, **-ums**, **-ība**, piemēram, *duna* — *dunēšana*, *dunoņa*; *iestāja* — *iestāšanās*; *mirdza* — *mirdzēšana*, *mirdzums*; *atjauta* — *atjautība*. Daļa ar sufiksālo galotni **-a** dari-

¹ Saīsināti apzīmēts ar ME.

² Saīsināti apzīmēts ar EH.

³ Runājot par īpašības vārdiem, apstākļa vārdiem un darbības vārdiem, izmantoti arī vārdi, kuru nav minētajā Latviešu-krievu vārdnīcā, bet kas ME vai EH sastopami (bieži vien tie apzīmēti ar zvaigznīti vai doti sīkiem burtiem).

⁴ D. Zemzare. Latviešu vārdnīcas. Rīgā, 1961., 22., 79. lpp.

⁵ Turpat. 135.—137. lpp.

⁶ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika, I. Rīgā, 1959.

⁷ Aiz žurnāla nosaukuma šifras ar arābu cipariem apzīmēts žurnāla iznākšanas gads, ar romiešu cipariem — žurnāla numurs un aiz tā ar arābu cipariem norādīta lappuse, ar p apzīmēts pielikums.

nāto vārdu raksturīga daiļdarbu valodai, piemēram, *duna*, *mir-dza*, *plīva*. Būdami par vienu vai divām zilbēm īsāki nekā atbilstošie atvasinājumi, vārdi ar sufiksālo galotni *-a* ir ērtāk lietojami. Bez tam galotne *-a* tādos vārdos kā *iestāja* ļauj veidot, piemēram, datīva formu, kuras atbilstošajam vārdam *iestāšanās* nav.

Ļoti produktīva ir sufiksālā galotne *-ē* (Mllvg 181. §), ar kuru tiek darināti jauni atvasinājumi no darbības vārdiem.

Ar sufiksālo galotni *-ē* darina galvenokārt abstraktus jēdzienus, piemēram, *aizdare* («*pogu aizdare*» PLS 61 V 20, 62 IV p, B 63 VII 37), *apgaisme* («*elektroenerģijas patēriņš apgaismei būs ļoti liels.*» B 61 VII 31, «*apgaismes laika buržuāzijas filozofi*» K 62 VIII 133), *apguve* («*zināšanu apguve*» PLSk 61 VIII 37, IX 92), *apkope* («*tehniskā apkope*» JGr 61 V 44, Dr 61 III 18), *apsilde* («*Izplatītākais apsildes veids — ar kaloriferiem.*» Dr 61 II 19), *atveide* («*dzīves īstenības mākslinieciska atveide*» K 62 IV 121), *atvirze* («*Dažviet grāmatā vērojamas pārāk tālas atvirzes*» K 62 IX 139), *iebildē* («*Romāna tulkojums.. sevišķas iebildes nerada.*» K 63 I 148), *iedarbe* («*rakstniece.. panāk milzīgu emocionālo iedarbi*» K 63 I 148), *ieplūde* («*tas traucē gaismas ieplūdi telpā.*» PLS 61 V 24), *izdāle* («*piena izdales punkti*» Zv 61 VII 24, «*Kunģa sulas izdāle.. pazeminās*» V 61 I 4), *izlādē* («*gāzes izlādes caurule*» Zv 61 XXIII 15, ZT 61 III 13, XI 28), *izpēte* («*konkrētā materiāla izpēte*» K 62 VI 139), *izplūde* («*izplūdes caurule*» PLSk 61 XII 68, Dr 61 IX 23, K 61 XII 87, 99), *izveidē* («*kultūras izveides darbs jaunajās.. valstīs*» K 62 V 159), «*nevarība mākslinieciskajā izveidē*» K 62 I 145), *izvirze* («*jautājumu izvīze*» K 61 I 157), *nodarbe* («*ieteica laikus pameklēt sev piemērotāku nodarbi*» K 61 V 114), *nolaide* («*no-briedušam dzejniekam.. nekāda nolaide nav dodama un nav vajadzīga.*» K 63 XII 127), *nosliece* («*Pastiprinās.. autora nosliece sižetiskās dzejas virzienā*» K 61 XII 139), *noslodze* («*dzinēja noslodze pieaug*» Dr 61 XXII 22), *padeve* («*barības padeves lūka*» Dr 61 XX 17, «*izgatavoja.. urbi ar mehānisko padevi*» PLSk 61 VII 42), «*pārslodze (tas rada.. pārslodzi mājas uzdevumu ziņā.*» PLS 61 II 22), *pārstrāde* («*naftas pārstrādes rūpnīca*» K 62 XII 136), *pārveidē* («*Piedalīdamies īstenības pārveides procesā*» K 61 VII 157), *piepilde* («*tuvināt cilvēci tās lielo mērķu piepildei*» K 61 IV 158), *pieplūde* («*regulēt gaisa pieplūdi*» Zv 62 II 9), *piespēle* («*mēs vingrināties piespēlēs*» B 62 I 12), *pievade* («*gāzes pievade*» ZT 61 XI 12), *sliece* («*bērniem ir sliece.. zemu noliekties pār grāmatu vai burtņīcu.*» Zv 61 III 7), *uzkare* («*uzkares mehānisms*» Dr 61 XIX 21), *uztūre* («*uztures režīms*» PLSk 61 VI 20).

Šā tipa vārdi nozīmes ziņā tuvi atvasinājumiem ar izskaņu *-šana, -šanās, -ums, -ība*, piemēram, *apgūve — apgūšana, izdale — izdališana, izdališanās, izveide — izveidošana, izveidošanās, izveidojums, nodarbe — nodarbošanās, iedarbe — iedarbība*.

Ar sufiksālo galotni *-e* darina lietvārdus tikai no daļas latviešu valodas darbības vārdu. Ar šo galotni darinātie vārdi raksturīgi grāmatu valodai. Vērojams, ka rakstu valodā, ja vien nav jāuzsver darbības ilgstošais raksturs, izskaņas *-šana* vietā arvien biežāk tiek lietota sufiksālā galotne *-e*. To veicina tas, ka vārdi ar sufiksālo galotni *-e* ir par vienu vai divām zilbēm īsāki nekā atbilstošie atvasinājumi ar izskaņu *-šana, -šanās, -ums, -ība*. Sufiksālās galotnes *-e* nostiprināšanos sekmē arī cīņa pret izskaņas *-šana* pārāk biežu lietošanu.

Atvasinājumiem ar sufiksālo galotni *-e* nozīme reizēm precīzi izprotama tikai no konteksta. Tā vārdu savienojumā *piena izdales punkti* vārds *izdale* lietots ar nozīmi 'izdališana', bet teikumā *Kuņģa sulas izdale.. pazeminās* — ar nozīmi 'izdališanās', vārdu savienojumā *kultūras izveides darbs jaunajās.. valstīs* vārds *izveide* lietots ar nozīmi 'izveidošana' vai 'izveidošanās', bet vārdu savienojumā *nevarība mākslinieciskajā izveidē* — ar nozīmi 'izveidojums'. Taču sazināšanos šī parādība parasti netraucē, jo vārds tiek lietots kontekstā.

Ar sufiksālo galotni *-e* tiek darināti arī priekšmetu nosaukumi, piemēram, *atloce* («*kabatu atloces*» Zv 62 III 32), *atvere* («*tvertnes atvere*» PLSk 61 XI 73), *blive* («*gumijas blive*» Dr 61 XIV 7), *nošuve* («*Apģērbs rotāts ar.. gaišākām nošuvēm.*» Zv 62 X 32), *pārgāze* («*Strauji noris arī aizsprosta ūdens pārgāzes daļas betonēšana.*» Zv 63 XI 4), *pārkare* («*klinšu pārkare*» L 63 IX 3), *sagatave* («*Uz.. konveijera lentes slid sagataves.*» L 61 III 10).

Šā tipa vārdi nozīmes ziņā tuvi atvasinājumiem ar izskaņu *-ums, -iens*, piemēram, *nošuve — nošuvums, šļāce — šļāciens*.

Mazāk produktīva mūsdienās ir sufiksālā galotne *-is* (Mllvg 182. §). Ar to no darbības vārdiem tiek darināti atvasinājumi, kas apzīmē īslaicīgu troksni, piemēram, *pukšķis* («*Ārā atskanēja motocikla pukšķi*» K 63 I 49), *tikšķis* («*pulksteņa tikšķi*» Zv 61 XIV 6, XIX 17, V 61 VII 15).

Ar šo galotni no darbības vārdiem tiek darināti arī daži priekšmetu nosaukumi, piemēram, *atturis* («*uz.. karkasa nostiprināts.. atturis*» ZT 61 II 43), *pārslēdzis* («*taustiņu pārslēdzis*» ZT 61 VII 23).

Mināmi arī no īpašības vārdiem darināti personu nosaukumi,

piemēram, *divainis* («Tiem nopakaļ gāja šodien uz ceļa redzētais divainis.» J. Niedre K 61 I 20).

Ar galotni *-s* (La. gr. 126. §)⁸ var darināt jaunus vārdus tāpat kā ar sufiksālajām galotnēm *-a*, *-e*, *-is*. Ar šo galotni darināti vārdi bija sastopami jau Manceļa laikos (*nopelns*, *uzraugs*⁹). Šā tipa vārdus darinājis arī Rainis (*zaigs* — lietvārds).

Vispirms minami no darbības vārdiem darināti trokšņa apzīmējumi, piemēram, *džinksts* («oda džinksts» L 61 VII 1), *grandi* (D 62 XXIV 6 u. c.), *klaksts* («zirgu pakavu klaksti» K 61 III 44), *šņirksts* («Un atkal mitras smilts šņirksti zem nepacietīgām kājām.» Zv 63 III 27).

Daļa šā tipa trokšņa apzīmējumu ir sinonīmiski trokšņa apzīmējumiem ar sufiksālo galotni *-is*, piemēram, *klaksts* un *klakšķis*.

Bez tam minami dažādas nozīmes atvasinājumi, kas parasti darināti no priedēkļa darbības vārdiem¹⁰, piemēram, *iesvars* («analīzes iesvars» PLSk 61 VII 30), *izvads* («spoles izvads» ZT 61 III 47), *izveids* («kompozicionālais izveids» K 62 VI 156), *nomaldi* («Dzejnieka idejiskā izaugsme nenoritēja bez nomaldiem» K 63 VII 116), *pārstāsts* («notikumu pārstāsts» B 62 VI 24, K 63 III 139), *pievads* («Šķidruma pievadus un aizvadus pie sūkņa pievieno atbilstoši. instrukcijai.» Dr 61 I 23), *uzzieds* («iestājas garīgo un fizisko spēku uzzieds» Zv 61 XVIII 13).

Daļa šā tipa vārdu nozīmes ziņā tuvi atvasinājumiem ar izskaņu *-ums*, piemēram, *izveids* — *izveidojums*, *pārstāsts* — *pārstāstījums*.

Daļai šī tipa atvasinājumu sastopami līdzīgi vārdi atvasinājumos ar sufiksālo galotni *-e*, piemēram, *izveide* un *izveids*, *pievade* un *pievads*, *uzture* un *uzturs*. Šādos vārdu pāros atvasinājums ar sufiksālo galotni *-e* tuvāks vārdam ar izskaņu *-šana*, bet atvasinājums ar galotni *-s* tuvāks vārdam ar izskaņu *-ums* vai arī apzīmē kaut ko konkrētu.

Grupa lietvārdu ar izskaņām *-(s)me*, *-me*, *-(t)nis*, *-(t)ne*, *-nis*, *-ne* J. Endzelīna Latviešu valodas gramatikā minēta, bet Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā nav apskatīta, lai gan

⁸ J. Endzelīns. Latviešu valodas gramatika. Rīgā, 1951.

⁹ D. Zemzare. Latviešu vārdnīcas. Rīgā, 1961., 30., 31. lpp.

¹⁰ Šajā rakstā nav aplūkoti tādi lietvārdi, kas šķiet radušies vienā laikā ar atbilstošajiem darbības vārdiem, piemēram, *raksts* (blakus vārdam *rakstīt*), *sargs* (blakus vārdam *sargāt*), vai arī vācu vai krievu valodas ietekmē ar priedēkli darināti no lietvārdiem, piemēram, *izraksts*, *noraksts*, *paraksts*, *saraksts* (blakus vārdam *raksts*).

mūsdienās šis izskaņas ir produktīvas. Ar šīm izskaņām darināti vārdi bija sastopami jau Manceļa laikos (*versme, svelme*)¹¹, šā tipa vārdus darināja Kronvalds (*satversme, aizbildnis, apvārsnis, sūtnis, būtne, pagātne, zinātne* u. c.) un Rainis (*augsmē, degsmē, sūrsme, vēlme, smagme, sūrme, atjaunotne* u. c.).

Daudz jaunu vārdu tiek darināts ar izskaņu **-(s)me** (La. gr. 162. §), piemēram, *apgūsmē* («kosmosa apgūsmē» K 63 V 136), *atplauksmē* («talanta atplauksmē» PLS 62 X 13, «piedzīvo garīgu atplauksmi» K 61 XII 149), *atsegsme* («visi komponenti kalpo galvenās domas atsegsmēi» K 63 XII 125, «mūs visvairāk aizrauj raksturu dziļā atsegsme» JGr 61 VIII 19), *atskārsme* («liela literatūra rodoties no netaisnības atskārsmes» K 62 IV 157), *augsmē* («Ikvienam... pārsteidz pilsētas straujā augsmē.» V 61 X 16), *celsmē* («komunisma celsmē» J. Sudrabkalns JGr 61 VI 2), *neprasmē* («neprasmē patstāvīgi strādāt» PLSk 61 VI 27), *noslieksmē* («viņiem ir noslieksme uz liroepiku» K 63 XII 105), *pacelsmē* («kultūras nami maz palīdzējuši... kultūras darba pacelsmē.» L 62 X 4), *pāraugsmē* («cilvēka pāraugsmēi vajadzīgs ilgāks vai īsāks laiks.» Ž. Grīva Zv 63 IX 13), *pielūgsme* («Smalkjūtīgas mīļotās sievietes pielūgsmes pilna ir J. Raiņa, J. Sudrabkalna, L. Laicena mīlas lirika.» K 61 VI 132), *pieskārsme* («teātris... nav īstenība, bet gan pieskārsme īstenībai» K 62 XI 156), *saaugsmē* («Vispārējā literatūras aktīvoizcīņā, tās ciešākā saaugsmē ar dzīvi pēdējos gados redzamu un goda pilnu vietu ieņem apraksts.» K 62 I 154), *sasauksmē* («lugas «Spēlēju, dancoju» sasauksme ar kara notikumiem» K 63 IX 123), *uzcelsmē* («komunisma uzcelsmē» Zv 62 IV 13), *uzplauksmē* («literatūras uzplauksmē» Zv 62 XVII 19), *vīlkmē* («zirgu vīlkmē plaujmašina» Dr 61 IX 3, Zv 63 XIV 20).

Vārdi ar izskaņu **-(s)me** darināti no pirmās konjugācijas darbības vārdiem un lielākoties apzīmē abstraktus jēdzienus. Nozīmes ziņā šā tipa vārdi aptuveni atbilst vārdiem ar izskaņām **-šana, -šanās, -ums**, piemēram, *apgūsmē* — *apgūšana, atplauksmē* — *atplaukšana, atplaukums, sasauksmē* — *sasaukšanās*. Tā kā vārdi ar izskaņu **-(s)me** parasti ir īsāki nekā atbilstošie atvasinājumi, tie ir ērtāk lietojami. Bez tam izskaņa **-(s)me** tādās vārdos kā *sasauksmē* ļauj veidot datīva un lokatīva formu, kuras vārdam *sasaukšanās* nav.

Izskaņu **-me** lieto jaunu lietvārdu darināšanai no īpašības vār-

¹¹ D. Zemzare. Latviešu vārdnīcas. Rīgā, 1961., 28. lpp.

diem, piemēram, *liegme* («dzejniece pakavējas pārdomās par.. mīlu, tās liegmi un skaudrumu.» JGr 61 VII 14), *saldme* («Viņa bija apreibusi no atriebības saldmes» R. Ezera K 63 II 33), *sūrme* («zēns jau no mazotnes iepazīst dzīves sūrmi» Zv 63 XXII 17).

Nozīmes ziņā šā tipa vārdi atbilst no īpašības vārdiem darinātiem lietvārdiem ar izskaņu **-ums**, piemēram, *saldme* — *saldums*. Vārdi ar izskaņu **-me** raksturīgi daiļliteratūras valodai. Sākot ar ģenitīva formu, šie vārdi ir par vienu zilbi īsāki nekā atbilstošie vārdi ar izskaņu **-ums**.

Ar izskaņu **-(t)nis** (La. gr. 140. §) tiek darināti tādi jauni atvasinājumi kā *acotnis* («pavasari acotņus nogriež uz pumpura.» DDr 61 VIII 1), *aizslietnis* («Tēvs piegāja pie aizslietņa un paskatījās aiz tā.» Zv 62 XXI 18), *aizvērtnis* («logu aizvērtņi» B 61 X 29), *atgāznis* («Aprēķināt spēku, kas.. saspiež atgāzni» PLSk 61 VIII 36), *atsālnis* («izveidota.. iekārta atsāļņu attīrīšanai» ZT 61 VII 31), *ieveidnis* («bez ieveidņiem nav izaudzis neviens betona bloks» L 63 III 6), *nogrieznis* («Teorēma par paralēliem nogriežņiem paralēlu plakņu starpā.» PLSk 61 VI 27), *noliektnis* («Dabiski vairojas veģetatīvi (ar noliektniem).» DDr 61 V 5), *slīdnis* («pantogrāfa slīdņi» Zv 61 III 9), *statnis* («Konveijera vienā galā savu ceļojumu sāks statnis, pa ceļam tas apaus ar detaļām un mežgliem» Zv 62 XXII 7), *uzliktnis* («pantogrāfa slīdņi ar grafiņa uzliktniem» Zv 61 III 9), *veidnis* («dēļu veidnis» Dr 61 VIII 14) u. c.

Vārdi ar izskaņu **-(t)nis** tiek darināti no darbības vārdiem un parasti apzīmē konkrētus priekšmetus, bet dažreiz arī abstraktus jēdzienus. Vārdi ar izskaņu **-(t)nis** dažkārt sinonimiski vārdiem ar izskaņu **-enis**, piemēram, *noliektnis*, *slīdnis* un *noliektenis*, *slīdenis*.

Ar izskaņu **-(t)ne** (La. gr. 140. §; Latviešu valodas mācība, palīgīdzejklis vidusskolu skolotājiem, 1962., 125. §) tiek darināti tādi atvasinājumi kā *atjaunotne* («apliecināta mīlestība dzīvei, mūžīgai dabas, zemes atjaunotnei» J. Sudrabkalns K 62 IX 134), *bangotne* («.. Vai jums labāk saltas jūras krastā, Ledains vilnis bangotnē kur plīst?» O. Lisovska K 61 VII 80), *cirtne* («nogādā ogles no cirtnes štrēkā» Zv 61 XVIII 8), *dzirdne* («automātiskās dzirdnes» PLSk 61 IX 39, Dr 61 I 10), *izklātne* («Abu dubļusargu izklātne parādīta 4. zimējumā.» B 63 I 34), *kopne* («Mašīnā ir vesela rinda vertikālu un horizontālu kopņu» ZT 61 IX 26), *laidne* («šautenes laidne» Zv 61 VII

17, 62 VI 25, K 61 XII 37, L 62 IV 28, B 63 II 7), *spiedne* («*Gatavoju štances, spiednes.*» L 63 IX 21), *vērtne* («*logu un durvoju vērtnes*» M 61 II 35) u. c.

Vārdi ar izskaņu **-(t)ne** tiek darināti no darbības vārdiem un apzīmē gan abstraktus jēdzienus, gan konkrētus priekšmetus. Daļa šī tipa atvasinājumu nozīmes ziņā tuvi vārdiem ar izskaņu **-šana**, **-šanās**, **-ums**, **-iba**, piemēram, *izpratne* — *izprašana*, *atjaunotne* — *atjaunošanās*, *izklātne* — *izklājums*, *pagātne* — *pagājība*. Vārdi ar izskaņu **-(t)ne** parasti ir īsāki nekā atbilstošie atvasinājumi, bez tam izskaņa **-(t)ne** tādos vārdos kā *atjaunotne* ļauj veidot datīva un lokatīva formu, kuras vārdam *atjaunošanās* nav.

Uzmanību pelna vārds *laidne* (šautenes laidne), kas arvien biežāk stājas vārda *laide* vietā, tāpat kā vārds *būtne* mūsu dienās gandrīz pilnīgi izspiedis vārdu *būte*. Šķiet, tas izskaidrojams tā, ka vārdiem *laidne* un *būtne* vieglāk darināma bieži lietotā daudzskaitļa ģenitīva forma.

Salīdzinot atvasinājumus ar izskaņu **-(t)nis** un **-(t)ne**, redzam abās grupās līdzīgus vārdus, piemēram, *statnis* un *statne*, *veidnis* un *veidne*, *cirtnis* un *cirtne*. Parasti šo vārdu pāru nozīme ir atšķirīga.

Izskauņas **-nis**, **-ne** (La. gr. 140. §) lieto jaunu lietvārdu darināšanai no īpašības vārdiem, piemēram, *pliknis* («*klasiskajai akadēmijas mākslai raksturīgie plikņi*» M 61 I 10), *irdne* («*irdnē auglīgā*» L 61 VII 1).

ĪPAŠĪBAS VĀRDI

Īsu formu aktivēšanās latviešu valodā vērojama arī īpašības vārdos. Daļai īpašības vārdu jau sen eksistē divas paralēlas formas — garākā un īsāka, pie kam parasti plašāk izplatīta garākā forma, piemēram, *kaislīgs* un *kaisls*, *kautrīgs* un *kautrs*, *vārīgs* un *vārs*, *sievišķīgs* un *sievišķs*, *virišķīgs* un *virišķs*, *muklains* un *mukls*, *žulgans* un *žulgs*, *gurdens* un *gurds*. Turpretim vārdiem *dienišķs*, *ikdienišķs*, *baiss*, *skurbs*, *vieds* atbilstošās garākās formas sastopamas reti.

Lai gan gandrīz visas mūsdienās lietotās īsākās formas sastopamas jau K. Milenbaha un J. Endzelina vārdnīcā, tās līdz nesenai pagātnei bija atrodamas galvenokārt dzejnieku un rakstnieku (piemēram, V. Plūdoņa, A. Čaka, J. Ezeriņa) darbos. Pēdējā laikā šīs formas gūst arvien plašāku lietojumu.

Visvairāk īso paralēlo formu ir īpašības vārdiem ar izskaņu

-īgs, piemēram, līdzās vārdiem *baismīgs* un *kaismīgs* lieto vārdus *baisms* («*tai baidmājā nakti*» Zv 63 IV 29, «*baismi sapņi*» D 61 IX 9, «*Mirkli iestājas baidisms klusums*» K 61 XII 96) un *kaisms* («*kaisma neiecietība pret visu veco, traucējošo*» L 61 X 4).

Sos jaunās cilmes vārdus balsta mūsdienu žurnālos lietotie un arī ME vai EH sastopamie vārdi *drausms* («*tajās drausmajās dienās*» B 62 I 12, «*drausmas mocības*» Zv 61 IV 3), *drosms* («*audzi drosmo*» L 63 X 1), *kļūms* («*pēc tā kļūmā vakara*» K 63 VII 40), *ross* («*roso dzīvi*» Zv 61 XVI 20), *švīts* («*Ko redzēja Pēteris? Švitu skaistuli*» K 61 V 17), *tiksmis* («*tiksmās atmiņās kavēdamies*» J. Grants K 63 VIII 94).

Šai grupai tuvi arī īpašības vārdi ar izskaņu *-išķs*, kas parasti ir sinonīmiski vārdiem ar izskaņu *-išķīgs*, piemēram, *dievišķs* («*.. Arī pēc dievišķas gribas nekā no nekā nevar rasties.*» PLSk 61 VIII 85), *ellišķs* («*ellišķs troksnis*» Zv 61 XVIII 16), *neikdienišķs* («*neikdienišķas lietas*» K 62 VII 109).

Šeit minami arī mūsdienās lietoti un jau ME vai EH sastopami vārdi *bērnišķs* («*tas viss ir viņas rakstura, viņas bērnišķās jūtības dēļ!*» Zv 63 VIII 30), *brīnišķs* («*brīnišķo rita sauli pamazām aizklāj pelēcīgs.. mākonis.*» Zv 62 XVI 18), *tēvišķs* («*Viņš atkal pārgāja uz.. tēvišķo, gādīgo toni.*» E. Vilks K 63 III 86), *vecišķs* («*Viņš.. aiztipināja sikiem, vecišķiem riksiem*» Zv 61 V 27), *velnišķs* («*velnišķs smaids*» Zv 61 I 2).

Īsākas paralēlformas ir arī īpašības vārdiem ar izskaņu *-ains*, *-ējs*, *-ans*, *-ens*, piemēram, līdzās vārdam *divains* lieto vārdu *dīvs* («*dīvs skaistums*» PLS 62 IX 13, «*sapnis dīvs*» Zv 63 XIV 16), līdzās vārdam *īpatnējs* — vārdu *īpatns* («*tas radīja.. īpatnu noskaņu.*» Zv 63 II 17, «*īpatns skaistums*» M 61 II 43).

Sos jaunās vārdus balsta mūsdienu žurnālos lietoti un jau ME vai EH sastopami vārdi *kumps* («*kumpās kalnu muguras kļuva dzeltenbrūnas*» Ž. Grīva K 62 IX 31), *stiegrs* («*stiegrām, muskuļainām rokām*» B 63 IX 24); *zaļoksns* («*zaļoksni vīri*» PLS 63 X 6, «*lapotne ir spēcīga un zaļoksna.*» B 63 X 39); *čaugš* («*ledu čaugo*» J. Stulpāns PLS 62 III 8), *zaļgs* («*zaļgas ielejas*» K 63 VIII 79), *zilgs* («*zilgas ēnas*» Zv 62 XV 28, «*tālumos zilgos*» L 63 X 13); *atkarš* («*Atkarās ausis varēja noslēpt zem lakata*» M. Birze K 61 IV 54), *irds* («*pa stepes zemi irdo*» L 62 III 2).

Aplūkotie īpašības vārdi sava īsuma dēļ ļoti noder ne tikai dzejniekiem, bet tos iecienījuši arī prozaīki.

APSTĀKĻA VĀRDI

No īsajām īpašības vārdu formām darina apstākļa vārdus ar adverbīālo galotni **-i**. Šie atvasinājumi sinonīmiski apstākļa vārdiem ar izskaņu **-īgi, -ēji**, piemēram, *baisi* («*Taisni baisi skatīties!*» PLS 63 XII 23), *baismi* («*Tas bija pārāk baidīti*» PLS 62 V 10), *kautri* («*Viņš kautri pasmaidīja.*» K 62 V 101), *žilbi* («*žilbi balts*» K 62 IV 90); *velnišķi* («*atskanēja.. velnišķi nebēdīga smiešanās*» E. Vilks K 62 VI 56); *īpatni* («*var iegūt īpatni skaistus veidojumus.*» DDr 61 I 23).

Minētos jaunas cilmes vārdus balsta mūsdienās lietoti un jau ME vai EH sastopami vārdi *drausmi* («*Cik drausmi to atcerēties*» K 61 XI 143), *tīksmi* («*tiksmi vērodama mūsu labo apetīti*» K 62 V 115), *vāri* («*Uz pirkstgaliem tad viņa lec Kā baletā tik vāri*» M. Kempe K 62 VII 102); *ellišķi* («*Bet laiks kļuvis ellišķi mainīgs.*» J. Vanags K 61 X 60), *tēvišķi* («*Ēriks tēvišķi uzšila viņam uz pleca*» R. Ezera Zv 62 XXII 28), *vecišķi* («*Fredis ir vecišķi laipns un smaidīgs.*» R. Ezera K 63 I 21).

DARBĪBAS VĀRDI

Garākas un īsākas formas ar vienu un to pašu nozīmi sastopamas arī darbības vārdiem.

Jau sen latviešu valodā pazīstama parādība, ka bezpriedēkļa darbības vārds var izteikt to pašu, ko priedēkļa darbības vārds. Piemēram var minēt jau folklorā un K. Milēnbaha un J. Endzeļina Latviešu valodas vārdnīcā sastopamos vārdus *pūsties* («*Ilgi pūsties nav laika, jāturpina meklēšana.*» Z. Ērgle B 62 IV 9) un *pūtināt* («*pūtinājuši zirgus*» J. Niedre K 61 I 17), kas ir sinonīmiski biežāk lietotajiem vārdiem *atpūsties* un *atpūtināt*. Šā tipa vārdus savos darbos lietojis Rainis (*vērsties* ar nozīmi 'pārvērsties'), R. Blaumanis (*vieglināt* ar nozīmi 'atvieglināt') u. c.

Var minēt vēl citus mūsdienu žurnālos lietotus vārdus, kas sastopami arī ME, piemēram, *brīvot* («*Kaist rokās milzu spēks, viss ļaužu laimei brīvots*» Z. Purvs K. 61 IX 13), *gaismot* («*Staru kūļi spilgti gaismoja.. sejas*» L 61 XII 28), *klust* («*Tici — muļķu tērgām klust*» K 63 VII 95), *mīgt* («*Esmu mīdzis zem Karpatu apses*» L 62 XI 5), *spirgt* («*Šurp nāku spirgt*» V. Rūja K 63 III 39), *sveicināties* («*Kopš tās dienas kaimiņi vairs nesveicinās.*» D 62 XXI 10).

Jau sen latviešu valodā pazīstama arī tāda parādība, ka tiešais darbības vārds var izteikt to pašu, ko atgriezeniskais darbības vārds. Kā piemērs var noderēt ME sastopamais vārds *iegult* («*Un pateicīgs smaidis iegulst sievietes sejā.*» Zv 62 XVI 13, «*Vējš iegulst zaros ar jaunu spēku.*» L 63 II 10), kas ir sinonīmisks vārdam *iegulties* («*Smalkajos vaibstos atkal iegulstas kaut kas rūgts, neapmierināts, pat parupjš.*» M. Kalndruva Zv 62 VI 16, «*brāziens iegulās burās*» Zv 63 XXIII 6). Šā tipa vārdus savos darbos lietojis Rainis (*ķildot* ar nozīmi 'ķildoties'), R. Blaumanis (*sakustēt, skopot*) u. c. Jaunāki šā tipa vārdi ir *atplaiksnīt* («*atspidums atplaiksnīja debesīs*» B 62 IX 23) un *draiskuļot* («*Viņas draiskuļoja un smējās*» K 63 IV 116).

Mināmi vēl daudzi citi mūsdienās lietoti un jau ME vai EH sastopami vārdi, piemēram, *atbalsot* («*Ik solis atbalso oļos...*» A. Vējāns B 63 II 27), *atdusēt* («*Svešas zemes smiltis atdus viņa kauli...*» F. Rokpelnis K 63 XII 35), *atspulgot* («*logu rinda atspulgo ezera viļņos*» Zv 63 VII 25), *dergt* («*Visiem derdza šī skaļā gaudulība.*» R. Sēlis K 62 XII 80), *draiskot* («*visapkārt draisko bērni*» Zv 61 XII 22), *dusmot* («*Visi no manis izvairās, un pat jūs dusmojat.*» K 61 IV 113), *most* («*no snaudas zeme most*» K 63 II 6), *nogult* («*pār zemi nogulst bieža migla.*» Zv 62 X 13), *plandīt*. («*Augstā kārti planģija spilgti sarkans karogs*» K 62 III 104), *rēgot* («*pilskalna.. pakājē rēgoja platais aizsarggrāvis*» V. Lācis K 62 VI 32), *sasēst* («*Sievas.. sasēst alkšņu ēnā*» D. Zigmonte K 61 VIII 82), *sēst* («*Nāciet, nāciet, sievieši, sēstiet tik iekšā!*» D. Zigmonte K 61 VI 51), *tirgot* («*Oficiāli te vairs netirgo ar «simts grammiem»*» Zv 61 XXII 15), *uzgult* («*Pārpratuma radītā.. slava kā smaga nasta pēkšņi uzgūla viņam*» V. Lācis K 62 IV 60).

Priedēkļu atmešana un atgriezeniskās galotnes atmešana mūsu dienās vērojama kā dzejā, tā prozā.

Nav jauna parādība latviešu valodā arī darbības vārda tagadnes 3. personas formas saīsināšana, piemēram, formas *kvēl* lietošana parastākās formas *kvēlo* vietā. Formu *kvēl* lietojis jau Rainis. Šā tipa vārdu formas bieži sastopamas arī A. Čaka darbos. Šāda darbības vārda tagadnes 3. personas forma liek veidot arī jaunu nenoteiksmes formu pēc trešās konjugācijas 2. grupas darbības vārdu parauga. Nenoteiksmes forma gan parasti neliek lietota, tāpat kā parasti nelieto šo darbības vārdu pagātnes un nākotnes formas.

No jaunākas cilmes vārdiem kā piemēru var minēt vārdus *plandēt* («*vējā pland.. karogs.*» Zv 61 XVII 8, «*pland meiteņu baltie tērpi.*» K 63 VIII 43) un *noplاندēt* («*brunči vien*

nopland» D. Zigmonte K 61 VIII 37). Vārdu *plandēt* sāk lietot paralēli vārdam *plandīt* ar nozīmi 'plandīties'.

Citi mūsdienu žurnālos lietotie šā tipa vārdi sastopami jau ME. Plašāku grupu veido darbības vārdi ar nenoteiksmes galotni *-ēt*, kas nostājušies līdzās vārdiem ar galotni *-ot*, piemēram, *blāvēt* («[tumsā] blāv formas tērpa atvas pogas.» PLS 63 IX 16), *izkvēlēt* («izkvēl mīlestība» K 61 I 128), *kvēlēt* («Lūpas tā kā sārtas brūkleņogas kvēl.» K 63 X 8), *lāsēt* («asaras nu manās acīs lās...» Zv 62 IX 31), *plīvēt* («Sarkans karogs vējā plīv!» J. Osmanis K 61 VIII 15), *zvilēt* («..Krit stikla lodītes un iezāļgani zvil» K 62 III 113). Līdzās vārdiem *spulgot*, *zilgot*, *zilot* nostājas vārdi *spulgt* («Kā smaidi uz brūnām saulstari spulgst» K 63 VII 97), *zilgt* («..Lai zilgst augstāk debesu spēcīgās sijās.» K 63 VIII 80), *zilt* («..Zilst upes, zaļo lauks, kvēl ziedi sārti» K 62 X 31).

Par jaunu parādību latviešu valodā nav uzskatāma arī pagātnes formu saīsināšana, piemēram, formas *izdzirda* lietošana formas *izdzirdēja* vietā, kas sastopama jau R. Blaumaņa, Aspazijas, J. Ezeriņa, A. Čaka un citu dzejnieku un rakstnieku darbos. Šāda pagātnes forma liek veidot arī jaunu nenoteiksmes formu pēc pirmās konjugācijas parauga, piemēram, *izdzirst*.¹² Šādiem vārdiem nenoteiksmes formu lieto reti. Reti lieto arī šo darbības vārdu nākotnes formas, piemēram, *izdzirdīs*. Vienkāršās tagadnes formas šiem vārdiem ir tādas pašas kā vārdiem ar nenoteiksmes galotni *-ēt*, piemēram, *izdzirdu*, *izdzirdi*, *izdzird, izdzirdam, izdzirdat, izdzird*. Vienskaitļa 1. un 2. personas formas, piemēram, *izdzirdu*, *izdzirdi*, šiem darbības vārdiem vienkāršajā tagadnē un vienkāršajā pagātnē ir vienādas.

Īsas pagātnes formas ir tādiem jaunākas cilmes vārdiem kā *granst* («debesis švikāja prožektoru stari, granda zenītlieģabali» J. Grants K 62 II 18), *nogranst* («nograndā lielgabalu salūts» L. Pūrs Zv 63 XXI 27), *ņirbt* («Viss ņirba un griezās» V. Lācis K 62 VI 24).

Var minēt vēl daudzus citus mūsdienu lietotus un jau ME vai EH sastopamus vārdus, piemēram, *aizdimt* («Pāri mežam aizdima jautra skaņa.» Zv 62 XIV 28), *aizdipt* («garām aizdipa steidzīgi soļi.» Zv 63 XIII 15), *gulgt* («Upes straume klusi guldza» V. Lācis K 62 IV 42), *irgt* («Lejā.. klusi irdza Mežupīte.» R. Ezeris K 63 V 21), *izdzirst* («Pēc minūtes izdzirdu steidzīgus soļus.» L 62 VIII 19, «puisīš izdzirda vaicājienu» Zv 61 XI 17),

¹² To balsta arī lietuviešu valodas forma *išgirsti* — *izdzirdēt, izdzirst*.

izgīnst («Labutins novājēja, izgīnda» Zv 61 IV 4), nobālt («Viņš nobāla.» R. Ezera Zv 62 XXI 29), norist («Darbs norisa smagos apstākļos» Zv 61 VIII 22), nošķinst («kaut kas nobrāksķēja, nošķinda trauki» K 62 I 58), notrult («Viņš.. pavīsam notrula» PLS 61 III 10), padzirst («padzirdis, ka viņa darbabiedri ir divi studenti..» Ē. Vilks K 62 VI 56), pavīst («Manfreda skatienā pavīda ziņkārība» V. Lācis K 62 III 50), piesārst («Viņa piesārtusi kā puļene» D. Zigmonte K 61 VIII 97), piesmagt («Gaišs istabā ir piesmadzis» D. Zigmonte K 61 VIII 55), rist («Ar tevi dienas rita draudzībā» P. Pētersons K 62 XII 102), sadzirst («viņa sadzirda Ilmas balsi nosodījumu.» R. Ezera K 63 III 54), spīngt («Visapkārt spīnza lodes.» PLS 62 X 4), stīgt («No drupām vēl stīdza zilās dūmu strūklīņas» M. Birze K 61 V 81), šķinst («trauki šķinda» Zv 61 XIV 17), urgt («ūdens.. urdza.. aizvien skaļāk» Zv 62 XX 28), uzdzirst («Kā uzdzirda par rūpkombināta direktoru..» Ē. Vilks K 61 VII 89).

No minētajiem vārdiem visvairāk izplatītas vārda *izdzirst* formas *izdzirdu* (pagātne), *izdzirda*, *izdzirdis*, *izdzirduši* un vārda *norist* forma *norisa*.

Darbības vārda tagadnes 3. personas formu un pagātnes formu saīsināšana mūsu dienās vērojama kā dzejā, tā prozā.

* .
* * *

Īsie atvasinājumi bieži vien nozīmes ziņā tuvi regulāri darinātajiem atvasinājumiem. Abas šīs atvasinājumu grupās atšķiras lietošanas sfēras ziņā. Regulāri darinātie atvasinājumi lietojami gan runas, gan rakstu valodā, stilistiskā ziņā tie parasti ir neitrāli. Īsās formas ir svaigākas, līdz ar to ekspresīvākas, bieži vien arī mūsdienīgākas. Īsos atvasinājumus vairāk lieto rakstu valodā, kur tie sastopami gan daiļdarbos, gan arī publicistiskos un zinātniskos rakstos. Tie īsie atvasinājumi, kas sastopami tikai daiļdarbu valodā, pieder pie poētiskā stila vārdiem. Īso atvasinājumu lietošanu veicina tas, ka tie labāk iekļaujas kā dzejas, tā prozas ritma.

Īsos atvasinājumus nevar darināt tik regulāri kā parastos atvasinājumus, tomēr īso atvasinājumu skaits pēdējā laikā strauji aug. Ir vēl plašas iespējas jaunu vārdu, it sevišķi jaunu lietvārdu darināšanā. Īsie atvasinājumi var vēl daudz dot latviešu valodas attīstībai. Protams, bez vajadzības radīt un lietot šā tipa vārdus arī nav ieteicams.

КРАТКИЕ ПРОИЗВОДНЫЕ СЛОВА
В СОВРЕМЕННОМ ЛАТЫШСКОМ ЯЗЫКЕ

В статье на материале латышских журналов за 1961, 1962 и 1963 гг. рассматриваются некоторые группы существительных, прилагательных, наречий и глаголов, которые условно можно назвать краткими производными.

В статье дается анализ производных существительных с так наз. суффиксальными окончаниями *-a*, *-e*, *-is*, напр., *duna* 'гул', *izpēte* 'исследование', *pārslēdzis* 'переключатель', с окончанием *-s*, напр., *izveids* 'оформление', *pārstasts* 'пересказ', а также существительных, оканчивающихся на *-(s)me*, *-me*, *-(t)nis*, *-(t)ne*, *-nis*, *-ne*, напр., *augšme* 'рост', *vilkme* 'тяга', *saldme* 'сладость', *statnis* 'стойка', *veidnis* 'форма', *cirtne* 'забой', *kopne* 'ферма'. Следует отметить, что некоторые из этих типов не нашли отражения в Грамматике современного латышского литературного языка.

Из производных прилагательных в статье рассматриваются такие, как, напр., *baisms* 'жуткий', *dievišķs* 'божественный', *īpatns* 'своеобразный', употребляемые параллельно с обычными формами *baismīgs*, *dievišķīgs*, *īpatnējs*, и соответствующие наречия *baismī* 'жутко', *īpatni* 'своеобразно', имеющие также параллельные формы *baismīgi*, *īpatnēji* и т. п.

В статье наряду с обычными упоминаются также сокращенные глагольные формы, напр., *pūsties* и *atpūsties* 'отдохнуть', *iegult* и *iegulties* 'залечь', формы настоящего времени *pland* и *planda* 'греметь', формы прошедшего времени *granda* и *grandēja* 'гремел'.

Данные типовые формы производных составляют группы, пополняющиеся все новыми производными и все более закрепляющиеся в латышском языке. Часть рассмотренных производных употребляется главным образом в языке художественной литературы, другую же часть составляют термины.

J. KUSKIS

RAIŅA LIETOTĀ VĀRDA DĀSNS NOSTIPRINĀŠANĀS MŪSDIENU LATVIEŠU VALODĀ

Latviešu valodā pēdējos gados ļoti bieži tiek lietots vārds *dāsns*. Tas sastopams gan periodikā, gan daiļdarbos, bieži vien tas dzirdams arī radiatorijumos. Pašreiz *dāsns* ir kļuvis par modes vārdu.

Vēl ap 1960. gadu vārdu *dāsns* lietoja pavisam reti. Bet 1947. gadā Raiņa Kopotu rakstu I sējuma otrajā ievada vārds *dāsns* (K. Mīlenbaha savā laikā kritizētajā Raiņa teikuma *Mūs dāsna roka džaugšs*) tiek kvalificēts par neveiklu eksperimentālu jauninājumu¹ tāpat kā pagājušā gadsimta beigās, kad Rainis atdzejoja V. Gētes «Faustu». Šāds uzskats apmēram līdz 1960. gadam bija pamatots ar to, ka literārās valodas praksē vārds *dāsns* tikpat kā nebija manāms. Pavisam svešs latviešu valodā tas bija pagājušā gadsimta beigas. Tāpēc K. Mīlenbahs, atzīdams vienīgi literārā valodā vajadzīgu latviskas cilmes apvidvārdu ieviešanu, noraida dažus Raiņa lietotus apvidvārdus «Fausta» atdzejojumā, arī no lietuviešu valodas aizgūto apvidvārdu *dāsns*.²

Rodas jautājums, no kurienes Rainis ņēmis apvidvārdu *dāsns*, kā arī daudzus citus Rainim raksturīgus vārdus, kas plaši sastopami viņa darbos.

Japem vērā, ka Rainis, liela mērā attīrīdams, kuplinādams un attīstīdams latviešu valodu, ir sekojis jaunlatviešu — Jura Alunāna, Kronvaldu Ata, Krišjāņa Valdemāra, Kaspara Biezbārža un citu paraugam.³ Šie jaunlatvieši, attīrīdami latviešu valodu no ģermānismiem, jaunvārdu darināšanai izmantoja arī krievu, lietuviešu un citu valodu paraugus, jaunus vārdus meklēja arī latviešu

¹ A. Upīts. Raiņa dzeja. Ievads Kopotu rakstu izdevumam. — Gr.: J. Rainis, Kopoti raksti. Pirmais sējums, Rīga, 1947., XXXV lpp.

² K. Mīlenbahs. Daži jautājumi par latviešu valodu, IV. Rīga, 1909., 37.-38. lpp.

³ E. Sokols. Raiņa cīņa par latviešu literārās valodas attīstību. — Valodas un literatūras institūta raksti, III. Rīga, 1954., 204. lpp.

valodaš izlokšņu bagātajā vārdu krājumā.⁴ Rainis kā valodas novators novedis līdz galam jaunlatviešu sāktu cīņu par latviešu literāro valodu. Viņš lielā mērā balstījies uz citu valodu, īpaši lietuvišu valodas vārdu krājuma bagātību, izlietojis arī izlokšņu leksiku, vecas vārdnīcas, kā arī ieviesis ļoti daudz jauninājumu, kuplinot latviešu valodu ar paša veidotiem neoloģismiem.

Viens no avotiem, kur Rainis smēlies gan daudzus apvidvārdus, gan aizguvumus no citām valodām un vecus vārdus, ir K. Ulmaņa vārdnīca.⁵ Tās eksemplārs, kas bijis Raiņa īpašumā, tagad kopā ar pārējām Raiņa personiskās bibliotēkas grāmatām atrodas J. Raiņa Valsts literatūras un mākslas muzeja Raiņa fondā.⁶ Kā liecina kāda Raiņa vēstule Aspazijai 1897. gadā,⁷ K. Ulmaņa vārdnīca Raiņa rīcībā bijusi vismaz kopš 1897. gada marta, kad Rainis strādāja Panevēžā. Ar šo vārdnīcu Rainis ir ļoti rūpīgi iepazinies. Par to liecina daudzie pasvītrojumi vārdnīcā, kā arī virkne ierakstu. Iespējams, ka dažus no šiem pasvītrojumiem un ierakstiem veikusi Aspazija. Tomēr, kā to liecina iepriekš minētā vēstule, šķiet, ka tie ir Raiņa akceptēti. Arī G. F. Stendera vārdnīca,⁸ kā liecina šī vēstule, ir noderējusi Rainim par vārdu krājuma studiju priekšmetu.

Lai gūtu nelielu ieskatu par Raiņa valodas jaunrades laboratoriju, sīkāk pievērsīsimies Ulmaņa vārdnīcas Raiņa eksemplāram. Atsevišķi pievērsīsimies pasvītrojumiem un pēc tam ierakstiem.

Pasvītrojumi vārdnīcā veikti dažādos laikos gan ar tinti, gan dažādu krāsu zīmuliem. No vārdnīcas sākuma līdz beigām tādā kārtā ir atzīmēti vārdi un izteicieni, kas saistījuši Raiņa uzmanību. Lai dotu priekšstatu par šīm Raiņa interesēm, tālāk vārdnīcas lappušu secībā minēti visi pasvītrotie vārdi un izteicieni, kas sākas ar A burtu vai atrodami A burta šķirkļu tekstos. Raiņa pasvītrotie vārdi arī šeit pasvītroti, šķirkļi atdalīti ar slīpu svītru.

1. lpp. abrukāsa⁹ .. das letzte Kind; abrukasis. / adata ..

⁴ E. Sokols. Raiņa cīņa par latviešu literārās valodas attīstību. — Valodas un literatūras institūta raksti, III. Rīgā, 1954., 204.—205. lpp.

⁵ Carl Christian Ulmann. Lettisches Wörterbuch. Erster Theil. Lettisch-deutsches Wörterbuch. Riga, 1872.

⁶ J. Raiņa Valsts literatūras un mākslas muzeja inv. 77 216.

⁷ J. Raiņa Valsts literatūras un mākslas muzeja inv. 59 019.

⁸ Gotthard Friedrich Stender. Lettisches Lexikon. In zween Theilen. Mitau [1789].

⁹ Transliterējumos no K. Ulmaņa vārdnīcas garais s burts (gan parsvītrotais, gan neparsvītrotais) aizstāts ar parasto s. Līdzskaņu parsvītrojumi, kas norāda mikstumu, aizstāti ar attiecīgiem musdienu miksto līdzskaņu burtiem. Nav apzīmētas intonācijas. Latviešu vārdi vārdnīcā iespiesti latīņu burtiem. Vācu vārdi iespiesti fraktūrā, kas raksta aizstata ar latīņu burtiem. Divi punkti apzīmē izlaidumus.

Sprantschu adatiņa .. eine recht feine Nadel. / Adiņi .. (Liv. adiņ) .. (malā pievilkts krustiņš — J. K.).

2. lpp. Ahboļi .. in einer Gegend für Kartoffeln auch semes ahboļi .. Kam ahboļi, tam meslotaji .. Tas dehls tehvam ņukhts ahbols .. / Ahļa / Ahlants / Ahlata / Ahlawa / ahlawejs / ahle / ahlēngis / ahlogs / Ahma / Ahmars / Ahmeglis / ahmrihja / ahms / ahnahteles / Ahnķins / Ahpis / Ahpsis / ahrdaws / ahr-dikļi / ahrdinaht .. Sirdi ahrdinaht / ahrds (malā pievilkts krustiņš — J. K.) .. die Darrbalken

3. lpp. ahreene (svītra arī virsū un malā — J. K.) / ai! .. Pehter' ai, Peter hōre! Ai auch für woi, ai tu dsirdi? / aiju / Airis .. Sscr. (= sanskrits — J. K.) araya, rudern ..

4. lpp. aisbalss / aiskahrtnes .. Schlagbaum

5. lpp. aisleija .. Im Wit. aisligs / aislikt .. wiņsch aislika weenu rubuli, er verlangte einen Rubel / aismest .. Deewa wahrdu aismest, oder Deewu aismest, schwören .. / aismirt (malā pasvīt-rōts viss šķirkļa teksts — J. K.) / aisredsiba, as, Aufsicht, Rück-sicht / aisrohbs, -a, Anlass / aissahpeht vom Blute gesagt, das aus der geöffneten Ader nicht fließen will

6. lpp. aissehklis .. man irr leels aissehklis, ich habe eine grosse Nachkommenschaft¹⁰ (arī malā svītra — J. K.) / aissem-deht (arī malā svītra — J. K.) / aisslohgs, -a, Verschluss; .. Naw nekahda aisslohga (malā svītra — J. K.) / aissneegt .. Sawus gadus aissneegt (malā svītra — J. K.), ein hohes Alter erreichen / aisspert .. Wehtra man aisspehre (arī malā svītra — J. K.), der Sturm hat mich (von der rechten Fahrt) verschlagen. Kahju aispert / Aisstahht, -ahju (arī malā svītra — J. K.) / aisstrahdaht. Woi weens zilweks diwi trihs zilwekus war aistrahdaht / aissweest (malā svītras — J. K.) .. Mehness aissweedees, der Mond ist schon aufgegangen / aisswihst (malā svītras — J. K.) gaismiņa aisswihde / aisschaut .. Man tas wahrds aisschahwahs, ich habe den Namen vergessen / aisschķetteretes, davon ziehn (malā svītra — J. K.) / aisschķirt (malā svītras — J. K.) / aistehrpe / aistukt; wista aistukusi, die Henne ist zu fett geworden, als dass

¹⁰ Sādos gadījumos Rainim pasvītrojums līdz rindas galam.

sie noch Eier legen könnte (arī malā svitra — *J. K.*) / aistwert / aiswahrst, zuriegeln / aisween .. auch aisweenu ween / aiswegoht; bites aiswegojuschas, die Bienen haben verkittet (malā krustiņš — *J. K.*) / aiswehnis / aisweirt .. aiswehrt addatu / aiswilkt .. aiswilkt laiku, verzögern, aiswilkt waļodu, stammeln / aiszeest (malā krustiņš — *J. K.*) .. aiszeestes ehdeenu, sahpes (svitras pari šķirkļa tekstam — *J. K.*) / aiszelt .. aiszelt wahrtus (malā zīme < — *J. K.*) / aiszirstees / aita .. Aitas pecre

7. lpp. Aka, -as (Sscr. akvā, Wasser) / Akmins .. (Sscr. akman) / Aksts (Lth. [=lietuviešu — *J. K.*] akstinas, die ersten Federn der Vögel), iļūgge L., hurtig LD., akstu padariht, ilink machen / algatces (arī malā svitra — *J. K.*) / alksnaine (malā pierakstīts: alkatigs — *J. K.*) / alnis (олень) das Elenthier (arī malā svitra — *J. K.*) / Alpas .. alpahm salst, alpahm deg, bald friert's, bald brennt's / Amats .. pasaules amats, der Lauf, Gebrauch der Welt

8. lpp. Apaksch .. Sscr. apa? / Apaļsch .. apaļa dsihwoschana, eheloser Stand, E., lockere Lebensweise / apas (appahs)! Ein Zuruf der Verwunderung / apdilt .. to es esmu apdilusi dsirdedama

9. lpp. apgahdiba .. Ta irr wisa mana apgahdiba, das habe ich alles zusammen mit Sorgen errungen / apgurt .. sirds man apgura / apjums .. Debesu-apjums

10. lpp. apleedeht, -eju, apleeteht, Juhņa malku apleede = ar smiltim apkaisa / aplihkums, -a, die List. Ar aplihkumu jautah / aplingoht, einkreisen *Kurl.*

11. lpp. applaht karaschus (malā pielikta jautājuma zīme — *J. K.*) .. (Ungew. und plaht statt plahtiht nicht gebräuchlich.)

13. lpp. apwert .. Aptwert asinis, dem Blüten Einhalt thun / apwehrst, umringen, umschliessen. L. Kahdu ar labu apwehrst, Jemandem Gutes zutheilen / apwilkt .. Prahts ar tumsibu apwilkt, (sein) Verstand ist verfinstert / ara, -as, are, -es / ardaws

14. lpp. arķis / arohds .. (aber weniger gebräuchlich) (malā pielikta jautājuma zīme — *J. K.*) / Asaids .. Asaida laiks, etwa 2 Uhr Nachmittags. (Visam šķirkļa tekstam mala pievilktas svitras un pielikta jautājuma zīme — *J. K.*) / asaka .. Ļauna asaka

(arī malā svītra — *J. K.*) / asara .. Asaras birst, lihst, reesch / asgala nasis (arī malā svītra — *J. K.*) / asines / Asins (malā svītra — *J. K.*) .. (Sscr. asan) .. asini teziņaht .. asini laist .. asinis twert .. asins ligatnis, ein schändlicher Mensch .. asins gumbata, Scheltwort (malā krustiņš — *J. K.*) / asins-sahle, -es, Pechnelke / asmins .. auch die Klinge selbst, Spitze der Aehre .. Ar soh̄bina asmini isdeldeht (malā krustiņš — *J. K.*) / ass .. asis mest, mit dem Fadenmaasse, nach dem Faden messen / aste .. Sscr. asti .. kuplastite

15. lpp. ataudse / atberes / atdsehtees = atdsihtees, atdsihwo-tees (malā krustiņš — *J. K.*) / atgaita, ein Hinderniss, Döbner. / atgareht .. Krahsns atgarejusees, maise newar iszept

16. lpp. atguhdinaht, sich erholen / atguht .. atguht dwehseli, Luft bekommen / atguļa / atkahsas / atkussa, das Thauwetter / atlasas

17. lpp. atmats .. 2. Stütze / atmeegu guleht / atmeeteht, erweichen / atmest .. sweedru teesu atmest, den verdienten Lohn zukommen lassen / atmist .. Atmitis laiks, gelindes Wetter. Krehšli atmiht, die Stühle gehn aus dem Leim (in der Feuchtigkeit) / atpihlis / atpuhle, -es, gegen Süden gelegener Abhang, Oppekahn / atradi / atradibas (pret pēdējiem diviem vārdiem malā pierakstīs: atrādita .. — rādita .. mācitajam = otreiz rādita .. — *J. K.*) / atpaujas dariht, Abbruch thun

18. lpp. atrehdiht naudu / atrohtschi / atsahpeht / atsals / atsarkt (malā svītra — *J. K.*) .. Rihti atsarkst, wakari atsarkst (malā krustiņš — *J. K.*) / atsars .. der Spross, der Zweig / atseemā / atsegte (arī malā svītra — *J. K.*) = spenihseris, Salisb. Allend. Burtneck. / atsehje (arī malā svītra — *J. K.*) / atsehrschņu meita, die Brautschwester auf einer Hochzeit. L. / atsennetees / atskahrbe / atskahre / atskahrt, atskahrt / atskaidiht / atskaitis (vārdam pārvilkta vertikāla svītra — J. K.) / atskarbis

19. lpp. atspaidigs .. Katrs lohks irr atspaidis

20. lpp. attapt (malā pierakstīs: atteesti sobi, at .. — *J. K.*) / attezetees, in rückläufige Bewegung kommen; slimiba attekahs, die Krankheit bessert sich / atwarschas .. atwarschās braukt, dahin fahren, wo zum zweiten, Male gekocht wird

/ atwasu, abwärts von der Wand . . . Sonst atstattu / atwehnums . . . tagad pats tas atwehnums, jetzt geht eben die Erde auf (im Frühjahre) (virsū pievilkts krustiņš — J. K.) / atwilkt, herziehn (blakus pievilkts krustiņš — J. K.) / atzinatees . . . Es no tās valodas atzinajees, die Sprache ist mir fremd geworden / audi . . . Dsiļos audos brist, hoch hinaus wollen / augaļa, -as, -as / augis . . . ko nu tāhds augis atminehs

21. lpp. augums . . . Wiņsch jau sen buhtu noehdis sawu augumu

22. lpp. auseklis (malā svītras — J. K.) . . . masais auseklis . . . leelais auseklis / ausitees, ängstlich horchen / Auss . . . ausis dim . . . kam plattas ausis / Aust . . . austoschā rihtā / austrā, austriņa, der erste Lichtschein / austrenis, Nordostwind / austriņsch, -ņa, Ostwind, auch aukstuma puses wehjsch

23. lpp. aztens . . . aztens gredsens, Ring mit eiņem Diamante / aztiņa . . . Pasaules aztiņa, die Sonne.

Līdzīgi pasvītrojumi ir visā vārdnīcā. Minētie piemēri vien sniedz spilgtu ieskatu par Raiņa interesēm. Viņš atzīmējis, pirmkārt, īpatnējus vārdus, kas viņam likušies labi. To daļa lietojama arī mūsdienu latviešu valodā. Daļa no tiem ir dialektismi, uz to norādīts arī vārdnīcā, daļa ņemta no vecām vārdnīcām, piemēram, ar *L.* apzīmētie vārdi no *J. Langes* vārdnīcas.¹¹ Otrkārt, Rainis pasvītrojīs veselas frāzes, teikuma daļas, pat veselus teikumus. Daļa no tiem ir frazeoloģismi, daļa atspoguļo izlokšņu īpatnējo izteiksmes veidu. Treškārt, daudzos gadījumos ir pasvītrots vārda vai frāzes tulkojums resp. nozīme. Tas norāda, ka šais gadījumos Rainis ir interesējusi vārda vai frāzes īpatnējā nozīme, kāda vārdam vai frāzei piemīt vēl bez galvenās nozīmes. Ceturtkārt, viņš pasvītrojīs sanskrita formas, kas atbilst latviskajām. Liela daļa šo formu ir izrakstītas atsevišķi vārdnīcas *X* un *I.* lappuses neapdrukātajās vietās. Tas parāda Raiņa lielo interesi par latviešu valodas senajiem radu sakaļiem. Turklāt jāņem vērā, ka viņš studējis ne tikai dzīvās mūsdienu valodas, bet arī sanskritu. Piektkārt, Rainis pie atsevišķiem vārdiem vai veseliem šķirklja tekstiem pielicis jautājuma zīmi, ar to apšaubīdams *K. Ulmaņa* vārdnīcas sniegto ziņu pa-

¹¹ *Jacob Lange*. Vollständiges deutsch-lettisches und lettisch-deutsches Lexicon, nach den Hauptdialecten in Lief- und Curland ausgefertigt. . Mitau, 1777.

reizumu. Sestkārt, pie daudziem vārdiem atrodami Raiņa rakstīti p a p i l d i n ā j u m i tādos gadījumos, kad Raiņa pierakstītā vārda nemaz nav K. Ulmaņa vārdnīcā vai arī nav tādā formā, kā Rainis pierakstījis. Dažkārt papildinājumos Rainis atzīmējis kādu vārdnīcā neminētu vārda nozīmi. Raiņa pierakstītie papildinājumi pie vārdiem, kas sākas ar A burtu, ir jau minēti. Tālāk sniegti visi pārējie Raiņa papildinājumi. Vispirms minēta lappuse, tad šķirklis, pēc tam aiz domu zīmes kursīvā — Raiņa pierakstītais teksts, ko izdevies atšifrēt.

33. blohse — *blosiba*. 42. dairetees — *daivs*. 44. dauņaht — *deedset*. 45. deeseet — *deedset?*. 50. Drehngns — *tikai par laiku*. 52. druwans — *dīrwans*. 56. dseedseris — *dseemulis Berggipfel*. 60. dschirkste — *dschuksteena* .. 85. indewa — *inde*. 97. kahrkulis — *kahrnēt* = *ar kahrām azim skatitees*. 97. kahrniht — *skahrne* .. 105. kauteklis — *kautrs*. 109. lpp. Rainis pierakstījis: *kītre* = *sikumā izmainīt*. 113. kleseht — *klest*. 129. kustonis — *kustoņa* .. 156. mehriht — *mehritees*. 172. nira — *ņirbet* .. 185. pakahje — *kalna pakahje Fuss d. Bergen*. 193. peedeht — *peedehkklis Zusatz*. 197. pehrn — *ind. parut greek. pernoi* (Rainis rakstījis grieķu burtiem — *J. K.*). 202. plahksta — *plahksna*. 238. swihguļoht — *swilt* = *sweltees* .. 261. skrahjas — *skrahusch scheligs* (? — *J. K.*). 265. sleenus — *sleept*. 278. stahweht — *ind. stha stahwetne Stand*. 278. stalģis — *stalgs adj*. 279. steebrs — *steedset*. 306. tezeht — *teze Flussbett*. 321 — *usaudseens* — *ne -ums, bet -eens*. 335. weiķeht — *weids* (? — *J. K.*), *weiglot* .. Dažādas citas atzīmes vai neatšifrēti vārdu pierakstījumi ir arī šādās lappusēs: 15., 48., 52., 57., 59., 64., 66., 71., 72., 94., 98., 105., 117., 143., 173., 179., 185., 188., 200., 209., 210., 220., 223., 256., 264., 280., 283., 314., 337., 345. un 349.

Personvārdu sarakstā 351.—352. lpp. Rainis pasvītrojis daudzus personvārdus, no kuriem krietns skaits atrodams viņa daiļdarbos, piemēram, Beerns, Gatiņsch, Girts, Indulis, Lipsts, Tohts, Arrija, Barba, Sane. Neviena pasvītrojuma nav Vidzemes vietvārdu sarakstā 353.—358. lpp., bet ir pasvītroti daudzi Kurzemes vietvārdi 359.—364. lpp.

Aprakstītas arī abu vāku iekšpuses, titullapas abas puses, kā arī brīvā vieta III, X un I. lappusē.

Pirmā vāka iekšpusē ar zīmuli rakstītais teksts ļoti neskaidrs, un tas speciāli jāatšifrē; salasāmi tikai atsevišķi vārdi: *sehrklis*, *wiga...tihga*, *dardedse*, ..., *deewajosta*, kā arī ar tinti rakstītais vārds *nehret*; pēdējie trīs vārdi ir bez pasvītrojuma. Arī uz

titullapas ir pieraksti ar zīmuli, no kuriem bez speciāla atšifrējuma salasāmi šādi vārdi: *weest, weedet; weest einladen; weestees; rist reedu; rist ritu; rist risu; miteht; miteht = mitinaht, mist; spihst (spihdeht); sehklu (-as? — J. K.) mest; roida; boga; ihls*. Titullapas otrā pusē ir pieraksti gan ar tinti, gan zīmuli. No vārdiem un teikumiem, kas rakstīti ar zīmuli, salasāmi šādi: *Kam nags, tam daļa; applaht pihragu plaht; Dichtigkeit плотность beesiba, beeseniba; allezigs; kukņa; wiolett mehlsch; pretmets; peeredse*. Vairāk ir pierakstu ar tinti: *Bergfuss — pakahje; Flussbett — upes teze; Berggipfel — kalna dseemulis; Ausbruch — iswehrsums; dünne Luft rehns gaiss; dsesna; dauern ilgt; zielen mehritees, weekat (pēdējais vārds vēlāk pierakstīts ar zīmuli — J. K.); atbote; peejauzets kostonis; Stanga stanga (? — J. K.); mihtne; lehvars; Pendel wehseklis; Schwingung swahrsteens; wilditees; Zusatz peedeklis; sarika; delbs; aisrobs; weedoklis; m(atu — J. K.) schķirtnē; nokrischņi; weiglotajs; temetees; uhķņas (uhķņat); auģis; hoch hinaus wollen dsiļos audos brist; eerosa; denis; spreeslis; eģe; delwehrde; mesli, loģe*. Lielākā daļa vārdu, kas titullapas otrā pusē ierakstīti ar tinti, ir ar tinti ierakstīti arī pašā vārdnīcā kā papildinājumi vai arī pasvītroti vārdnīcas tekstā; tikai titullapā (atšķirībā no ierakstiem vārdnīcā) vispirms ir vācu vārds, pēc tam Raiņa dotais latviešu vārds.

III lappusē atrodami dažādu vārdu morfoloģisko formu ieraksti, meklējot atskaņas. Atskaņu meklējumos radušies vārdi ir pierakstīti arī vāka 3. lappusē. Tie kā Raiņa jaunveidojumi atzīmējami to īsuma un citu īpatnību dēļ. Šie vārdi ir atskaņu grupās: *lehni, rehni, sehni, slehns; swihļot, grihļot; troksma, drosma, losma, rosma, osma, posma; wihksts, mihksts; krauma, bauma, lauma, gauma, glauma; ģīma, grīma, dsīma, dima, rīma; schautrs, lokans, jautrs, kautrs; ausma, drausma, trausma, ļausma, pausma, schausma; slaiki, twaiki, laiki, daiki; puhga, juhga, kluhga, ruhga, .. duhga; slums, glums, ums, jums; selga, welga; pehslot, mehslot; walksne, balksne, alksnis; denkts, trenkts*. Šie vārdi ierakstīti ar zīmuli. Uz vāka 3. lappuses ir arī citi ieraksti, kas grūti lasāmi. Bez tam ar tinti ierakstīti dažādi vēju nosaukumi: *seemelis N, rihtenis O, saksenis SW garais w(ējš — J. K.), puhmenis NW, puhļawehjsch SW, pusrihtenis NO, lodes w. NW, ahsenis SO, sausenī SO, tahrpenis SW, pretseemelis S, deenwida w. S, jedels S*. Bez tam ar zīmuli pierakstīts: *W juhras w., O zemes vējš*.

Visu šeit norādīto Raiņa atzīmju, kā arī pierakstu analīze būtu speciāla, ļoti plaša pētījuma uzdevums. Īpaši jāatzīmē, ka K. Ulmaņa vārdnīcas 42. lpp. Raiņa uzmanību saistījis arī vārds *dāsns*

un tā nozīme: Rainis pasvītrojis gan pašu šķirkli dāhsnis, gan nozīmes skaidrojumu = dewigs, freigebig. K. Ulmaņa vārdnīcā norādīts, ka šis vārds iesūtīts no Neretas. Mums nav Raiņa valodas vārdnīcas, tāpēc nezinām, cik plaši un kādās nozīmēs viņš šo vārdu lietojis. Tomēr jau minētajā piemērā (73. lpp.), kā arī K. Milenbaha Latviešu valodas vārdnīcā (I sēj., 449. lpp.) no Raiņa Ave sol ņemtajā piemērā šā vārda nozīme ir tāda, kāda minēta K. Ulmaņa vārdnīcā — 'devīgs'. Atzīmējams, ka J. Endzelīns jau minētajā Latviešu valodas vārdnīcas lappusē papildus ievietojis šķirkli dāzns in Südwest-Kurl., = dāsns.

Kopš 1957. gada, pēc tam, kad prof. A. Ozols bija aizrādījis uz vārdu dāsns presē (Teicamniece darbā un sabiedriskajos pienākumos — tā varētu raksturot jauno šuvēju, meiteni ar dāsnajām rokām, kas ar vienādu vieglumu un veiksmi vada audumu zem šujmašīnas adatas un daudzas balsis sakausē dziesmā [= diriģē kori]. 57 PJ 15 I 1¹²), šī raksta autors ir atzīmējis visus pamanītos gadījumus, kad vārds dāsns un atvasinājumi ar sakni dāsn- lietoti presē publicētajos rakstos un rādiaraidījumos. Rakstā ievietoti materiāli, kas savākti līdz 1965. gada beigām.

Latviešu valodā atvasinājumu ar sakni dāsn- nebūt nav tik daudz kā lietuviešu valodā, kur atzīmēti septiņi vārdi.¹³ Lietuviešu valodā šī vārda sakne mūsdienās ir tikai dos-. Tai pievienojot piedēkļus -l-, -m- un citus, lietuviešu valodā atvasina vēl deviņus vārdus.¹⁴

Latviešu valodā visplašāk lieto īpašības vārdu dāsns pamata pakāpē. Tā ieviešanos valodā raksturo konstatētais vārda lietojumu skaits periodikā: 1957. gadā — 2; 1958. — 3; 1959. — 5; 1960. — 8; 1961. — 10; 1962. — 16; 1963. — 22; 1964. — 38; 1965. — 42. Teikumā šie īpašības vārdi galvenokārt funkcionē par apzīmētājiem, tikai 16 gadījumos — par izteicēju vai tā daļu. Vārda dāsns

¹² Citējumi no laikrakstiem norādīti ar gadskaitli un saīsinātu izdevuma nosaukumu (62 RB), kam seko datums (31 XII), lappuse un norāde par sleju tajā no kreisās (11) vai labās (1₁) puses. Citējumi no žurnāliem vai citiem periodiskiem izdevumiem norādīti ar gadskaitli un saīsinātu izdevuma nosaukumu (63 Zv), numuru resp. sējumu, kas apzīmēts ar romiešu cipariem (1), un lappusi ar sleju tajā no kreisās (124) vai labās (24₁) puses. Citējumi no noklausītajiem Rīgas rādiaraidījumiem apzīmēti ar gadskaitli un saīsinājumu R, datumu (30 XII) un laiku (7¹⁵). Saīsinājumi: C — «Cīņa», D — «Dadzis», Dr — «Draugs», JGr — «Jaunās Gramatas», LuM — «Literatūra un Māksla», PJ — «Padomju Jaunatne», RB — «Rīgas Balss», RV — «Rīgas Viļņi», TuDz — «Teātris un Dzīve», Zv — «Zvaigzne».

¹³ Red. J. B a l č i k o n i s. Lietuvių kalbos žodynas, II. C—F, [1947] 119.—420. lpp.

¹⁴ Turpat, 419. lpp.

pārākā pakāpe konstatēta tikai trīs reizes. *Aizvien dāsnākas kļūst druvas*, . . 64 R 20 X 13¹⁴. *Tas [= rudens] atnāca daudz dāsna nekā citus gadus*. 64 R 29 XI 13³⁰. *Taču tās [= pilsētas] nākotne būs vēl spožāka un dāsna*. 65 R 28 IV 11³⁰. Arvien biežāk konstatēts adverbs *dāsni*: 1958. — 2; 1960. — 1; 1961. — 2; 1962. — 8; 1963. — 7; 1964. — 14; 1965. gadā — 19 reizes. Tikai vienu reizi konstatēta šā adverbā pakāpe (. . *interesējas par . . vairāk attīstīto un ar jēlvielām dāsna apveltīto apgabalu*, . . 63 RB 1 IV 6₂) un vienu reizi arī vispārākā (. . *dabas bagātību ziņā viena no visdāsna apveltītajām pasaules zemēm* . . 64 R 12 VIII 18³⁵). Tikai vienu reizi konstatēts atvasināts īpašības vārds *dāsnijs* (*Tu [=zeme] stipra un dāsna esi* . . 65 R 12 VIII 13²⁰) un piecas reizes lietvārds *dāsnums* (. . *varam apbrīnot dabas izšķērdīgo dāsnumu*. 58 C 12 X 1₃; *Visapkārt bija pārāk daudz dzīvības, pavasaris no tās slāpa vai nost. Cilvēkam bija jāmeklē krēsla kā sikspārnim, lai mazliet aprastu ar šo dāsnumu* . . 62 RB 23 I 6₁; . . *izmantojot savas dzimtās zemes dabas dāsnumu*. 63 RB 28 VIII 1₅; *Dāsnums* [Virsraksts aprakstam par kādu racionalizatoru] 64 RB 1 XII 1₃; *Es tevi trīs reizes pārbaudīju — tavas sirds dāsnumu, tavu roku čaklumu, tavu drosmi*. 65 Dr XII 18₁).

Tā kā ļoti bieži ir lietots īpašības vārds *dāsns* un adverbs *dāsni*, ir iespējams konstatēt vairākas nozīmju grupas, kādās šos vārdus lieto teikumā. Jāievēro, ka daudzos gadījumos nozīmju nianse ir visai maz atšķirīgas, tāpēc to vērtējumā iespējams diezgan liels subjektīvisms. Tālāk sniegtas nozīmes, kādas, šķiet, piemīt īpašības vārdam *dāsns* un adverbam *dāsni*; vispirms minētas tās nozīmes, kas sastopamas biežāk. Aiz vārda nozīmes minētais skaitlis rāda pamanīto piemēru kopskaitu; skaitlim seko dažī piemēri.

'bagātīgs' (53). . . *dāsna vasaras sārtie, aromātiskie augļi!* 60 RB 29 VIII 1₄. . . *no dāsna dabas galda* . . 60 RB 12 XII 1₆. . . *ridzinieku dāsna sirsnības un atsaucības dēļ šo dabas dzesitrumu nemaz neizjutu* . . 63 Zv XXI 1₁₃. . . *cerot uz dāsnu palīdzību* . . 64 RB 31 I 8₁. . . *jūsu tauta varēs izlietot visas Nilas dāsna veltes*. 64 R 15 V 8¹⁵. *Jaunie talanti dāsni iepriecina ar savu mākslu daudzos skatītājus*. 64 PJ 24 VI 4₂. . . *dārzkopji ziņo par dāsna jām rudens veltēm*. 64 R 20 X 12⁰⁴. . . *melnā zelta un dāsna dienvīdu saules pilsēta*. 65 R 28 IV 9⁵⁰.

'devīgs' (34). . . *saimnieka ierasto kustību jau pamanījusi draiskulīgā saime — baltās vistas un trīs piles. Spētu putni runāt, viņi droši vien nebeigtu slavēt Kārļa Miesnieka dāsno roku*. 59 C 29 III 4. . . *ar dāsnu roku izbārstīt putniņiem [ēdamo]*. 59 D XV 2₁₂. *Savu pieredzi — dāsnu roku citiem*. 62 TuDz VI 206. Pa-

domju Savienības palīdzība ir *dāсна* un nesavtīga palīdzība. 62 RB 10 XI 28. Viņiem Zemgales un Kurzemes māls nebija nekāds *dāснаis*. 63 R 25 XII 22⁴⁵. .. *dāснаis* koks .. no kura augļiem viņi cep plāceņus un vāra viru. 64 RB 25 IV 82. .. vasara vienlīdz *dāсна* visiem. 64 C 2 VI 41. .. *dāсни* atdod citiem savu dzīves un darba pieredzi. 65 R 30 IV 11²¹.

'bagātīgs, devīgs' (30). *Vasara bijusi dāсна, un izaugušas kuplas ražas* .. 57 C 22 IX 1. *Tā [=ziema] varen dāсни apveltījusi mūs ar sniegu* .. 62 RB 22 II 35. .. *vasara ar dāсну roku mīegs savas veltes* .. 62 PJ 9 VI 41. *Dāснаs vasaras devums uz mūsu galdiem*. 63 RB 15 XI 31. *Arturs Ozols dāсни devis visu savu darbu .. savai tautai* .. 64 LuM 4 VII 21. *Cilvēki priecājas par dāсно saules siltumu* .. 65 R 26 VII 23⁰⁵.

'ražens, pārpilns, bagātīgs' (13). *Ļoti dāсныs rudens šogad atnācis Pūres dārzkopības izmēģinājumu stacijas plašajos augļu dārzos*. 60 PJ 16 IX 23. *Un gribas teikt, ka tikpat dāсныs, tikpat bagāts kā šī vasara ir bijis valdnieka mūžs*. 61 C 5 VII 41. *Lai dāсныs tavs devums, zeme!* 65 C 13 I 2. *Dāснаm veltēm savus dēlus apdāvina jūras māmuļa*. 63 R 6 IX 21¹⁰. *Dāсныs ir profesora Artura Apiņa devums Padomju Latvijas stājgrafikā* .. 65 C 5 VIII 22.

'bagāts' (12). .. *šo dāснаs Kubas zemes galveno produktu tagad aizved uz sociālisma valstīm* .. 60 RB 25 VII 82. *Dāснаs dzīles ir citā siltā zemē, kas atrodas daudzus tūkstošus kilometru uz rietumiem* .. 63 RB 25 II 18. *Tu priecājies, cik dāсна dzimtā zeme* .. 63 R 11 IX 11¹⁰. *Autors stāsta par dāсно salas dabu* .. 65 JGr VIII 129. *Rumānijas zeme ir ļoti dāсна* .. 65 R 23 VIII 11²⁰.

'auglīgs' (8). .. *redz brūnaļas ganāmajos dāснаs ganībās*. 64 R 28 III 11¹⁰. .. *dāсна zeme dod vīnogas un citrusus* .. 64 R 27 VII 13⁰⁵. *Taču dāсна uzbeku zeme tikai tur dod raženus augļus, kur ir ūdens*. 65 R 26 X 11¹².

'pārpilnīgs, bagātīgs' (5). *Jau pirmajās ziemas dienās tik dāсни bija piesijāti sniegi, ka slēpotāji varēja iezīmēt dziļas jo dziļas sliedes*. 58 C 10 XII 43. *Augligajā dienvidu saules dāсни apspīdētajā Fergānas ielejā* .. 61 C 2 IV 32. *Poļi to [=humoru] dāсни izbārsta savā valodā* .. 62 R 17 XII 17⁰⁵. *Un tagad tie [=svētki] ir klāt — priecīgi, dāсни*. 63 R 6 XI 7¹⁵.

'ražens' (5). *Viņas pieredze .. devusi dāсныs augļus*. 62 R 2 IX 23⁰⁰. .. *dāсно brinumstādu var vēl tālāk uzlabot*. 64 R 31 VIII 21²⁵.

'čakls' (1). *Dāснаs, palīdzīgas rokas*. 62 C 8 VIII 23.

'plašs' (1). .. *dāсни izkaisītas malu malās, uz mūsu zemes saules meitas dzied*. 65 R 2 IV 10¹⁰.

Iespējams minēt vēl vairākas šikas nozīmju grupas. Bez tam visai daudz ir gadījumu, kad vārda nozīme ļoti grūti noprotama, īpaši, ja vārds ir poētisks (*Mana draudzene Nataša, strādīgā, dāsnā Nataša!* 63 PJ 14 V 13; *Kur valda dāsnais miers, tur gaidīts dziesmas prieks.* 65 RV 9 V 22⁴⁵).

Svarīgi ir atzīmēt, kā vārds *dāsns* pēdējos gados ieviešas latviešu vārdnīcās. Sai nolūkā pārbaudītas visas līdz 1965. gadam Padomju Savienībā izdotās vārdnīcas, kur viena valoda ir latviešu. Reizē ar to izvīrās arī jautājums, kāpēc tieši pēdējos gados vārds *dāsns* tik plaši ieviesies valodas praksē. Šķiet, pats galvenais iemesls ir tas, ka, pastiprinoties krievu valodas ietekmei, arvien lielāka kļuvusi prasība pēc vārda, kura nozīme pēc iespējas pilnīgāk atbilstu krievu vārdam *щедры́й*. Ļoti daudzos tulkojumos no krievu valodas šī vajadzība bija vislielākā. Sai ziņā var atzīmēt, ka J. Lojas sastādītajā Latviešu-krievu vārdnīcā, kas izdota Maskavā 1938. gadā, vārds *dāsns* nav atrodams, bet tas ir šīs vārdnīcas 1942. gada izdevumā, kā arī 1946. gada izdevumā un pārstrādātajā 1948. gada izdevumā. Tomēr J. Lojas Krievu-latviešu vārdnīcā, kas izdota Maskavā 1951. gadā, *щедры́й* tulkots ar *devīgs* un *bagātīgs*; tulkojums ar *dāsns* vairs nav atrodams, liekas, sekojot valodas praksei Latvijā. No Rīgā izveidotajām vārdnīcām *dāsns* pirmo reizi atrodams 1953. gada Latviešu-krievu vārdnīcā, bet ar norādi, ka tas esot poētisms. Šīs vārdnīcas 1963. gada izdevumā šī norāde nav vairs atrodama, ar to akceptējot vārda plašo ieviešanos literārās valodas neitrālajā leksikā. 1962. gadā *dāsns* atrodams Latviešu-angļu vārdnīcā, kā arī Angļu-latviešu vārdnīcā, 1963. gadā tas parādās Latviešu-vācu vārdnīcā, bet 1964. gadā — Lietuvišu-latviešu vārdnīcā. Tādā kārtā mūsu jaunākās tulkojošās vārdnīcas ļoti īsā laikā ir akceptējušas literārās valodas praksi, reizē ar to vēl vairāk veicinot vārda *dāsns* ieviešanos. Tāpat gaidāms, ka parādīsies arvien vairāk atvasinājumu, īpaši tādu, kas atbilst krievu vārdam *щедрость*.

Tātad krievu valodas ietekmē latviešu valodā ieviesies lituānisms *dāsns*. Vēl 40. gados tas tika kvalificēts par neveiklu eksperimentālu jauninājumu (skat. 73. lpp.), 50. gados — par poētismu, bet 60. gados šis vārds pilnīgi nostiprinājies latviešu valodas neitrālajā leksikā.

Nav šaubu, ka visi šie stilistiskie vārda *dāsns* kvalificējumi ir atbilde latviešu literārās valodas praksei atbilstošā laika posmā. Vārda *dāsns* ieviešanās mūsdienu valodā ir spilgts piemērs tam, kā, mainoties apstākļiem resp. rodoties vajadzībai pēc atbilstoša vārda, var atdzīvoties un pilnīgi nostiprināties jau pagājušajā gadsimtā minēts vārds, kas, tam parādoties pirmo reizi, ticis nevē-

līgi skausts. Šai ziņā par noderīgiem var izrādīties arī citi pašreiz nelietoti, bet jau agrākajos gadu desmitos un gadsimtos darināti vārdi, vispirms ļoti daudzie Raiņa darinājumi, to skaitā arī tie, ko viņš atzīmējis K. Ulmaņa vārdnīcā.

Я. Я. КУШКИС

**РАСПРОСТРАНЕНИЕ В СОВРЕМЕННОМ ЛАТЫШСКОМ ЯЗЫКЕ
СЛОВА *dāsns*, УПОТРЕБЛЯЕМОГО Я. РАЙНИСОМ**

В статье показано широкое распространение слова *dāsns* 'щедрый' в латышском литературном языке последних лет. Этот диалектизм, заимствованный из литовского языка, Я. Райнис нашел в словаре К. Ульмана 1872 года. Анализируется работа Райниса как новатора латышского языка над этим словом. На материале языка латышской периодики и рижских радиопередач автор показывает, как приблизительно с 1960 года слово *dāsns* становится широкоупотребительным, хотя в 50-х годах это слово еще квалифицировалось как поэтизм, а в 40-х годах — как неудачное экспериментальное новшество. Главной причиной распространения этого слова автор считает влияние русского языка, так как — особенно в переводах — было необходимо иметь слово, которое по значению полностью соответствует русскому слову *щедрый*.

R. VEIDEMANE

LEKSISKIE SINONĪMI UN TO STILISTISKĀS FUNKCIJAS

Jautājums par leksisko sinonīmu stilistiskajām funkcijām lat-
šu valodā vairāk vai mazāk skarts apcerējumos par daiļdarbu va-
lodas īpatnībām, par rakstnieku valodas meistarību, bet nevienā
no tiem nav dota autora nostādne sinonīmu būtības izpratnē. Rak-
stos ar literatūrzinātnisku ievirzi pētījuma objekts ir daiļdarbs un
valoda analizēta tikai kā viens no tā uzbūves elementiem.

Sai rakstā pievērsisimies sinonīmijas jautājumam no lingvisti-
kas viedokļa, valodas analīzei izmantojot daiļliteratūras materiālu.
Tādēļ nepieciešams vispirms noteikt to valodas parādību loku, ko
apzīmē ar jēdzienu sinonīmi.

Leksikoloģijas un leksikogrāfijas praksē un teorijā vēl nav
vienota un vispāratzīta sinonīmu kritērija. Īpaši daudz pretrunu
un neskaidrību ir to sinonīmu izpratnē, kuri atšķiras semantiski.

Daļa leksikologu sinonīmijas jēdzienu sašaurina līdz jēdzienam
par semantiski identiem vārdiem. Darbos ar stilistisku ievirzi šī
tendence nav raksturīga, tāpēc šinī rakstā no tiem nenorobežosi-
mies. Sinonīmijas jēdziens tiek paplašināts, ja uzskata par svarīgu
tikai vienu sinonīmu pazīmi — nomaināmības jeb substitūcijas
iespēju un vienu sinonīmu funkciju — izteiksmes dažādošanu, va-
riēšanu. Tad bieži vien terminu *sinonīmi* attiecina bez ierobežojuma
uz visiem tiem vārdiem, kuri analizējamā teksta robežās lietoti cits
cita vietā. Piemēram, literatūrzinātnieks V. Valeinis par sinonī-
miem nosauc vārdus *saciņa, atsaucās, atbildēja, noņurdēja, pie-
bilda, iesvilpās, ieteicās*, kas lietoti kā piebildes dialoga aprakstā.¹

Līdzīga tendence vērojama arī Latviešu valodas sinonīmu vārd-
nīcā² vairāku šķirķļu izveidē. Tā, piemēram, vienā rindā ar domi-
nanti *lietus* apvienoti vārdi *brāziens, deviens, strāva*³ u. c., pie

¹ V. Valeinis. Poētika. Rīgā, 1961., 164.—165. lpp.

² E. Grīnberga, O. Kalnciems, G. Lukstiņš, J. Ozols.
Latviešu valodas sinonīmu vārdnīca. Rīga, 1964.

³ Turpat, 146. lpp.

snigt doti arī darbības vārdi *krist, nākt, birt*⁴; pie *vest* — *vākt*⁵; pie *pavisam* — *smeltē* (smeltē sapuvis)⁶; pie *raibums* — *zieds* (ieadīt baltus ziedus cimdā)⁷.

Tik plaša sinonīmu izpratne sastopama arī vairākos teorētiskos darbos. Čehu valodnieka J. Filipeca monogrāfijā Čehu valodas sinonīmi no stilistikas un leksikoloģijas viedokļa⁸ visa valodas materiāla sistematizēšanas un analīzes pamatā ir valodas sistēmas un individuālā stila, valodas vārdu krājuma un attiecīga rakstnieka vai attiecīga konteksta vārdu krājuma pretstatījums, no kā izriet arī sinonīmu dalījums divās grupās. Vienu grupu veido vārdi, kas ir sinonīmi pašā valodas sistēmā, otru — tādi sinonīmi, kas nav uzskatāmi par valodas sistēmas vienībām. Pēdējos autors sauc par ekskluzīviem sinonīmiem⁹. Sakarus starp šīm sinonīmu grupām J. Filipecs parāda diahroniskā skatījumā un secina, ka «sinonīmi valodā rodas kā konteksta vienības un pēc tam konstituejas kā sistēmas vienības»,¹⁰ tātad ekskluzīvie sinonīmi ir it kā pārejas forma no individuāla darinājuma uz valodas parādību.

Neenoraidot domu, ka tiešām tāds varētu būt sinonīmisku atieksmju veidošanās pamatvirziens (ja neņem vērā vēl citus iekšējus un ārējus faktorus, kas to ietekmē), mēs nevaram pieņemt to valodnieku nostādni, kas arī sinonīmu rindu sinhroniskā apskatā ievieš jēdzienu par sinonīmiem, kas atkarīgi no konteksta. Tādi ir, piemēram, A. Reformatskis, kas izsaka domu, ka blakus sinonīmiem, kas nav atkarīgi no konteksta, ir arī konteksta nosacīti sinonīmi,¹¹ V. Kļujeva, kas sinonīmus iedala īstajos, tematiskajos un kontekstuālajos.¹² R. Budagovs grāmatā Ievads zinātnē par valodu¹³ runā par trīs sinonīmu grupām: par jēdzieniskajiem (pēc tradicionālās terminoloģijas tie atbilst ideogrāfiskajiem sinonīmiem), stila («стилевые» — ar tiem autors saprot sinonīmus, ko parasti sauc par stilistiskajiem) un stilistiskajiem («стилистические») sinonīmiem. Pēdējiem, pēc autora domām, raksturīga «divkārša atkarība — tie atkarīgi ne tikai no valodas, bet arī

⁴ E. Grīnberga, O. Kalnciems, G. Lukstiņš, J. Ozols. Latviešu valodas sinonīmu vārdnīca. Rīgā, 1964., 287. lpp.

⁵ Turpat, 320. lpp.

⁶ Turpat, 204. lpp.

⁷ Turpat, 235. lpp.

⁸ J. Filipec. Ceska synonyma z hlediska stylistiky a lexikologie. Praha, 1961, 56. lpp.

⁹ Turpat.

¹⁰ Turpat, 107. lpp.

¹¹ А. А. Реформатский. Введение в языкознание. М., 1960, 70. lpp.

¹² В. Н. Ключева. О синонимах и синонимическом словаре. — В кн.: В. Н. Ключева. Краткий словарь синонимов русского языка. М., 1961, 5. lpp.

¹³ Р. А. Будагов. Введение в науку о языке. М., 1965, 63. lpp.

no rakstnieka mākslinieciskās ieceres». ¹⁴ Bet rakstnieka mākslinieciskā iecere var satuvināt pat tādus vārdus un vārdkopas kā *бездна — мгла — глубина — чрево-жерло — темный гроб — влажная пропасть, пурпурный сумрак* utt. ¹⁵.

Vai tos visus var saukt par sinonīmiem? R. Budagovs uzskata, ka tie ir sinonīmi. Mūsaprāt, jārūnā par divām kvalitatīvi atšķirīgām kategorijām — par variēšanas iespēju plašākā nozīmē un par sinonīmiku, kas ir tikai viens no tās izpausmes veidiem. Uz nepieciešamību šķirt šos divus jēdzienus norāda arī A. Jevgeņjeva Sinonīmu vārdnīcas projektā: «Variēšanas iespēja («вариативность») — tā ir kategorija, ko nosaka konkrēti apstākļi, bet sinonīmu un sinonīmikas jēdzieni apzīmē stabilas valodas parādības.» ¹⁶

Kontekstā iespējams satuvināt jebkurus divus vienas vārdšķiras vārdus. Vienu no tā pašu personu var nosaukt vienā gadījumā «brālis», otrā «students», trešajā — «sportists» un vēl citās situācijās un attieksmēs — arī citos vārdos, bet, ja visus šādus vārdus uzskāta par sinonīmiem, tad absolūti neiespējami ir tos fiksēt un apkopot sinonīmu vārdnīcās vai rādītājos.

Tādējādi šķietami it kā pretēja, bet būtībā ļoti tuva V. Kļujevas, A. Reformatska, R. Budagova nostādnei ir V. Zveginceva koncepcija, kuru viņš izteicis rakstā «Piezīmes par leksisko sinonīmiju»: «Sinonīmijas, kā to tradicionāli skaidro valodniecībā, vispār nav. Tā ir viera no fikcijām, kas rudimentāri eksistē zinātnē par valodu. Ir vienīgi dažiem vārdiem raksturīgas vienādas vārdu savienošanas iespējas, kas konstatējamas tikai sinhroniskā plāksnē un kam tādējādi nav nekāda sakara ar loģiski priekšmetisko pamatu.» ¹⁷

Kopīgs abām nostādnēm ir viens — tajās tiek pārvērtēti vārdu sakari sintagmātiskā plāksnē un nepietiekami novērtēti šie sakari paradigmātiskā plāksnē. Pirmajā gadījumā ikviens nejauši runas situācijā satuvināts vārdu pāris tiek uzskatīts par sinonīmisku, otrajā gadījumā, tāpat atzīstot tikai šādu nenoturīgu, nejaušu kopību, tiek noliegta sinonīmijas iespēja.

Atstājot citiem pētījumiem jautājumu par to, vai sinonīmiski sakari starp vārdiem ir vai nav skaidrojami ar loģisku kategoriju palīdzību, mēģināsim saskatīt, kas saista sinonīmus tīri lingvistiskā plāksnē.

Sinonīmu rindā *karstums — svelme — twice — versme — kvēle* par patstāvīgu semantiski neatkarīgu vienību var uzskatīt

¹⁴ Р. А. Будагов. Введение в науку о языке. 63. lpp.

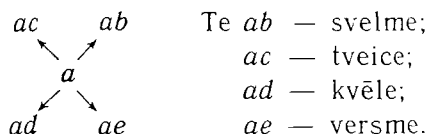
¹⁵ Turpat.

¹⁶ А. П. Евгеньева. Проект словаря синонимов. М., 1964, 8. lpp.

¹⁷ В. А. Звегинцев. Замечания о лексической синонимии. — В кн.: Вопросы теории и истории языка. Л., 1963, 137.—138. lpp.

abstraktāko, pazīmēm nabadzīgāko vārdu *karstums*. Šis vienības saturu neietekmē citi rindas vārdi, bet tās motivācija meklējama citās leksikas mikrosistēmās, piemēram, vārdu darināšanas ligzdā *karsts — karsēt — karstums*, antonīmu pāri *karstums — aukstums*, ko tālāk paplašinot, iegūstam gradācijas jēdzienu grupu *karstums — siltums — remdenums (remdenība) — aukstums*. Arī apjoma ziņā dominanti neietekmē citi sinonīmi — tās nozīme nemainītos, ja rindā piecu sinonīmu vietā būtu astoņi vai desmit.

Citādi ir ar pārējiem sinonīmiem. Katrā no tiem ietilpst rindas vispārīgā, kopīgā nozīme un vēl kāda semantiska vienība, kas tos diferencē. Ja kopīgo daļu apzīmējam ar burtu *a*, tad vārdam *karstums* šis simbols atbilst tirā veidā, bet pārējos vārdos tam jāpievieno vēl kāda zīme, piemēram, *b, c, d, e* utt., semantisko diferencējošo pazīmju apzīmēšanai. Analizēto sinonīmu sistēmu grafiski var attēlot šādi:

Lai salīdzinātu savā starpā leksēmas, kas apzīmētas ar burtiem *ab, ac, ad, ae*, vispirms katrā no tām jāsalīdzina ar *a*, lai atrastu, kas tām kopīgs, un pēc tam iespējams konstatēt atšķirīgo.

Šai gadījumā *b* — sauss (karstums),
c — spiedīgs, sūtošs (karstums),
d — (karstums), ko izplata nokaitēti kermeņi,
e — ļoti liels (karstums), ko izplata liesmas.

Tātad ekspresīvo, pazīmēm bagātāko sinonīmu nozīme izprotama caur rindas vispārīgākā sinonīma — dominantes nozīmi. Katrs no šiem vārdiem iekļaujas arī citās sakaru sistēmās, bet šie sakari jau paliek otrajā vietā. Dominējošie ir sinonīmiskie sakari.

Piemēram, sinonīmu *tveice* ar vārdiem *tvīkt, tvaiks* vieno vārdu darināšanas sakari, bet semantiskie sakari starp tiem ir visai tāli, jo vārda *tveice* nozīmes kodols, semantiskais centrs ir mainījies sinonīmu sistēmas ietekmē. Minētajā vārdā par galveno kļuvis karstuma jēdziens, un tas semantiski tuvāks dažādu sakņu vārdiem, ar kuriem tas ietilpst vienā sinonīmu rindā.

Rindas *gribēt — vēlēties — kārot — tikot — alkt — tiekties* pamatnozīme izteikta pirmajā vārdā. Tā ietilpst arī visos pārējos sinonīmos kā galvenā semantiskā sastāvdaļa, kas nosaka vārda saistību tieši ar šo sinonīmu rindu, kamēr citi sakari nemaz nesaģlabājas vai atspoguļojas tikai semantiskās blakusniānsēs.

Tā sinonīmiski ir vārdi *tiksme* un *patika*, *tiksmīgs* un *patikams*, bet ne *tīkot* un *patīkt*, kaut gan vārda *tīkot* diferencējošā pazīme, ar ko tas atšķiras no dominantes, ietver šo sakaru pēdas (*tīkot* nozīmē gribēt iegūt kaut ko, kas patīk).

Līdzīgi arī vārda *izsaimniekot* nozīme nav izsecināma no vārdu *saimnieks*, *saimniekot*, *saimniecība*, *saimniecisks* nozīmēm, bet ir pat pretēja tām. Vārds ietilpst vienā sinonīmu rindā ar *izšķiest* — *izšķērdēt* — *izputināt* un izprotams tās sakarā.

Tāpat sakari starp vārdiem konstatējami ne tikai kontekstā, kur tie var nomainīt cits citu, bet arī starp izolētiem vārdiem kā valodas paradigmātiskās sistēmas vienībām. Analizētajos piemēros vienas rindas sinonīmi noteica un motivēja cits cita nozīmi. Šī ir pirmā pazīme, kurā izpaužas sinonīmu rindas sistēmas raksturs.

Ja sinonīmu semantiskās atšķirības nav kvalitatīvas, bet kvantitatīvas, starp tiem veidojas citādas attiecības. Piemēram, rindās *mazs* — *sīks* — *niecīgs*, *labs* — *teicams* — *izcils*, *silts* — *karsts*, *dzīt* — *triekt*, *vilnis* — *bangas* grūti saskatīt vārdu ar vispārīgāko, abstraktāko nozīmi. Te no sinonīma uz sinonīmu notiek pakāpeniskas kvantitatīvas izmaiņas, kuras iespējams konstatēt visas sistēmas sakarā. *Sīks* ir vēl mazāks nekā *mazs*, *niecīgs* ir vēl mazāks nekā *sīks*; *teicams* ir augstākā pakāpē nekā *labs*, bet *izcils* savukārt pārspēj *teicams*. Ja šādā rindā dominanti nosacīti apzīmē ar *a1* un pārējos locekļus attiecīgi ar *a2*, *a3* utt., tad sakari starp sinonīmiem grafiski attēlojami šādi:

$a1 \rightarrow a2 \rightarrow a3 \rightarrow a4 \dots$ utt., kur rindas locekļu lineārais izkārtojums atspoguļo to vienvirziena sakarus. Dominante te ir vārds, kas nosauc attiecīgo jēdzienu augstākajā vai zemākajā pakāpē. Ja izteiksmes precizitāte nav sevišķi svarīga, tad arī kvantitatīvo semantisko sinonīmu rindas dominanti iespējams lietot pārējo sinonīmu vietā, taču tad tiek paplašināts tās saturs. Piemēram, vārdu *zils* var lietot arī to nokrāsu apzīmēšanai, ko precīzi nosauc vārdi *zilgans* un *iezilgans*, bet, ja visus trīs vārdus aplūko sistēmā, to apjoms tiek ierobežots. Arī dominantes apjomu ietekmē citi sinonīmi, visi kvantitatīvie sinonīmi savstarpēji motivē cits citu, un jo lielāks to skaits, jo šaurāku parādību loku apzīmē katrs no tiem.

Tāpat kvantitatīvo sinonīmu rindā īpaši spilgti izpaužas otra sinonīmu sistēmas pazīme — tie nosaka un ierobežo cits cita saturu apjomu.

Vienādas vārdu savienošanas iespējas, t. i., vienāda distribūcija, var papildināt sinonīmu raksturojumu. Taču to nevar uzskatīt

par primāru, bet gan par sekundāru sinonīmu pazīmi, kas izriet no aplūkotajiem sistēmas sakariem.

Šai rakstā par sinonīmiem tiks saukti tie vārdi, kas veido vienu leksikas mikrosistēmu, bet ne konteksta satuvināti vārdi. Tikai tā iespējams parādīt tās rezerves, kas slēpjas pašā valodas materiālā un kas tātād ir daiļdarba valodas pamats.

Sinonīmu kopīgais nozīmes elements dod iespēju tos lietot vienu otra vietā. Šādas nomainīgas jeb substitūcijas iespējas ir jo lielākas, jo sinonīmi pēc to semantikas ir tuvāki. Lietojot pārmaiņus sinonīmus, kam ir tikai formālas atšķirības, var novērst viena un tā paša vārda vai vārda saknes atkārtošanos, dažādot izteiksmes veidu. Šim uzdevumam pēc savām īpatnībām vislabāk atbilst tā saucamie absolūtie sinonīmi — tie, kas ne tikai semantiski un stilistiski, bet arī pēc piederības dažādiem valodas slāņiem, pēc vecuma un pēc izcelšanās neatšķiras. To ir samērā daudz šāda tipa piemēros:

Viņu [šoferi] svaidīja, mētāja un dauzīja, bet viņš to nejuta. Pēc sešpadsmit stundu garas maiņas tādus sikumus nemana.

Z. Skuj., Forn., 111.

Ina paskatījās uz reprodukciju vēlreiz. Pēc tam atkal paraudzījās uz savu portretu.

Z. Skuj., Forn., 97.

Viņa gulēja uz sava sola un drebēdama dudināja. Viņai bija segti virsū kādi trīs kažoki, bet tie visi lēkāja vien, tā viņa trīcēja.

J. Js., Baltā gr., 142.

Raudas pārgāja elsōšanā, kura pamazām aprima — tikai pastarpām viņas [meitenes] stāvs nodrebēja no gariem, trīcōšiem elpas vilcieniem.

A. Brig., St., 49.

.. viņa staltais stāvs rādījās acīm kā iz marmora cirsts, iz marmora, kurā katrs nerus, katra dzisla dzivoja, trīcēja jūtās.. Liegi drebēdama, Lūcija piespiedās viņa rokai.

A. Brig., St., 64.

*Lēnī viena pakaļ otrai
Glūnot tās [nelaimes] iz tumsas rāpjas,
Bet tad tālāk lien pamazām.*

R., I, 295.

*Pa zālītēm vijas
Ligsmas urdzīņas.
Ceļam tieši
Pāri skrien tērcītes.*

R., I, 415.

Ja vēl Mintauts būtu dzērums skurbulī, bet reibums jau bija izgājis.

Z. Skuj., Forn., 51.

Uz aku gāja visplatākais un visbaltākais ceļiņš. Plata bij arī teka uz saimnieka klēti.

J. Js., Baltā gr., 19.

Nereti izteiksmes dažādošanai izmanto arī sinonīmus ar nozīmes niansēm, kuras attiecīgajos kontekstos tomēr paliek nerealizētas. Vārdu izvēle pakļauta tikai vienam mērķim — variēt izteiksmes veidu, sikas satura nianšes ignorējot. Īpaši uzskatāmi tas parādās piemēros, kur uz vienu un to pašu īstenības priekšmetu vai parādību pārmaiņus attiecināti dažādi vārdi.

Vajadzēja rikšot, lai tiktu klāt [zēns tēvam], bet visu ceļu tak nevarēja skriet.

J. Js., Baltā gr., 157.

.. tās [glezņas] aizklāja visas sienas, kalta uz molbertiem, žuva uz ipašiem statņiem.

Z. Skuj., Forn., 48.

.. viņam [nelaiķim] dažas naktis vajadzējis noblandīties par to, ka ļaudis krāpis. Viņam stāvējuši cauru gadu rudzi arodos. Un, kad pārdevis, tad tos papriekšu labi sasautējis, lai gaudi uzpūšas. Tā viņš ļaudis mānījis.

J. Js., Baltā gr., 70.

— Tā jau nav nekāda skunste — iebakstīt rikstes zemē! — krešķina Uga. — Tad mēs visi tupeņu vietā ābolus lupītu, ja tā lieta tik vienkārša būtu, — ieroc maiksti kalnā un nāc ar kurvi.

I. Indr., Lazdu l., 279.

«Kas gan jaunībā nav bijis straujš!» Kutuzovs skāļi iesmējās. «Studiju gados es pat gribēju revolūciju taisīt, jā, tik karstgalvīgs es biju.»

P. Roz., IV, 104.

«Es [vilks] esmu izsalcis un gribu tevi apēst.» — «Es pats [zaķis] esmu pagalam izbadējis.

Pas. kal.

Pavasari, kad visi koki plauka, tad arī šī grēda [žagaru] salapoja.

J. Js., Baltā gr., 19.

.. noskatišos, kurš kuru uzveiks. Kas beigās uzvarēs, tam arī piesliešos.

Pas. kal.

Mēs [bērni] rāpojām un cilājām dažādas podu suķes, buteļu un blašķu kaklus un sarūsējušas mucu stīpas. Beidzot mēs atrādām dažas baltas skambas.

J. Js., Baltā gr., 282.

.. tie [skolas biedri] maz interesējās par tām zinībām, kurām tas jau veselu gadu bija ziedojis un dega upurēt visu savu turpmāko dzīvi.

P. Roz., I, 139.

*Tam sirds sāk pagurt un spēki zūd;
Un dziļāk un dziļāk tas purvā grimst,
Līdz beidzot bezjauda s pie zemes ūmst.*

V. Plūd., Latv. dz. antol., 230.

Rakstā «Piezīmes par leksisko sinonīmiju» prof. V. Zvegincevs uzsver, ka sinonīmiem, kas atšķiras ar stilistisku nokrāsu, nevar būt nevienas kopīgas distribūcijas,¹⁸ tātad tie nevar aizstāt viens otru nevienā kontekstā, nemainot izteikuma jēgu. Acīmredzot tas ir pareizi attiecībā uz tādiem stilistiskajiem sinonīmiem, kuri pauž noteiktu nosauktās reālijas vērtējumu. Analizētajā materiālā nav tādu piemēru, kas varētu liecināt par pretējo. Taču sinonīmi, kas atšķiras ar stilistiskā konteksta īpatnībām, gan poētiski, gan sarunvalodas vārdi, bieži tiek lietoti stilistiski neitrālo sinonīmu vietā, un otrādi. Tādos gadījumos var būt divas iespējas.

1. Stilistiski noslogotā vārda diferencējošās pazīmes kontekstā neitralizējas un netiek realizētas, piemēram:

Kosa aizsteidzās ar jauno vēsti uz klasi. Viņam gribējās būt tam, kas pirmais šo ziņu atnesa.

P. Roz., IV, 166.

¹⁸ В. А. Звегинцев. Замечания о лексической синонимии. 139. lpp.

Uz pēdējās lapas būs bijis stāstījuma noslēgums. Bet, ja iztrūkst vairāk lapu, tad arī tālāks vēstījums.

P. Roz., I, 86.

*Mirst purvā druvas,
Nikst zaļie dzietī.*

*Ļauj a sni em dusu,
Tie pieaug spēkā.*

R., I, 430.

Gar visu sienmali drūzmējās sprigani lupstāju a sni un vēl kādi sarkanīgi puķu dzietī.

J. Js., Baltā gr., 275.

Ik pavasari mūsu ļaudis gāja uz lielo upi vēžot, un, kad es tiku mazliet prāvāk, tad apsoliņās arī mani līdzī nēmt.

J. Js., Baltā gr., 114.

*Viņš [skursteņslauķis] striķu riteni no sava pleca nēm
Un noliek to uz skursteņa sev blakus,
Tad slotu atraisa no vīrvju virknes.*

A. Čaks, Ied. sp., 149.

Māte sēdēja uz klēts priekšas akmens un ar garu klūgu lēnām pēra zaļo mauru.

Tajā pašā lappusē:

Viņa [māte] raudzījās zaļajā maurā un to kūla.

J. Js., Vēja z., 25.

2. Stilistiskais sinonīms piemērotā kontekstā patur savu stilistisko nokrāsu un it kā ietekmē neitrālo sinonīmu. Katrā ziņā starpība starp tiem nav izjūtama:

Man šķiet, ka es sēdētu dievības altāra priekšā un ielpotu skurbinošos ziedokļa tvaikus.

P. Roz., I, 139.

Bāls dūmako viraks, un ielejas kūp.

Fr. B., Dzeja, 198.

Tādiem pašiem stilistiskiem nolūkiem dažreiz izmanto arī vecvārdu blakus aktīvam mūsdienu valodas vārdam:

*Vai mūsu mēle tagad vairs skan tā kā senāk?
Vai mūsu tēvi vairs mūsu valodū saprot?*

R., III, 246.

Analizētajos piemēros sinonīmi lietoti formas variēšanai, nevis satura niansēšanai. Sinonīmu lietošana šai funkcijā maz ko liecina par autora meistarību. Minētajos piemēros bija pietiekami apzināties to kopīgo, kas vieno vienas rindas sinonīmus. Dziļāku sinonīmijas iespēju apzināšanos prasa valodas sinonīmiskas krājumu izmantošana satura variēšanai.

Ar izteikuma saturu saprot: 1) nozīmi; 2) emocionālo un stilistisko nokrāsu; 3) vietas; vides vai laika pazīmi.

Satura variēšanas funkciju tātd var veikt sinonīmi, kas diferencējami pēc minētajām pazīmēm.

Smalkas semantiskas nianšes saskatāmas šādos piemēros:

*No kalna uz kalnu jāņugunis spigo.
Tur glāžu kalns mirgo, tur ūdenspils...*

R., I, 263.

*Pret sauli tālums dzirkst un zeltā kūst,
Un lāses zibot varvīkšņaini laistās.*

Zied. Purvs, Meža r., 97.

*Bet, bagātais, nav tavai bagātībai vietas šai vienkāršajā saules
zelta starojumā un maigi sapņainajā mēness mirdzumā.*

R. Tag., Dārzn., 121.

*Iz važām šķeltā,
Pie saules celtā [pils]
Mirdz skaidrā zeltā,
Pār tālēm spigo.*

R., I, 381.

Pirmajos trīs piemēros uzsvērtas mirdzēšanas īpatnības, kas dažādiem objektiem ir atšķirīgas, pēdējā — viena un tā pati pils tuvumā *mirdz*, bet no tāles *spigo*.

Vairāki sinonīmi ne visai bieži atrodami viena un tā paša konteksta robežās un tieši salīdzināmi. Biežāk veiksmīgu vai neveiksmīgu sinonīma izvēli var konstatēt, salīdzinot attiecīgo vārdu ar tā iespējamiem aizstājējiem, t. i., ar citiem vārdiem, kam ar analizēto ir sinonīmiskas attiecības. Tāds analīzes paņēmienš iespējams tikai tad, ja sinonīmu rindu uzskata par valodā objektīvi eksistējošu leksikas mikrosistēmu. Tieši tas palīdz atklāt visu valodas skaistumu un bagātību.

Salīdzināsim šādus piemērus no dažādu autoru darbiem:

*Tu mani nosistu ar savu smīnu laikam . . .
Tad atkal t ē r z ē t u ar saviem draugiem maīga.*

A. Caks, Ied. sp., 15.

*Salonos t ē r g ā j a par poļu revolūciju
Un grafienes Potockas pēdējo pielūdžēju.*

I. Auz., Zilie gr., 20.

Šeit vienā gadījumā izmantots stilistiski neitrāls vārds *tērzēt*, kas no attiecīgās sinonīmu rindas dominantes *sarunāties* atšķiras ar semantisku niansi — veikli, raiti, nepiespiesti sarunāties. Sinonīms *tērgāt* no *tērzēt* atšķiras ar negatīvu attieksmi pret nosaukto parādību.

Pirmā divrinde veidota, pretstatot sievietes nežēlību pret vienu cilvēku un viņas maigumu, laipnību pret citiem. Šo pretstatu pastiprina arī veiksmīgi izvēlētajā darbības vārdā *tērzēt* izjūtamais vieglums, nevērība.

Nākošā dzejoļa fragmentā sinonīms *tērgāt* trāpīgi raksturo sarunu tukšumu un virspusību, ko vēl pasvītro šo sarunu tematu nesaderība.

Sinonīmu *dvašot* un *dvest* atšķirības veiksmīgi izmantojis K. Skalbe:

Pavasaris bija atnācis. Arvienu siltāki viņš d v a š o j a gājējam sejā.

K. Sk., Pas., 336.

Bet:

Aizkūsis vējiņš nespēcīgi d v e s a nošļukušās burās.

K. Sk., Pas., 12.

Īpaši pēdējā piemērā visi izteiksmes līdzekļi pakārtoti vienam mērķim — nevarības, nespēka noskaņas radīšanai. Vārdi *aizkūsis* un *nespēcīgs* šim uzdevumam atbilst pēc to semantikas; vējš te vairs nav *vējš*, bet *vējiņš* — pamazināmais sufikss piešķir vārdam nicinājuma nokrāsu. Vārds *nošļucis* nepievilcīgo ainu pasvītro ar fonētiskiem līdzekļiem. Aplūkojamais sinonīms *dvest* iekļaujas kopējā gleznā kā organisks, nepieciešams tās elements.

Konkrētība, precizitāte un līdz ar to tēlainā izteiksme nākamos piemēros pamatojas uz vārdiem, kam valodas sistēmā ir sinonīmi ar kvantitatīvām semantiskām diferencējošām pazīmēm:

No Daugavas puses v ē d ī j a maīgs vējiņš un raustīja matus.

A. Up., Pl. māk., 119.

Vējš, kam tā elsodams p ū t tu?

V. Plūd., Latv. dz. antol., 239.

Minētajos piemēros vārdu nozīmes niansi palīdz uztvert arī citi vārdi, ar kuriem analizētie sinonīmi veido vārdkopas, minimālos distributīvos modeļus: subjekti, kas veic nosaukto darbību, un apstākļi, kas raksturo šo darbību. Šais piemēros *vējš pūš*, bet *vējiņš vēdi*, *elsodams pūš*, bet *maigi vēdi*.

Vārdu semantikas un tipiskās minimālās leksiskās distribūcijas sakaru apstiprina arī šādi piemēri:

Izmalkojot glāzīti konjaka, tie satrieca visu, ko cilvēces kultūra radījusi desmit tūkstošos gadu.

Z. Skuj., Forn., 32.

Taisnība, vakar vakarā es dzēru Bauzes šnabi, gandrīz divas pudeles izlaku.

Eg. Līvs, Kapt. N., 160.

*Tad riziņš mostas kā no ilgas guļas
Un aizraudamies tumšās straumes lok.*

A. Čaks, Ied. sp., 129.

Uz objektu *glāzīte* attiecas darbības vārds *izmalkot*, uz objektu *divas pudeles* — *izlakt*.

Trešajā piemērā ar vārdu *lakt* apzīmētās darbības intensitāti pastiprina divdabīgs *aizraudamies*.

Taču kvantitatīvās semantiskās atšķirības starp sinonīmiem arī pašas par sevi ir pietiekamas, lai diferencētu izteikuma jēgu. Salīdzināsim piemērus, kur izmantoti sinonīmi *dzīt*, kas ir attiecīgās sinonīmu rindas dominante, *triekt* un *trenkt*, kas atšķiras ar lielāku darbības intensitāti:

Es dikdams dzeņu govīs uz upes malu.

J. Js., Baltā gr., 227.

*Šķiet, zelts ir tik viegls,
ka vējš to var dzīt.*

J. Grots, Vak. m., 103.

*Skrien, viena vēja dzīti:
Melns krauklis, balta kaiva.*

R., III, 284.

Darbības vārds *dzīt* te darbību tikai nosauc vispārīgi. Tās konkrētās pazīmes minētajos kontekstos nav svarīgas, jo galveno jēdzienisko slodzi veic citi vārdi.

Citādi tas ir piemēros ar *triekt*, *trenkt*. Šiem vārdiem raksturīga

spilgta ekspresīva nokrāsa, tādēļ tie tūliņ pievērs uzmanību. Piemēram:

*..trakais vējš, Pārdaugavas un Zaķusalas fabriku dūmus pāri
upei pārtriecis, pats aizmetās māju valni gar krastmalu ..*

A. Up., Pl. māk., 28.

*Mūžam nesmaržos šo zaļo lapu zari,
Mūžam ziedus vēji raus un trieks.*

J. Grots, Vak. m., 111.

Kā izmisuma trēnksts, Serjoža atkal ieskrēja pie mātes.

A. Brig., St., 363.

Sinonīmiem ar stilistiskām diferencējošām pazīmēm, kā jau pats nosaukums rāda, stilistisko funkciju ziņā ir īpaša loma valodā. Tā ir ekspresīvās leksikas daļa, kam stilistiskā nokrāsa piemīt arī izolēti, ārpus konteksta, tātad stilistiskā informācija ir tikpat būtisks satura elements kā semantiskā informācija. Par tādiem sinonīmiem tomēr netiks runāts visai plaši, tāpēc ka to stilistiskās funkcijas jau ir it kā apriori nosacītas, tātad samērā vienveidīgas.

Sarunvalodas vārdus pretstatā stilistiski neitrālajiem vārdiem raksturo spilgta ekspresivitāte. No vienas puses, sarunvalodas vārdi ir semantiskām pazīmēm bagātāki, tiem piemīt konkrētība, tēlainība. No otras puses, tie nereti pauž arī emocionālu attieksmi pret nosaukto priekšmetu vai parādību. Šo īpatnību dēļ sarunvalodas vārdi ir nevēlami lietišķā vai zinātniskā stilā, bet tos plaši lieto daiļliteratūrā, kur tie pastiprina dzīves īstenības un tiešuma izjūtu. Veiksmīgi izvēlēti, tie vienlīdz labi iederas kā autora, tā personāžu valodā.

Piemēram:

*..sākumā mēs dažā dienā izcēlām gabalu desmit [vēžu]. Bet
vēlāk vairs tā nelobās..*

J. Js., Baltā gr., 183.

*Nebija viegli iztikt [iztapt] tik smalkiem kungiem. Pie visa,
kas notika, kalpone vien bija vainīga.*

K. Sk., Pas., 250.

*Koši zaļā krāsa atsita kaut ko vidēju starp aļģes un rudzu
zelmeņa zaļumu..*

A. Grig., Ūdenskl., 27.

*Strazdiene mieloja vīru: «Ekur atradis svētku dienu slais-
tīties. Ļūļaks tāds!»*

A. Brig., St., 184.

Aplūkotajos piemēros sarunvalodas vārdi noderejuši galvenokārt personāžu raksturošanai, tēlošanai. Ja tos lieto dzejas valodā, par dominējošo kļūst emocionālā nokrāsa, pārsvarā humors, ironija, izsmieklis.

*Drīz bija nosukāts viss putras kalns
Un izdzerts vinezers ar visām dūņām.*

R., I, 275.

*Vēl daudz tie [miera laudis] triec ..
Tērpj glēvās domas greznos vizuļos.*

R., I, 259.

Sajos piemēros savdabīgi parādās konteksta un atsevišķa vārda mijiedarbība. Ironisku noskaņu iegūst arī sarunvalodas vārdi, kam ārpus konteksta nepiemīt emocionāla nokrāsa, piemēram:

*Taupi katru kapeiciņu,
Pēcāk būs tev simtiem rubļu.*

R., I, 247.

*.. pāri palika no visas laimes
Tik plīki nomiditi tūrumi.*

R., I, 247.

*Tad visi brēķi brīnumātri rims
Un jauno gadsimteni nepels vairs.*

R., I, 275.

Galvenā pazīme, kas nosaka poētismu funkcijas valodā, ir to emocionālais iedarbīgums. Neekspresīvā leksika, kas visvairāk atgādina tīras loģiskas kategorijas — jēdzienus, — uztverama galvenokārt ar prātu. Vārdi, kam bez pamatnozīmes ir semantiskas blakusniānses, rosina arī iztēli. Poētismi izraisa emocijas, tāpēc tos valodā izmanto galvenokārt liriskas noskaņas radīšanai. Šim uzdevumam lielākā daļa poētismu atbilst arī pēc savām formālajām pazīmēm. Tie ir daiļskanīgi un jauni vai vismaz attiecīgā lietojumā neparasti.

Teв jādziesmo, kad visa tauta dziesmo ..

I. Zied., Sirds d., 34.

*Un saule sabīstas ..
un liek tā plūsmot saviem brīnumiem.*

Fr. B., Dzeja, 53.

.. tur dvēse pār šlo, ziedos izirusi ..

Fr. B., Dzeja, 224.

Krājuma trešajā nodaļumā dzejoļi «Vismaz vienreiz es dzīvē gribu» *plūsma ilgas dzīvot raženu dzīvi.*

J. Sudr. Kr., 1963, 12.

*Stundām kavējas zēns un skatās pār lejām,
Un zaļus zariņus akmens plaisumos sprauž.*

R., III, 132.

*Ir tikai stepe un saullēkts,
Kas staru miljonos dzimst.*

I. Auz., Zilie gr., 14.

Prasība pēc jaunuma un neparastuma nenozīmē, ka poētismi valodā ātri nivelētos un zaudētu poētismu raksturu. Gluži otrādi, tie ir samērā noturīga valodas kategorija.

Tas tomēr nav pretrunā ar iepriekš doto poētismu raksturojumu.

Izsekojot poētismu izlietojuma biežumam piecu prozas darbu fragmentos,¹⁹ konstatēts, ka no 1000 leksikas vienībām A. Upīša tekstā ir 2, K. Skalbes tekstā — 2, I. Indrānes tekstā — 1 poētisms, bet pārējos divos avotos poētismu nav.

Dzejā poētismu skaits uz 1000 leksikas vienībām ir lielāks:

K. Skalbes dzejoļu izlasē «Dzeja» (Rīgā, 1957.) — 3 poētismi,

I. Auziņa dzejoļu krājumā «Zilie griesti» — 12 poētismi,

I. Ziedoņa dzejoļu krājumā «Sirds dinamīts» — 8 poētismi,

J. Raiņa dzejoļu krājuma «Tālas noskaņas zilā vakarā» (Rīgā, 1965.) nodaļā «Zelta tvaiks» — 16 poētismi un nodaļā «Piekvēpis gaiss» — 2 poētismi.

Kā redzams, poētismi galvenokārt koncentrējas dzejas valodā, kur tiem nav citu funkciju kā izraisīt emocijas, izsaukt pārdzīvojumu. Prozas tekstos tie sastopami ļoti reti un arī tai pašā funkcijā kā dzejā. Tādējādi poētismi saglabā savu stilistisko nokrāsu, pirmkārt, tādēļ, ka valodā tie sastopami samērā reti un saglabājas priekšstatos kā neparasti, svaigi apzīmējumi blakus daudz biežāk lietotajam stilistiski neitrālajam ekvivalentam; otrkārt, tādēļ, ka tiem valodā ir tikai viena funkcija. Treškārt, to pastiprina arī poētismu formālās pazīmes — tie ir daiļskanīgi, bieži vien īsāki par to neitrālajiem sinonīmiem.

Apvīdvardu un vecvārdu poētiskās nokrāsas pamats, kā to redzēsim attiecīgo sinonīmu grupu apskatā, ir tipiskā konteksta maiņa.

¹⁹ A. Upīšs. Kopoti raksti, II. Rīgā, 1948.; K. Skalbe. Pasakas. Rīgā, 1957.; J. Jaunsudrabiņš. Zaļā grāmata. Rīgā, 1959.; I. Indrāne. Lazdu laipa. Rīgā, 1963.; P. Ēteris. Miču-mačs. Rīgā, 1964.

Sinonīmi, kas atšķiras ar piederību dažādiem valodas slāņiem vai ar vecumu, atkarībā no to stilistiskās funkcijas raksturojami no diviem aspektiem.

Pirmkārt, apvidvārdi bez sēmantiskās informācijas, kas izteikta vārda nozīmē, satur arī informāciju par to izplatības robežām vietās ziņā, vecvārdi un jaunvārdi — par to izplatību laika ziņā, profesionālismi vai žargonismi — par sociālo vidi, kurā tie radušies un tiek lietoti. Tās ir primārās šāda tipa sinonīmu diferencējošās pazīmes. Atbilstoši tām apvidvārdu, profesionālismu, vecvārdu un jaunvārdu primārā stilistiskā funkcija ir vides un laika meta kolorīta radīšana.

Otrkārt, sinonīmi var tikt lietoti arī tādos kontekstos, kur šīs primārās diferencējošās pazīmes vai nu nemaz netiek realizētas, vai arī paliek otrā plānā. Tad tie palaikam iegūst stilistisku nokrāsu, kas tiem nepiemīt pašiem par sevi kā vārdiem, kuri šai rakstā tiek saukti par stilistiskajiem sinonīmiem, bet kas saistīta tikai ar netipiskiem funkcionēšanas apstākļiem. Apvidvārdu, profesionālismu, jaunvārdu vai vecvārdu stilistisko nokrāsu šajā rakstā sauksim par atvasināto diferencējošo pazīmi un attiecīgi šo sinonīmu stilistiskās funkcijas, kas saskan ar stilistisko sinonīmu funkcijām, — par atvasinātajām stilistiskajām funkcijām.

Apvidvārdi savā primārajā stilistiskajā funkcijā parādās galvenokārt prozas sacerējumos, kuros attēlota noteikta novada ļaužu dzīve. Patiesu vides kolorītu spēj radīt tikai autors, kas šo vidi labi pazīst, un izmantot šim nolūkam apvidvārdus — tikai tas, kas labi zina attiecīgo dialektu.

Bagātīgi apvidvārdus savos darbos izmanto, piemēram, J. Jaunsudrabiņš un A. Austris.

Vieta patiesi kļuva arvien slēnāka. Nu jau grāvja mala vietām tā kā pārtrūka un teka pagāja zem ūdens.

J. Js., Zaļā gr., 50.

Tas būs liels un ilgs darbs, kamēr dabūs līdzenu [spieķi], bet tad arī būs ko redzēt. Beigās jānoskuj ar stiklu un jānolako, tad bližģēs vien.

J. Js., Zaļā gr., 89.

Mazu vīriešu kārtas radijumu pie mums sauca par zeņķi, par zēnāku vai zontru.

J. Js., Zaļā gr., 86.

Logi palaikam aizsvaiduši. Palodzes mitras, it kā māja būtu avoksnējā vietā celta.

A. Austr., Sirmā st., 161.

Kādu versti varbūt mēs vēl dabūjam drīcināties pa saknēm un grambām, jo dukano ātrāk padzīt nebija iespējams.

A. Austr., Sirmā st., 160.

.. muzikanti .. uzskāņo savas vijoles un sāk spēlēt kā circeņi aizgorē.

A. Austr., Sirmā st., 177.

Ja apvidvārdi ir atsevišķas parādības kontekstā, kurā nav citu dialekta īpatnību, to primārā diferencējošā pazīme nerealizējas un tātad vārdi šai gadījumā neveic savu primāro stilistisko funkciju.

Tāču starp literārās valodas vārdiem apvidvārdus vienmēr izjūt kā izlietojuma ziņā ierobežotas leksiskas vienības. Tādas pašas izlietojuma ziņā ierobežotas vienības valodā ir arī stilistiskie sinonīmi. Pirmos ierobežo noteikta izplatības teritorija, otros — valodas funkcionālo stilu ietvari. Tātad, starp sinonīmiem apvidvārdiem un stilistiskajiem sinonīmiem var vilkt zināmas paralēles, kas acimredzot sekmē to, ka apvidvārdi bieži iegūst stilistisku nokrāsu.

Šī nokrāsa var būt liriska vai svinīga. Tad apvidvārds pretstatāms stilistiski neitrālajam sinonīmam kā poētisms:

*Dardedzes ziedošā zarā
Mākoņu spieti turas ..*

I. Auz., Zilie gr., 99.

Bet:

*Pār mani varavīksnes zarā
Liels, pelnu pelēks mākonis karājas.*

I. Auz., Zilie gr., 100.

Atkarībā no konteksta apvidvārds var iegūt arī sarunvalodas nokrāsu, piemēram:

Kas saldo mieru trauc ar špetnām rokām?

R., I, 259.

*Neviena vārda nevar parunāt [Jūras vecis],
Bet špetnā balsī tikai rēc kā zvērs.*

R., I, 392.

Viss, kas teikts par apvidvārdiem, attiecas arī uz citu sinonīmu grupu — uz vecvārdiem. Vecvārdu galvenā stilistiskā funkcija ir radīt pagātnes, senlaicīguma iespaidu. Jāšķir vecvārdi kā stila līdzeklis un vecvārdi senāku autoru tekstos, kur tie nav atzīstami par vecvārdiem attiecībā pret to laiku, kad darbi uzrakstīti.

Tā, piemēram, nevar uzskatīt par stila līdzekli vecvārdus *atgādāties, iegādāties* [atcerēties] A. Brigaderes darbos:

Viesus pārņēma tā kā dzestrums. Viņi atgādājās, ka jau laiks iet uz mājām . .

A. Brig., St., 62.

Viņš iegādājās, ka tas jau divi dienas un naktis nebij ne gulējis, ne ēdis . .

A. Brig., St., 94.

Vecvārdiem tāpat kā apvidvārdiem ir arī citas stilistiskās funkcijas, kas saistītas ar to spēju iegūt stilistisku nokrāsu. Šī tipa sinonīmu izlietojuma paraugos visuzskatāmāk parādās konteksta ietekme uz vārdu.

Salīdzināsim vārda *stikls* un tā sinonīma vecvārda *glāze* (ar vielas nozīmi) izlietojumu K. Skalbes darbos:

Viņš nāca, cepuri atmetis pakausī, ar stiklu kasti uz muguras un dziedāja.

K. Sk., Pas., 268.

Visi neuzticīgi raugās ārā caur logu stikliem.

K. Sk., Pas., 58.

Sajos piemēros runāts par stiklu reālā, ikdienišķā skatījumā. Tikko stāstījumam piejaukti fantāzijas elementi, autors lieto nevis vārdu *stikls*, bet gan *glāze*, kas tādējādi iegūst poētisku stilistisku nokrāsu:

Zilās ielu dūmakas, kurās vakars aizdedzināja sārtas logu rindās, bij viņam [puisim] kā upes ar mirdzošiem glāžu krastiem.

K. Sk., Pas., 98.

Aiz meža būs kalns, tai kalnā būs glāžu nams . .

K. Sk., Pas., 278.

Viņa [ūdensmāte] saņēma nabaga puiku . . un nonesa savā glāžu pili.

K. Sk., Pas., 258.

Raiņa dzejoli «Senatne» šis pats vārds vienlaikus izpilda gan primāro, gan sekundāro funkciju:

*Tur glāžu kalns mirgo,
Tur ūdens pils.*

R., I, 51.

Arī vārds *tvans* vairāku autoru darbos poētiskos kontekstos tiek nomainīts ar vecvārdu *dvinga*, kas tādejādi iegūst poētisku skanējumu:

Es sāku jau nojaust, izprast tos savādos grēkus, kas plosīja manu Kazimīru, un viņu skurbinošā dvinga mani pildīja ar nevaldāmu dzīvotprieku.

P. Roz., I, 37.

*.. smadzenēs šūpojas
Ezeru mirdzošās miglas un dienvaidu dvingas.*
A. Čaks, Ied. sp., 63.

*Kādiem ziediem
tur viņa zied,*

*Baltā sniegā
vai vērmeļu dvingā.*
I. Zied., Sirds d., 112.

Taču vecvārdi nav tikai potenciāli poētismi. Konteksts tiem var piešķirt arī citas stilistiskas nokrāsas.

Piemēram:

*Vecākie principi, tikla, mila —
Dienas allažības priekšā
Šķīst kā gaudi akmeņstarpā..*
R., I, 238.

Mūžīgais Students bija pieradis pie mēbelētu istabu gaudenības.

K. Sk., Pas., 135.

Viss konteksts pauž autora ironiju, un ironisku nokrāsu iegūst arī vecvārdi *allažība* vienā un *gaudenība* otrā piemērā.

Pat viens un tas pats vārds atšķirībā no vides, kurā tas funkcionē, var iegūt dažādas nokrāsas.

Vecvārds *svabads* dzejiskā, gleznainā vēstījumā vai liriskā darbā var iegūt svinīgu, cildenu pieskaņu, piemēram:

Viņš [milzis] ierēcās no prieka un devās tālumā svabads, laimīgs un bagāts.

K. Sk., Pas., 108.

*Nu kuis sniegs, nu lūzis ledus,
Svabadas straumes tek.*

R., I, 379.

.. Pāri sētai sveicināju
gan vējus *s v a b a d o s*, gan lietus mākonīti ..

Fr. B., Dzeja, 151.

Turpretī J. Jaunsudrabiņa darbos, kur vārds *svabads* vienmēr lietots *brīvs* vietā, tas organiski iekļaujas dzīvajā, ikdienišķajā stāstījumā.

Kājas [galdam] bij gan visas četras, bet tās bija tik ļekanas, ka galda virsus varēja s v a b a d i gorities uz visām pusēm.

J. Js., Baltā gr., 262.

Frāzes sarunvalodas nokrāsu rada galvenokārt trīs vārdi (šeit runāts tikai par leksiskajām un ne par sintaktiskajām vai morfoloģiskajām kategorijām, kam arī ir liela nozīme) — sarunvalodas vārdi *ļekans* un *gorities* un vecvārds *svabadi*. Pēdejam atšķirībā no sarunvalodas vārdiem šajā teikumā nav nekāda specifiska uzdevuma. Tas visus trīs vārdus tuvina stilistiskā plāksnē.

Līdzīgi arī citos piemēros:

Skolas Rudis šoreiz bij viens pats, gluži s v a b a d s no gana raizēm.

J. Js., Baltā gr., 234.

.. *es ņēmu stabules atmizoto galu zobos un ar abām rokām griezu. Prakš! — un miza griezās s v a b a d i ap koku.*

J. Js., Baltā gr., 132.

Imanta Ziedoņa dzejolī «Sirdis un pulksteņi» sinonīmiem *pulkstenis*, kas ir sinonīmu rindas dominante, un *stundenis* (vecvārds) ir arī kompozicionāla nozīme. Uz ikdienišķā, pierastā pulksteņa un veclaicīgā, svinīgā stundeņa pretstatījuma bāzes veidotas veselās gleznas:

Cik dažādas sirdis!...

Šim viram tā ir kā kabatas pulkstenis —

Man liekas tas vienmēr tikšķ:

— *Toreiz... Mūsu laikos... —*

Bet, lūk, cita sirds... Tā esot līdzīga

Baznīcas torņa stundenim,

Gaiši un cēli kas iezvana

Dieva stundas un dienas.

I. Zied., Sirds d., 74.

Ja valodā vienas reālijas apzīmēšanai paralēli funkcionē divas leksiskas vienības — latviskas cilmes vārds un internacionālisms,

tad gadījumu vairumā tie ir absolūti sinonīmi. Taču valodas sistēmā tie nav identi. Uz daudzām raksturīgām atšķirībām starp šī tipa sinonīmiem norādīts A. Lauas darbā «Daži leksikoloģijas jautājumi»²⁰. Internacionālie aizguvumi var atšķirties no latviskajiem vārdiem:

- 1) ar vārdu darināšanas īpatnībām;
- 2) ar vārdu savienojumu veidošanas īpatnībām;
- 3) ar spilgtu terminu raksturu.

Tās ir pamatatšķirības, kas nosaka arī galvenās internacionālismu stilistiskā izlietojuma īpatnības. Ļoti daudz internacionālismu ir zinātniskos tekstos, kur tie funkcionē kā termini (desmit analizētajos tekstos ar 1000 leksiskām vienībām katrā vidēji 165 vienības, skaitot tikai tos internacionālismus, kam ir arī latviski sinonīmi).

Piemēram:

.. attiecīgā distribūcijā ir iespējams informēt lasītāju par sprieduma saturu, neizsakot runā precīzu šā sprieduma formulējumu.

L. Ceplītis. Kr. Teikuma uzbūve, Rīgā, 1964.

Taču internacionālismus atrodam arī cita stila darbos, kur tiem ir citas funkcijas.

Daiļliteratūras stilā internacionālismus izmanto, lai raksturotu attēlojamo vidi, personāžus. Internacionālismu funkcijas tuvas apvidvārdu un vecvārdu primārajām stilistiskajām funkcijām, piemēram:

Mēs katrs — sava pasaule, kuras vienlaicīgi gan atgrūžas, gan tiecas cita pēc citas un kuras orbitas ietekmē cilvēces sabiedrības gravitācijas spēks.

L. P., Kar., 1965, 10, 12.

.. ar haosu, ar nekārtības nenoteiktības pakāpes logaritmu mēs spējam nokļūt līdz noteiktībai, stingrai izzināmībai, iespējai jau iepriekš aprēķināt reakcijas norisi. Šajos eksperimentos būtu ļoti svarīgi vispirms izveidot matemātisko modeli.

L. P., Kar., 1965, 9, 33.

Šajos piemēros internacionālismi lietoti kā palīglīdzeklis, lai raksturotu zinātniekus, parādot viņu tipisko domāšanas veidu, pasaules uztveri.

²⁰ A. Laua. Daži leksikoloģijas jautājumi. (Iespiests ar rotaprintu.) Rīgā, 1964., 54.—55. lpp.

Internacionālismi bieži sastopami arī dzejā. Dzejoļos par pilsētas tematiku tie nodē vides raksturošanai, taču tiem piemīt arī neoloģismu raksturs, tāpēc nereti tie palīdz radīt laikmeta kolorītu.

Abas šīs funkcijas — vides un laikmeta raksturošanas funkcija — ir cieši savā starpā saistītas šādos piemēros:

*Redzi:
šodienu apsveic trokšņainais pūlis
ovācijām,
svilpieniem,
vienaldzību...*

A. Skuj., Dzeja, 26.

Es staigāju pa tiltu

*Meklēdams acīm
Pie horizonta
Kontrabandas kuģi,
Kuģi, kas dara raizi
Vecā kontinenta polismenim,
Jo tur nāk transports
Ar spiritu un lētāku maizi.*

J. Grots, Vak. m., 40.

Parasti internacionālismiem salīdzinājumā ar to latviskas cilmes sinonīmiem semantiskas nianšes nepiemīt, taču, piemēram, sinonīmos *smarža* un *aromāts* var novērot nelielu intensitātes atšķirību. *Aromāts* ir vieglāka, gaistošāka smarža. I. Ziedoņa dzejolī «Elpošana» šī starpība ievērota un attiecīgā konteksta ietvaros padarīta uzskatāmāka:

*Meitenes matu aromāts,
Kalmju smarža pie miglas mārkas,
Pļavā vistošs siens
Un kapātas skujuas pie mātes zārka.
Bet kaut kas no pulvera
Smakās salkani saldās,
Sen jau sadedzis,
Man vēl asinis maldās.*

I. Zied., Sirds d., 24.

Stilistiskiem nolūkiem nereti izmanto arī vairāku sinonīmu uzskaitījumu, savirkņējumu vienā un tai pašā kontekstā, t. i.,

sinonīmu blīvējumu.²¹ Sinonīmu blīvējums var veikt trīs dažādas funkcijas:

- 1) nozīmes pastiprinājumu;
- 2) nozīmes precizējumu;
- 3) pretstatījumu.

Visizplatītākais ir sinonīmu blīvējums nozīmes pastiprinājuma funkcijā. Blīvējuma komponenti parasti ir divi, dažreiz arī trīs sinonīmi. Tos izvēloties, ievēro tieši sinonīmu kopīgo daļu — to semantisko kodolu bez nozīmes blakusniansēm, stilistiskās nokrāsas vai citām diferencējošām pazīmēm, tāpēc nozīmes pastiprinājumam iespējams izmantot visu tipu sinonīmus.

Absolūto sinonīmu blīvējums, ja abstrahējas no to formālajām atšķirībām, ir viena un tā paša semantiskā elementa atkārtojums. Nozīmes pastiprinājuma funkcija šī tipa sinonīmiem ir vienīgā:

Viņu svaidīja, mētāja un dauzīja, bet viņš to nejuta.

Z. Skuj., Forn., 111.

Ekskavators rokot dreb un trīc.

I. Auz., Sirds d., 41.

Tur līdz smilšu kalniņam

Pamazām, palēnām.

V. Plūd., Latv. dz. antol., 239.

Ne žēloties, ne gaust, ne gaust,

Ar spēku šauro loku lauzt.

R., I, 348.

Pēdējā piemērā sinonīmu blīvējumu papildina viena un tā paša vārda atkārtojums, tāpēc īpaši izjūtama līdzība starp aplūkojamo stilistisko paņēmieni un tradicionālo atkārtojumu.

Lietojot iepriekš pieņemtos sinonīmu apzīmējumus, var teikt, ka minētajos piemēros sinonīmi realizējas visvienkāršākajā formulā:

$a+a$.

Blīvējuma komponenti pastiprinājuma funkcijā var būt arī stilistiski neitrāls un stilistiski diferencēts sinonīms, piemēram:

Viņš dižojās un lielijās, jūsmoja un apcerēja.

Z. Skuj., Forn., 81.

Vārdi *dižojās* un *lielijās* nevar viens otru papildināt semantiskā ziņā — otrais vārds neizsaka neko jaunu, neko tādu, kas jau nebūtu ietverts pirmā vārda semantikā.

²¹ Sal. Arturs Ozols. Latviešu tautasdziesmu valoda. Rīgā, 1961., 231., 233., 235. lpp.

Ar nozīmes pastiprinājumu lietojami arī apvidvārds un tā literārās valodas sinonīms:

Puikas jau nu tā izlepuši, tā izpilkuši, ka miežu bliņu vairs nemaz negrib ēst.

A. Austr., Sirmā st., 165.

Var vērot zināmu atbilstību starp sinonīmu blīvējuma funkcijām, no vienas puses, un izmantoto sinonīmu tipu un to kārtu teikumā, no otras puses. Šī atbilstība dažreiz var noderēt par papildu kritēriju, lai noteiktu, kādu funkciju attiecīgajā kontekstā veic sinonīmu blīvējums. Rindojot blakus sinonīmus bez diferencējošām pazīmēm un ar tām, pēdējām tiek pievērsta īpaša uzmanība. Tādus blīvējumus uztver kā nozīmes precizējumu. Tāpēc, ja pastiprinājuma funkcijā lietoti sinonīmi ar lielākām vai mazākām semantiskām atšķirībām, starp tiem parasti nav rindas dominantes vai arī tā atrodas pēdējā vietā, jo arī tad uzmanība pirmām kārtām pie-saistās kopējām pazīmēm. Semantisko sinonīmu blīvējums tāpat shematiski attēlojams šādi: *ab + ad...* vai *ab + ā...*

Piemēram:

Es posos un taisījos, bet līdz iešanai nekad netikām.

J. Js., Baltā gr., 35.

*Tur burvīgā gaismā
Viss zaigo un laistās..*

R., I, 263.

*Es laidīšos jūras dziļumos
Un meklēšu, pētišu, vandišu tos,
Līdz pērli būšu tur atradis,
Pār visām skaistāk kas margo un viz.*

V. Plūd., Latv. dz. antol., 230.

*Pie klints, pie visu vēju skalotās,
Es pieķeros ar sirdi un ar prātu,
Kā naža asmens līp pie galodas,
Lai sevi uztrītu un asinātu.*

I. Zied., Sirds d., 115.

Jau no agra rita viņu [istabu] sāka post un tīrīt.

K. Sk., Pas., 181.

... [es] tik vieglprātīgi tērzēju un pļāpāju un savu dvēseli aiz tukšiem vārdiem pastlēpju.

R. Tag., Dārzn., 68.

Dzīvs arvien es traucu, staidzu...

V. Plūd., Latv. dz. antol., 239.

*Visas domas un jūtas, kas verd un kū s ā šai miļajā augumā,
tagad vērpsies kopā ar viņa domām un jūtām.*

J. Js., Aija, 3.

*... es vēlētos kā pamests pavards mājās
Izdegt viens un izkvēlot un dzist.*

J. Grots, Vak. m., 124.

*Ceļam tieši
Pāri skrien tērcites.
Triec, tērzē un čalo
Smalkām balsītēm.*

R., I, 415.

*Uz latvju laukiem un pļavām un siliem,
Kur ligo un lēļo un gavīlē dziesmas.*

R., III, 203.

Visvairāk piemēru ir ar darbības vārda nozīmes pastiprinājumu, bet ir arī daudz īpašības vārdu vai adjektīvizētu divdabju, piemēram:

*Pret publiku un apmeklētājiem vienmēr vajadzēja spēlēt ļoti
aizņemta un nevaļīga darbinieka lomū.*

P. Roz., I, 107.

*Olgas māte bij tāda slaika, smuidra auguma un pret
citām saimniecēm izskatījās tīri kā jaunkundze.*

A. Brig., St., 210.

*Uzsalca vilnis priekšgalā, skaidrs un dzidrs kā viru
prieks...*

Eg. Līvs, Kapt. N., 165.

*Lilija bija kļuvusi pret savu darbu pilnīgi nevērīga un
pavirša.*

P. Roz., I, 121.

Nedaudzos piemēros, kuros jēgas pastiprinājuma nolūkā blīvēti sinonīmi lietvārdi, tie paplašināti vēl ar citiem vārdiem, tā panākot visas frāzes kāpinātu izteiksmi:

*Ak Zvaigžņu meita, tavs mirdzums,
Tava gaisma tik aizdzīt to spēs...*

Fr. B., Dzeja, 29.

*Man nava cita balsta, cita drauga
Kā patiesība vien,
Kā taisnība tik vien.*

R., III, 92.

*Ai atlantiskais spēks! ai dižā milzu vara,
Kas visus šķēršļus drupu drupās triec . .*

V. Plūd., Latv. dz. antol., 227.

Nozīmes precizējuma funkciju var veikt vienīgi vārdi, kas nav pilnīgi identi semantiskā ziņā, tātad semantiskie sinonīmi. Kā redzējam, ļoti bieži tie tiek izmantoti arī nozīmes pastiprinājumam. Nepārprotamu gadījumu, kad sinonīmu blīvējumi precizē domu, otrajam vārdam paskaidrojot pirmo, nav daudz. Šai rakstā par nozīmes precizējumu tiks kvalificēti gadījumi, kad sinonīmu kārtā teikumā atbilst formulai *a+ab*, proti, kad blīvējumā pirmajā vietā ir pazīmēm nabadzīgāks vārds, kas uzlūkojams par attiecīgās sinonīmu rindas dominanti, un otrajā vietā — sinonīms, kam bez vispārīgās nozīmes ir vēl cita nozīmes nianse un kas tātad pievieno izteikumam kādu jaunu semantisku vienību. Atšķirībā no iepriekšējā blīvējumu tipa šeit primārais ir atšķirīgais starp sinonīmiem, nevis kopīgais.

Piemēram:

*Viņš ir izturīgs un sīkstis — nekrit no kājām nost arī
pēc četru nakšu negulēšanas.*

I. Indr., Lazdu I., 273.

Viņš bija galanti atturīgs un vēss.

P. Roz., IV, 39.

Virs nereti tika bārts un izsunīts.

J. Js., Zaļā gr., 86.

*Gadījās, ka Praitmanis tika rāts un lamāts ne bez
iemesla.*

J. Js., Zaļā gr., 86.

*. . puķes, kas audumā jaukā
pār sēdekli klātas tam, smaržu sāk gūt,
plaukst, la po kā ziedošā laukā . .*

Fr. B., Dzeja, 409.

Taciņa lokās un vijas pa biezokni . .

A. Brig., St., 187.

*Mežā bija kā miltu maisā, kuru patlaban briesmīgi krata un
purina.*

K. Sk., Pas., 332.

.. *kā viņi [puiši] posās un štātējās.*

J. Js., Zaļā gr., 87.

*Bērni tikko sanākuši, bet šodien jau brauks mājās pārgērbties?..
Vecāki jautās, prašņās.*

I. Indr., Lazdu l., 33.

*Un smaržas putekliši
Tie glāsta tevi un glauž..*

R., I, 111.

*.. saule sarkstot kāpu klēpi slid
Kā ligaviņa kaunīga un kautra..*

V. Plūd., Latv. dz. antol., 221.

Kvantitatīvo semantisko sinonīmu blīvējumu materiālā maz, bet tīri teorētiski iespējams secināt, ka šādi blīvējumi funkciju ziņā atrodas it kā vidū starp abiem aplūkotajiem tipiem vai, pareizāk sakot, veic gan precizējuma, gan pastiprinājuma funkcijas. Tie realizējas formulā $a+a1$ vai precizāk ne tikai a , bet pat $a1$ (protams, tie var būt arī jebkuri citi divi kvantitatīvo semantisko sinonīmu rindas locekļi, piemēram, $a1$, $a2$ u. tml.). Otrais blīvējuma komponents pievieno izteikumam jaunu niansi — it kā precizē iepriekš teikto, taču šī jaunā nianse būtībā ir tikai iepriekšējā sinonīma kāpinājums, tāpat tas pastiprina jau izteikto domu. No vienas puses, svarīgais ir jaunais, atšķirīgais otrajā sinonīmā, nevis abu kopīgā nozīme, no otras puses, šis jaunais ir tīri kvantitatīva vienība.

Piemēram:

.. *lielais, grandiozais varēja izaukt vienīgi no mazuma.*

I. Indr., Lazdu l., 85.

Sinonīms *grandiozais* it kā precizē pirmo vārdu, pievienojot tam jaunu semantisku vienību, bet tai pašā laikā šī semantiskā vienība tikai pastiprina izteikuma jēgu. Tāpat arī citā piemērā:

*Ja sapņi maldinātu, sapņi tevi viltu,
Es īstenība esmu, milu vēl arvienu.*

Sk. Kald., Griezes s., 84.

Trešā iespējamā sinonīmu blīvējuma funkcija ir nozīmes pretstatījuma funkcija. Šai gadījumā var runāt arī par sinonīmu antonīmisku izlietojumu.

Sinonīmu antonīmisks izlietojums nav pretrunā ar sinonīmu būtību, bet saskaņā ar to. Izņemot absolūtos sinonīmus, jebkuru citu sinonīmu attieksmēs izpaužas divas pretējas tendences — tendence uz kopīgo un tendence uz atšķirīgo. Pašreizējā apskatā nav svarīgi, ka arī absolūtajos sinonīmos var novērot šīs tendences, ja salīdzina to satura vienību un formas atšķirību. Pārējos sinonīmos šīs atšķirības izpaužas tieši saturā.

Kvalitatīvi diferencētajos semantiskajos sinonīmos atšķirības izpaužas kā semantiska blakusniansē, kuru var izvīrīt arī par galveno vārdā un pretstatīt citam tās pašas rindas sinonīmam. Kvantitatīvo semantisko sinonīmu rindā jebkuri divi locekļi ir pretstatāmi viens otram tādēļ, ka tie apzīmē nosauktās parādības vai priekšmeta dažādu mēru. Emocionālā nokrāsa sinonīmiem var liecināt par nosauktās reālijas dažādu vērtējumu un dažādu attieksmi pret to. Visi minētie sinonīmu tipi var tikt izmantoti pretstatījuma funkcijā. Loģiskās attiecības, kādas ir starp sinonīmiem, var izteikt šādā modeli: nevis *ab*, bet *ac* resp. nevis *a*, bet *ab* resp. nevis *ab*, bet *a*. Frāzes, kurās ietilpst sinonīmu pretstatījums, sintaktiski var būt dažādi veidotas:

Virš taisnojās. Viņš, pirmkārt, nebija zvērējis, bet nodievojis.

J. Js., Zaļā gr., 87.

Brūces vietā paliks rēta. Reizēm smelgs, bet neasiņos.

V. Sp., Zilā r., 141.

.. Kadīķis noraidīja arī visus citus dzērienus, atzīdamies, ka neesot tik bagāts, lai šķiestu savu naudu par atšķaidītiem un dārgiem dzērieniem. Kadīķis savu naudu prata tērēt ar saprātu.

P. Roz., IV, 81.

Arī pēdējos divus piemērus iespējams transformēt par vienkāršiem pretstatījumiem: nevis *brūce*, bet *rēta*, nevis *šķiest*, bet *tērēt*.

Ļoti smalkas sinonīmu *ziedot* un *atdot* semantiskās atšķirības, kuras bieži pat nepamanām, izmantojis I. Auziņš savā poēmā «Varavīksne pār mežu»:

*Jau toreiz es [čūska] biju
Tavās krūtīs ..*

*Kad sāki pa lābi, pa kreisi
Tu piedot,
Kad sāki ne atdot,
Bet cēli — ziedot.*

I. Auz., Zilie gr., 96.

Ar vārdu *atdot* autors saprot atdot vienkārši, nedomājot, uztverot šo procesu kā pašu par sevi saprotamu, ar *ziedot* — atdot kaut kā labā, no kaut kā atsakoties un pie tam apzinoties to.

Kvantitatīvo semantisko sinonīmu pretstatījums realizējas formulā: nevis *a1*, bet *a2* (vai otrādi). Ja kvantitatīvo sinonīmu rinda ir plašāka, pretstatījuma komponenti var būt arī tās otrais un trešais, trešais un ceturtais loceklis vai arī nevis blakus esošie, bet tālākie tās locekļi:

Briedis t e c ē j a, tad . . . izlaida varenu šņācienu un, ragus uz muguras noguldījis, metās s k r i e t.

J. Js., Zaļā gr., 75.

Sinonīmi *sāpes* un *sēras* pretstatīti šādā Raiņa frāzē:

No sāpēm sērās atpūties . .

R., III, 365.

Transformējot šo frāzi, iegūstam parasto pretstatījuma modeli: ne (vairs) *sāpes*, bet *sēras*, kurā abu nosaukto parādību intensitātes atšķirība skaidrāk saskatāma.

Nākamajā piemērā sinonīmi pretstatīti uz stilistisko diferencējošo pazīmju bāzes. Pirmais blīvējuma komponents ir sinonīms ar negatīvu emocionālu nokrāsu, otrais — tā stilistiski neitrālais sinonīms:

Beidzat jūtināties, nākat just!

K. Sk., Pas., 58.

Vārds *jūtināties* nav uzskatāms par valodā ieviesušos vārdu. Tas pagaidām ir tikai potenciāla vienība, bet arī kā tāda tā labi ilustrē minēto stilistisko paņēmieni.

Plašāka materiāla par sinonīmu blīvējumiem trūkst. To lietošana prasa no autora ļoti dziļu valodas izpratni, bet toties sinonīmu antonimisks izlietojums palīdz veidot maksimāli lakonisku un precīzu frāzi, kurā iespējams ietvert vissmalkākās saturs nianses.

Jebkuros divos sinonīmos, ja tos aplūko kā valodas parādības, vērojamas divas pretējas pazīmes — kopīgais semantiskais elements un diferencējošā pazīme, taču konkrētā situācijā var realizēties tikai viena no tām, jo vieni un tie paši vārdi nevar vienlaicīgi nozīmēt vienu un to pašu un kaut ko citu. Atkarībā no tā, kuru sinonīmu īpatnību uzskata par galveno, tie var veikt dažādas stilistiskas funkcijas.

Ja sinonīmu izlietojumā par primāro uzskata tiem kopīgo semantisko elementu, sinonīmus var izmantot formas variēšanai vai blīvējumos ar citu sinonīmu — nozīmes nianšes pastiprināšanai.

Izmantojot sinonīmu diferencējošās pazīmes, iespējams variēt arī izteikuma saturu.

Sinonīmi valodā pretstatāmi:

1) pēc semantiskām nianšēm;

2) pēc stilistiskās nokrāsas;

3) pēc vietas un vides (apvīdvārdi, profesionālisti, žargonismi) vai laika pazīmes (jaunvārdi, vecvārdi) un atbilstoši tām var tikt izlietoti nozīmes nianšēšanai, emocionālas vai stilistiskas nokrāsas un vietas, vides vai laikmeta kolorīta radīšanai. Sinonīmu blīvējumi, kuros svarīgākas ir sinonīmu atšķirīgās pazīmes, veic precizējuma vai pretstatījuma funkcijas.

SATSINĀJUMI

- A. Austr., Sirmā st. — Antons Austrīņš. Sirmā stunda. Rīgā, 1960.
I. Auz., Zilie gr. — Imants Auziņš. Zilie griesti. Rīgā, 1963.
Fr. B., Dz. — Fricis Bārda. Dzeja. Rīgā, 1959.
R. Bl., K. r., I — Rūdolfs Blaumanis. Kopoti raksti (romiešu cipari apzīmē Kopoto rakstu sējumu). Rīgā, 1936.
A. Brig., St. — Anna Brigadere. Stāsti. Rīgā, 1958.
A. Caks, Ied. sp. — Aleksandrs Čaks. Iedomu spoģuļi. Rīgā, 1938.
A. Degl., Rīga — Augusts Deglavs. Rīga, I. Rīgā, 1957.
J. Ezer., St. — Jānis Ezeriņš. Stāsti un noveles. Rīgā, 1962.
A. Grig., Ūdenskl. — Arvids Grigulis. Ūdenskliņģeris. Rīgā, 1961.
J. Grots, Vak. m. — Jānis Grots. Vakara mākoņi. Rīgā, 1930.
I. Indr., Lazdu l. — Ilze Indrāne. Lazdu laipa. Rīgā, 1963.
A. Jans., Vient. i. — Alberts Jansons. Vientulības ilgas. Rīgā, 1965.
J. Js., Aija — Jānis Jaunsudrabiņš. Aija. Rīgā, 1957.
J. Js., Baltā gr. — Jānis Jaunsudrabiņš. Baltā grāmata. Rīgā, 1957.
J. Js. Vēja z. — Jānis Jaunsudrabiņš. Vēja ziedi. Rīgā, 1931.
J. Js., Zaļā gr. — Jānis Jaunsudrabiņš. Zaļā grāmata. Rīgā, 1959.
Sk. Kald., Grieze s. — Skaidrīte Kaldupe. Grieze sauc. Rīgā, 1961.
Eg. Līvs, Kapt. N. — Egons Līvs. Kaptēinis Nulle. Rīgā, 1963.
Zied. Purvs, Meža r. — Ziedonis Purvs. Meža roze. Rīgā, 1961.
R., I, II, III. — Jānis Rainis. Kopoti raksti (romiešu cipari apzīmē Kopoto rakstu sējumu). Rīgā, 1947.—1948.
P. Roz., I, IV — Pāvils Rozītis. Raksti 5 sējumos (romiešu cipari apzīmē rakstu sējumu). Rīgā, 1961.
K. Sk., Pas. — Kārlis Skalbe. Pasakas. Rīgā, 1957.

- A. Skuj., Dz. — Austra Skujiņa. Dzeja. Rīgā, 1960.
 Z. Skuj., Forn. — Zigmunds Skujiņš. Fornarīna. Rīgā, 1964.
 V. Sp., Zilā r. — Velta Spāre. Zilā roze. Rīgā, 1960.
 R. Tag., Dārzn. — Rabindranats Tagore. Dārznieks. Rīgā, 1958.
 A. Up., Pl. māk. — Andrejs Upīts. Plaīsa mākoņos. Rīgā, 1955.
 I. Zied., Sirds d. — Imants Ziedonis. Sirds dinamīts. Rīgā, 1963.
 V. Plūd. — Vilis Plūdonis.
 L. P. — Laimonis Purs.
 J. Sudr. — Jānis Sudrabkalns.
 Kar. — Karogs (aiz nosaukuma pirmais cipars apzīmē gada skaitli, otrais numuru, trešais lappusi).
 Latv. dz. antol. — Latviešu dzejas antoloģija. Rīgā, 1954.
 Pas. kal. — Pasaku kalendārs.

Р. Э. ВЕЙДЕМАНЕ

ЛЕКСИЧЕСКИЕ СИНОНИМЫ И ИХ СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ФУНКЦИИ

В статьях по лексикостилистике, как и в словарях синонимов и теоретических работах, понятие синонимии нередко подменяется понятием вариативности языка. Это объясняется тем, что синонимы характеризуются только по одному признаку — как слова с одинаковой субституцией и сочетаемостью. Обычно авторы, придерживающиеся такой концепции, недооценивают системные связи между словами в парадигматическом плане.

В синонимическом ряду системные связи могут обнаруживаться в двух направлениях:

1) доминанта синонимического ряда определяет другие члены ряда, которые понимаются только через доминанту;

2) синонимы одного ряда с количественными дифференциальными признаками ограничивают объем друг друга: чем больше членов в таком ряду, тем меньше объем содержания каждого из них.

Лексические синонимы, в зависимости от замысла автора, в художественных текстах могут использоваться:

1) для варьирования формы (если реализуются только общие семантические элементы синонимов);

2) для варьирования содержания (если учитываются их дифференциальные признаки).

Перечисление синонимов в одном контексте (*blīvējumi*) имеет особые стилистические функции: 1) усиление значения, 2) уточнение значения, 3) противопоставление.

I. FREIMANE

VIENPERSONAS VERBI, KAS MŪSDIENU LATVIEŠU LITERĀRAJĀ VALODĀ APZĪMĒ DABAS PARĀDĪBAS

Mūsdienu latviešu literārajā valodā ir daudz vienpersonas verbu.¹ Šie verbi veido dažādas leksiski semantisko nozīmju grupas, kā arī tiek lietoti dažādās sintaktiskās konstrukcijās.²

Vispazīstamākie no vienpersonas vārdiem ir vārdi, kas apzīmē dabas parādības.³ Vārdi, kas apzīmē dažādas astronomiskas un meteoroloģiskas parādības, pazīstami un izplatīti indoeiropiešu valodās, īt sevišķi bezpersonas sintaktiskās konstrukcijās (pēc tradicionālās terminoloģijas bezpersonas vārdi). Valodnieciskajā literatūrā, aplūkojot bezpersonas vārdus, parasti vispirms min vārdus, kas apzīmē dabas parādības.⁴

K. Brugmanis vārdus, kas apzīmē dabas parādības, uzlūko par visvecākajiem «bezpersonas» vārdiem. Viņš min piemērus no dažādām indoeiropiešu valodām un apgalvo, ka «bezpersonas» vārdi, kas apzīmē dabas parādības, ir plaši izplatīti senajās indoeiropiešu valodās un mantoti no indoeiropiešu valodu pirmsākumiem.⁵

¹ Autore terminu «vienpersonas vārdi» lieto līdzšinējā termina bezpersonas vārds vietā (skat. I. Freimane. Vienpersonas vārdi, kas mūsdienu latviešu literārajā valodā biedrojas ar ģenitīvu. — Latvijas PSR ZA Vēstis, 1963., 11., 52.—53. lpp.).

² Skat. I. Freimane. Vienpersonas vārdi, kas mūsdienu latviešu literārajā valodā biedrojas ar ģenitīvu. — Latvijas PSR ZA Vēstis, 1963., 11., 52.—62. lpp.; Vienpersonas vārdi, kas mūsdienu latviešu literārajā valodā biedrojas ar nominatīvu un datīvu. — Latvijas PSR ZA Vēstis, 1965., 1., 51.—60. lpp.

³ Rakstā līdzās vienpersonas vārdiem aplūkoti arī tādi daudznozīmīgi visās personās lietojami vārdi, kas dabas parādības apzīmē vienpersoniskā lietojumā (noteiktās semantiskajās nozīmēs, 3. personas formā).

⁴ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika, I. Rīgā, 1959., 774. §, 629. lpp.; А. И. Гвоздев. Современный русский литературный язык. М., 1958, 324. lpp.; Л. Р. Зингер и Т. В. Сокольская. Научная грамматика немецкого языка. М.-Л., 1938, § 206, 118. lpp.

⁵ Die Syntax des einfachen Satzes im Indogermanischen von Karl Brugmann. Berlin und Leipzig, 1925, 16. §, 22. lpp. («Weitverbreitet in den altidg. Sprachen und sicher aus uridg. Zeit ererbt waren die Impersonalia, die eine Naturscheinung bedeuten»).

Vienpersonas verbi un arī verbi vienpersoniskā lietojumā, kuri apzīmē dabas parādības, bieži tiek lietoti bezpersonas sintaktiskās konstrukcijās. Tomēr mūsdienu latviešu valodā vērojama spēcīga tendence lietot šos verbus divkoku teikumos. Šo latviešu valodas īpatnību raksturojis K. Milenbahs: «Ka sevišķi latvietis dzenas pēc noteiktiem teikuma priekšmetiem, to redzam arī, latviešu valodu salīdzinot ar citām valodām, p. p. ar vācu valodu, bezpersonisku izteiksmes vārdu ziņā, kuri attiecas uz dabas parādībām. Kur vācu valodā sastopam bezpersonisku izteiksmes vārdu, tātad neatronam noteiktu teikuma priekšmetu, tur latvietim daudzārt bezpersonisku izteiksmes vārdu nemaz nav, bet teikumi ar gaiši noteiktiem teikuma priekšmetiem, p. p. krusa birst (es hagelt), rūsa plātās (es wetterleuchtet), zibins met (es blitzt, salīdz. liet. «gāž»), pērkonis ruc.»⁶ K. Milenbahs saka, ka teikumi «. . . «lietus līst», «sniegs snieg» ir jauns latviešu atradums. Vācietis savam «es regnet» (līst), «es schneit» (snieg) nemāk piešķirt nekādu noteiktu teikuma priekšmetu, vācu pētnieki pat māca, ka šos teikumos teikuma priekšmets nav nedz domājams, nedz noteicams, bet latvietis atradis viņos noteiktus teikuma priekšmetus: lietus, sniegs.»⁷

K. Milenbahs paskaidro tā cēloni: latviešu valodā verbs *līt* ir daudznozīmīgs, tādēļ latvietis nozīmes konkretizēšanai līdzīgi visādu šķidrumu nosaukumiem tam pievienojis arī substantīvu *lietus*. Pēc analogijas arī viennozīmīgais verbs *snigt* sāks lietot kopā ar teikuma priekšmetu *sniegs*.⁸ K. Milenbahs norāda uz potenciālo iespēju pievienot substantīva nominatīvu visiem vienpersonas vārdiem, kas apzīmē dabas parādības: «Ja kāds drošs dziesminieks, dibinādamies uz izteikumiem, kā: lietus līst, sniegs snieg, migla miglo — mums uz šo vaicājumu (jautājumu: salst? K. Milenbahs minējies iepriekš. — *I. F.*) atbildētu savā dzejā: sala salst un tumsa tumst, tad nez vaj latviešu lasītājs maz par to tad brīnītos.»⁹

Tālāk K. Milenbahs norāda, ka arī citām valodām piemīt tieksme verbu lietot kopā ar noteiktu teikuma priekšmetu: «Ka ne vien latviešu valoda, bet vispār valodas dzenas pēc valodas ziņā izsacīta teikuma priekšmeta, to pierāda . . . arī tas, ka pēc vācu vietnieka vārda «es» parauga ieviesies ne vien dažu romāņu un arī dažu slāvu, bet arī dažos apgabalos latviešu valodā aizrādāmais

⁶ Teikums. K. M ü l e n b a c h a apcerēts. Rīgā, 1898., 18.—19. lpp.

⁷ Turpat, 19. lpp.

⁸ Turpat.

⁹ Turpat (šajā sakarā skat. ME III 1011: *laiks sala, ka spraukšēja vien*).

vietnieka vārds pie bezpersoniskiem izteiksmes vārdiem: «viņš» līst.»¹⁰

Vienpersonas verbi, kas apzīmē dabas parādības, ir viena to verbu leksiskā grupa, kurus lieto vienīgi vai parasti trešās personas formā. Tikai atsevišķos gadījumos vienpersonas verbus, kas apzīmē dabas parādības, zināmā stilā (ar nozīmes pārnēsumu, dažādos personificējumos dzejā, tēlainā valodā u. tml.) lieto pirmās un otrās personas formā. Biežāk tos lieto otrās personas formā, uzrunājot nedzīvus priekšmetus un parādības. Piemēram, A. Skalbes dzejolī «Vasara» tiek uzrunāta vasara: *Ar pērkona lietiem tu liji, Daudz prieka un raižu mums devi, Tik aizņemti darbā mēs bijām, ka piemirsām apbrīnot tevi.* A. Skalbe. Atlido dzērves. 1956, 102. Pavēles izteiksmē: *līst [i] līdams, lietutiņ!* ME II 491.

Verbus, kas vienpersoniskā lietojumā apzīmē dabas parādības, mūdienu latviešu valodā lieto visu triju personu formās, bet kādā no nozīmēm (bieži pārnestā nozīmē) tie apzīmē dabas parādības un tiek lietoti tikai trešās personas formā resp. vienpersoniski.

Verbi, kas vienpersoniskā lietojumā apzīmē dabas parādības, trīspersoniskā¹¹ lietojumā parasti ir transitīvi, bet vienpersoniskā lietojumā šo verbu transitivitāte zūd. Verbu pāreja no transitīviem intransitīviem ir viens no jautājumiem, kas cieši saistīts ar verbu vienpersonisko lietojumu un vienpersonas verbu problēmu vispār.

Šo verbu problēma ietver kā leksikoloģiska, tā arī morfoloģiska un sintaktiska rakstura parādības ciešā savstarpējā saistījumā. Tādēļ arī aplūkojamie verbi jāpētī visos minētajos aspektos. To nosaka verba kā morfoloģiskas kategorijas leksisko un gramatisko pazīmju apvienojums.

Konkrēta valodas materiāla pētīšanas pirmais uzdevums ir verbu grupēšana pēc leksiski semantiskajām pazīmēm un leksikoloģiska analīze. Vienpersonas verbi, kas mūdienu latviešu literārajā valodā apzīmē dabas parādības, līdz šim nav apkopoti un raksturoti no leksikoloģiskā viedokļa.

Latviešu valodā ir samērā daudz vienpersonas verbu, kas apzīmē dabas parādības, bet ME tikai trim no tiem konstatēts lietojums 3. personā («bezpersonas»): *aust* . . III p. prs. -st . . , III p.

¹⁰ Skat. Teikums. K. M ü l e n b a c h a aperēts. 20. lpp.

¹¹ Verbi, ko lieto visu triju personu formās, nosacīti saukti par trīspersonu verbiem. Terminu «trīspersonu verbs» nosaka un attaisno vajadzība pretstatīt visas trijās personās lietojamus verbus vienpersonas verbiem. Atbilstoši lietoti arī termini «vienpersonisks» un «trīspersonisks».

prt. -sa, intr. .. tagen, anbrechen, erscheinen, eintreten: *diena, gaisma aust.* (ME I 228); *aizlīt*, impers., beregnen: *siens aizlija* .. (ME I 37); *snigt* .. III p. prs. *snieg* .., *snig* od. *snigst*, prt. *sniga*, schneien: *snieg kā nuo maisa* .. (ME III 976). Lielai daļai vienpersonas verbu, kas apzīmē dabas parādības, ME gramatiskās norādes par lietošanu 3. personas formā nav, bet šo lietojumu parāda verba skaidrojums un piemēri, kuros verbs ir tikai trešās personas formā, piemēram: *ataust*, anbrechen (vom Licht, Morgen), sich zeigen: *rits atausa. nav gaismiņa ataususe* ..; *miera laiki; ceriba.* (ME I 149); *uzliņāt*, ein wenig regnen (perfektiv): *lietus uzliņāja.* (ME IV 353). Tomēr daļa īstu vienpersonas verbu ME raksturoti kā visās trijās personās lietojami, t. i., gramatiskajā norādē dotas pirmās personas formas, piemēram: *liņāt*, -āju, intr., ein wenig sanft regnen: *sāka atkal pamazām liņāt* .. (ME II 489); *līt*, listu od. auch *liju* .., intr., l) .. (ME II 491); *tumst* .. Praes. *tumstu*, Praet. *tumsu*, dunkel werden: *mēlna nakts starp kuokiem tumst.* (ME IV 262).

J. Kārklīšs disertācijā «Galvenie vienkopas teikumu tipi mūsdienu latviešu literarajā valodā» vienpersonas verbus, kas apzīmē dabas parādības, aplūko sakarā ar bezpersonas teikumiem, kuros minētie verbi funkcionē. Šos bezpersonas teikumus J. Kārklīšs iedalījis trijās grupās pēc vienpersonas verbu leksiski semantiskajām nozīmēm:

1) bezpersonas teikumus, kas izteic ar astronomisku laika plūdumu saistītas dabas parādības (verbi: *krēslo, vakarot, tumst* u. c.);

2) bezpersonas teikumus, kas izteic dažādas meteoroloģiskas parādības (verbi: *līt, liņāt, smidzināt* u. c.);

3) bezpersonas teikumus, kas izsaka stāvokļus un procesus dabā un arī apkārtējā vidē kā kāda stihiska spēka darbības rezultātu (verbi: *dunēt, zibeņot, zibsnit* u. c.).¹² Detalizēti pētījot vienpersonas verbus, kas apzīmē dabas parādības, šis iedalījums jāprecizē, jo zināmi verbi, piemēram, *krēslo, skaidroties, tumst* u. tml., attiecas kā uz astronomiska, tā arī uz meteoroloģiska rakstura dabas parādībām. Bez tam verbi *dunēt, zibeņot, zibsnit* u. c. arī ir saistīti ar meteoroloģiskām parādībām.

Tādēļ šajā apcerējumā vienpersonas verbi, kas apzīmē dabas parādības, iedalīti semantiskās apakšgrupās, pamatojoties uz konkrētām verbu lietošanas īpatnībām — uz konkrētiem dabas

¹² J. Kārklīšs. Galvenie vienkopas teikumu tipi mūsdienu latviešu literarajā valodā. Disertācija (manuskripts LVU zin. bibliotēkā). 1952., 415., 419. un 428. lpp.

procesiem, ko verbi apzīmē saistījumā ar noteiktu semantisko grupu substantīviem:

- 1) vienpersonas verbi, kas apzīmē debess spīdekļu kustību;
- 2) vienpersonas verbi, kas apzīmē krēslas iestāšanos;
- 3) vienpersonas verbi, kas apzīmē debess skaidrošanos;
- 4) vienpersonas verbi, kas apzīmē nokrišņus;
- 5) vienpersonas verbi, kas apzīmē ledus kārtas veidošanos;
- 6) vienpersonas verbi, kas apzīmē atmosfēriskas, ar negaisu saistītas parādības;

7) vienpersonas verbi, kas apzīmē meteoroloģisku karstumu.

Šīm vienpersonas verbu nozīmju grupām semantiski piekļaujas verbi, kas vienpersoniskā lietojumā apzīmē dabas parādības:

1) verbi, kas vienpersoniskā lietojumā apzīmē astronomisku laika plūdumu;

2) verbi, kas vienpersoniskā lietojumā apzīmē nokrišņus;

3) verbi, kas vienpersoniskā lietojumā apzīmē ledus kārtas veidošanos;

4) verbi, kas vienpersoniskā lietojumā apzīmē meteoroloģisku karstumu (karstu laiku). Nozīmes ziņā atbilstošās vienpersonas verbu un verbu vienpersoniskā lietojuma grupas aplūkotais saistījumā.

Norādīto leksiski semantisko grupu ietvaros nepieciešams sīkāk raksturot katru aplūkojamo verbu no leksiski semantiskā viedokļa, noskaidrot šo verbu lietojumu valodā kopā ar noteiktu semantisko grupu substantīviem. Šajā sakarā jāpiemin strukturālajā valodniecībā aktuālā distribūcijas problēma. Strukturālās valodniecības pārstāvju darbos apskatīta leksiskas vienības,¹³ vārda¹⁴ (H. Glisonam vārds = morfēma¹⁵), sinonīmu distribūcija,¹⁶ distributīvai un transformatīvai lingvistiskai analīzei izstrādātas īpašas metodes.¹⁷ Ar distribūciju saprot plašāku vai šaurāku kontekstu [skat. E. Naidam: 1) specifisks lingvistiskais; 2) praktiskais (nelingvistiskais) konteksts¹⁸]. H. Glisons raksturo distribūciju kā visu

¹³ Ч. Фриз. Значение и лингвистический анализ. — Новое в лингвистике, II. М., 1962, 112. лрр.

¹⁴ Е. А. Найда. Анализ значения и составление словарей. — Новое в лингвистике, II. М., 1962, 45. лрр.

¹⁵ Г. Глисон. Введение в дескриптивную лингвистику. М., 1959, 96. лрр.

¹⁶ Ст. Ульман. Дескриптивная семантика и лингвистическая типология. — Новое в лингвистике, II. М., 1962, 31. лрр.

¹⁷ Ю. Д. Апресян. К вопросу о структурной лексикологии. — Вопросы языкознания. М., 1962, 38.—46. лрр.

¹⁸ Е. А. Найда. Анализ значения и составление словарей. — Новое в лингвистике, II. М., 1962, 52. лрр.

to kontekstu summu, kurā dotā morfēma var tikt lietota, un apgalvo, ka pilnīgai jebkuras morfēmas izprašanai nepieciešams zināt kā šīs morfēmas distribūciju, tā arī tās nozīmi parastā izpratnē¹⁹: «Pa daļai tieši šā iemesla dēļ labā vārdnīcā vienmēr tiek doti vārdu lietojumu ilustrējoši piemēri.»²⁰

Šajā apcerējumā dots vienpersonas verbu distributīvs apraksts, ja ar distribūciju saprotam verba kontekstuālo saistījumu ar zināmām leksiski gramatiskām vienībām, tā lietojumu noteiktā semantisko attieksmju sfērā. Šim jautājumam ir praktiska nozīme, apgūstot dotā verba lietošanas īpatnības.

Nepieciešams raksturot arī aplūkojamo verbu vienpersonisku lietojumu pārnestās nozīmēs. Lielu daļu vienpersonas verbu, kas apzīmē dabas parādības, pārnestā nozīmē un bieži kopā ar personiskas piederības datīvu²¹ lieto dzīvu būtņu fiziska un psihiska stāvokļa apzīmēšanai.

Rakstā pievērsta uzmanība arī aplūkojamo verbu morfoloģiskajām īpatnībām. Aplūkotas arī šo verbu divdabju formas (teikumā izteicēja vai saskaņotā apzīmētāja funkcijā, kā arī divdabja teicienos), lai parādītu, kādās formās tie parasti tiek lietoti.

Konkrētā valodas materiālā verbu **leksikogrāfiskajā apdarē** pamatvilcienos skaidrotas šo verbu nozīmes (vienpersoniskās). Ja verbam ir vairākas nozīmes, tās apzīmētas ar arābu cipariem. Pie verba pamatnozīmēm nav dota īpaša norāde, bet pārnestās nozīmes parādītas ar norādi p ā r n. Ja verbs iegūst frazeoloģiska rakstura nozīmi, lietota norāde f r a z e o l. Aiz semikola pie verba nozīmes skaidrojuma dažkārt doti sinonīmi (ar norādi s i n.), ja tie papildina vai niansē skaidrojumu. Katras nozīmes ietvaros raksturotas attiecīgās nozīmes leksiskā, morfoloģiskā un sintaktiskā lietojuma īpatnības. Tas atšķir šo apcerējumu no vārdnīcas tipa darba, kur vārdu morfoloģiskās un sintaktiskās iezīmes parasti

¹⁹ «Дистрибуция какой-либо морфемы — это сумма всех контекстов, в которых она может встречаться, в отличие от тех контекстов, в которых она встречаться не может. Полное понимание какой-либо морфемы подразумевает понимание как ее дистрибуции, так и ее значения в обычном смысле.» (Г. Глисон. Введение в дескриптивную лингвистику. 96. lpp.)

²⁰ «Отчасти именно по этой причине в хорошем словаре всегда приводятся примеры, иллюстрирующие употребление слов.» Turpat, 96. lpp.

²¹ Psihiska vai fiziska stāvokļa nozīmē verbus parasti lieto kopā ar dzīvas būtnes ķermeņa daļas vai kada atsevišķa orgāna nosaukumu nominatīvā. Datīvs tādā gadījumā apzīmē personu vai dzīvu būtni, kurai pieder ar vārda nominatīvu apzīmētā ķermeņa daļa vai orgāns (piemēram, *man sāp galva*). Šādā lietojumā datīvu pie verbiem fiziska un psihiska stāvokļa nozīmē varam saukt par personiskas piederības datīvu. (Skat. I. Freimane. Vienpersonas verbi, kas mūsdienu latviešu literārajā valodā piedrojas ar nominatīvu un datīvu. — Latvijas PSR ZA Vēstis, 1965., 1, 58. lpp.)

parāda tikai gramatiskās norādes un ilustratīvais materiāls.²² Pāris reižu lietotā norāde p e r f. pie priedēkļa verba rāda, ka priedēklis verbam piešķir galvenokārt pabeigtības nozīmi.

Pievērsisimies iepriekš norādīto leksisko semantisko verbu grupu un šajās grupās ietilpstošo verbu raksturojumam.

I. Debess spīdekļu kustību un reizē ar to arī astronomisku laika plūdumu apzīmē intransitīvi vienpersonas verbi *aust*, *ataust*, *paust*, *zaust*, *rietēt*, *atsviest*, *zvaigžņot*. Šie verbi apzīmē dienas vai nakts iestāšanos, pāreju no nakts uz dienu, un otrādi.

Verbus *aust* un *rietēt* un atvasinājumus ar priedēkļiem no šiem verbiem lieto kopā ar debess spīdekļu nosaukumiem: *saule*, *mēness*, *zvaigznes*. Apzīmējot astronomisko laika plūdumu (dienas iestāšanos), verbu *aust* un priedēkļa verbus *ataust*, *paust*, *zaust* lieto kopā ar substantīviem *diena*, *gaisma*, *rits* u. tml. Verbs *zvaigžņot* apzīmē zvaigžņu šķietamo kustību naktī, un parasti to lieto kopā ar substantīvu *debess*. Aplūkojamās grupas verbus parasti lieto kopā ar substantīva nominatīvu, tie ļoti reti veido vienkopas teikumus.

Verbs *aust*

ME 1 228: *diena*, *gaisma aust*; (p ā r n.) *aust valuodiņa*; *ausa laimīgas dienas*.

1. Verbs *aust* apzīmē dienas sākumu, kad, saulei lecot, kļūst gaišs. Parasti *aust* *diena*, *gaisma*, *rits*: *Mēs spējam tumsas varu lauzt, Lai tautām jauna diena aust*. M. Ķempe, Dzejas, 1955, 192. *Lietus bij pārstājis, gaisma ausa, pūta ass mikls vējš*. AU 3, 368. *Rīt š ausa skaidrs un dzestrs*. AS 1, 38.

Divkopu teikuma kodolu kopā ar substantīva nominatīvu var veidot arī verbs *sākt*, kuram sintaktiski piekļauts infinitīvs *aust*: *Vecais stārks pamodās jau agrā ritā, kad gaismiņa tikko sāka aust*. E. Birznieks-Upītis, Kopoti raksti IV, 1949, 440.

²² Šajā rakstā pie katra verba dots šā verba ME ilustratīvais materiāls (tikai piemēri, bez ME minētajām avotu norādēm). Atstāts ME nozīmju dalījums, tomēr iekavās norādīta šā apcerējuma autore attieksme pret to, piemēram, ja kāds ME ilustratīvais piemērs rāda verba nozīmes pārnesumu, pirms šā piemēra dota norāde (p ā r n.). Ja kādu no ME dotajām verba nozīmēm nelieto, dota attiecīga norāde (n o v e c.). Ja ME dots piemērs, kas vienpersonas verbu raksturo kā lietojamu visās trijās personās, pirms piemēra dota norāde (t r i s p e r s.). Verbiem, kas vienpersoniskā lietojumā apzīmē dabas parādības, trīspersoniskā lietojuma piemēri no ME nav doti, bet aiz cipara, kas raksturo nozīmju skaitu, dota norāde t r i s p e r s. Ja vārdam ir vairākas nozīmes, tad tās savilkts kopā, piemēram, 1) — 4) t r i s p e r s. Verbiem, kas vienpersoniskā lietojumā apzīmē dabas parādības, ME ilustratīvie piemēri kā trīspersoniskam, tā vienpersoniskam lietojumam doti kopā pie vienas nozīmes, tas parādīts ar norādi (t r i s p e r s. un v i e n p e r s.), aiz tās dodot tikai tos piemērus, kas ilustrē vienpersonisko lietojumu.

Tēlainā stilā verbu *aust* dienas iestāšanās nozīmē lieto arī kopā ar citiem substantīviem, piemēram: *Nakts bij skaidra un vēsa. Gar ziemeļa pusi no rītiem jau ausa zaļgana svītra.* AU 4, 226.

Verbu *aust* lieto arī kopā ar debess spīdekļu nosaukumiem (*saule*, arī *mēness*), kaut gan ļoti reti (biežāk saka: *saule lec*, *mēness lec*), piemēram: *Pāri muīžas ēkām pletās iesarkana blāzma — tur ausa vēlins pavasara mēness.* K. Fimbers, Pelēkā zeme, 1956, 58.

2. pārn. Verbu *aust* bieži, it sevišķi daiļliteratūrā (dzejā), ar nozīmi *sākas*, *nāk* lieto kopā ar abstraktas nozīmes substantīviem: *brīve*, *gads*, *gadsimts*, *laime* u. tml.; .. *no padomēm mums brīve ausa!* J. Sudrabkalns, Brāļu saimē, 1947, 120. .. *deviņpadsmitais bij ausis gads* .. J. Sudrabkalns, Brāļu saimē, 1947, 176. *Visiem tiem, kas brīvi milē, Laime aust no austrumiem.* J. Sudrabkalns, Brāļu saimē, 1947, 160.

3. frazeol. Verbs *aust* kopā ar substantīva lokatīvu *atmiņā* veido frazeoloģiska rakstura vārdu savienojumu, un to lieto psihofiziska stāvokļa apzīmēšanai ar nozīmi *atcerēties*: *Atmiņā lēni ausa neliela zemnīca.* I. Lēmanis, Stastu izlase, 1954, 219. Šādā teikuma konstrukcijā verbs *aust* sintaktiski var biedroties arī ar personiskas piederības datīvu: *man aust atmiņā.*

Atvasinājumi no verba *aust* ar priedēkļiem *at-*, *pa-*, *uz-* (t. i., *ataust*, *paust*, *uzaut*) lietojami kopā ar tiem pašiem substantīviem un tādās pašās nozīmēs kā pamatverbs *aust*.

Verbs *ataust*

ME I 149: *rīts atausa. nav gaismiņa ataususe;* (pārn.) *miera laiki; cerība.*

1. *Ataust zili-pelēka, smagi-vējaina diena.* AU 2, 190. *Virsmasliem pirmās zvaiģznes ataust, Kļūst redzams zilgmē putnu ceļš.* Karogs, 1955, Nr. 3, 62 (A. Krūklis).

2. pārn. Sākuma nozīmē: .. *tavs [dēls] būs dzīvs, pārnāks, kad atausis labāki laiki* .. A. Upīts, Kopoti raksti II, 1948, 571.

3. pārn. Psihiskas sajūtas nozīmē: 1) kopā ar abstraktas nozīmes substantīvu nozīmē *rasties*, piemēram: *Tad priekšējās bezdelīgas pamanīja apvāršņa malā kuģi. Atausa cerība, radās jauni spēki, un viss bars traucās uz kuģa pusi.* E. Birznieks-Upītis, Kopoti raksti IV, 1949, 50. *Jā, tikai tagad atausa jausma, ka tādi dzelzasu rati nav pa jokam.* AU 4, 132. *Un piepeši Annai atausa tik skaidra nojauta kā diena.* AU 5, 181; 2) (frazeol.) kopā ar abstraktas nozīmes substantīva lokatīvu *atmiņā* ar nozīmi *atcerēties*, parasti kopā ar personiskas piederības datīvu: *Viņam atausa atmiņā kāds gadījums no pirmajiem ga-*

diem.. AS 1, 112. *Kurtam tā kā atausa atmiņā senie nostāsti*.. AU 3, 25.

Verbs *paaust*

ME III 5: *paaust gaisma*.

Kļūt mazliet gaišākam pārejā no nakts uz dienu: Gaisma jau manāmi paaususi. AU 3, 264.

Verbs *uzaust*

ME IV 315: *gaisma uzaust*; (pār n.) *cerība uzaust*.

1. *Kad uzausa rīts, Salenieks pielika savai biogrāfijai punktu*. AS 1, 131.

2. pār n. Psihiska stāvokļa nozīmē lieto kopā ar abstraktas nozīmes substantīvu un personiskas piederības datīvu: *Holgrēnam uzausa viņņošas izredzes*. AU 3, 177.

Verbs *rietēt*

ME III 549/550: 1) — 4) vienpers., bet neapzīmē dabas parādības; 5) *gaisma rietē*; (pār n.) *mana laime rietē*; 6) *jauks vakars, saule aiz priediena riet*.

Verbu *rietēt* lieto kopā ar debess spīdekļu nosaukumiem (*saule, mēness, zvaigznes*) ar nozīmi *nozust aiz apvāršņa* (par debess spīdekļiem, visbiežāk par sauli vakarā). *Bīrzi saule riet*. J. Vagns, Zeme, 1963, 108. *Pievakarē saule rietēdama ieskatījās jaunā tautas nama spodrajās logos*. AS 1, 480.

Verbs *atsvīt*

ME I 200: tagen: *laimi zaudēt līdz ar gaismas atsvīšanu*.

Verbu *atsvīt* lieto kopā ar substantīviem: *ausma, gaisma, debesis, rīts* gan divkopu teikumos, gan divdabja teicienos: *Logos jau atsvīda rīta ausma*. AU 3, 166. *Debessim atsvīstot, parka un krūmu ēnā izlikās vēl tumšāks kā naktī*. AU 3, 166.

Verbs *zvaigžņot*

ME IV 763: 1) mit Sternen besetzen; 2) sich mit Sternen bedecken; 3) (pār n.) wie Sterne leuchten.

1. *Būt pārklātam ar zvaigznēm* (kopā ar substantīva nominatīvu *debesis*): *Ilze pameta skatienu uz augšu. Debessis zvaigžņoja tuvu. Nakts bija silta*. A. Brodele, Stīpie cilvēki, 1941, 4.

2. pār n. *Mirdzēt, mirguļot līdzīgi zvaigznēm*. Lieto kopā ar dažādiem citu nozīmju substantīviem, kuri apzīmē mirdzošus, mirguļojošus priekšmetus: *..ielās žilbina prožektorī, zvaigžņo skatlogu rūtīs*.. Zvaigzne, 1958, Nr. 5, 16.

ME IV 763: arī Refl. -tiēs: *debess sāka zvaigžņoties* (ekscerpētajā materiālā atgriezeniskais verbs nav konstatēts).

Astronomisku laika plūdumu — dienas iestāšanos, gaismas parādīšanos pie apvāršņa, saulei lecot, apzīmē verbi *svīst* un *pasvīst* vienpersoniskā lietojumā. Vienpersoniskā lietojumā šie verbi ir intransitīvi un tiek lietoti galvenokārt divkopu teikumos kopā ar substantīviem *diena*, *gaisma*, *rits*.

Verbs *svīst*

ME III 1164: 1) *gaisma svīst. saulītei svīstuoit*; 2) *luogi svīst*; 3) (trīspers.) *tu tā svīsti, it kā siļķes būtu saēdies*.

Verbs *svīst* vienpersoniskā lietojumā apzīmē dienas iestāšanos, gaismai austot. *Tumsa pa kaktiem vairs mitinās. Rau, gaišāk un drošāk aiz loga svīst diena*. A. Vējāns, Saule kāpj augstāk, 1957, 160. *Augšā (pie debesīm) jau svīda vasaras rīta agrā gaisma*. AU 4, 569. *Svīda jau rīts*. AS 2, 14. Kopā ar substantīviem verbu lieto arī divdabja teicienus: *Viņi izbrauc agri, mazai gaismiņai svīstot*. AU 2, 24.

Verbs *pasvīst*

ME III 111: I [*pasvīst* (trīspers.) . . *iedzer tēju, lai dabū pasvīst!*] II [*pasvīst*, zu tagen anfangen: *bij jāceļas, tikkuo gaismiņa pasvīda*.]

Sākt kļūt gaišākam pārejā no nakts uz dienu; s i n. paaust. Parasti verbu *pasvīst* lieto kopā ar substantīvu *gaisma* vai *gaismiņa*: *Gaismiņa tikko tikko pasvīduse, bet Gailena lielā priekšistaba ir ļaužu pilna*. AU 2, 87.

II. Krēslas iestāšanos apzīmē intransitīvi vienpersonas verbi *krēslo* // *krēšlot*, *sakrēslo*, *krēsloties* // *krēšloties*, *apmākties*, *nomākties*, *piemākties*, *samākties*, *tumst*, *aptumst*, *satumst*, *vakarot*, *novakarot*. Šie verbi apzīmē gan astronomiska rakstura parādības (dienas un nakts pārejas posmus), gan meteoroloģiskas parādības (debess aizklāšanos ar mākoņiem). Tiņ parasti tiek lietoti kopā ar diennakts daļu nosaukumiem: *diena*, *vakars*, *nakts* u. tml., kā arī ar substantīvu *debess*. Vienkopas teikumos biežāk lieto verbus *krēslo* // *krēšlot*, *tumst*, *satumst*. Pārējos verbus biežāk lieto divkopu teikumos.

Verbs *krēslo*, *krēšlot*

ME II 276: *pie krēsluotīēs*: mežs; EH I 652: *vakars sāk k.*, *sācis k.*

Verba nozīme: *kļūt patumšam, iestājoties krēslai (pēc saules rieta, retāk samācoties)*. *Ārā krēslo*. *Rūtis kļūst pelēkas, kā ar pelniem apbērtas*. Ž. Grīva, Vai tu esi cilvēks? 1958, 9.—10. **Krēsloja**. *Īso rudens dienu vēl vairāk saīsināja tumšie mākoņi, un drīz samācās gluži melns*. Karogs, 1958, Nr. 9, 18 (V. Eglons). **Krēsloja**, *un visa apkārtnē saplūda neskaidrā virmojošā masā*. I. Lubējs, Satikšanās, 1959, 100. **Vakars**. **Krēšlo**. *Gaisma mirdz jau*

logos. Bērniņa, 1954, Nr. 11, 7 (P. Sils). *Krēslost* vienkopas teikumos lietots arī infinitīvā kopā ar verbu *sākt*: *Sāka krēslost. Vakarā dzestrums nāca no ūdeņiem*. V. Lācis, Zvejnieka dēls I, 1947, 100.

Divkopu teikumos verbu *krēslost* parasti lieto kopā ar substantīviem *debess, diena* u. tml.: *Debess, kādu laiku vēl degušas un gailējušas, sāka dzist un krēslost*. Z. Škujiņš, Kolumba mazdēli, 1961, 319. *Kad diena krēšļo, spodrām rieta zvaigznēm spidot*. M. Rudzītis, Mūsu darbs un laime, 1956, 64.

Verbu *krēslost* lieto arī ar nozīmi *gaisma aust, kļūst gaišs* (arī infinitīvā kopā ar verbu *sākt*): *Ritā, tiklidz sāka krēšļot, Ozols posās ceļā*. AS I, 245.

Verbu *sakrēslost* (ME III 655 ir tikai atgriezeniskais verbs *sakrēšļuošoties*) lieto kopā ar teikuma priekšmetu nominatīvā (priedēklis piešķir verbam perfektīvu nozīmi): *Uzliesmoja sērkočiņš, un tikai tagad es pamanīju, ka istaba ir sakrēsļojusi*. Kārogs, 1956, Nr. 8, 51 (D. Cielava).

Verbs *krēslosties, krēšļoties*

ME II 276: *krēšļuošoties, auch krēšļuošot, krēšļuošot, krēšļuošoties: kalni miglā krēšļuojās. lukturi bālgani krēšļuoja miglā. luoguos krēšļuojas rīts*.

1. Verbs *krēslosties* apzīmē daļējas tumsas — krēslas iestašanos dienas un nakts mijā, parasti vakarā. To lieto gan kopā ar substantīva nominatīvu (parasti *vakars, diena*), gan bez tā (*ārā krēsļojas*): *Jau krēsļojās isās ziemas dienas vakars*. K. Fimbers, Pelēkā zeme, 1956, 283. . . *saulīte bija vēl mazā gabaliņā, bet ēnainajā dārzā jau vakars krēsļojās*. Zeiboltu Jēkabs, Raksti III, 1956, 190.

2. p ā r n. *Būt neskaidri redzāmam*. Šādā nozīmē ar šo verbu lietojamo substantīvu loks nozīmju ziņā ir ļoti plašs; te ietilpst dažādu priekšmetu nosaukumi (šie priekšmeti kādas darbības rezultātā kļūst tumši): *Loga rāmju krusti divaini krēšļojas, un viņu ēna trīs un raustas pie griestiem* (ugunsgrēka atspīdumā). AU 2, 134. . . (zēns) *gulēja uz muguras, raudzīdamies egļu galotnēs, kuras tumsā it kā sakusušas krēšļojās, knapi izšķiramās*. Sudrabu Edžus, Izlase, 1952, 239.

Verbus *apmākties, nomākties, piemākties* un *samākties* lieto ar nozīmi: *pārklāties ar mākoņiem*. Minētos verbus parasti lieto divkopu teikumos kopā ar noteiktas nozīmes substantīviem (parasti *debess, diena, laiks, nakts, rīts, vakars*). Aplūkojamie verbi samērā bieži tiek lietoti divdabja formā gan izteicēja funkcijā, gan kā saskaņoti substantīva apzīmētāji.

Verbs *apmākties*

ME I 105: *debess sāk apmākties. laiks apmācas. apmācies laiks.* (p ā r n.) *tēva vaigs apmācas.*

.. *gausi, negribīgi austošs rīts, apmācies un drūms*.. AU 4, 487. *Nakts apmākusies, un tumsā viņai palika bail.* AU 4, 562. *Istabā apmākušās dienas gaisma.* AU 1, 11.

Verbu *apmākties* lieto arī vienkopas teikumos: *Dažreiz vējains un apmācies, citreiz lija*.. AU 4, 563.

Verbs *nomākties*

ME II 817: *debess nomākusies.*

Saules nebija, debesis bija nomākušās.. A. Grigulis, Cilvēki dārzā, 1957, 154. *Laiks ir nomācies un vējains.* AU 2, 217. Tautas rakstnieka A. Upīša darbos vienkopas teikumos verbs *nomākties* bieži lietots kopā ar adverbu *biezi*: *Mēness nogājis, vaj arī nomācies tik bieži, ka nav saredzams.* AU 2, 402. *Arā bieži nomācies, tumšs un vējains.* AU 2, 167.

Verbs *piemākties*

ME III 271: *debess bija vispāri piemākusies.*

Piemākusies diena gāja uz beigām. Karogs, 1958, Nr. 11, 86 (E. Damburs). *Laiks bij piemācies. Debesis pelēkas*.. J. Jaunsudrabiņš, Baltā grāmata, 1957, 213. *Rīts bija piemācies, un cilvēku sejas izskatījās pelēkas kā debesis.* L. Paegle, Proza, 1949, 371.

Verbs *samākties*

ME III 682: *laiks samācies, taisās uz lietu. laiks nemilīgs un samācies. bij samācies, vēss gaiss.* (p ā r n.) *piere bij sagrambuojusēs un samākusēs.*

1. *Laiks bij samācies un atmeties isti dzēstrs*.. AU 4, 685. Verbs *samākties* ļoti bieži veido vienkopas teikumus: .. *pavisam samāksies un sāks līt.* AU 3, 259. *Krēsloja. Īso rudens dienu vēl vairāk saīsināja tumšie mākoņi, un drīz samācās gluži melns.* Karogs, 1958, Nr. 9, 18 (V. Eglons). *Samācās krēslāk, sāka siki birt arī no gaisa.* AU 4, 437. Vienkopas teikumā *samākties* bieži vien ir darāmās kārtas pagātnes divdabja formā: *Arā vai nu vēl lija, vai bij pavisam samācies, pa logu iespiedās tikai pelēka mikla krēsla.* AU 3, 95. *Samācies, neviena zvaigzne augšā nebij sastopama.* AU 3, 16.

2. p ā r n. *Kļūt nopietnam, drūmam* — kopā ar substantīva nominatīvu *seja, piere, vaigs* u. tml. (biedrojas arī ar personiskas piederības datīvu): *Kurtam fon Brimmeram pierē samācās.* AU 3, 314. *Sēd [Mārtiņš] galvu rokās atbalstījies. Seja atkal samākusēs, pierē ievilkušās grumbas.* AU 1, 158. Ja verbu *samākties* attiecinā uz visu cilvēku, to iespējams lietot visās trijās personās,

piemēram: *M u i ž k u n g s s a m ā c ā s . B e t t ā t a č u n e v a r ! . . k a r t u p e ļ u r a k š a n a s t ā v , u n k u ļ m a š i n a s t ā v , u n l a i k s i e t — n a u d a i e t .* K. Štrāls, Saulē un ēnās, 1956, 231.—232.

Verbs *tumst*

ME IV 262/263: *m ē ļ n a n a k t s s t a r p k o k i e m t u m s t . š e i [r] m a n a d i e n a a u s a , š e i [r] t u m s a v a k a r i ņ š . l a u k ā s ā k t u m s t . t u m s t v e c a i s , d r ū m a i s s i l s . m ā k u o n i š i a r i s ā k a t u m s t . (p ā r n .) a c s p ē k š ņ i t u m s t .*

1. Verbu *tumst* ar nozīmi: *k ļ ū t t u m š a m , v a k a r a m i e s t ā j o t i e s ,* lieto galvenokārt verbālos vienkopas (bezpersonas) teikumos: **Tumst.** *Lejā atmirdz pa retai sarkanai uguntiņai.* AU 2, 6. *Kalnās ļoti ātri tumst.* *Pēc brīža neredzam vairs nekā.* E. Birznieks-Upītis, Kopoti raksti III, 1948, 289. *Tumst* kā vienkopas teikuma galvenais loceklis lietots arī saistījumā ar adverbu vai substantīva locījuma formu apstākļa nozīmē: **Tumst** *arvien vairāk.* AU 1, 68.—69. *Vakaros, liekas, tumst no visām četrām pusēm.* AU 2, 188. Verba *tumst* infinitīva forma ļoti bieži saistīta ar verbu *sākt* kā vienkopas teikuma galveno locekli: *S ā k a j a u t u m s t . M ā k o ņ i n o g u l u š i p ā r p a š i e m k o k u g a l i e m .* AU 4, 371. *. . . tagad vakaros sāk jau agrāk tumst . . .* AU 4, 732. *Gandrīz tūlīņ pēc pusdienas sāk tumst.* AU 2, 35.

Verbu *tumst* lieto arī divkopu teikumos (parasti kopā ar dienakts daļu nosaukumiem): *Tas sestdienas v a k a r s . . t u m s a a g r i u n k ļ u v a a i z v i e n n e m i l i g ā k s .* Karogs, 1961, Nr. 3, 15 (A. Brodele).

2. p ā r n . Verbu *tumst* lieto arī fiziska stāvokļa nozīmē kopā ar substantīvu *acis*: *Grūt [tā] ir: ceļgalos dedzina, acis tumst . . .* AU 1, 62.

Verbs *aptumst*

ME I 131/132: *s ā k a a p t u m s t . p a t l a b a n a p t u m s a . (p ā r n . , M E f i g .) t e v a p t u m s t p r ā t s .*

1. *K ļ ū t t u m š a m (p e r f .) .* [Sk. ME: *s ā k a a p t u m s t . p a t l a b a n a p t u m s a .*]

2. Verbs *aptumst* kopā ar substantīviem *saule* un *mēness* lietots (A. Upīša darbos) arī ar nozīmi *aizklāties ar mākoņiem*: *S a u l e j a u s k ā r a p r i e d i š u g a l o t n e s , p a m a z ā m a p t u m z d a m a [t ā] m e l n o s c a u r s p i d i g o s m ā k o ņ o s . .* AU 3, 204. *M ē n e s s b i j a p t u m s i s , . . z e m k o k i e m s a b i e z ē j a m e l n a t u m s a .* AU 3, 427.

3. p ā r n . Verbu *aptumst* lieto arī fiziska un psihiska stāvokļa nozīmē, parasti ar substantīviem *acis*, *seja*, kā arī ar abstraktas nozīmes substantīviem (*prāts*, *domas* u. tml. — sk. ME): *A c i s j a u s ā k a a p t u m s t , s a s k a t i t a i z t i e m r e t a j i e m e l k š ņ u s t u m b r i e m . . n e k o n e v a r ē j a .* AU 3, 255. *. . . U p i š u M ā r t i ņ a m s a j ū s m a p ā r s k r ē j a , s e j a a p t u m s a , b a l s s a p r ā v ā s u n a r r e i z i i t k ā i e s m a k a .* AU 4, 99.

Verbs *satumst*

ME III 767: *isa Jāņu nakts . . . ; te satumsa, te izausa pie Jāniša uguntiņas. ar vienu vairāk satumsa. līdz kuo satumsis, atgājuši . . . miruoņi. kamēr saule nenuorieta . . . un debess nesatumsa. vakaram satumsuot. (trīspers.) es satumsu tumsinā tautu lauka galiņā. (pār n., ME fig.) kā satumst piere, šādus niekus prātujuot!*

1. Verbs *satumst* astronomiska vai meteoroloģiska procesa nozīmē parasti lietots vienkopas teikumos, bieži kopā ar adverbu: *Līdz ko satumsis, mēs dosimies ceļā.* AU 3, 70. *Ari krēslas viņam bail! . . . Viņam liekas, ka acīm redzami satumst arvienu vairāk.* AU 2, 245. *Ārā satumsa. Pakalns iededzināja spuldzi, nosēdās gaismas lokā.* A. Kurcijs, Dzīvības vērtos, 1956, 204. . . *pievakarē . . . šķiet, ka sāk jau tumst, bet vēl aizvien nevar satumst.* Karogs, 1959, Nr. 11, 6 (R. Ezera).

Tomēr aplūkojamā nozīmē verbu *satumst* lieto arī kopā ar substantīvu nominatīvā (*diena, austrumi, debess*): *Pamale dobji dārdēja . . . a u s t r u m i satumsa zili melni, bet lietus nelija.* J. Sudrabkalns, Kopoti raksti II, 1958, 519. . . *virs Barviku sila bija samācies melns mākonis. . . Driz satumsa visa d e b e s s.* J. Vanags, Mazā Mikiņa lielie darbi, 1955, 12. *Diena lēnām krēsojas un satumst, Pavasarīgs marta vakars klāt.* Zvaigzne, 1957, Nr. 13, 19.

2. *Kļūt neskaidri redzāmam; kļūt tumšam.* Šādā nozīmē verbu *satumst* lieto kopā ar dažādu priekšmetu un parādību nosaukumiem: *Pret ugunsgrēka spidumu zaļgana rita blāzma saules pusē satumsa drūmi vijoleta . . .* AU 3, 373. *Deg . . . Uz brīdi logs satumst melnu dūmu vālā.* AU 2, 134. *Mežs jau pilnīgi satumsis.* A. Austrīņš. Puiškans, 1959, 71.

3. pār n. Verbu *satumst* lieto arī psihofiziska stāvokļa nozīmē kopā ar substantīviem *acis, seja*: *Kad zibenis apdzisa, acis satumsa pavisam aklas . . .* AU 3, 258. . . *smaidis viņam nodziest, seja satumst.* AU 1, 75. Kopā ar personiskas piederības datīvu šajā nozīmē verbu *satumst* var lietot ar ķermeņa daļas, orgāna nosaukumu lokatīvā: *Es . . . dabūju tādu belzienu . . . , ka acis man satumsa. Atmosos viss noliets ar ūdeni un ar briesmīgu smagumu galvā.* A. Kurcijs, Vienkāršā dzīvē, 1959, 311.

Verbs *vakarot*

ME IV 448: 1) *jau agri vakaruoja, juo lietus taisijās*; 2) vakarēt; 3) (trīspers.) = vakariņot.

Verbs *vakarot* apzīmē vakara iestāšanos. Parasti šo verbu lieto verbālos vienkopas teikumos. Bieži vien šo verbu lieto vienu pašu vai arī kopā ar partikulu vai apstākļa vārdu: **Vakaroja. Sarkana**

saule dega pār jūru kā milzu sārts. L. Paegle, Stāsti, 1950, 400.
Jau vakaroja. *Šaule bij izšķiedusi visu savu dienas kvēli un gurda sliga preti apvārsnim.* J. Niedre, 33 stāsti, 1959, 229.

Verbu *vakarot* lieto arī kopā ar substantīva nominatīvu: *Smago gaitu dienā vakaro* . . M. Rudzītis, Nāves vilciens, 1947, 24.

Verbu *novakarot* (ME nav) lieto galvenokārt bezpersoniskās sintaktiskās konstrukcijās: *Vai ir rīts, vai novakaro*, — *Zelta birtala man zaro* . . J. Sudrabkalns, Brāļu saimē, 1947, 179.

III. Meteoroloģisku dabas parādību — debess skaidrošanos, mākoņiem izklistot, apzīmē verbs *skaidroties* un priedēkļa verbi *atskaidroties* un *noskaidroties*. Šie verbi ir intransitīvi. Tos lieto kā vienkopas, tā divkopu teikumos (kopā ar substantīviem *debesis, laiks*).

Verbs *skaidroties*

ME III 865: 1) *laiks skaidruojās. skaidruojas . . vairs nelis. debess sāk skaidrēties.* (pār n.) *vaigs tam skaidruojās*; 2) (novec.) sich aufklären, aufgeklärt werden: *lidz ar tautas garīgu spēku attīstīšanuos izkuopjas un skaidruojas arī tās dievbijīgie nuojējumi.* (trīspers., novec.) *tumši ļaudis skaidrējas.* EH II 498 verbs *skaidroties* dots trīspersoniskā lietojumā ar nozīmi *taisnoties*: *kuo nu vēl skaidruojies? tikpat jau nu vainīgs esi.* Mūdienu latviešu valodā šāds verba *skaidroties* lietojums nav konstatēts.

Debesis skaidrojās, blīvo mākoņu aizās paspidēja zvaigznes . . Sāka piesalt. J. Grants, Ausma ceļā, 1959, 59. *Lietus pārstāja, debess augšā sāka skaidroties, pamirdza retas bālas zvaigznes.* AU 3, 260.

Verbs *atskaidroties*

ME I 191: *debess, laiks sāk atskaidroties.* (pār n.) *nu tikai acis vēl atskaidrojušās.*

1. *Debess atkal atskaidrojusies, saule jau kveldēja manāmi.* AU 3, 24.

2. pār n. Psihofiziska stāvokļa nozīmē verbu *atskaidroties* lieto kopā ar substantīva nominatīvu — *galva, seja, smadzenes, prāts* (kopā ar personiskas piederības datīvu vai bez tā). Šajā nozīmē verbs *atskaidroties* ļoti raksturīgs Tautas rakstnieka A. Upīša valodai: . . *galva mazliet atskaidrojās, viņš apstājās un sāka domāt.* AU 3, 479. *Vara stopu cilājot, seja viņam atskaidrojās: . . (spainī) sagāja divdesmit alus kannas.* AU 3, 406. *Reibums vēl pavisam nebij pārgājis, bet smadzenes sāka spēji atskaidroties.* AU 3, 419. *Bet šī viena mirkļa pietiktu, lai prāts tam atskaidrotos un acis saskatītu pareizi.* AU 3, 173.

Verbs *noskaidroties*

ME II 847: *gaiss, laiks, debesis, (pārņ) seja, prāts nuoskaidruojas.*

1. *l a i k s . . s ā k a noskaidroties. . . Debesis reizēm parādījās bālas . . saules spidums.* J. Grants, Ausma ceļā, 1959, 318.

2. pārņ. Psihofiziska stāvokļa nozīmē: *Vajadzēja tikai redzēt: apmākušās sejas noskaidrojās, paspurdza smiekli.* Karogs, 1958, Nr. 8, 131 (E. Damburs).

3. pārņ. *Kļūt skaidram, skaidri zināmam.* (Šajā nozīmē verbs ir vienpersonas, taču neapzīmē dabas parādības.) *Pārpratums ātri noskaidrojās.* Cīņa, 1961, Nr. 109, 3.

IV. Ar nokrišņiem saistītas dabas parādības apzīmē vienpersonas verbi *aizliedēt, liņāt, uzliņāt, lit, aizlit, izlit, nolit, pārlit, pielit, salit, uzlit, mirdzināt, mirguļot, puteņot, sijāties, snigt, aizsnigt, nosnigt, piesnigt, sasnigt, uzsnigt.* Daļa minēto verbu apzīmē lišanas, daļa snigšanas procesu, bet verbs *sijāties* kā vienu, tā otru.

Visi aplūkojamās grupas verbi ir intransitīvi. Vienīgais izņēmums ir verbs *aizliedēt*.

Verbs *aizliedēt* lietojams vienīgi trešās personas formā un ir transitīvs. Šā iemesla dēļ verbs *aizliedēt* aplūkots atsevišķi. *Aizliedēt* ir kauzativs verbs. Verba *aizliedēt* vienpersoniskumu nosaka tā leksiskā nozīme un semantiskās īpatnības, bet transitīvo lietojumu verba kauzativitāte, verba morfoloģiskās īpatnības. Verbs *aizliedēt* ir viennozīmīgs, to lieto reti. Verba nozīme: *ļaut salīt; samērcēt, lietum listot.* Parasti verbu *aizliedēt* lieto, runājot par pļaujamu vai nopļautu sienu vai labību; sienu vai labības nosaukums ir akuzatīvā. Verbs *aizliedēt* parasti teikumā biedrojas ar substantīva nominatīvu *lietus* vai ar tā nozīmē lietotu norādāmo pronomenu *viņš*: *Melns aizsegs . . noklājies gar visu malu, likās, ka nāk jau krēsla. Arī vējš cēlās. . . — Un tak v i ņ š, nolādētais, grib mums aizliedēt to auzu lauku, — Vanags drūmi teica.* AU 4, 46.

Lišanas procesu apzīmē intransitīvi vienpersonas verbi *liņāt, uzliņāt, lit, aizlit, izlit, nolit, pārlit, pielit, salit, uzlit, mirdzināt, mirguļot.* Viennozīmīgs (lietojams vienīgi lietus lišanas nozīmē) ir tikai verbs *liņāt*. Verbs *lit* un atvasinājumi no tā ar priedēkļiem ir daudznozīmīgi. Arī verbiem *mirdzināt* un *mirguļot* ir vismaz divas nozīmes — tie apzīmē redzes priekšstatus un nokrišņus. Aplūkojamās grupas verbi lietojami gan kopā ar substantīviem lietus, lietiņš, lietutiņš, migliņa u. tml., gan arī bezpersonas teikumos. Bezpersonas teikumos verbu bieži vien lieto

kopā ar apstākļa vārdu vai arī vienu pašu, it sevišķi izsaukuma teikumos ar konstatējošu raksturu (*List!*).

Daži atvasinājumi ar priedēkļiem no verba *līt* (*atlit, izlit, pielīt*) parasti tiek lietoti divdabja formā.

Verbs *liņāt*

ME II 489: *sāka atkal pamazām liņāt. te iesāk liņāt lietutiņš. mākuoņi, kas, miglu liņādami, stūmās uz vakara pusi.* (Piezīme: ME dotais verba transitīvais lietojums analizētajā mūsdienu latviešu valodas materiālā nav konstatēts.)

Verba nozīme: *līt sīkiem smalkiem pilieniem.* Verbs *liņāt* apzīmē tikai meteoroloģiska rakstura dabas parādību — lietus līšanu. Sintaktiski *liņāt* vai nu biedrojas ar substantīva nominatīvu (*lietus, lietutiņš, migla* u. tml.), vai arī to lieto bezpersonas teikumos: *Visu laiku liņāja lietus, likās, ka vēls rudens būtu pienācis.* V. Lācis, Zvejnieka dēls I, 1947, 117. *Lietus vēl arvienu liņāja.* E. Birznieks-Upītis, Ķopotu raksti I, 1946, 118. . . *liņāja sika migliņa . .* AU 4, 345. *Sāka atkal liņāt — siki, neatlaidīgi, un šķita, ka šis rudenīgais lietus noslāpēs pēdējo dzīvību . .* L. Purs. Ēnas gaist, 1956, 213. *Kad sāk liņāt, tad vienu dienu, otru, nedēļu, pat mēnesi no vietas.* AS 1, 142. Visbiežāk *liņāt* lietots kā bezpersonas teikuma galvenais loceklis un parasti sintaktiski biedrojas ar apstākļiem (veida, mēra, laika): *Liņāja klusi un smagi . .* AU 4, 354. *Ārā vējš smagi šalca . . Liņāja sīki.* AU 3, 91. *Visu rītu liņā. Mitrums nāk lejā sīkiem pilieniem. Nāk un nāk!* Ā. Talcis. Manas raibās dienas, 1958, 21. *Visu nakti liņājis, Salakkalns tā izžuldzis, ka grambas pilnas un akmeņi pārplūduši dubļiem . .* AU 4, 348.

Verbs *uzliņāt*

ME IV 353: *lietus uzliņāja.*

Verbs *uzliņāt* ar nozīmi *mazliet uzlit un pārstāt* tiek lietots kā divkopus, tā arī vienkopas teikumos: *Lāgiem uzliņāja siki un vēsi.* A. Upīts. Ķopotu raksti IX, 1950, 509.

Verbs *līt*

ME II 491: 1) *asaras, sviedri, ūdens list.* (pār.n.) *list krēsla.* (pār.n.) *vārdi saldi lija iz mutes;* 2) *list[i] lidams, lietutiņ! liļ lidams, lietus gaiss!*

1. Meteoroloģiskā nozīmē verbs *līt* un arī atvasinājumi ar priedēkļiem no *līt* tiek lietoti kā divkopus, tā arī vienkopas teikumos. Šajā nozīmē *līt* sintaktiski biedrojas ar substantīva nominatīvu *lietus, lietutiņš, lietutiņš*: *Visu . . nakti . . lija nepārtraukts lietus.* Cīņa, 1961. Nr. 108, 2. *Dažreiz vējains un apmācies, citreiz lija lietus . .* AU 4, 563. vai arī ar verbu *sākt*: *Sāks līt pavasara lieti . .* AU 2, 393. Substantīva vietā pie verba *līt* latviešu valodā

iespējams norādāmais pronomens *viņš*: .. *tagad viņš nelis.. neviena paša mākonīša vairs nebij* .. AU 4, 110. Substantīva nominatīvs (*lietus* u. tml.) vai arī norādāmais pronomens *viņš* var būt nevis tieši saistīts ar *līt*, bet kontekstā: *Bieži lija; lietus neļāva apžūt ceļiem*. J. Grants, Ausma ceļā, 1959, 322. *Tāds vien viņš šovasar ir: kad nelīst, tad nelīst, bet ja uznāk, tad tūlīņ ar vētru un krusu* .. AU 3, 269. Bezpersonas teikumos verbs *līt* parasti sintaktiski biedrojas ar kādu apstākli: *Laikam atkal sācis stiprāki līt. Tepat vīrs galvas aiz lubiņām grabinās kā ar sikiem bailīgiem pirkstiņiem*. AU 2, 408.—409. *Visu dienu lija, ielās sakrājās lielas peļķes, notekās burbuļodams gāzās ūdens*. I. Meldere, Stāsti, 1959, 35. ME dotajā pirmajā verba *līt* nozīmē īstenībā ietvertas daudzas nozīmes jeb niansas: var līt (plūst) šķidrums, masa, pārnestā nozīmē arī vārdi, sitieni u. tml:

2. Plūst, tecēt *straumē* (par šķidrumu): *Viņi apstājās, lai atvilktu elpu, jo gājiens tā nogurdināja, ka abiem sviedri lija straumēm*. J. Breicis, Neparastā ekskursija, 1959, 14. *No viegli cilātiem ariem lija mirdzošas lāses* .. AU 3, 110. *Jūra ir pierimusi, vējš vairs negaudo vantis kā vakar, bet viņi vēl šalkdami līst pār klāju*. Ž. Grīva, Zem albatrosa spārniem, 1956, 147.

3. pār n. *Birt* (par vārdiem, sitieniem u. tml.): *Skaļi smieklī un riebiģi vārdi kā dubļu pikas līst pret durvim* .. AU 2, 243.

4. pār n. Verbu *līt* lieto arī psihofiziskā stāvokļa nozīmē: *Bet kad pusgraudnieks te runāja .., tad visu laiku karstumī lija pār muguru* .. AU 4, 90.

Verbs *aizlīt*

ME I 37: *siens aizlija. viss siens ir vaļā, un debess taisās, bail ka neaizlīst. kaudze aizlija*.

Verbs *aizlīt* parasti apzīmē ražas, sējumu u. tml. sališanu, samirkšanu. Teikumā *aizlīt* biedrojas nevis ar substantīvu *lietus*, bet ar novācāmās ražas nosaukumu nominatīvā (visbiežāk *siens*): .. *zemiņkiem aiz nevižības aizlīst siens atgubās* .. AU 3, 70. *Pēdējā [siena guba] aizlija puskrauta, .. mākonis savilkās tik ātri, ka pat visu lielo .. siena blāķi nepaguva savest gubās*. AU 4, 190./191. *Reizēm .. gadās arī tā. A pār n i s aizlīst, kļūst aizvien tumšāks, siens pieplok pie zemes un pārmetoši sāpīgi dvašo*. I. Indrāne, Lazdu laipa, 1963, 313.

Verbs *aizlīt* tiek lietots arī bezpersonas verbālos vienkopas teikumos, ja no konteksta zināms, par ko ir runa (par siena plauju u. tml.): *Ko mēs divi meitieši varam tajās lielajās pļavās? Aizlīs — visi to saka. — Bez sacišanas aizlīs. Vai tad vienu gadu vien aizlijis?* AU 3, 193.

Verbs *izlīt*

ME I 765: 1) *reiz izlijušais vairs nebij sasmelams; pārkuonis izlijušā debesī rūc; [rudzi izlist nuo maisa];* verregnen, vom Regen durchnässt werden: *rudzi izlijuši, nevar maizi izcept.*

1. Verbs *izlīt* arī saistīts ar meteoroloģisku procesu — lietus lišanu — un nozīmē: *lietum listot, viscauri izmirkt; salīt (par ceļu u. tml.)*. Šajā nozīmē verbu parasti lieto divdabja formā: .. [ratu] *riteņi bieži vien līdz rumbām grima izlijušā ceļa dūksnās un dangās.* AU 3, 5.

Arī pārējās nozīmēs verbs *izlīt* ir vienpersonas.

2. *Plūstot iztecēt (par šķidrumu): .. dārgās piena šaltis no slaucenes izlija zemē.* AU 4, 50.

3. *Plūstot sadalīties pilienos (atsitoties pret šķērslī): Pret kuģa pīķi atsitās neliels vilnis, sašķīzdams un izlidams miljonos sīku ūdens lāsīšu.* Ž. Grīva, Zem albatrosa spārniem, 1956, 38.

4. *Izbirt (par gaudiem, smiltim u. tml. — sk. ME)*.

Verbu *izlīties* ar nozīmi: *ilgstoši, apnicīgi ilgi lit* lieto ļoti reti. Ekscerpētajā materiālā tas nav konstatēts.

ME I 765: *nu diezgan jau izlijies.*

J. Kārklīš norāda, ka lietus lišanas nozīmē lieto tikai verba *izlīt* atgriezenisko formu *izlīties*: «Tikai saliktajos laikos, pie tam tikai atgriezeniskajā formā lietojams atvasinājums no «līt» «izlīties»»²³ un min ME piemēru.

Verbs *nolīt*

ME II 812: 1) *lietus lija, trīs lāsītes vien nuoliņa. lija lietus, nenuoliņa kam, lietņ, smalks nuoliņi?* [fig.: *istabā nuoliņa klusums*]; 2) *lietņam nuolistuot, sedzu baltu villainīti*; 3) (trīspers., sin. verbam *salīt*) *lietus lija, nenuoliņu. nuoliņuši Jāņa bērni, Jāņa zāles lasīdami.*

1. Meteoroloģiska procesa — lietus lišanas nozīmē: *lit* (perf.). Sintaktiski verbs *nolīt* parasti biedrojas ar substantīva nominatīvu *lietus, lietņš, lietutiņš, migla* u. tml.: *Maija sākumā bieži ducināja pērkons, nolija lietus un iestājās briedīgs siltums.* V. Eglons, Ceļš pa dzīvi, 1956, 82. *Taču pēdējās dienās nolija ražens lietus..* Čiņa, 1961, Nr. 109, 1.

2. *Plūstot notecēt (vai nobirt) — par šķidrumu vai ko irdenu: .. piens slaucēnē šlakstidamies nolija uz kājām.* AU 4, 376. *Dzirksteļu virpulis pavērpjas gaisā un nolist uz tālāko, vēl neskarto jumta daļu.* AU 2, 199. .. *kāda .. lietus lāse nolija uz kakla.* AU 4, 125.

²³ J. Kārklīš. Galvenie vienkopas teikumu tipi mūsdienu latviešu literārajā valodā. 423. lpp.

3. pārn. Psihofiziska stāvokļa nozīmē (kopā ar personiskas piederības datīvu un abstraktas nozīmes substantīva nominatīvu): *Karsta šalka viņam nolist pār muguru.* AU 2, 116.

Verbs *pārlīt*

ME III 164: 1) *saules stari pārlīja pa zemes virsu līdz mums.* (pārn.) *sāpes . . pārlīja pa visu miesu.* [2) *kaut dievs duotu pārlīt, būtu labi.*]. EH II 205: *pagaidi! var būt pārlis. pārlīja un nuostāja.*

Verbu *pārlīt* meteoroloģiska procesa — lietus lišanas nozīmē (*beigt lit*) tikpat kā nelieto (šādu nozīmi sk. ME un EH). Parasti mūsdienu latviešu valodā verbu *pārlīt* lieto ar nozīmi:

1. *Plūstot izplatīties, pārklāt: . . rieta sārtums pārlījis visām debesīm . .* Karogs, 1959, Nr. 8, 39 (V. Brutāne).

2. pārn. Psihofiziska stāvokļa nozīmē: *. . dzīvības prieka sajūsma ar svilinošu vilni pārlīst visam viņa augumam.* AU 2, 253.

Verbs *pielīt*

ME III 268: *dīķis pielījis līdz malām pilns. tur raud smalka lietus pielījuse priedē. rudenīgā nakts gulēja tumša un pielījusi. . . piens pielījis, = netirumi iepilējuši pienā.* (pārn.) *ceļš aiz viņa pielīst saules. mana sirds pielīja pilna ilgu.*

1. Ar lietus lišanu saistītā nozīmē: *lietum listot, viscauri izmirkt vai pielīt pilnam.* Parasti verbs lietots divdabja formā saliktajos laikos vai kā saskaņots apzīmētājs kopā ar izmirkušā, salījušā priekšmeta nosaukumu: *No pielījušo kokū zariem pil smagas lāses.* J. Vanags, Mazā Mikiņa lielie darbi, 1955, 30. *No pielījušās atauga sāka kūpēt laukā miglīna, ūdens peļķēs likās pavisam silts.* AU 4, 116. *Sākās lielie dumbrāji, dobes pielījušas, zāle un smalkšņi rāsas pilni.* AU 3, 450.

ME piemēros pie *pielīt* ir ģenitīvs, mūsdienu valodas materiālā *pielīt* finītā verba formā lietots kopā ar instrumentāli (sk. sekojošos piemērus), izņemot ģenitīvu *lietus*, kas tuvāk precīzē verba (meteoroloģiskā procesa) nozīmi: *Zāle lietūs pielījusi gluži pelēka . .* AU 3, 265.

2. pārn. *Viscauri pārklāties* (ar kaut ko): *. . debesis pielīja ar rāmu mirdzumu.* L. Vāczemnieks, Vasara Ziedu ciemā, 1958, 81.

3. pārn. Psihofiziska stāvokļa nozīmē: *Kāds zars sāpīgi iesit manā sejā, acis pielīst asarām, neko vairs neredzu . .* Zvaigzne, 1958, Nr. 13, 19 (V. Eglons).

Verbs *uzlīt*

ME IV 353: 1) *man uzlīja ūdens. sieva nuoslaucīja uzlījušo putru:* 2) *lietus uzlījis.*

1. Verbu *uzlīt* samērā bieži lieto lietus lišanas nozīmē: *līt neilgu laiku un pārstāt. Uzlīt lieto gan divkopu teikumos (kopā ar substantīvu *lietus*), gan arī vienkopus teikumos: . . uzlīja lietūs . .*

Ciņa, 1961, Nr. 111, 3. . . rudenī — pāra naktis uzlīst — kalnos tikko putekļus noskalo, bet te [ielejā] skaties — ar zirgu tīrumā nerādies, iemuksi līdz ausim. Zvaigzne, 1958, Nr. 15, 12 (I. Indrāne).

2. Verbu *uzlīt* mūsdienu latviešu valodā parasti lieto ar nozīmi: *uzpilēt (par šķidrumu). Kurts sarauca pieri un nopurināja galvu, it kā tur . . dubļi uzlijuši.* AU 3, 269.

Verbs *mirdzināt*

ME II 631/632: 1) *vis apkārt lietus list, vidū saule mirdzināja. . .* 2) (trīspers.) *kas uguni mirdzināja viņā lauka galiņā?* 3) [*lietiņš līt nemācēja, mirdzināt mirdzināja.*] *lietutiņš brižam mirdzināja.*

1. Mirdzēšanas nozīmē (sk. ME 1).

2. Meteoroloģiska procesa nozīmē: *līt sikiem putekļveida pilieniņiem; viegli liņāt.* Šajā nozīmē verbu parasti lieto kopā ar substantīva nominatīvu *lietus*: *Vakar bija mirdzinājis lietus, un āboliņš stāvēja sazaļojis, vieglu tvaiku apņēmts.* O. Rihters, *Meži šalc*, 1959, 19. *Cik labprāt es te dzīvotos, ja ne sāk tu patlaban lietus mirdzināt un māte mani neņemtu pie rokas un nevestu projām.* J. Jaunsudrabiņš, *Baltā grāmata*, 1957, 258.

Verbs *mirguļot*

ME II 632/633: 1) *ielejā pilsētas ugunis vāji mirguļoja.* [2) *miġuļot*=*mirguot* 3]. ME II 633: *mirguot*; 3) *fein regnen: lietus līdz šim bij mirguļojis.*

Mirguļot ir vienpersonas verbs ar divām nozīmēm.

1. Verbs *mirguļot* apzīmē redzes priekšstatus: *Viņa [meitene] . . skatās, kur tālu, apvāršņa malā, nespodra mirguļo saule.* Ē. Vilks, *Rudens dienās*, 1955, 232. *Mākoņi bija noskrējuši, dažas baltas zvaigznes rāmi mirguļoja.* I. Lēmanis, *Cietās rokas*, 1950, 66. *Sarma vizēja un mirguļoja ziemas saulē.* V. Lācis, *Noveles un stāsti*, 1946, 238.

2. *Lietus* lišanas nozīmē verbs *mirguļot* ir sinonīms verbam *mirdzināt* un apzīmē sika lietus lišanu. Parasti verbu *mirguļot* lieto kopā ar substantīva nominatīvu *lietus* (vai arī infīnitīvā kopā ar sākt u. tml.): *Sāka mirguļot lietus.* Zvaigzne, 1958, Nr. 15, 17 (I. Indrāne).

Latviešu valodā ir daudz verbu, ko lieto nokrišņu, it sevišķi lietus lišanas apzīmēšanai. Tomēr ne visi verbi, kas apzīmē lišanas procesu, ir vienpersonas. Ir arī visās trijās personās lietojami verbi, kas vienpersoniskā lietojumā apzīmē «lišanas procesu tā dažādās stipruma pakāpēs»²⁴: *gāzt, miglot, nomiglot, aprasināt, norasināt, smidzināt, nosmidzināt, sijāt* (verbs *sijāt* apzīmē ne vien lišanas procesu, bet arī snigšanu). Verbs *gāzt* ap-

²⁴ J. Kārklīņš. Galvenie vienkopas teikumu tipi mūsdienu latviešu literarajā valodā. 420. lpp.

zīmē ļoti spēcīgu lietu, bet visi pārējie verbi — vāju lišanas procesu, miglai līdzīgu siku lietutiņu, lišanu putekļiem līdzīgu pilienu veidā. Verbi *gāzt* un *sijāt* bieži lietojami trīspersoniski, turpretī verbus *miglot*, *nomiglot*, *aprasināt*, *norasināt*, *smidzināt* un *nosmidzināt* visu triju personu formās lieto samērā reti.²⁵ Trīspersoniskā lietojuma šie verbi apzīmē galvenokārt dažādas dārzkopībā veicamas darbības, piemēram: *es migloju*, *nomigloju ābelītes*, *tu aprasināji dobes* u. tml. Vispār šie verbi trīspersoniskā lietojumā apzīmē kāda priekšmeta, auga u. tml. aplacināšanu ar sikiem pilieniņiem, samitrināšanu nelielā mērā, piemēram: *Ievilcis šļircē ūdeni*, *smidzinu siku lietutiņu virs lidojošā bišu pūlīša*. Bērniņa, 1948, Nr. 9, 14 (R. Sēlis).

Visi aplūkojamās grupas verbi trīspersoniskā lietojumā ir transitīvi, bet vienpersoniskā lietojumā intransitīvi²⁶ un parasti tiek lietoti kopā ar substantīva nominatīvu *lietus*, *lietiņš*, *lietutiņš* vai bezpersonas teikumos. Kopā ar substantīva nominatīvu biežāk lieto verbus *gāzt* un *sijāt*; pārējie aplūkojamās grupas verbi parasti veido verbalus vienkopas teikumus, tomēr arī tie dažreiz tiek lietoti kopā ar substantīva nominatīvu.

Verbi *aprasināt*, *norasināt*, *smidzināt* un *nosmidzināt* trīspersoniskā lietojumā ir kauzatīvi, bet vienpersoniskā un intransitīvā lietojumā, it sevišķi bezpersonas teikumos, tie savu kauzativitāti, vismaz daļēji, zaudē.

Verbs *gāzt*

ME I 620: 1)—2) un 4) trīspers.; 3) (vienpers.) *lietus gāž*. *gāž kā ar spaiņiem*.

Verbs *gāzt* apzīmē ļoti spēcīgu lišanas procesu. Parasti saka: *gāž strauvēm*, *gāž kā ar spaiņiem* u. tml.

Verbu *gāzt* lišanas procesa nozīmē lieto gan kopā ar substantīva nominatīvu *lietus*, gan arī bezpersonas teikumos: *Pienāca rudens. Bieži plosījās vētras un gāza lietus* . . V. Lācis, *Noveles un stāsti*, 1946, 327. *Lietus gāza strauvēm* . . AU 3, 422. *Lietus gāza un gāza kā spaiņiem. Likās, ka viņš ar plūdiem grib aizraut projām pagājušo vasaru* . . J. Jaunsudrabiņš, *Aija*, 1927, 137. — *Nu viņš var līt! — Mārtiņš smējās*. — *Visu nakti lai gāž*. — AU 4, 58.

Ja verbs *gāzt* lietots bezpersonas teikumā, kontekstam jābūda,

²⁵ «Bezpersonas teikumi ar «rasināt», «mirdzināt», «miglot», «smidzināt» literatūrā izplatīti mazāk, bet ļoti dzīvi un plaši lietoti ikdienas sarunu valodā.» J. Kārklīņš. Galvenie vienkopas teikumu tipi mūsdienu latviešu literārajā valodā. 426. lpp.

²⁶ «Darbības vārdi: *rasināt*, *miglot* un *smidzināt* kā vienpersonas darbības vārdi funkcionē tikai intransitīvā izlietojumā. Transitīvā izlietojumā tie ir personas darbības vārdi.» Turpat, 425. lpp.

ka runa ir par lietus lišanu (verba *gāzt* daudznozīmīguma dēļ). Verbs *gāzt* bezpersonas teikumā var būt arī infinitīvā pie verba *sākt* u. c.: *Vakar vakarā pārkonis atkal vilka pa Daugavu, .. no pusceļa sāka gāzt.* AU 3, 269.

Verbs *miglot*

ME II 624: 1) neblen: *jau ielejā drēgni migluo.* [tā lāmiņa miglu vien migluoja.] (p ā r n.) *priekš acīm viss tik migluoja vien;* 2) neblig scheinen, nebligies Licht verbreiten: (luktupi) *migluoja ielās kā nebeidzams miruoņu gājiens;* 3) fein regnen: *pašreiz kā migluo vien. šķitu lietu nuolijušu, nule naca* [tā] *migluodams;* 4) (trīspers.) *brūtgāns tā sadzēries, ka migluojis vien.*

ME šķirtas divas verba *miglot* meteoroloģiskā procesa nozīmes: 1) būt miglains un 2) sīki līt. Bieži abas šīs nozīmes savstarpēji grūti nošķiramas, ja verbs kontekstā nesaistās ar substantīva nominatīvu *lietus* jeb ar verbu *līt* vai tā sinonīmiem. Verbu *miglot* lieto samērā reti, biežāk verbālos vienkopus teikumos kopā ar veida, vietas, laika apstākļiem: *Pakalnos vīnogas brieda, Un migloja lietus smalks.* A. Krūklis, Pavasaris dzimtenē, 1953, 16. *Ārā migloja klusi, silti un drūmi.* AU 4, 483. *Pirmajam pļāvumam vāli tikko izārdīti, kad sāka līt — pamazām .. nosmidzināja un pārstāja. .. Bet visu svētdienas nakti migloja tāpat.* AU 4, 191.

Verbs *nomiglot*

ME II 820: 1) *šūorit mans vainadziņš zelta miglu nuomigluojis.* [trīs gadiņi tā pļaviņa zilu miglu nuomigluoja]; 2) (novēc.) *par trīs gadi cimdū pāri kā migluot nuomigluoju.*

Verbs *nomiglot* lišanas nozīmē (*sīki, miglas veidā nolīt*) tiek lietots galvenokārt bezpersonas teikumos: *Kā jau bij sagaidāms, nomigloja vēlreiz, bet trešo vairs nē. Pēc brokastīm mākoņi pat tā ka augstāk pakāpās ..* AU 4, 58.

Verbi *aprasināt, norasināt*

ME I 113 *aprasināt*: *pļavas zāli.* (trīspers.) *iznāca katram knapi kuo lūpas aprasināt.* ME II 837 *nuorasināt*: 1) *lapas ar ūdeni viegli jānuorasina;* 2) *šūorit lietus nuorasināja.*

Verbi *aprasināt* un *norasināt* lišanas nozīmē (*līstot sīkiem pilieniņiem, nedaudz samitrināt; arī sīki līt*) galvenokārt tiek lietoti bezpersonas teikumu konstrukcijās: *Pagājušo nakti drusku aprasināja, tad vēl var* [rudzus pļaut]. *Rītu jau atkal būs sakaltis, birs grabēdams, ko tikai ar izkapti piedur.* AU 3, 281. — *Uznākusi pie mums tāda lēnāka gāze. Bet nē — norasina tikai kā par izsmieklu un sirdssāpēm.* AU 3, 259.

Verbs *smidzināt*

ME III 961: (vienpers.) *smidzināja smalks lietutiņš. nebij jau ne kāds lietus; drusku tik smidzināja.*

Verbu *smidzināt* lieto gan kopā ar substantīvu *lietus*, gan arī bezpersonas verbālos vienkopas teikumos ar nozīmi: *viegli, putekļveida pilieniņiem līt. Visu laiku smidzināja siks lietūs.* V. Lācis, Putni bez spārniem, 1949, 82. *Debesis apmākušās, un smidzina smalks lietutiņš.* Ž. Grīva, Zem albatrosa spārniem, 1956, 57. *Nelist vairs. Siki siki smidzina, driz pāries.* G. Priede, Jaunākā brāļa vasara, 1955, 58. *Vējš gandrīz pavisam apīmās, sāka smidzināt siki un silti.* AU 3, 259.

Verbs *nosmidzināt*

ME II 854: (vienpers.) *lietiņš nuosmidzināja.*

Priedēkļa verbs *nosmidzināt* lišanas nozīmē līdzinās verbam *smidzināt* (priedēklis verbu tikai perfektīvē). Verbs *nosmidzināt* tiek lietots vai nu kopā ar substantīvu *lietus*, *lietiņš* u. tml., vai arī bezpersonas teikumu konstrukcijās: *.. sāka līt — pamazām, atsevišķiem mākoņiem, nosmidzināja un pārstāja ..* AU 4, 191. *Aiz tās sausās vasaras. No pašiem vasarsvētkiem tikai divas reizes tā nosmidzināja.* AU 3, 139.

Parasti lietus lišanas nozīmē verbs *nosmidzināt* ir intransitīvs, bet piemērā *Zale bij slapja, pa nakti siks lietutiņš nosmidzinājis.* AU 3, 209 verba *nosmidzināt* nozīme, kaut arī saistījumā ar substantīvu *lietutiņš*, ir tuva trīspersoniskajai verba nozīmei, un verbu var lietot arī transitīvi: *lietus nosmidzinājis zāli slapju.*

Verbs *sijāt*

ME III 836/837: 1) un 2) trīspers.; 3) fein regnen: *sijādams lietiņš lija. lietus sāka sijāt biezāki.* EH II 485: *dzi, kā pa jumtu sijāt laikam atkal snieģelis uznācis.*

Meteoroloģisku dabas procesu — lišanas un snigšanas nozīmē — verbu *sijāt* lieto ar nozīmi: *siki, kā caur sietiņu, līt vai snigt. Ārā sijāja pavasara lietutiņš.* M. Bīrze, Pirmie ziedi, 1956, 163. *Pār pilsētu klājās nemilīgi un slapji mākoņi. Sijāja siks lietūs.* Z. Skujiņš, Esmu dzimis bagāts, 1956, 23. *Sāk sijāt nesaredzams siks sniedzīņš.* AU 1, 175.

Snigšanas procesu apzīmē intransitīvi vienpersonas verbi *puteņot, snigt, aizsnigt, nosnigt, piesnigt, sasnigt, uzsnigt*. Visi minētie verbi ir viennozīmīgi, un tos lieto gan bezpersonas teikumos, gan arī divkopu teikumos kopā ar substantīviem *sniegš, sniedzīņš*. Priedēkļa verbus *aizsnigt, nosnigt, piesnigt un uzsnigt* bieži lieto divdabja formā.

Verbs *puteņot*

EH II 338: = **putināt** II 1: *sniegam nemitīgi puteņojuot. atbrāž ... granātas, ... puteņodamas sniegu nuo zemniecsgumiem.*

Verbu *puteņot* mūsdienu latviešu literārajā valodā parasti lieto tikai meteoroloģiska procesa — snigšanas — apzīmēšanai. Nozīmē — *snigt, vējam pūšot, sniegpārslām virpuļojot vējā: Tur piņāja puteņot, bet vējš bija par spēcīgu, lai sniegs kaut kur uz lauka sakrātos diezākā kārtā.* Karogs, 1951, Nr. 4, 325 (Ē. Vilks). *.. arī Rīgā stipri puteņoja .. Sniegs virmoja gar logu tik ātri, ka gandrīz galva reiba skatoties.* K. Grigulis, Čivulītes īstās mājas, 1958, 19. Parasti verbu *puteņot* lieto bezpersonas teikumos, bet dažreiz to lieto arī kopā ar substantīvu *sniegs* (analogi konstrukcijai *snieg sniegs*): *Decembrī puteņo sniegs ..* J. Sudrabkalns, Pārvērtības, 1923, 77.

Verbs *snigt*

ME III 976: *snieg kā nuo maisa. sniegi snieg sniegamuo.*

Verbs *snigt* un atvasinājumi ar priedēkļiem no *snigt* ir viennozīmīgi un apzīmē tikai snigšanu.

Verbu *snigt* lieto galvenokārt bezpersonas verbālos vienkopas teikumos. Šo bezpersonas teikumu galvenais loceklis ir gan pats verbs *snigt*, gan arī verbs *sākt* u. tml. saistījumā ar *snigt* inlinītīvā: *Snieg bieži un lielām pārslām.* AU 2, 72. *Tiešām snīga. Tas bija pirmais sniegs. Tas krita lielām un smagām pārslām ..* A. Grigulis, Cilvēki dārzā, 1957, 193. *Visu dienu snīga. Namu jumtus un kailos kokus apsedza balts, mīksts sniegs ..* I. Meldere, Stāsti, 1959, 58. Parasti pie verba *snigt* teikumā ir apstākļi (veida, vietas, laika u. tml.). Verbu *snigt* bieži lieto arī kopā ar substantīvu *sniegs*: *Ārā snieg sniegs. .. Sniegs snieg bieži un mīksti.* AU 2, 83. *Sniegs sāka snigt lielām, smagām pārslām.* L. Pūrs, Gadu gaitā, 1957, 3.

Verbs *aizsnigt*

ME I 51: *meža ceļi aizsniguši.*

Verba nozīme: *piepildīt vai pārklāt ar sniegu snigšanas procesā: Aizsnieg ceļi, upe s ašās, Smilšu kāpas sniegos stieg ..* A. Krūklis, Putni, kas nepagurst, 1958, 56. Verbu *aizsnigt* bieži lieto arī divdabja formā kopā ar substantīvu *ceļš*: *Visi ceļi, visas takas ir aizsnigušas ..* B. Saulītis, Jaunības gadi, 1958, 85. *Ceļš aizsnidzis.* AU 2, 148.

Verbs *nosnigt*

ME II 855: 1) *balta nāca tautu meita, kā ar sniegu nuosniguse;* 2) *bij nuosnigusi krietna kārtā sniega.*

1. Verbu *nosnigt* lieto galvenokārt divdabja formā ar nozīmi: *viscauri noklāt ar sniegu: Stingru roku viņš pašķir nosnigušos egļu zarus un iet.* AU 2, 215.—216. *.. plaši, nosniguši kļajumi, ledus apsegtas upes, sniega pilni meži.* AU 2, 216. Sajā nozīmē

verbu var lietot arī trīspersoniski, piemēram, *es nosnigu gluži balta*. Verba trīspersonisko lietojumu nosaka priedēkļa nozīme.

2. Verbs *nosnigt* retumis lietojams arī ar nozīmi *snigt lejuj* tikai trešās personas formā, runājot par sniegu: *Un tas nebij irde-nais, tikko nosnigušais un pieputinātais sniegš, bet strūklām pār laukiem dzīts* .. AU 4, 437. (pār n.) *Upes ličos nosnieg pūpolu dzivais un pūkainais sniegš* .. Karogs, 1951, Nr. 7, 606.

Verbs *piesnigt*

ME III 294: *žuburaina, piesniguse ābele*.

Verba nozīme: *sniegot piepildīt (arī aplāt) ar sniegu*. Verbu *piesnigt* lieto parasti divdabja formā: *Kā spilgta glezna man tēlojas* .. *piesnidzis mežš, zem baltas nastas nolikuši priežu zari* .. Karogs, 1958, Nr. 9, 57 (V. Eglons). *Grambas un dobes* .. *piesnigušas* .. AU 4, 380. *Egles* .. *laipni stiepa pār galvu platos piesnigušos zarus* .. AU 4, 425. *Sniga visu dienu, piesniga visas malas*. E. Birznieks-Upītis, Kopoti raksti VI, 1950, 25.

Verbu *piesnigt* dažkārt lieto arī kā verba *sasnigt* sinonīmu: *Pašlaik* .. *piesnidzis labi daudz sniega* .. L. Laicens, Raksti I, 1958, 25.

Verbs *sasnigt*

ME III 740: *sasnidzis pirmais sniedziņš. sniega sasnidzis ļoti daudz*.

Verba nozīme: *sniegot veidot sniega kārtu*. Verbu *sasnigt* lieto kopā ar substantīvu *sniegš*: *Pienāca ziema. Sasniga dziļš sniegš pa visu mežu*. E. Birznieks-Upītis, Kopoti raksti IV, 1949, 44. *Sasniga dziļi sniegi* .. AU 4, 427.

Verbs *uzsnigt*

ME IV 381: *uzsnidzis tāds ... rudens sniedziņš*.

Verbu *uzsnigt* lieto parasti divdabja formā kopā ar substantīvu *sniegš* ar nozīmi: *būt pārklātam ar sniegu* .. *kādu ritu ir uzsnidzis sniegš — plāna un trausta kārtā, bet tik balta un mirdzoša, ka liekas — ir noticis brīnums*. Karogs, 1959, Nr. 8, 50 (V. Brutāne).

Verbs *putināt* un atvasinājumi ar priedēkļiem no šā verba *aizputināt* un *pieputināt* vienpersoniskā lietojumā apzīmē snigšanas procesu.

Verbu *putināt* (skat. ME III 441) lieto arī 1. un 2. personas formā ar nozīmi: *likt putēt, radīt putekļus, kādu priekšmetu sitot, dauzot u. tml.*, kā arī ar nozīmi *iznīcināt* (kopā ar adverbu *laukā* — sk. ME). Trīspersoniski lieto arī verbu *pieputināt* (ar nozīmi: *putinot piepildīt ar putekļiem*), bet reti, galvenokārt sarunu valodā. Verbu *aizputināt* parasti lieto tikai snigšanas procesa apzīmēšanai.

Dabā notiekoša procesa apzīmēšanai verbu *putināt* bieži lieto

intransitīvi, tomēr iespējams arī transitīvs lietojums;²⁷ it sevišķi tas sakāms par verbiem *aizputināt* un *pieputināt* (sk. tālāk!).

Verbs *putināt*

ME III 441: 1) *sniedzīņš sniga, putināja. kad briesmīgi salst un putenē*; 2), 3) un 4) trīs pers.

Verbu *putināt* snigšanas nozīmē (*snigt vējainā laikā*; sin. *putenot*) lieto vienpersoniski un parasti intransitīvi, bieži bezpersonas teikumos: *Sniga sniegi, putināja, Aizmigloja skatu*. Fr. Rokpelnis, *Auž māsa zvaigzni karogā, 1950, 15. Viņpus meža velk .. vējš. Sāk putināt taisni acis*. AU 2, 301.

Tomēr dažkārt verbu *putināt* lieto arī transitīvi: *Mārtiņš guļ kūtsaugšā. .. Kad rudenos sniegu sāk putināt pa lūkas šķirbām, viņš pārvietojas uz istabu*. AU 1, 9. Verba *putināt* transitīvais lietojums izskaidrojams ar verba semantiku. *Putināt* nozīmē ne vien pašu snigšanas procesu, bet gan snigšanu, saistītu ar vēja brāzmām; vējš ir tas, kas sniegu dzen pa gaisu, putina. Verba *putināt* semantiskais divdaļīgums aplūkojamā nozīmē ir iemesls verba intransitīvā un arī transitīvā lietojama iespējām. Tāpat kā *putināt*, lieto arī priedēkļa verbus *aizputināt* un *pieputināt*. Priedēkļi *aiz-* un *pie-* (ar lokālu nozīmi) vēl vairāk pastiprina transitīvā lietojuma iespējas (piemēram, *vējš aizputina, pieputina ceļus*). Verbi *aizputināt* un *pieputināt* ir transitīvi.

Verbs *a zputināt*

ME I 45: (vienpers.) 1) *smiltis, sniegu*; 2) *durvis bijušas aizputinātas līdz augšai ar sniegu. ceļi bij aizputināti*.

Verbu *aizputināt* ar nozīmi: *putinot piepildīt vai pārklāt ar sniegu* lieto parasti ciešamās kārtas divdabja formā, visbiežāk, runājot par ceļu: *Upmaļu māju ceļš ir gluži aizputināts, un pa irdeno sniegu iešana grūta*. Karogs, 1954, Nr. 3, 25 (R. Sēlis). *Dzelzceļa s l i e d e s ir viegli aizputinātas* .. AU 2, 108.

Verbs *pieputināt*

ME III 281: 1) *vollstäuben*; 2) *nēsāt balti pieputinātus matus*; 3) *pieputināts ceļš*.

Verba nozīme: *putinot piepildīt vai viscauri pārklāt ar sniegu*. Piemēram: — *Aku vajaga izrakt kalnā .. Pumpi ielikt un vāku virsū, lai nepieputina un neaizsalst*. AU 4, 505.

Tātad snigšanas procesa nozīmē (piemēram: *šodien visu dienu putina*), pa lielākai daļai bezpersonas teikumos, verbs *putināt* ir

²⁷ J. Kārklīņš runā vienīgi par verba *putināt* intransīvu lietojumu, sakot, ka *putināt* intransīvē lietojumā ir vienpersonas, kā vienpersonas verbs tas «tiek attiecināts gandrīz vienīgi uz attiecīgu atmosfēriski meteoroloģisku parādību». Skat. J. Kārklīņš. Galvenie vienkopas teikumu tipi mūsdienu latviešu literārajā valodā. 427. lpp.

intransitīvs, bet, ja ir runa par vēja darbību snigšanas laikā, verbs *putināt* un priedēkļa verbi *aizputināt*, *pieputināt* ir transitīvi un kauzatīvi.

Verbs *sijāties*

Mūsdienu latviešu literārajā valodā sastopams arī intransitīvs vienpersonas verbs *sijāties*, ko lieto meteoroloģisku dabas procesu — lišanas un snigšanas — nozīmē.

ME III 836 *sijāties* ir vienpersonas verbs, bet tam nav lišanas un snigšanas procesa nozīmes: 1) *pār viņu mirdzēdama sijājas mēnesnīca*; 2) *kad uodi sijājas pavasaruos* . .

Verba nozīme: *lit sikiem pilieniņiem, snigt sīkām pārslīnām, kā caur sietiņu*. Verbs *sijāties* parasti lietots kopā ar substantīva nominatīvu *lietus*, *sniegs*, bet ar nozīmi *krist lejup* — kopā ar vārdiem *lietus lāses*, *sniegpārslas*. Verbu *sijāties* parasti lieto divkopu teikumos (un arī divdabja teicienos): . . *viņš viņu galvām skrej vēja triektie rudens mākoņi un sijājas rudens lietus lāses* . . Liesma, 1959, Nr. 9, 22 (A. Priedītis). . . *irnieki bija klāt. Vēlā vēlā rudenī, jau pirmajām sniegpārslām gaisā sijājoties, piebrauca lieli rati ar mantām*. D. Zigmonte, Bērni un koki aug pret sauli, 1959, 8.

V. Leduskārtas veidošanos apzīmē vienpersonas verbi *aizledot*, *apledot*, *noledot*, *aizsaldot*, *apsaldot*, *uzsaldot*, *vižņot*. Visus minētos verbus (izņemot *vižņot*) mūsdienu latviešu valodā lieto galvenokārt darāmās kārtas tagadnes un pagātnes divdabju formās saliktajos laikos vai saskaņotā apzīmētāja funkcijā. Visi aplūkojamās grupas verbi parasti tiek lietoti kopā ar substantīviem — to konkrēto priekšmetu nosaukumiem, kuri pārklājas ar ledu. Bezpersonas teikumos lieto tikai dažus minētos verbus: *uzsaldot* (galvenokārt auksta laika nozīmē) un *vižņot*.

Verbs *aizledot*

ME un EH nav.

Verba nozīme: *viscauri aizklāties ar ledu*. Visbiežāk verbu *aizledot* lieto kopā ar substantīvu *logs*: . . *lodziņš pavisam aizledots*. AU 4, 496.

Verbs *apledot*

ME I 100: *lapas sāka aplēduot*.

Verba nozīme: *apklāties ar ledu*. Verbu *apledot* lieto kopā ar konkrētas nozīmes substantīviem (tādu priekšmetu nosaukumiem, kuri var apklāties ar ledu kārtu): *Akmeņi . . bij apledojuši glumi* . . AU 4, 373. . . (bērni) *slidinās no apledojušā kalna*. Zvaigzne, 1953, Nr. 2, 8 (S. Lazda). *Uz apledojuša ceļa slid*. AU 2, 69.

Verbs *noledot*

ME II 809: *viss ceļš nuolēduojis. ceļš nuolēduojis vienā lēdū.*

Verba nozīme: *apklāties, pārklāties ar ledus kārtu; sīn. apledot.* Verbu *noledot* lieto kopā ar tādu pašu nozīmju substantīviem kā verbu *apledot*: *.. redzamas mājas. .. noledojusi t a k a uz tērci pēc ūdens.* I. Indrāne, Dzirkstis, 1959, 236. *Akai v i n d a noledojuse. ..* AU 2, 67.

Verbs *aizsalt*

ME I 48: *upes, durvois, luogi aizsaluši. aizsala jūriņa līdz dibenam. (p ā r n.) vai tev mute aizsalusi.*

1. Verbu *aizsalt* lieto ar nozīmi: *aizklāties, pārklāties ar ledu* (kopā ar ūdenskrātuvju un šķidrumu nosaukumiem). Piemēram, *Rudenī, kad aizsala ezer s, lieli puikas .. paņēma slidas un gāja slidot.* A. Austrīņš, Puiškans, 1959, 117. *Viņi nogriežas no lielceļa lejā. Pāriet šauro lauka strēmeli un aizsalušo u p ī t i.* AU 2, 231.

Verbu *aizsalt* var lietot arī verbālā vienkopas teikumā, ja substantīva nominatīvs ir kontekstā: — *Aku vajag izrakt kalnā .. Pumpi ielikt un vāku virsū, lai nepieputina un neaizsalst.* AU 4, 505.

2. Verbu *aizsalt* lieto, runājot par logu stiklu pārklāšanos ar ledu, sarmu: *Log i aizsaluši un ar sniegu aizpūsti.* Ž. Grīva, *Vai tu esi cilvēks?* 1958, 8. *Lodziņš tiešām spidēja tikai kādu puspēdu virs .. kupenas, p a t s aizsalis gluži balts.* AU 4, 442.

Verbs *apsalt*

ME I 117: 1) *rāceņi apsaluši. ceļš apsalis. (p ā r n.) lai apsala ļaužu mēles, ap manim runājuot. Ilzei sirds tā kā apsala;* 2) *šuoņakt visas puķes apsalušas.*

1. *No virsas apklāties ar ledu: Lietus bija sniegu samērcējis, un tagad t a s apsala ar nepatīkamu gāli ..* K. Grigulis, *Civulītes istās mājas*, 1958, 89. *A k m e ņ i apsaluši, stāvumā viegli var pakrist. Akmeņi tiešām bij apledojuši glumi ..* AU 4, 373.

2. *Daļēji bojāties salā, aukstumā* (sk. ME I 117: *rāceņi apsaluši*).

3. *Lielā vairumā iet bojā sala, aukstuma dēļ* (sk. ME I 117: *šuoņakt visas puķes apsalušas*).

4. p ā r n. Verbu *apsalt* lieto arī psihofiziska stāvokļa nozīmē, parasti kopā ar substantīvu *sirds* un personiskas piederības datīvu: *Ari Jānim s i r d s apsala kā ar biezu ledus kārtu. Laikam taču tēvs nebūs vairs dzīvs.* A. Sakse, *Lidojums uz mēnesi*, 1958, 31.—32.

Verbs *uzsalt*

ME IV 375: *zeme jau bijusi drusku uzsalusi. dubļi uzsalst. diķis uzsalis (= diķim uzsalusi plāna kārtā ledus). šuorit drusku uzsalis. bija skaidrs, drusku uzsalis rits.*

1. *No virspuses pārklāties ar plānu ledus kārtiņu.* Verbu lieto kopā ar substantīviem *zeme, ceļš* u. tml., kā arī ūdenskrātuvju nosaukumiem: *Zeme jau bija uzsalusi un rītos koki sarmā balti* . . P. Rozītis, Valmieras puikas, 1957, 109. *Ceļš uzsalis, virs sausām peļķēm lūza plāns lediņš.* AU 4, 487. *Viņš [jūrnieks] esot arī rudeni, kad ezers jau uzsalis, aizgājis, uzlauzis ledu un izpeldējies.* A. Austrīņš, Puiškans, 1959, 271.

2. *Būt aukstam (par laiku); sāk salt.* Verbu *uzsald* aukstuma (un arī zemes apledošanas, sasalšanas) nozīmē lieto parasti bezpersonas teikumu konstrukcijās: *Uz rīta pusi bija krietni uzsalis* . . K. Štrāls, Karš, 1957, 363. *Uzsala, art vairs nevarēja* . . AU 4, 485.

Verbs *vižņot*

ME IV 633: *ūdens sāk vižņuot.*

Verba *vižņot* nozīme: *ūdenim ūdenskrātuvju aizsalšanas sākumā pārklāties ar sīkām ledus adatiņām, kuras vēl nav izveidojušas ledus kārtu; pārklāties ar vižņiem.* Verbu *vižņot* lieto gan kopā ar substantīvu *ūdens, ledus* vai ar ūdenskrātuvju nosaukumiem, gan arī bezpersonas teikumu konstrukcijas: *Ūdens līmenis vižņoja un utri pārklājās ar biezu sniega putru.* V. Lācis, Noveles un stāsti, 1946, 328. *Šini malā ledus aiz abiem dzelzs tiltiem bij sablīvējies un stāvēja, bet pilsētas pusē vižņoja un šāvās uz leju.* Ē. Birznieks-Upītis, Kopoti raksti IV, 1949, 356.

Leduskārtas veidošanos apzīmē arī intransitīvie verbi *salt, nosalt, pārsalt, un sasalt* vienpersoniskā lietojumā. Minētos verbus fiziska stāvokļa (aukstuma sajūtas, salšanas) nozīmē iespējams lietot arī 1. un 2. personas formā: *es salstu, tu salsti, tu esi nosalis, es pārsalu, mēs sasalām ragā* u. tml. Vienpersoniskā lietojumā šie verbi apzīmē leduskārtas veidošanos un teikumā bieži funkcionē divdabja formā.

Verbs *salt*

ME III 676: 1) (trīspers. un vienpers.) *salst, ka plīst, salst, ka zaķim acis sprāgst ārā, salst, ka skaidas nuo zemes lēc* . .

Verba vienpersoniskās nozīmes:

1. *Būt aukstam (par laiku).* *Snieg un salst. Taka līdz akai nolieta ar ūdeni un pārvērtusies slīdu ceļā.* A. Kurcijs, Cūkgans, 1956, 271.

2. *Aukstumā pārklāties ar ledu; s i n. aizsalt.* Šajā nozīmē verbs *salt* parasti tiek lietots kopā ar šķidrumu vai ūdenskrātuvju nosaukumiem: *Nakti saceļas liels aukstums, ūdens āliņģi sāk salt, un vilkam aste iesalst.* Latviešu tautas pasakas, 1956, 42. Šajā nozīmē pie verba *salt* ļoti bieži ir adverbs *ciet*, kas (līdzīgi priedēklim *aiz-*) perfektiivē verba nozīmi: . . *rudeni iepērk par puscenu pēdējo draņķi [malku], ko izzvejo no ūdens, kad ka nāls sāk salt ciet.* AU 5, 701.

Verbs *nosalt*

ME II 843: 1), 2) trīspers.; 3) *nuosaluse tā laipiņa*.

Verba vienpersoniskā nozīme: *aukstumā pārklāties ar ledu*; s. in. *apsalt*. Verbu *nosalt* lieto kopā ar to priekšmetu nosaukumiem, kuri pārklājas ar ledus kārtu: *Stāvā pie kalnīte ūdens nolieta, nosalusi ar kupri* . . AU 4, 500. *Kalnīņš aiz smēdes ir nosalis, aciņa aplēdojusi ar valni* . . AU 4, 504.

Verbs *pārsalt*

ME III 173: 1) *plāva, upe pārsaluse ar ledu. Juodupe pārsals, tad varēs ar slidām skriet. pirmais sniegs vēl pārsala*. (pār n.) *viņa dvēsele pārsaluse ar saltu spitību*; 2) *pārsala jūriņa līdz dibenam*; 3) trīspers.

Verba vienpersoniskās nozīmes:

1. *Salā, aukstumā salstot ciet, pārklāties ar ledus kārtu*; s. in. *aizsalt* (par ūdeni, ūdenskrātuvēm): . . *ūdens pārsala ar ledu*. K. Fimbers, Pelēkā zeme, 1956, 257. *Ari vājākās ziemās dūksnāji tikai viegli pārsalst* . . AU 2, 278.

2. *No virspuses pārklāties ar ledus kārtu (par dažādiem priekšmetiem, augsni u. tml.): Pakalni gandrīz kaili, ar cietu ledus plēkni pārsaluši* . . Ž. Grīva, Vai tu esi cilvēks, 1958, 5.

Verbs *sasalt*

ME III 726: (trīspers. un vienpers.) *sasala* (Var.: *aizsala*) *jūriņa līdz dibenam. sasaluši dūņu purvi, sasaluši ezeriņi*.

Verbu *sasalt*, runājot par šķidrumiem, ūdenskrātuvēm un ar šķidrumu (parasti ūdeni) piesātinātiem priekšmetiem, lieto ar nozīmi *šķidrumam viscauri pārvērsties ledū*. *Lielas asaras tek no acīm vaigiem pāri, nokrit uz svārkjiem un sasalst tur*. AU 2, 344. *Zeme jau bija sasalusi un dunēja, bet sniegs vēl nebija uzsnidzis*. E. Birznieks-Upītis, Kopoti raksti IV, 1949, 335. Dažkārt verbu *sasalt* lieto arī bezpersonas teikumu konstrukcijās: *Robežnieks zin taisnāku ceļu uz Dzilnas krogu. Sasalis, un sniega nekāda nav. Pa visām plāvām un tērcēm var braukt*. AU 2, 74.

VI. Ar negaisu saistītas atmosfēriskas dabas parādības apzīmē intransitīvi vienpersonas verbi *ducināt, zibeņot, zibsnīt, zibšpot*. Visi minētie verbi parasti tiek lietoti divkopu teikumos. Teikuma priekšmetu pievienošanas iespējas no substantīvu semantikas viedokļa stipri ierobežotas (visbiežāk vārdi *pērkons* un *zibens*). Aplūkojamos verbus lieto arī bezpersonas teikumos, parasti kopā ar apstākļa vārdiem vai substantīva lokatīvu vietas apstākļa nozīmē (*tālumā, pamalē* u. tml.).

Verbs *ducināt*

ME I 510: 1) *pērkuonis par [tā] mūsu galvām dārdēja un ducināja*.

ārā ducina un list lietus; 2) (pārn., trīspers.) mātes brāģi tautiņās kā pērkuons ducināja.

Verbu *ducināt* mūsdienu latviešu literārāja valodā lieto galvenokārt negaisa parādību (dobja trokšņa, dunoņas) apzīmēšanai, parasti kopā ar substantīvu *pērkuons* vai arī bez tā, bezpersonas teikumu konstrukcijas, kopā ar vietas lokatīvu *pamalē, tālumā* u. tml.: *Zibeņu šoitras krustiem šaudījās pār galvu, pērkuons ducināja it kā mierinādams.* Sudrabu Edžus. Izlase, 1952, 189. *.. debess tur gluži melna, .. tālumā ducināja.* At. 3, 258.

Verbs *zibeņot*

ME IV 716: 1) *pērkuonis zibeņojis. saules stari sāka lēkāt un zibeņot;* 2) (pārn., trīspers.) *kuo nu zibeņuo? kad dari, tad dari palēnām!*

1. Verbs *zibeņot* apzīmē zibeņa uzliesmojumus negaisa laikā: *Ārā briest negaiss. Kaut kur jau zibeņo.* Ž. Grīva, Dzīvības ceļš, 1958, 12. Parasti verbu šajā nozīmē lieto bezpersonas teikumus, bet iespējams arī lietojums kopā ar substantīva nominatīvu (sk. ME IV 716: *pērkuonis zibeņojis*).

2. Verbu *zibeņot* lieto arī ar nozīmi: *pēkšņi, uz īsu brīdi un ļoti spilgti, līdzīgi zibenim uzliesmot.* Piemēram: *.. saules stari sāka lēkāt un zibeņot tādā ātrumā, ka vai galva reiba, viņos skatoties.* Valdis, Staburaga bērni, 1955, 293.

Verbs *zibsūt*

ME IV 717/718: *zibeņi zibsūt vienā laidā. padebešuos vienmēr juo vairāk zibsūt;* 2) *zibsūt zvaigznes aiz Daugavas.* (pārn.) *viņam acis zibsūt nuo dūsmām;* 3), 5) (pārn., trīspers.) *kuo tu asti zibsūt? zibsūt nu pruom!*

Verba *zibsūt* nozīme: *žilbinoši spilgti un īslaicīgi, bet atkārtoti uzliesmot; sīn. zibeņot.* Verbu *zibsūt* bieži lieto, lai apzīmētu negaisa vai citas ar atmosfēras uzliesmojumiem saistītas parādības. Parasti verbs *zibsūt* teikuma biedrojas ar substantīva nominatīvu *zibens* (sk. ME), *kāvi, rūsa*: *Miglu izkļiedējis vējš, debesis nomākušās, kaut kur tālu pie apvāršņa zibsūt rūsa.* Bērība, 1946, Nr. 1, 15 (V. Klivers). — *Pār eglēm mēness rāpjas jau, Un kaut kur zibsūt kāvi.* B. Saulītis, Cīruļu putenis, 1956, 36. Verbu *zibsūt* lieto arī bezpersonas teikumus kopā ar vietas lokatīvu (*pamalē, padebešos* u. tml. — skat. ME).

Verbs *zibšņot*

ME IV 718: *zibšņuoja saulītes stari.*

Verbs *zibšņot* ir sinonīms vortim *zibsūt* kā nozīmes, tā lietojuma ziņā: *.. uznāca lietus. Tas bija viens no tiem agrās vasaras pērkuona negaisiem, kas .. dažkārt nobēr krusu .. un ducinot, zibšņojot, dūrdot aizveļas tālumā.* V. Eglons, Ceļš pa dzīvi, 1956,

168. . . lāgu lāgiem nodārdēja pērkonis. **Zibšņoja** aroien biežāk. AU 3, 364.—365.

VII. Meteoroloģisku karstumu (karstu laiku) apzīme verbi *cepināt, dedzināt, karsēt, kveldēt, sutināt, svilināt, tveicēt* vienpersoniskā lietojumā. Visi minētie verbi ir kauzlatīvi (atvasināti ar piedēkļiem *-ē-* un *-inā-*) un lietojami arī visu triju personu formas. Trīspersoniski tos lieto galvenokārt ēdienu gatavošanas (*cepināt, karsēt, sutināt, tveicēt*) un dedzināšanas (*dedzināt, kveldēt, svilināt*) nozīmē. Trīspersoniskā lietojumā visi minētie verbi ir transitīvi.

Transitīvi verbi vienpersoniskā lietojumā zaudē savu transitivitāti, un vienlaicīgi ar to pavājinās arī šo verbu kauzlativitāte. Piemēram, teikumā: *es dedzinu skalu* verbs *dedzināt* ir transitīvs un kauzlatīvs, bet teikumā: *Šorit jau no paša rīta dedzina* tas pats verbs lietots citā nozīmē, intransitīvi, un ir daļēji zaudējis arī savu kauzlativitāti (iegūstot nozīmi: *ir ļoti karsts*).

Laika apstākļu (karstuma) nozīmē visi aplūkojamās grupas verbi teikumā biedrojas ar substantīva nominatīvu *saule* un veido it kā zinamu pārejas pakāpi no trīspersoniskā un reize ar to transitīvā lietojuma uz vienpersonisko un intransitīvo lietojumu, kurš sevišķi spilgti izpaužas bezpersonas teikumos. Kopā ar substantīvu *saule* aplūkojamās grupas verbi karstuma nozīmē vairak gan lietoti intransitīvi, tomēr iespējams arī transitīvs lietojums.

Intransitīva lietojuma piemēri: **Cepina saule, pie debesīm nav ne mākonīša.** Ā. Talcis, Oras stepē, 1956, 24. **Saule karsē aroien vairāk un vairāk. Gaišs spiedīgs, un pat paēnā tāda svelme kā ceplī.** Karogs, 1954, Nr. 4, 18 (R. Sēlis). . . **saule jau kveldēja skaudri.** AU 4, 110. **Saule taisni svilināja pret mājas dzelteno . . sienu . .** AU 4, 457. **Rīta saule jau labi tveicēja, bet no upes cēlās tikama vēsma.** Zvaigzne, 1952, Nr. 11, 13 (A. Griulis).

Transitīvā lietojuma piemēri: **Saule cepina ceļotāju skaustus un muguras, laivām lēni slidot pa vizmaino straumi.** J. Vanags, Stāsti par Daugavu, 1948, 31. . . **saules stari kveldē smiltīs . .** Liesma, 1958, Nr. 8, 10 (D. Zigmonte).

Arī kopā ar norādāmo pronomenu *viņš* aplūkojamās grupas verbus karsta laika, karstuma nozīmē iespējams lietot intransitīvi, piemēram: **Uznāk, uznāk lietus, un karsē atkal.** — **Lai viņš karsē . .** AU 3, 395.

Bezpersonas teikumos aplūkojamās grupas verbus lieto vienīgi intransitīvi, un tajos tie parasti biedrojas ar adverbjiem vai substantīva locījuma formām apstākļu funkcijā, piemēram: **Visu**

dienu cepina kā peklē... AU 3, 416. .. tagad jau diendienā karsē kā traks. AU 3, 395. Karsts. Tveicē pat kuplo krūmu pa ēnā. R. Sēlis, Burši un zelli, 1941, 105.

Verbs cepināt

ME I 373: 1) trīspers. 2) *nuo debesim saule kā cepināt cep. saule tevi cepina kā reņģi.*

Vienpersoniskā lietojumā verbs *cepināt* ir gan intransitīvs, gan arī transitīvs.

1. i n t r a n s. Dabas parādības — saules karsēšanas — nozīmē verbu lieto trešās personas formā. Parasti verbs *cepināt* vienpersoniskā lietojumā biedrojas ar substantīvu *saule* un tiek lietots intransitīvi ar nozīmi *tveicēt, karsēt*, piemēram: *.. pret pusdienu saule sāka krietni cepināt.. E. Birznieks-Upītis, Kopoti raksti III, 1948, 91. Cepina saule, pie debesim nav ne mākonīša. A. Talcis, Oras stepē, 1956, 24. .. Krastu laukos pret jauno mežu saule cepināja vairāk nekā citreiz Brīviņu kalnā. AU 4, 658. Verbu *cepināt* dabas parādības nozīmē intransitīvi lieto arī verbālos vienkopas teikumos: *Šodien saule karsēja spīvi un aizdomīgi. Saurajā spraugā starp Mietānu kalnu un .. Kumeļkalnu taisni cepināja. AU 4, 14. — Vējš to miglu aiztrieks, pa dienu Spilvā cepinās kā uz pannas. AU 4, 92. Visu dienu cepina kā peklē... AU 3, 416.**

2. t r a n s. Tomēr saistījumā ar substantīvu *saule* verbs *cepināt* lietojams arī transitīvi. ME verbs *cepināt* raksturots kā transitīvs un dots piemērs: *saule tevi cepina kā reņģi*. Transitīvā lietojumā verba *cepināt* nozīme tuvāka trīspersoniskajai: *karsēt, sildīt*. Piemēram: *Saule cepina ceļotāju skautus un muguras, lai vām lēni slidot pa .. straumi. J. Vanags, Stāsti par Daugavu, 1948, 31. Jūlijā vasaras saule viskarstāk cepina ielas, liedama savu svelmi pāri mūru namiem. K. Fimbers, Pelēkā zeme, 1956, 344.*

Verbs dedzināt

ME I 450: 1) trīspers.; 2) *saule spiež un dedzina. (pārn.) vērmeles mani dedzina.*

1. Verbs *dedzināt* dabas parādības (svelmīgas karsēšanas) nozīmē parasti tiek lietots intransitīvi kopā ar substantīvu *saule*: *Visu nedēļu saule dedzināja kā uzsūtīta. AU 4, 112.*

2. p ā r n. Verbu *dedzināt* vienpersoniski lieto arī fiziska stāvokļa nozīmē, runājot par sāpīgu, dedzinošu sajūtu: *Uz sauļas (zāles), un tad tikai rivē, kamēr sāk sūrstēt, kamēr dedzināt sāk. Citreiz āda noiet, bet tas nav nekas. AU 4, 193. (ME verbs šādā nozīmē dots transitīvā lietojumā: *vērmeles mani dedzina*, bet parastāks ir intransitīvais lietojums.)*

Verbs *karsēt*

ME II 163: 1) (trīspers. un vienpers.) *saule silda zemi tveicēdama un pārlietu karsēdama*; 2) trīspers.

Vienpersoniskā lietojumā un parasti kopā ar substantīvu *saule* verbs *karsēt* tiek lietots dabas parādības — karstuma — apzīmēšanai un parasti ir intransitīvs.

1. intrans. Saistījumā ar substantīvu *saule* verbs *karsēt* apzīmē karstumu, svelmi kā dabas parādību un bieži teikumā biedrojas ar apstākli (mēra, laika, retāk vietas): *Saule karsē arvien vairāk un vairāk. Gaiss spiedīgs, un pat paēnā tāda svelme kā cepli.* Karogs, 1954, Nr. 4, 18 (R. Sēlis). *Saule .. karsēja kā siena laikā ..* J. Laganovskis, Kad vēji šalc, 1956, 81. *Zemes pētnieki stāstīja par stepi. Vasarā tur karsē saule līdz četrdesmit grādiem, sausi smalki putekļi lien acīs, mutē, degunā ..* Karogs, 1951, Nr. 3, 236 (Ā. Talcis). *Uznāca dienvidu vēji, lija silti, pa starpām karsēja saule ..* AU 5, 411. Dabas parādības nozīme vēl spilgtāka, ja verbs lietots bezpersonas teikumos. Tas pats sakāms arī tādos gadījumos, kad substantīva nominatīvu *saule* aizstāj norādāmais pronomens *viņš*: *..tagad jau diendienā karsē kā traks. Uznāk, uznāk lietus, un karsē atkal. — Lai viņš karsē ..* AU 3, 395.

2. trans. Transitīvajā lietojumā verbs *karsēt* apzīmē galvenokārt atsevišķu priekšmetu karsēšanu, sildīšanu. Arī saistījumā ar substantīvu *vējš* verbs *karsēt* ir transitīvs un apzīmē atsevišķu priekšmetu karsēšanu: *..šādā laikā .. vējiņš vaigus smuki karsē.* AU 2, 25.

Verbs *kveldēt*

ME II 352: 1), 2) trīspers.; 3) *debesis kveld. liekas, kvelduošuo dēbēsu zids klātuos austrumuos.* (pār n.) *man ruoka vēl tagad kvelduo, kur nātres iedzēla.*

Verbs *kveldēt* lietojams visās trijās personās, ME dots ar nozīmi: *plaucēt, karsēt.*

1. Karsta laika, karstuma nozīmē verbu *kveldēt* lieto kopā ar substantīvu *saule*, arī *svelme* kā intransitīvi, tā arī transitīvi. 1) intrans. Parasti *kveldēt* intransitīvā lietojumā biedrojas ar adverbu mēra apstākļa funkcijā: *..saule jau kveldēja skaudri.* AU 4, 110. *Debess atkal atskaidrojusies, saule jau kveldēja manāmi.* AU 3, 24. 2) trans. *..saules stari kveldē smiltis ..* Liesma, 1958, Nr. 8, 10 (D. Zigmonte). *Veselām nedēļām neciešama svelme kveldēja zemi.* Cīņa, 1961, Nr. 111, 3. Verba vienpersoniskā nozīme ir spilgtāka, ja verbs teikumā lietots intransitīvi.

2. p ā r n. Verbu *kveldēt* lieto arī psihofiziska stāvokļa nozīmē (šādā lietojumā verbs ir transitīvs) kopā ar ķermeņa daļas vai orgāna nosaukumu akuzatīvā un psihiskās vai fiziskās sajūtas cēloņa nosaukumu nominatīvā: *Vasarā tur karsē saule . . . bet rīkli kveldē nepārtrauktas slāpes*. Karogs, 1951, Nr. 3, 236 (A. Tallis). *Vārd s kā laipna uguns kveldē viņu sirdis*. A. Čaks, Zem cēlās zvaigznes, 1948, 300. *It kā savāds karstums pēkšņi kveldē vaiģus*. Literatūra un Māksla, 1958, Nr. 13, 3.

Verbs *sutināt*

ME III 1127: tikai trīspers. EH II 605: *..nebūtu sutinājis (-bijis tik karsts laiks), līnī būtu atdzīvājušies*.

Verbs *sutināt* vienpersoniskā lietojumā apzīmē tveicīgu karstumu, parasti karstumu pirms negaisa. Verbs *sutināt* vienpersoniskā nozīmē ir pilnīgi atšķirīgs no lietojuma visās trijās personās. Tas izskaidrojams ar verba pamatnozīmes specifiku. Nesaka: *saule sutina zemi* u. tml., t. i., dabas parādību apzīmēšanai parasti verbu nelieto transitīvi. Ar savu intransitīvo lietojumu verbs *sutināt* atšķiras no verbiem *cepināt*, *dedzināt*, *karsēt*, *kveldēt*. Parasti verbu *sutināt* meteoroloģiska karstuma nozīmē lieto bezpersonas teikumu konstrukcijās: *Ceļu neskāra ne tā vismazākā vesma, .. sutināja skaidri kā uz lietu*. AU 3, 63. *.. laikam jau sutinās līdz pašam vakaram. Uz nakti lietus kā liķts*. AU 3, 400. **Sutina** . . . *Liekas — jau pusdienas laiks? . . . Saule . . . tā cepina . . .* Zvaigzne, 1955, Nr. 16, 20. Teikumā pie verba *sutināt* parasti ir apstākļi (veida, mēra, laika u. tml.).

Tomēr *sutināt* lieto arī kopā ar substantīvu *saule*: *Saule sutināja kā uz lietu* . . . A. Sakse, Darba cilts, 1948, 186.

Verbs *svilināt*

ME III 1158: 1) (trīspers. un vienpers.) *saule dedzināja, svilināja, karstums svilina, viņš . . . zemi svilina dienasvidus bulā*. (p ā r n.) *seju svilina ziemelis*.

Verbs *svilināt* vienpersoniskā lietojumā apzīmē ļoti stipru karstumu un ir sinonīms iepriekš aplūkotajiem verbiem *dedzināt*, *karsēt*, *kveldēt*. Parasti šajā nozīmē verbu *svilināt* lieto intransitīvi kopā ar substantīvu *saule* (kaut gan iespējams arī transitīvs lietojums — sk. ME: *viņš . . . zemi svilina dienasvidus bulā*): *Saule taisni svilināja pret mājas dzelteni, sveķiem nolāsojušo sienu* . . . AU 4, 457. — *Es ecēju . . . mežmalā. Saule svilināja, mežs aizturēja vēju, mans kreklis lipa pie muguras* . . . I. Lēmanis, Cietās rokas, 1950, 64. *Pusdienas laikā darbu pārtrauca. Saule svilināja nepanesami*. V. Lācis, Novēles un stāsti, 1946, 19.

Verbu *svilināt* liela karstuma nozīmē dažkārt lieto arī bezpersonas teikumos: *Izkarinātā krāsni, droši vien, vēsāks nekā tagad*

pie mums. Un tā svilina diendienā jau divas nedēļas... Karogs, 1954, Nr. 12, 70 (M. Kroma).

Verbs *tveicēt*

ME IV 290: 1) (vienpers.) *vasaras saule pusdienā dedzina un tveicē. pusdienu tveicē...* (pārņ.) *asaras... tveicēi tveicē viņas... seju.* 2) = tvaicēt. ME IV 287 **tvaicēt**: trīspers.

Vienpersoniskā lietojumā verbs *tveicēt* apzīmē ļoti lielu, spiedīgu karstumu, parasti karstumu pirms negaisa. *Tveicēt* vienpersoniska lietojumā parasti ir intransitīvs un tiek lietots kopā ar substantīvu *saule* vai arī bezpersonas teikumos; tajos dabas parādības (karstā laika) nozīme izpaužas spilgtāk. Parasti pie *tveicēt* teikumā ir apstākļi (mēra, veida, laika u. tml.): *Saule tveicēja arvien spēcīgāk, un mašīnā kļuva nepanesami karsts.* Karogs, 1952, Nr. 4, 314 (Ž. Grīva). *Rīta saule jau labi tveicēja, bet no upes cēlās tikama vēsma.* Zvaigzne, 1952, Nr. 11, 13 (A. Grigulis). *Un visu dienu tveicē, kā uz pastardienu.* AU 3, 416. *Karsts. Tveicē pat kuplo krūmu paenā.* R. Sēlis, Burši un zeļļi, 1941, 105.

Visi šajā rakstā aplūkoti vienpersonas verbi, kas apzīmē dabas parādības (izņemot verbu *aizliedēt*), ir intransitīvi. Transitīvā verba *aizliedēt* lietojumu tikai trešās personas formā resp. vienpersoniskumu nosaka šā verba leksiski semantiskā nozīme. Vairums aplūkoto vienpersonas verbu, kas apzīmē astronomiskas un meteoroloģiskas dabas parādības, ir viennozīmīgi.

Verbs vienpersonisku lietojumu iegūst tikai zināmos apstākļos, kontekstā, kopā ar noteiktas nozīmes substantīviem (bieži vienu noteiktu substantīvu). Verbs vienpersoniskā lietojumā iegūto pārnesto nozīmi saglabā kā patstāvīga leksiska vienība un lietojams arī ārpus saistījuma ar noteiktas nozīmes substantīvu (piemēram, *saule dedzina* un *šodien dedzina jau no paša rīta*). Bezpersonas konstrukcijās verba vienpersoniskā nozīme ir spilgtāka. Vienpersoniskā lietojumā verbu nozīmes ir kontekstuāli saistītas un nosacītas. Verbus vienpersoniskā lietojumā bieži sastop bezpersonas teikumos.

Verba vienpersoniskums dažkārt atkarīgs arī no verba priedēkļa nozīmes; priedēklis vienpersonas verbam var piešķirt trīspersonisku nozīmi, piemēram, *snigt* ir vienpersonas verbs, bet *ap-snigt* var tikt lietots visās trijās personās.

Verbu leksiskā nozīme un lietojums noteiktā semantisko attiecsmju sfērā kopā ar noteiktas nozīmes substantīviem ir faktori, kas nosaka verba vienpersoniskumu un vienpersoniskā lietojuma veidošanos.

SATSINĀJUMI

- ME I—IV — K. Mūlenbachs. Latviešu valodas vārdnīca. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. I sēj. Rīgā, 1923.—1925.; II sēj. Rīgā, 1925.—1927.; III sēj. Rīgā, 1927.—1929.; IV sēj. Rīgā, 1929.—1932.
- EH I—II — J. Endzelīns un E. Hauzenberga. Papildinājumi un labojumi K. Mūlenbacha Latviešu valodas vārdnīcai. I sēj. Rīgā, 1934.—1938.; II sēj. Rīgā, 1946.
- AS 1 — A. Sakse. Pret kalnu. Rīgā, 1955.
- AS 2 — A. Sakse. Dzirksteles nakti. Rīgā, 1951.
- AU 1 — A. Upīts. Jauni avoti. Rīgā, 1909.
- AU 2 — A. Upīts. Ziemeļa vējš. Rīgā, 1921.
- AU 3 — A. Upīts. Pirmā nakts. Rīgā, 1937.
- AU 4 — A. Upīts. Zaļā zeme. Rīgā, 1945.
- AU 5 — A. Upīts. Plaša mākoņos. Rīga, 1951.

И. А. ФРЕЙМАНЕ

ОДНОЛИЧНЫЕ ГЛАГОЛЫ, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ ЯВЛЕНИЯ ПРИРОДЫ

Одноличные глаголы (и глаголы одноличного употребления), обозначающие явления природы, — это часть глаголов, употребляемых в форме третьего лица, имеющая своеобразное значение в структуре современного латышского литературного языка. Эти глаголы, которые встречаются уже в древних индоевропейских языках, в лингвистической литературе до настоящего времени известны под названием «безличные глаголы».

Придерживаясь взглядов тех лингвистов, которые считают название «безличный» неудачным для обозначения глагола, имеющего форму третьего лица, мы употребляем термин «одноличный глагол», встречающийся в латышской лингвистической литературе с 1952 г. При этом мы считаем, учитывая главным образом глубоко пустившую корни традицию и частое употребление этих глаголов в безличных предложениях (чему причиной является мнимый беспредметный характер обозначаемого ими действия), что допустимо также употребление старого названия.

Под названием «явление природы» следует понимать некоторые явления природы астрономического и метеорологического характера.

В современном латышском языке все одноличные глаголы, обозначающие явления природы, могут быть употреблены в двусоставных предложениях вместе с именительным падежом существительного. (Следовательно, нынешнее название «безличные глаголы» не оправдало себя даже с синтаксической точки зрения, так как эти глаголы употребляются как в безличных, так и в личных предложениях.)

Одноличные глаголы, обозначающие явления природы, в современном латышском языке употребляются главным образом вместе с именами существительными определенных семантических значений и часто в устойчивых синтаксических конструкциях. Глаголы, которые в одноличном употреблении (т. е. употребляемые в форме 3-го лица) обозначают явления природы, еще устойчивее в своем употреблении с именами существительными определенных семантических групп, чем соответствующие им по значению одноличные глаголы.

Одноличное употребление глагола есть употребление его в другом, переносном значении. В этом значении глагол употребляется только при определенных обстоятельствах: в контексте, вместе с существительными (часто с одним существительным) определенного значения. Одноличное употребление глагола может рассматриваться как некоторая переходная ступень в образовании фразеологически устойчивых соединений слов из свободных словосочетаний. Глагол в одноличном употреблении сохраняет обретенное им переносное значение как самостоятельная лексическая единица и в этом значении употребляется также вне связи с вышеупомянутым существительным определенного семантического значения (напр., *saule dedzina* «солнце припекает» и *šodien dedzina jau no paša rīta* «сегодня припекает уже с самого утра»). Значение одноличности глагола ярче выражено в безличных конструкциях.

Глаголы, обозначающие в одноличном употреблении явления природы, в другом значении обычно являются переходными и употребляются в формах всех трех лиц. В одноличном употреблении намечается превращение переходных глаголов в непереходные.

Большинство упомянутых глаголов имеют потенциальную возможность (в переносных значениях) обозначать физическое или психическое состояние человека, живого существа и употребляются вместе с их названием в дательном падеже.

Иногда одноличность глагола обусловлена глагольным префиксом; префикс дает возможность употребления одноличного

глагола в формах всех трех лиц, напр., *snigt* — одноличный глагол, но *apsnigt* может употребляться в формах всех трех лиц (ср. русск. *морозить* и *обморозить*).

Лексическое значение глаголов и употребление их в определенной среде семантических отношений является решающим фактором одноличности глаголов и возникновения их одноличного употребления.

R. BĒRTULIS

PAR LIETVĀRDU *BRIEDIS* UN *ALNIS* SEMANTISKAJĀM ATTIECĪBĀM LATVIEŠU UN LIETUVIEŠU VALODĀ

Salīdzinot mūsdienu latviešu un lietuviešu valodā ģenētiski atbilstošos vārdus *alnis*: *élnias* (1) un *briedis*: *briedis* (1), redzams, ka nozīmes ziņā šie vārdi abās radniecīgajās valodās atšķiras.

Mūsdienu latviešu valodā ar vārdu *alnis* apzīmē briežu dzimtas pārstāvi *Alces alces*¹ (arī *Cervus alces*), ko krievu valodā tulko ar vārdu *лось* LKV (1963) 42², vācu valodā — *der Elch, der Elen, das Elentier* LVV (1963) 41, sal. ME I 68. Ar vārdu *briedis* savukārt mūsdienu latviešu valodā apzīmē pārnadžu atgremotāju zīdītāju dzīvnieku dzimtas pārstāvjus *Cervidae*³, kā arī šīs dzimtas pārstāvi *Cervus elaphus*, ko krievu valodā tulko ar vārdu *олень* LKV (1963) 121, vācu valodā — *der Hirsch, der Rothirsch* LVV (1963) 138, sal. ME I 337 s. v. (2. noz.).

Mūsdienu lietuviešu valodā latviešu vārdam *alnis* ģenētiski atbilstošais *elnis/élnias* turpretim apzīmē briežu dzimtu *Cervidae*, kā arī šīs dzimtas pārstāvi *Cervus elaphus*, sal. DLKŽ (1954) 176, LKŽ II 816, līdz ar to krievu valodā un vācu valodā tas tiek tulkots tāpat kā latv. *briedis*, sal. Līberis LRKŽ (1962) 141, Šlapoberskis VLKŽ (1963) 491 s. v. *Hirsch*. Bet liet. *briedis* mūsdienu valodā apzīmē briežu dzimtas (*Cervidae*) pārstāvi *Alces alces* (*Cervus alces*), sal. DLKŽ 90, LKŽ I 853 s. v. (1. noz.), un krievu un vācu valodā tiek tulkots tāpat kā latv. *alnis*, sal. Līberis LRKŽ 106 s. v. *briedē*, Šlapoberskis VLKŽ 273 s. v. *Elch*, 274 s. v. *Elen*.

Lai noskaidrotu, kurā no abām valodām aplūkojamie lietvārdi saglabājuši senāko nozīmi un kādēļ šāds nozīmju pārstatījums noticis, jāaplūko tuvāk šo vārdu vēsture gan latviešu, gan lietuviešu valodā, kā arī šo vārdu attiecības ar radniecīgajām valodām.

Līdz 20. gs. vārdu *briedis* turpat vai visās latviešu valodās

¹ Latvijas PSR dzīvnieku noteicējs, II. Mugurkaulnieki. Rīgā, 1956., 267. lpp.

² Skat. saīsinājumus raksta beigās.

³ Turpat, 266. skk. lpp.

vārdnīcās sastopam ar nozīmi 'alces'.⁴ Tā tas ir sākot ar pirmo latviešu valodas vārdnīcu G. Manceļa L (1638) — *Elend (Thier) / alce Breedis*⁵ L 52, sal. P 271, 355, Elgera D (1683) 200, Langija L (1685) 37, Elversa L (1748) 128, Langes L II (1777) 63, Stendera LI (1789) 28, II 205, Kurmina S (1858) 70, Ulmaņa W (1872) 36, Miežiņa V (1894) 36 u. c. vārdnīcās.

Par dzīvnieka *cervus* nosaukumu tā paša perioda vārdnīcās tik noteiktu ziņu nav. G. Mancelis savas vārdnīcas otrajā daļā «Phraseologia Lettica» (1638) gan uzrāda *Hirsch / idem*. P 275, bet tas liecina, ka vārdnīcas sastādītājam atbilstošais latviešu valodas vārds nav bijis zināms, jo iepriekšējā rindā ir *ein Dachs / Ahpscha*, tātad arī *Hirsch* it kā nozīmētu to pašu. Arī G. Elgera m šā dzīvnieka nosaukums laikam nav bijis zināms, jo viņa vārdnīcā ir dots: *Jelēn. Cervus. Stirna* Elgers D 114; neviena citā avotā tāda dzīvnieka *cervus* nosaukuma tulkojuma nav.

Lielākajā daļā vārdnīcu dzīvnieka *cervus* nosaukums tiek tulkots ar vārdiem: **erkšķis, eršķis, ēršķis**⁶, piem., *hirsch, Ehrkschkis, hindin, Ehrkschu Mahte* Elverss L 180, *ehrschķis, Hirsch* Stenders L I 62; sal. *Ulmanis W* 62; *Miežinis V* 60 u. c.; **Vāczemes briedis**, piemēram, *Hirsch, wahzsemmes briedis* Stenders L II 331, sal. *Ulmanis W* 36, *Braže W* 13 u. c.; **irsis, iršis**⁷, piem., *irsis, -scha, auch irschis, der Hirsch* *Ulmanis W* 85. Dažkārt minēti pat visi nosauktie vārdi vienuviet, piem., *Hirsch, .. erschķis, irschis, Wahzsemmes briedis* *Ulmanis* — *Braže W* II (1880) 238.

Latviešu senajos rakstos u. c. vērojama līdzīga aina kā attiecīgā perioda vārdnīcās.

Bībeles latviskajā tulkojumā līdz 19. gs. 80. gadiem dzīvnieka *cervus* apzīmēšanai lietots vārds *er(k)šķis*, ko vēlākajos izdevumos nomaina vārds *briedis*, sal. *D dz gr* 42,2:

B lat. — *Sicut cervus glocitat aspirans ad alveos aquarum..*
 B v. — *Wie der Hirsch shreiet nach frischen Wasser..*
 B (1689) — *Kā tas Erschķis brehz pehz Uhdens Uppehm..*

⁴ Īsuma labad turpmāk nozīmes uzrādītas latīņu valodā: *alnis* — 'alces' un *briedis* — 'cervus'.

⁵ Gotu burti citātos aizstāti ar latīņu burtiem, cik tas tehniski iespējams, saglabājot ortogrāfiskās īpatnības.

⁶ Vārds *eršķis* ir aizgūvums no l. v. *hērsch*. Skat. J. Sehwers. Die deutschen Lehnwörter im Lettischen. Zürich, 1918, 147. lpp.

⁷ Vārds *irsis* ir jauns aizgūvums no v. *Hirsch*. Skat. J. Sehwers. Sprachlich-kulturhistorische Untersuchungen. Leipzig, 1936, 42. lpp. Kā liecina Latvijas PSR ZA Valodas un literatūras institūta savāktie dialektoloģijas materiāli, aizgūvums *irsis* izloksnēs vēl ir pazīstams.

B (1882) — *Kà breedis brehz pehz uhdens uppehm* . .

Dažuviet sastopam vārdu *briedis*, kas lietots gan ar nozīmi 'cervus', gan ar citām nozīmēm, piem., Moz V 15, 22:

B lat. — .. *tanquam capream, et tanquam cervum*.

B (1689) — .. *ittin kà weenu Stirnu un Breedi*;

Moz V 14, 5:

B lat. — *Cervi et capreae, et damae, et rupicaprae, et strepsicerotes, et bubali, et camelo-pardalides*.

B v. — *Hirsch, Rehe, Büffel, Steinbock, Tendlen, Aurochs und Elend*.

B (1689) — *Erschķis / Stirna un Mescha-Wehrsis / un Mescha-Ahsis un masajs Erschķis / un Breedis / un Mescha-Kasa*.

B (1882) — *Breedis, stirna un mescha-wehrsis un kalna-ahsis un masajs breedis un sumbrs un mescha-kasa*.

Šāds tulkojumu salīdzinājums rāda, ka latv. *briedis* it kā atbilst vārdiem — lat. *bubali* un v. *Aurochs*, bet v. vārdam *Elend* — *meža kaza*. Tas liecina, ka bībeles tulkotājiem visi atbilstošo tulkojamo vārdu ekvivalenti nav bijuši zināmi.⁸

Vārdu *briedis* sastopam arī J. Fišera Livonijas dabas vēstures aprakstā: *Elend. C. Alces. L. . . lett. Breedis, ehstn. Poedder*.⁹

Jauns posms, ja tā varētu teikt, dzīvnieku *alces* un *cervus* nosaukumu tulkošanā tiek ievadīts ar jaunlatviešu sastādītajām vārdnīcām, kad ar vārdu *briedis*, atmetot apzīmētāju *Vāczemes*, tiek apzīmēti abi dzīvnieki — gan *alces*, gan *cervus*: *Лось, dim. лосикъ, m. breedis, dim. breeditis, m. Elenthier, n. [V a l d e m ā r s] KLVV (1872) 231; Олень, m. breedis, m. Hirsch, m. ib. 323; breedis, m., . . олень, лось, m. кошута, f. Hirsch, m. Elenn, n. (Hirschkuh) [V a l d e m ā r s] LKVV (1879) 44*.

Pēc tam vairākās vārdnīcās pat līdz 20. gs. 30. gadiem figurē dzīvnieka *cervus* apzīmējums ar saliktu terminu *Vāczemes briedis*,¹⁰ taču galvenokārt vārds *briedis* tiek lietots abās nozīmēs — 'alces' un 'cervus', piem., *олень m. breedis KLV (1903) 209; Лось m. breedis ib. 147; sal. Kozlovskis KLgVV (1918) 32, 37, Dravnieks VLV⁶ (1944) 168, 277, ME I 337 s. v. briedis (1. un 2. noz.) u. c.*

Lai nošķirtu dzīvnieku *alces* un *cervus* nosaukumus, dažkārt

⁸ Šāda pati neatbilstība ir arī starp latīņu un vācu tekstu — lat. *camelo-pardalides* tulkots ar v. *Elend*, uz to īpaši norāda jau brāļi Grimmī. Skat. J. und W. Grimm. Deutsches Wörterbuch, III. Leipzig, 1862, 406. lpp.

⁹ J. B. Fischer. Versuch einer Naturgeschichte von Livland. Leipzig, 1778, 63. lpp.

¹⁰ Sal. Dravnieks VLV 582; KLV 515; KLV² 515; KLV³ 255.

pie vārda *briedis* lieto dažādus apzīmētājus, piem., *Hirsch, m. . . (Wahzsemes od. ihstais) breedis* Dravnieks VLV (1910) 582, *das Elentier, leelas sugas breedis, лось, -я, pōdr* SV (1899) 61 u. c.

Pēc iepazītajiem materiāliem secināms, ka otru aplūkojamo vārdu *alnis* periodikā, šķiet, pirmais sācis lietot J. Alunāns laikrakstā «Mājas Viesis» — rakstā «Alņi». Uz šādām domām vedina vairāki apstākļi. Pirmkārt, J. Alunāns parindē tūdaļ skaidro vārda *alnis* cilmi, iespējams tādēļ, ka lasītājiem šis vārds var būt maz pazīstams.¹¹ Otrkārt, jāņem vērā, ka J. Alunāns centās ieviest latviešu valodā «pa daļai vecus, bet toreiz pa daļai piemirstus vārdus, pa daļai jaundarinājumus . . . , kas visi lietojami mūsu tagadējā valodā, kaut arī ne visi gluži tāda veidā un nozīmē, kā to savā krājumā [t. i., Viedamo vārdu sarakstā — R. B.] ieteic A. [J. Alunāns — R. B.] . . .»¹²

Kā redzams no apraksta «Alņi» un piezīmes parindē, J. Alunāns vārdu *alnis* proponējis ar nozīmi 'cervus'. Dzīvnieka *alces* apzīmēšanai, kā redzams no iepriekšējā vārdnīcu apskata, bija vārds *briedis*, bet *cervus* tika apzīmēts gan ar aizguvumiem *er(k)šķis* un *irsis*, gan ar saliktu terminu *Vāczemes briedis*, un tādēļ J. Alunāns, domājams, ieteica pašas latviešu valodas vārdu. Tātad var uzskatīt, ka J. Alunāns latviešu valodā no jauna atdzīvināja seno vārdu *alnis*, kurš gan vēlāk valodas sistēmā nostiprinājās ar nozīmi 'alces'.

Vārdu *alnis* vārdnīcās pirmais uzrāda K. Ulmanis, pie tam ar nozīmi, ar kādu šo vārdu pazīstam mūsdienu latviešu valodā: *alnis (олень)*¹³, *das Elenthier* Ulmanis W 7, bez tam arī Ulmaņa un Bražes vārdnīcā — *Elenn, n. . . auch Elennthier, breedis, alnis (олень)* Ulmanis - Bražis W II 238. Pēc tam vārds *alnis* vārdnīcās nav sastopams līdz pat 20. gs. 20. gadu beigām.

Pagājušā gadsimta beigās, šā gadsimta sākumā vārdu *alnis* ar nozīmi 'alces', dažkārt nosaucot līdzās arī citus sinonīmus vai vei-

¹¹ «Alnis (Hirsch) irr sawahds breedis un sawu wahrdu dabbugis no spalvas, kas bruhna kā allus. No Latweeschu wahrda alnis Kreewi taisijuschī sawu aleņ (олень)». — Mājas Viesis, 1857., Nr. 49, 374. lpp. *Hirsch — alnis* uzrādīts arī «Viedamo vārdu sarakstā» — J. Alunāns. Kopoti raksti, III. Rīgā, 1933., 125. lpp.

¹² E. Blesē. Jupa Alunāna loma mūsu literāriskās valodas izveidošanā. Rīga, 1932., 11. lpp.

¹³ Iekavas dots nevis vārda tulkojums, bet gan tā ģenētiskais ekvivalents krievu valoda. Sal. D. Zemzare. Latviešu vārdnīcas (līdz 1900. gadam). Rīga, 1961., 334. lpp.

dojot saliktu terminu, lieto arī A. Dīriķis rakstā «Baltijas kaulu kustoņi»,¹⁴ Zundu Pēteris,¹⁵ J. Vidiņš¹⁶ u. c.

Dažkārt šis vārds tiek lietots arī ziemeļbrieža nosaukumā, piem., *Seemeļu alnis* (*Rangiſer tarandus* . .),¹⁷ lai gan jau G. Stenders uzrāda *seemeļa briedis*, *Rennthier* Stenders L 1 385, sal. SV 61, *Dra v n i e k s* KLV 515 u. c.

Vārds *alnis* atkal parādās E. Ozoliņa vārdnīcās 20. gs. 20. gadu beigās. Pie šīm vārdnīcām jāpakavējas mazliet sīkāk.

E. Ozoliņa vārdnīcās¹⁸ sastopam abus aplūkojamās vārdus — *alnis* un *briedis*. Ar kādām nozīmēm šie vārdi lietoti un kā ar laiku mainītas šo vārdu nozīmes, rāda 1. tabulas dati.

1. tabula

Vārdu *alnis* un *briedis* nozīmes E. Ozoliņa vārdnīcās

Nr. p. k.	Vārdnīca	Vārda nozīme		
		<i>alces</i>		<i>cervus</i>
1.	Ozoliņš LVV (1926)	alnis 10 ¹⁹	briedis 40	briedis 40
2.	Ozoliņš VLV (1928)	(alnis) 112 ²⁰	briedis 112	briedis 204
3.	Ozoliņš VLV ² (1932)	(alnis) 135	briedis 135	briedis 245
4.	Ozoliņš LVV ² (1935)	alnis 15	briedis 59	(briedis) 59 alnis 15
5.	Ozoliņš LVV ³ (1941)		briedis 67	(briedis) 67 alnis 17
6.	Ozoliņš VLV ³ (1941)	alnis 105	briedis 105	alnis 186
7.	Ozoliņš VLV ⁴ (1941)		briedis 137	alnis 243

No 1. tabulas datiem redzams, ka pirmajā E. Ozoliņa vārdnīcā *alces* apzīmēšanai izmantots gan vārds *alnis* (tāpat kā mūsdienu latviešu valodā), gan arī vārds *briedis* (tāpat kā iepriekšējās vārdnīcās). Turpmākajās viņa vārdnīcās vispirms tiek atvirzīts it kā otrā plāksnē vārds *alnis* ar nozīmi 'alces', vārds *briedis* tiek lietots gan ar nozīmi 'alces', gan arī ar nozīmi 'cervus', bet pēc tam tiek

¹⁴ A. Dīriķis. Baltijas kaulu kustoņi. — Rīgas latviešu biedrības Zinātņu komisijas Rakstu krājums, VIII. Rīgā, 1893., 83. lpp.

¹⁵ Zundu Pēteris. Ilustrēti kustoņu valsts dabas stāsti, II. Rīgā, 1898., 26. lpp.

¹⁶ J. Vidiņš. Pasaules zidītāji kustoņi. Rīgā, 1909., 87. lpp.

¹⁷ Turpat.

¹⁸ E. Ozoliņa vārdnīcas rediģējis J. Endzelins.

¹⁹ Skaitlis pēc vārda norāda lappusi.

²⁰ Iekavās doti vārdi, kuri E. Ozoliņa vārdnīcās arī likti iekavās un laikam nozīmē to, ka attiecīgais tulkojums netiek uzskatīts par pilnīgi sinonīmu iepriekš dotajam, piemēram, *Elen n. oder v.*, *Elen tier n. briedis (alnis)* — skat. Ozoliņš VLV (1928) 112, sal. *briedis das Elen (der Hirsch)* — Ozoliņš LVV² (1935) 59.

atvirzīts otrā plāksnē vārds *briedis* ar nozīmi 'cervus', un *alnis* tad nozīmē gan 'alces', gan 'cervus', līdz beidzot E. Ozoliņa Vācisklatviskajā vārdnīcā (1941, 4. izd.) abi vārdi doti ar pārstatītām nozīmēm salīdzinājumā ar vārdnīcas pirmo izdevumu — *briedis* nozīmē 'alces', bet *alnis* nozīmē 'cervus'.

Cita rakstura izdevumos 20. un 30. gados vārds *alnis* jau no stiprinājies kā termins dzīvnieka *alces* apzīmēšanai.²¹

Pēc Lielā Tēvijas kara izdotajās vārdnīcās sastopamiem tikai ar nozīmēm, kas aplūkojamiem vārdiem nosauktas jau raksta sākumā: *alnis* nozīmē 'alces' un *briedis* — 'cervus', sal. KLV I (1959) 719, 1022 u. c.

Līdz šim izskatītajā materiālā nav minēts viens no svarīgākajiem mūsu valodas avotiem — tautasdziesmas. Latviešu tautasdziesmās daudzos gadījumos sastopami tādi vārdi, ko mūsdienu latviešu valodā vairs nelieto vai arī lieto ar pārveidojušos nozīmi. Taču, kā liecina Kr. Barona Latvju dainu substantīvu kartotēka, mūsu tautasdziesmās nav nedz vārda *alnis*, nedz aizguvumu *erkšķis* un *irsis*.²² Tas izskaidrojams ar to, ka «dzīvajā valodā izmiruši vārdi zūd arī tautas dziesmās, jo dziedātāji grib taču paši sa-prast, ko tie dzied, un grib, lai klausītāji tos saprot. Un tā neatrodam vairs tautas dziesmās, piem., šādus no citiem veciem pieminekļiem pazīstamus vārdus: *alnis* (-*briedis*) . . .».²³ Tautasdziesmās visai bieži gan sastopams vārds *briedis*, dažkārt lietots acīm redzami pat citu, jau izmirušu dzīvnieku nosaukumu vietā. P. Šmits šajā sakarā raksta: «Tikai vienā dziesmiņā [LD — R. B.] (30493), kā jau agrāki esmu aizrādījis, ir runa, ka no sūbra ragiem tiek alus dzerts. Bet arī šeit variantos piemin briedi. Arī vēl citā dziesmiņā [LD — R. B.] (19796) bajārs dzer alu no brieža raga. Tā kā nu brieža ragi neder par dzeramiem traukiem, tad briedis šeit gan būs ielikts senā sūbra vietā.»²⁴

Tautasdziesmās vārds *briedis*, šķiet, lietots ar nozīmi 'alces', lai gan, piemēram, šajā tautasdziesmā:

²¹ Sal. A. Brēms. Dzīvnieku valsts. No pēdējā vācu izdevuma tulkots . . . P. Galeniēka un E. Jansona redakcijā, IX. Rīgā, 1927., 109. lpp.; Latviešu konversācijas vārdnīca, I. Rīgā (1927—1928), 302. sleja, ib. II (1928—1929), 3016. sleja u. c.

²² Kartotēka glabājas Latvijas PSR ZA Valodas un literatūras institūta Folkloras sektorā.

²³ J. Endzelīns. Mūsu tautas dziesmu valoda. — Latvju tautas daiņas, X. Rīga, 1932., 6. lpp.

²⁴ P. Šmits. Par izmirušiem Baltijas zvēriem. — Etnogrāfisku rakstu krājums, II. Rīgā, 1923., 39. lpp.; sal. arī LD 23 424, 3.

Briedis pūta vaŗa tauri Diŗa meŗa maliŗā.

Kā briedītis nepūtīs, Viŗam bērni Vāczemē (LD 2226)
var būt arī ar nozīmi 'cervus', sal. *Vāczemes briedis*.

No teiktā var secināt, ka latvieŗu valodā, kā to aplicina mūsu tautasdziesmas un senie rakstu pieminekļi, vārds *briedis* ir apzīmējis dzīvnieku *alces*, bet ū vārda mūsdienu nozīme sāk parādīties vārdnīcās un grāmatās tikai pagājuŗā gadsimta pēdējos gadu desmitos. Vārds *alnis* atkal ienāk mūsu valodā tikai 19. gs. vidū, bet kā termins dzīvnieka *alces* apzīmēŗanai nostiprinās vairākus gadu desmitus vēlāk.

Atšķirībā no latvieŗu valodas lietuvieŗu valodā, jau sākot ar pirmajām vārdnīcām, uzrādīti abi vārdi — *elni(a)s* un *briedis*, piem., *jelen / cervus, elnis* Sīrvīds D (1629) 47, *toŗ / alx; briedis* ib. 74; sal. D³ (1642) 88, 156; D⁵ (1713) 77, 135; *Elnas, ... der Hirsch* Hāks V (1730) 27; *Hirsch. Elnis..* CGL (1746) 952, *Elend, .. Brēdis ..* ib. 552; tāpat arī Ruiģis W (1747) I 33, II 206 un W I 17, II 117; Milkus W (1800) I 66, II 274 un W I 32, II 153; Neselmanis W (1851) 19, 344; Juŗka S (1897) I 13, 233 u. c. Gandrīz vai visās vārdnīcās, kas iznākuŗas līdz pagājuŗā gadsimta beigām, *elni(a)s* lietots ar nozīmi 'cervus', bet *briedis* — ar nozīmi 'alces'. Őajā periodā vienīgi atšķiras F. Neselmaŗa un F. Kurŗaiŗa vārdnīcas. F. Neselmanis uzrāda abus aplūkojamos vārdus jau nosauktajās nozīmēs, bet W 344 s. v. *Brēdis* norāda, ka «im Ŷem. [Ŷemaitischen — R. B.] auch der Hirsch (sonst *Elnis*), wohl daher, weil es dort keine Hirsche giebt. So heist auch im Lett. der Hirsch *Wahzsemmes breedis*, d. h. das deutsche Elent». F. Kurŗaitis savās vārdnīcās turpretim sniedz — *Elend, Elenn, Elenthier, das, briēdis* DW (1870) I 366, *Hirsch, der, in der Bibel: elnis, io. sonst gew. briēdis* ib. 651 un *elnis, .. 1) der Hirsch; 2) bei Brd.* [Brodovskis — R. B.] *Elenthier. (poln. jelen, Hirsch)* W (1883) 107, *briēdis, .. der Hirsch oder auch das Elenthier* ib. 58. Tas liecina, ka lietuvieŗu valodā, vismaz kādā daļā izlokŗŗu, arī ir bijuŗas vērojamas vārdus *elni(a)s* un *briedis* nozīmju svārstības.

Pamatojoties uz analizēto materiālu, var secināt, ka gandrīz visās 20. gs. izdotajās vārdnīcās vārds *elni(a)s* nozīmē 'cervus', bet *briedis* — 'alces'.²⁵ Nīdermaŗa—Zenna—Brendera vārdnīcā abi vārdi doti ar nozīmi 'cervus': *elnis, .. -né, .. Hirsch; Hirschkuh* f.; *Hindin* f. W I (1932) 152 un arī *briedis, .. Hirsch (cervus elaphus)* ib. 88.

²⁵ Piem., Őlapelis LRKŶ (1921) 81, 121; Barons RLŶ (1932) 232, 318 u. c.

Lietuviešu valodas senajos rakstu pieminekļos un cita rakstura izdevumos, tāpat kā leksikogrāfiskajā materiālā, ir gan *elni(a)s* ar nozīmi 'cervus', gan *briedis* ar nozīmi 'alces'.

J. Bretkūna bībeles tulkojumā (1579—1590) sastopams vārds *elenis* (arī *elinis*, *ellinas*²⁶) ar nozīmi 'cervus'. Salīdzinot attiecīgās tulkojuma vietas ar latīņu, vācu un latviešu bībeles tekstiem, piem., D dz gr 18, 34, redzam, ka:

- Br B — *Ghis dara koiās mana lijgjas koiams elenio* . .
B lat. — *Disponens pedes meos tanquam cervarum* . .
B v. — *Er macht meine Füße gleich den Hirschen* . .
B (1882) — *Vīnšch man kahjas darra kā tahm breeschu mah-
tehm* . .

Interesanti salīdzināt lietuviešu un latviešu valodas tekstus jau citētajā vietā no Moz V 14, 5:

- B liet. — *Elnius, stirnas, medinnus jauczus, medinnes oškas,
uobβrus, stumrus ir brēdzus*.
B (1882) — *Bredis, stirna un mescha-wehrsis un kalna-ahsis un
masajs breedis un sumbrs un mesch-kasa*.

Kā liecina salīdzinājums ar oriģinālu poļu valodā, arī DP (1599) *elnis* lietots ar nozīmi 'cervus', piemēram,

.. *tad' raiβas βokines kaip elnis* . . DP (1599) 19/7.

.. *tedy chromy będzie skakat iako Jeleń* . . VP I (1579) 29.

No vēlāka perioda izdevumiem var minēt D. Kleina gramatikās vārdus *briedis alce* Kl G (1653) 160, *elnis ein Hirsch* Kl C (1654) 285, 18. gs. dokumentos: .. *nieks Bredzus, Elnius, .. į Miestą par-duot' atwežti gal* . . : .. *niemand Elende, Hirsche oder Rotwildpret, .. in die Städte zum Verkauf bringen kann* . .²⁷ A. Juškas «Lietuviešu dainās» sastopams tikai vārds *briedis*, domājams, ar nozīmi 'alces', sal. Juška LD 115, 344, 433 u. c.

20. gs. ar zooloģijas jautājumiem saistītos izdevumos arī sasto-

²⁶ J. Bretkūna bībeles tulkojumā sastopamās formas *ellenis*, *elinis*, *ellinas* R. Trautmanis savā laikā maldīgi uzskatīja par iespieduma kļūdām. Skat. R. Trautmann. Baltisch-slavisches Wörterbuch, Göttingen, 1923, 68. sk. lpp. F. Spehts pareizi norāda, ka vārdi ar iestarpinātu vokāli ir raksturīgi daudziem senajiem lietuviešu tekstiem, bet it īpaši J. Bretkūnam. Skat. F. Specht KZ LVII 1930 276 skk. J. Kazlauskis, starp citu, pielauj iespējamību, ka forma *elnias* izveidojusies no *elenas* vai *elinas*, tāpat kā forma *velnias* 'velns' no *velinas*. Skat. И. К а з л а у с к а с ВСЯ V 1961 76, 8. piezīme.

²⁷ Prūsijos valdžios gramatos, pagraudenimai ir apsakymai lietuviams valstiečiams. Vilnius, 1960, 117/15 . . 18. (Dokuments datēts ar 1794. g.)

pam aplūkojamos vārdus galvenokārt ar iepriekš minētajām nozīmēm.²⁸

Tomēr daži leksikas kopoījumi no tā sauktās Austrumprūsijas jeb Mazās Lietuvas uzrāda aplūkojamos vārdus arī ar pretējām nozīmēm, piemēram, *Briedis der Hirsch, Elnis der Elch, das Elen-tier*;²⁹ *briedis Hirsch. elnis Reh, elnio pečenka Rehbraten. stirna und elnaitē das weibliche Reh*.³⁰

Līdz ar iepriekš minēto leksikogrāfisko materiālu šie fakti ļauj secināt, ka tā sauktajā Mazajā Lietuvā laikam būs bijuši pazīstami *briedis* arī ar nozīmi 'cervus' un *elni(a)s* ar nozīmi 'alces'.

No visa iepriekš teiktā var secināt, ka lietuviešu valodā kopš pirmajiem rakstiem pazīstami abi vārdi — *elni(a)s* un *briedis*, pie tam galvenokārt ar tādām pašām nozīmēm kā mūsdienu lietuviešu valodā.

Lai noskaidrotu aplūkojamo vārdu senākās nozīmes, jāpievēršas pārējām radniecīgajām valodām, kurās sastopami tās pašas saknes vārdi. Etimoloģiskajā literatūrā liet. *elnis*, latv. *alnis*, tāpat arī pr. *alne* 'dzīvnieks; briežu māte' tiek saistīts ar s. sl. *jelenb* 'briedis', po. *jelen* 't. p.', kr. *олень* 't. p.', arm. *etn* 'briežu māte', gr.

ἔλαφος (<**eln-bho-s*) 'briedis', *ἔλλός* (<**elnos*) 'jauns briedis', kimr. *elain* 'briežu māte', s. a. v. *ēlaho* 'briedis', v. *Elch* 'alnis' u. c.,³¹ kuru ide. celms ir **elen-* un sakne ide. **el-* (**ol-*) saistās ar krāsu nosaukumiem 'sarkans, brūns', tādat minēto dzīvnieku apzīmējumi veidojušies no pašu dzīvnieku spalvas krāsas.

Radniecīgo valodu materiāli ļauj secināt, ka lielākajā ide. valodu daļā no saknes **el-* veidotie dzīvnieku nosaukumi sastopami

²⁸ J. E l i s o n a s. Zoologijos sistematikos terminų žodynas. Kaunas, 1920, 93., 95. lpp.; J. E l i s o n a s. Mūsų šalies žinduoliai, II. Kaunas, 1932, 142., 158. lpp.; Lietuviškoji enciklopedija, IV. Kaunas, 1936, 675. skk. slejas, ib. VII, 1939, 779. skk. slejas; Medžiotojų vadovas. Vilnius, 1957, 25. lpp. u. c.

²⁹ Lietuviškų Vardų Klėtėlė su 15 000 vardu. Surinko 1888-1894 m. ir išleido V. Kalvaitis. Tilžėje, 1910, 72. lpp.

³⁰ P. Schulze. Der Auskrag der litauischen Sprache im Kirchspiel Pillupönen, Kreis Stalupönen... Halle (Saale), 1932, 40. lpp. Arī Klaipėdas apgabalā ar vārdu *briedis* apzīmē *cervus*, ar vārdu *elnias* — *alces*. Skat. Lietuviškoji enciklopedija, IV. Kaunas, 1936, 675. sleja.

³¹ Skat. R. Trautmann. Baltisch-slavisches Wörterbuch. Göttingen, 1923, 68. sek. lpp.; J. Endzelins ME I 68; M. Vasmer. Russisches etymologisches Wörterbuch, II. Heidelberg, 1955, 264. lpp.; E. Fraenkel. Litauisches etymologisches Wörterbuch, I. Heidelberg-Göttingen, 1962 (turpmāk saīsināti — LEW), 120. lpp.; Fr. Kluge. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache, 18. Auflage, bearbeitet von W. Mitzka. Berlin, 1960 (turpmāk saīsināti — EW), 162. lpp.; J. Pokorny. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch, I. Bern, 1959 (turpmāk saīsināti — IEW), 303. sk. lpp.

ar nozīmi 'cervus', savrup nodalās vienīgi v. *Elch* un latv. *alnis*, kas apzīmē dzīvnieku *alces*.

Bez tam jāņem vērā vēl viens nozīmīgs fakts, proti, dzīvnieka *alces* apzīmējums vācu valodā ar vārdu *Elen(d)*, *Elen(tier)*, kas pēc daudzu valodnieku domām ir aizguvums no lietuviešu valodas vārda *elnis* (s. liet. *elenis*?)³². Fr. Klūge norāda, ka senāko *alces* apzīmējumu *Elch* agrīnajā jaunaugšvācu valodā izstūmis salikteinis *Elentier*, kas darināts no aizgūtā *Elen(d)* līdzīgi daudziem šāda tipa veidojumiem ar *-tier* 'dzīvnieks' otrajā komponentā.³³ Aizguvumu *Elend* jau lieto M. Luters bībeles tulkojumā (1521—1534), taču to lieto, tulkojot lat. *camelopardalum* 'žirafes'.³⁴ Citos senajos vācu tekstos vārds *Elend* dots ar nozīmi 'alces' un nevis ar to pašu nozīmi kā s. liet. *elenis*. Pamatojoties uz iepriekš teikto, kā arī uz to, ka tā sauktajā Mazajā Lietuvā liet. *elnis* lietots arī ar nozīmi 'alces', varam pieļaut, ka minētajā Lietuvas daļā *elnis* ir ticis lietots ar nozīmi 'alces' arī tajā laikā, kad šis vārds tika aizgūts vācu valodā.

Par liet. *briedis*, latv. *briedis*, kā arī pr. *braydis* 'alces' savstarpējo radniecību un šo vārdu etimoloģiju vēl līdz šim valodnieciskajā literatūrā pastāv dažādi uzskati.

Jaunākajos valodniecības darbos baltu valodu vārdi tiek saistīti ar mesap. βροῦνδον ἑλαφον, *brunda* 'brieža galva', alb. *brī* (**bhrno-*) 'rags', zv. dial. *brind(e)* 'alnis', norv. *bringe* 't. p.' u. c.³⁵ Tādā gadījumā šo vārdu senā nozīme it kā būtu 'alces'. Viena daļa valodnieku liet. *briedis* un pr. *braydis* uzskata par aizguvumiem no latviešu valodas, bet latv. *briedis* savukārt par aizguvumu no ģermāņu valodām. Šos uzskatus pamatoti apstrīd J. Endzelīns.³⁶

³² Skat. Fr. Weigand. Deutsches Wörterbuch, 5. Auflage, I. Giesen, 1909 (turpmāk saīsināti — DW), 153. lpp.; H. Paul. Deutsches Wörterbuch, 5. Auflage, bearbeitet von A. Schirmer. Halle (Saale), 1956, 153. lpp.; A. Б а х. История немецкого языка. Москва, 1956, 224. lpp.; Fr. Kluge EW 162.

³³ Skat. Fr. Kluge op. cit., sal. A. Б а х op. cit. Jāpiezīmē, ka savukārt no ģermāņu *alxis* aizgūts lat. *alces* aļņa apzīmēšanai un minēts jau Cēzara darbos. Sal. A. Walde. Lateinisches etymologisches Wörterbuch, 2. Auflage. Heidelberg, 1910, 24. lpp.; Fr. Kluge op. cit.

³⁴ Skat. 8. parīdi.

³⁵ Skat. B. Порциг. Членение индоевропейской языковой области. Москва, 1964, 310. lpp.; E. Fraenkel LEW I 57. Sal. H. Крахе IF XLVII 1929 326 sk.; A. Meyer KZ LXVI 1939 87 sk.

³⁶ Skat. A. Bezzenberger BB XII 1897 299 sk.; A. Walde — J. Pokorny. Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen, II. Leipzig, 1927, 205. lpp.; J. Endzelīns FBR XIX 1939 215 sk.; sal. FBR XIV 1934 102 sk.

V. Porcigs uzskata, ka ide. valodās dzīvnieka *cervus* īstais nosaukums saistās ar tiem vārdiem, kuru pamatā ir ide. celms **elen-*,³⁷ turpretim O. Šrāders norāda, ka nav iespējams noteikt, ar kuriem vārdiem kuri briežu dzimtas pārstāvji tādā senatnē tikuši apzīmēti.³⁸

No tā var secināt, ka baltu valodās **elen-i(o)s* senā nozīmē ir bijusi 'cervus' (daļā izlokšņu varbūt arī 'alces'), turpretim **breidis* ticis lietots dzīvnieka *alces* apzīmēšanai. Ar to nav pretrunā senos rakstos sastopamais liet. *el(e)nis*, kā arī liet. un latv. *briedis*. Daudzi arheoloģijas materiāli apstiprina, ka dzīvnieki *alces* bijuši izplatīti gandrīz visā Eiropā, bet mūsdienās tie saglabājušies galvenokārt Baltijas republikās; dzīvnieki *cervus* turpretim senāk bija izzuduši no mūsu faunas un atkal ieviesti laikam tikai pagājušā gadsimta sākumā.³⁹ Līdz ar to kļūst saprotams, kādēļ senais dzīvnieka *cervus* nosaukums varēja izzust no tautas valodas un vēlāk, kad šos dzīvniekus sāka ievest no Vācijas, tie ieguva nosaukumu *Vāczemes briedis, irsis*, kas pēc tam, veidojot zinātnisko terminoloģiju, ieguva apzīmējumu *briedis*, jo šā vārda vietā ar nozīmi 'alces' sāka atkal lietot no jauna latviešu valodā ieviesto vārdu *alnis*.

Tātad latviešu valodā vērojama interesanta nozīmju pārvirze — vārds *briedis*, kuru zināmu laiku lietoja gan ar nozīmi 'alces', gan 'cervus', savu seno nozīmi 'alces' «atdeva» vārdam *alnis*, bet pēdējais savukārt, no jauna ienākdams valodas sistēmā, ieguva citu nozīmi, proti, 'alces'. Savā laikā mēģināja latviešu valodas vārdiem *alnis* un *briedis* atjaunot senās nozīmes, taču šis jaunievedums neieviesās.⁴⁰

Lietuviešu valodā, kā jau norādīts, vārdi *elni(a)s* un *briedis* saglabājuši seno nozīmi.

Nobeigumā dažas piezīmes par liet. *briedis* un *elni(a)s* tulkojumiem latviešu valodā. J. Rītera vārdnīcā (1929) liet. *briedis* tulkojs ar ģenētiski atbilstošu latv. *briedis*, kas arī citās tā laika vārdnīcās uzrādīts ar nozīmi 'alces'. J. Rīteris identificē nozīmes ziņā arī otru ģenētiski atbilstošu vārdu pāri: *elnias, elnis*,

³⁷ Skat. В. Порциг op. cit., sal. 259. sk. lpp.

³⁸ Skat. O. Schrader. Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde, 2. vermehrte und umgearbeitete Auflage, herausgegeben von A. Nehring, I. Berlin und Leipzig, 1917, 372. lpp.

³⁹ Skat. J. E l i s o n a s. Mūsų salies žinduoliai, II. Kaunas, 1932, 138. skk. lpp.; Lietuviškoji enciklopedija, IV. Kaunas, 1936, 677. sleja; Latviešu konversācijas vārdnīca: I. (1927—1928), 302. sleja; II, (1928—1929), 3016. sk. slejas; Млекопитающие фауны СССР, II. М. — Л., 1963, 1000. sk. lpp.

⁴⁰ Skat. E. Ozoliņš. VLV⁴, 137, 243; Latviešu valodas pareizrakstības vārdnīca. Rīgā, 1942., 19., 26. lpp.; 2. izd., 1944., 17., 26. lpp.

.. *elnys*, .. *alnis*, *elnis*; *briedis* (*cervus*) Rīteris LLV 211. Šajā pašā šķirkļī minētie piemēri liecina, ka latv. *alnis* lietots ar nozīmi 'cervus', *Elnis šiaurinis*, *šiaurēs alnis*, *ziemeļu briedis*, *ziemeļu alnis* (*rangifer tarandus*).

Arī A. Bojātes un V. Subatnieka vārdnīcā (1964) lietuviešu vārdam *briedis* atbilst latviešu *briedis* un lietuviešu *elnias* — latviešu *alnis* (Bojāte—Subatnieks LLV 100, 156), taču šāda ģenētiski atbilstošu vārdu pāru identificēšana arī nozīmes ziņā mūsdienā valodā nav pareiza. Uz to jau aizrādīts šīs vārdnīcas recenzijā.⁴¹

SATSIŅĀJUMI

- Barons RLŽ — J. Barons. Rusų lietuvių žodynas. Kaunas, 1932.
- BB — Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen, hgb. v. A. Bezzenger. Göttingen, 1877 skk.
- B lat. — Sacra Biblia, sive testamentum vetus.. Lipsiae, M DC CXXII.
- B (1689) — Ta Swehta Gramata Jeb Deewa Swehtais Wahrds.. Rīga, M DC LXXXIX.
- B (1882) — Bihbele, tas irr: Deewa swehtee wahrdi.. Berlinē, 1882.
- B liet. — Biblia, Tai esti: Wissas Szwentas Rasztas.. Karaliaucziue, 1755.
- Bojāte—Subatnieks LLV — A. Bojāte, V. Subatnieks. Lietuviešu-latviešu vārdnīca. Rīgā, 1964.
- Braže W — G. Brasche. Kurzgefasstes lettisch-deutsch und deutsch-lettisches Lexikon. Libau, 1875.
- Br B — Biblia tatau esti Wissas Schwentas Raschtas Lietuwiskai pergulditas per Jana Bretkuna plebona Karaliaucziue, 1579—1590.
- B v. — Die Biebel, oder die ganze Heilige Schrift des alten und neuen Testaments, .. nach der deutschen Uebersetzung D. Martin Luthers. Halle, 1790.
- CGL — Clavis Germanico-Lithvana (1746, vārdnīca rokrakstā).
- D dz gr — Dāvīda dziesmu grāmata (bībelē).
- DP — Postilla Catholica .. Per Kuniga Mikaloiv Davksza.. Wilniui, 1599. (Citēts pēc: M. Daukšos Postilē. Fotografuotinis leidimas. Kaunas, 1926.)
- DLKŽ — Dabartinės lietuvių kalbos žodynas. Vilnius, 1954.

⁴¹ T. Porīte, R. Bērtulis. Gaidīta vārdnīca. — Karogs, 1965., Nr. 8, 138. lpp.

- Dravnieks KLV — J. Dravnieks. Krievu-latviešu vārdnīca. Rīgā, 1913., 1922², 1931³.
- Dravnieks VLV — J. Dravnieks. Vācu-latviešu vārdnīca. Rīgā, 1910., 1944⁶.
- EH — J. Endzelīns un E. Hauzenberga. Papildinājumi un labojumi K. Milēnbaha «Latviešu valodas vārdnīcai», I. Rīgā, 1934.—1938.
- Elgers D — Dictionarium Polono-Latino-Lottaucum. Opus posthumum R. P. Georgii Elgeri. Vilnae, 1683.
- Elverss L — Liber memorialis letticus, Oder Lettisches Wörter-Buch. von Caspar Elverss. Riga, 1748.
- FBR — Filologu biedrības raksti. Rīgā, 1921., skk.
- Hāks V — Vocabularium Lithvanico-Germanicum, et Germanico-Lithvanicum. von Friedrich Wilhelm Haack. Halle, 1730.
- IF — Indogermanische Forschungen. Strassburg, 1892 skk.
- Juška LD — A. Juška. Lietuviškos dainos, I—III. Vilnius, 1954—1955.
- Juška S — Литовский словарь А. Юшкевича с толкованием слов на русском и польском языках, I. Санктпетербург, 1897.
- KI C — M. Danielis Kleinii Compendium Litvanico-Germanicum. Koenigsberg, M DC LIV.
- KI G — Grammatica Litvanica. a M. Daniele Kleinii. Regiomonti, 1653. (D. Kleina gramatikas citētas pēc: Pirmoji lietuvių kalbos gramatika. Vilnius, 1957).
- KLV (1903) — Krievu-latviešu vārdnīca. Jelgavā, 1903. !
- KLV (1959) — Krievu-latviešu vārdnīca, I—II. Rīgā, 1959.
- Kozlovskis KLgVV — E. Kozlovskis. Krievu-latgališu-vocu vārdnīca. Rēzeknē, 1918.
- Kurmins S — Słownik polsko-łacinsko-łotewski, ułożony i napisany przez xiędza Jana Kurmina, Wilno, 1858.
- Kuršaitis DW — Deutsch-litauisches Wörterbuch von F. Kurschat, I—II. Halle a. S., 1870—1874.
- Kuršaitis W — Litauisch-deutsches Wörterbuch von F. Kurschat. Halle a. S., 1883.
- KZ — Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen, begr. von A. Kuhn. Berlin, 1852 skk.
- Lange L I—II — Vollstaendiges deutschlettisches und lettischdeutsches Lexicon. von Jacob Lange. Mitau, 1777.

- Langijs L — Lettisch-Deutsches Lexicon... von Johanne Langio.. (Citēts pēc: Nicas un Bārtas mācītāja Jāņa Langija 1685. gada latviski-vāciskā vārdnīca ar īsu latviešu gramatiku. Pēc manuskripta fotokopijas izdevis.. E. Blesē.. Rīgā, 1936.)
- LD — Kr. Barons. Latvju dainas, I—VI. Rīgā, 1922.
- Libēris LRKŽ — A. Lyberis. Lietuvių-rusų kalbų žodynas. Vilnius, 1962.
- LKV (1963) — Latviešu-krievu vārdnīca. Rīgā, 1963.
- LKŽ — Lietuvių kalbos žodynas, I—II. Vilnius—Kaunas, 1941—1947.
- LVV — Latviešu-vācu vārdnīca. Rīgā, 1963.
- Mancelis L — Lettus, Das ist Wortbuch/Sampt angehengtem täglichem Gebrauch der Lettischen Sprache.. verfertigt/durch Georgivm Mancelivm.. Erster Theil.. Riga, M DC XXXVIII.
- Mancelis P — Phraseologia Lettica.. Ander Theil.. Verfertigt durch Georgium Mancelium.. Riga, 1638 (Manceļa darbi citēti pēc: A. Günther. Altlettische Sprachdenkmäler in Faksimiledrucken, II. Heidelberg, 1929).
- ME — K. Milēnbaħa Latviešu valodas vārdnīca. Redīgējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. I. Rīgā, 1923.—1925.
- Miežinis V — M. Miežinis. Leišu-latviešu-poļu-krievu vārdnīca, Tilžēje, 1894.
- Milkus W — Littauisch-deutsches und Deutsch-litauisches Wörterbuch.. von Christian Gottlieb Mielcke.. Königsberg, 1800.
- Moz — Mozus grāmata (bībelē).
- Neselmanis W — Wörterbuch der litauischen Sprache von G.H.F. Nesselmann. Königsberg, 1851.
- Nīdermanis—Zēns Brenderis W — M. Niedermann, A. Senn, A. Brender. Wörterbuch der litauischen Schriftsprache, I. Heidelberg, 1932.
- Ozoliņš LVV — E. Ozoliņš. Latviski-vāciska un vāciski-latviska vārdnīca, I daļa. Latviski-vāciskā. Rīgā, 1926., 1935², 1941³.
- Ozoliņš VLV — E. Ozoliņš. Latviski-vāciska un vāciski-latviska vārdnīca, II daļa. Vāciski-latviskā. Rīgā, 1928., 1932², 1941³, 1941⁴.
- Rīteris LLV — J. Rīteris. Lietuviski-latviska vārdnīca. Rīgā, 1929.
- Ruiģis W — Littauisch-Deutsches und Deutsch-Litauisches Lexicon.. von Philipp Ruhig.. Königsberg, 1747.

- Sirvīds D — Dictionarivm trivm lingvarivm . . Avctore Constantino Szyrwid . . Vilnae, 1629, 1642³, 1713⁵.
- Stenders L — Lettisches Lexikon . . von Gotthard Friedrich Stender. Mitau [1789].
- SV — Sistemātiski sakārtota Wahzu-Latweeschu-Kreewu-Igauņu wahrdrniza, 2. izd. Rīgā un Jurjewā, 1899.
- Slapelis LRKŽ — J. Slapelis. Lietuvių ir rusų kalbų žodynas. Vilnius, 1921.
- Slapoberskis VLKŽ — D. Slapoberskis. Vokiečių-lietuvių kalbų žodynas. Vilnius, 1963.
- Ulmanis—Braže W — Lettisches Wörterbuch von Ulmann und Brasche, II. Riga u. Leipzig, 1880.
- Ulmanis W — Lettisch-deutsches Wörterbuch von . . Carl Christian Ulmann. Riga, 1872.
- [Valdemārs] KLVV — [Kr. Valdemārs] Kreewu-latweeschu-wahzu wardnize isdota no Tautas Apgaismoschanas Ministerijas. Москва, 1872.
- [Valdemārs] LKVV — [Kr. Valdemārs]. Lattweeschu-Kreewu-Wahzu Wardnize isdota no Tautas Apgaismoschanas Ministerijas. Москва, 1879.
- VP — Postylla Katolicka Mniejsza . . Napisana w roku 1579 przez A. Jakóba Wuyka, I—V. W Wroclawiu, 1843.
- BCЯ — Вопросы славянского языкознания, V. Москва, 1961.

alb. — albāņu
arm. — armēņu
dial. — dialektā
gr. — grieķu
ide. — indoeiropiešu
kimr. — kimru
kr. — krievu
lat. — latīņu
latv. — latviešu
liet. — lietuviešu
l. v. — lejasvācu
mesap. — mesapiešu
norv. — norvēģu
po. — poļu

pr. — senprūšu
s. a. v. — senaugšvācu
s. liet. — senlietuviešu
s. sl. — senslāvu
v. — vācu
zv. — zviedru
ib. — ibidem
noz. — nozīme
piem. — piemēram
sk., skk. — sekojošā, sekojošos
skat. — skaties
s. v. — sub voce
t. s. — tā sauktais

Piezīme. Ar romiešu cipariem tekstā apzīmētas vārdnīcas daļas, kas senajās vārdnīcās bieži vien ir ar atsevišķu pagināciju, piem., Stenders L I — pirmā daļa «Lettisches Wörter-Lexikon», L II — otrā daļa «Deutschelettisches Wörter-Lexikon».

О СЕМАНТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЯХ ИМЕН СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ
BRIEDIS И *ALNIS* В ЛАТЫШСКОМ И ЛИТОВСКОМ ЯЗЫКАХ

На обширном материале латышского и литовского языков в статье рассматриваются взаимные семантические отношения имен существительных *âlnis* : *ēlni(a)s* и *briēdis* : *briedis*. Делается вывод, что лит. *elni(a)s* 'олень' и *briedis* 'лось' сохранили первичные значения, а в латышском языке соответствующие слова *briedis* и *alnis* в первой половине XX в. получили противоположные значения — *alnis* 'лось', а *briedis* — 'олень'.

M. RUDZĪTE

SOMUGRISKIE HIDRONĪMI LATVIJAS PSR TERITORIJĀ

Arheoloģijas dotumi liecina, ka Latvijas teritorijā vairākkārt ir notikušas iedzīvotāju etniskā sastāva maiņas. Pagaidām ir ļoti maz ziņu par pašiem pirmajiem šā novada apdzīvotājiem, kas te mituši jau apmēram 8000 gadu pirms mūsu ēras.¹ Tuvākas ziņas, iespējams, sniegs Lubānas un Burtnieku ezera krastos atrasto senkapu resp. senmītņu izrakumi.² Trešajā gadu tūkstoši pr. m. ē. no Austrumeiropas mežu joslas Latvijas teritorijā ieplūdušas ciltis, kas piederējušas pie somugru priekštečiem.³ Otrā gadu tūkstoši pr. m. ē. Latvijā ienākušas baltu ciltis.⁴ Citas nelielas etniskas grupas šai teritorijā ieplūdušas arī vēlāk, bet tas nav radījis etniskas pārmaiņas iedzīvotāju pamatsastāvā.

Etnoģenēzes problēmu risināšanā aizvēstures periodā svarīga loma pieder valodai. Liela nozīme ir arī vietvārdiem jeb toponīmiem. Vietvārdu lomu J. Endzelīns novērtē šādi: «Vietvārdi ir it kā kāds zemes arhīvs, kas līdzīgi dokumentu arhīviem var sniegt ziņas par bijušiem laikiem. Šim nolūkam tomēr isti der tikai tādi vietvārdi, kas nav gluži jauni un kas pēc savas formas ir puslīdz droši piešķirami zināmas tautas valodai, pat ja šo vārdu pirmnozīme paliktu neizprotama. Latvijas apstākļi šai gadījumā ir labvēlīgi tai ziņā, ka te dzīvojušo baltu un somu cilšu va-

¹ H. Moora. Pirmatnējā kopienas iekārta un agrā feodālā sabiedrība Latvijas PSR teritorijā. Rīgā, 1952., 11. lpp.

² I. Loze. Lubānas klānu noslēpumi. — «Zinātne un Tehnika», 1965., nr. 4, 38.—40. lpp.; О новых неолитических памятниках Лубанской низменности. — Известия АН Латв. ССР, 1965, 12; Lubānas zemienes arheoloģiskā pētniecība 1965. gadā. — Zinātniskās atskaites sesijas referātu tēzes par arheologu un etnogrāfu 1965. gada pētījumu rezultātiem. Rīgā, 1966., 21.—23. lpp.; F r. Z a - g o r s k i s. Arheoloģiskie izrakumi Zvejnieku kapulaukā un apmetnē 1965. gadā. — Zinātniskās atskaites sesijas referātu tēzes par arheologu un etnogrāfu 1965. gada pētījumu rezultātiem. Rīgā, 1966., 11.—12. lpp.; Latvijas arheologu atklājums. — Zvaigzne, 1965., nr. 21, 18.—19. lpp.

³ H. Moora. Pirmatnējās kopienas iekārta..., 26. lpp.

⁴ Turpat, 43. lpp. Citādi par šiem jautājumiem P. Šmits. Valodas liecības par senajiem baltiem. — Krāj.: Latvieši. Rīgā, 1936., 61.—75. lpp.

lodaš mums nav svešas, bet šejienes vietvārdus un pie tam tikai dažus sāk minēt tikai vēlo viduslaiku rakstī.»⁵

Udeņu nosaukumi jeb hidronīmi saglabājas sevišķi ilgi, tāpēc arī etnisko jautājumu risināšanā tiem ierāda izcilu vietu. Sava arhaiskuma dēļ liela daļa mūsdienu hidronīmu nozīmes un struktūras ziņā ir neskaidri. Tikai speciālas formantu un skaņu vēstures studijas, salīdzinājumi ar senākiem uzrakstījumiem un citiem vietvārdiem Latvijā un kaimiņu zemēs ļauj spriest par to piedēriību pie vienas vai otras valodas, t. i., ļauj noteikt to cilmi.

A. Bilensteina (Bielenstein), J. Endzelīna, K. Būgas, V. Kiparska (Kiparsky) un citu pētījumi toponimikā ir parādījuši, ka Latvijas teritorijā dominē baltu resp. indoeiropiešu cilmes vietvārdi, tai skaitā arī hidronīmi.⁶ Ir sastopami diezgan lielā skaitā arī

⁵ J. Endzelīns. Talsu novada vietvārdi. — Talsu novads. Rīgā, 1935., 162. lpp.

⁶ A. Bielenstein. Die Grenzen des lettischen Volksstammes und der lettischen Sprache in der Gegenwart und im 13. Jahrhundert. St. Petersburg, 1892; J. Endzelīns: Ventas vārds un kuru tautība. — Dzimtenes Vēstnesis, 1911., 22. febr.; Savā rakstīņā par Ventas vārdu izteicu domas... — Dzimtenes Vēstnesis, 1911., 9. apr.; Vai Baltijā ir dzīvojuši ķelti? — Dzimtenes Vēstnesis, 1911., 3. okt.; Pieminājamie rakstam par ķeltiem Baltija. — Dzimtenes Vēstnesis, 1911., 7. okt.; Par seno kursu (jeb kuršu) tautību un valodu. — Druva, 1912., nr. 5; Par Bērzaunes vārdu. — Dzimtenes Vēstnesis, 1913., 22. jūn.; Par Gaujas vārdu. — Dzimtenes Vēstnesis, 1916., 7. okt.; Latvijas vietu vārdi, I. Rīgā, 1922.; II. Rīgā, 1925.; «Amada» vai «Amata». — Latvī, 1922., 1. jūn.; [Rec.]: Die alt-preussischen Ortsnamen, gesammelt und sprachlich behandelt von Dr. Georg Gerullis. Berlin und Leipzig, 1922. — Filologu biedrības Raksti, 3. sēj. Rīgā, 1923., 112.—115. lpp.; Piezīmes par «Latvijas vietu vārdiem». — Filologu biedrības Raksti, 6. sēj. Rīgā, 1926., 7.—10. lpp.; Par Latvijas vāciskajiem muižu vārdiem. — Filologu biedrības Raksti, 8. sēj. Rīgā, 1928., 6.—7. lpp.; Piezīmes par Liepājas un Saldus vārdu. — Filologu biedrības Raksti, 13. sēj. Rīgā, 1933., 157.—158. lpp.; Die lettländischen Gewässernamen. — Zeitschrift für slavische Philologie (Leipzig), Bd. 11, H. 1/2, 1934, 112.—150. lpp.; Talsu novada vietvārdi. — Talsu novads. Enciklopēdisks rakstu krājums, I. Rīga, 1935., 162.—166. lpp.; Latvijas PSR vietvārdi. I d. 1. sēj. A—J. Rīgā, 1956.; Latvijas PSR vietvārdi. I d. 2. sēj. K—Ō. Rīgā, 1961.; K. Būga: Kann man Kelten Spuren auf baltischen Gebiete nachweisen? (1913). — RR I. Vilnius, 1958, 496.—530. lpp.; Kalbų mokslas bei mūsų senovė (1913). — RR I. Vilnius, 1958, 401.—418. lpp.; Apie senovės prūsų ir lietuvių tikrinius vardus (1913). — RR I. Vilnius, 1958, 419.—428. lpp.; Lietuvių kalbos žodynas. (1924). — RR III. Vilnius, 1961, 9.—483. lpp.; Vietų vardai — istorijos šaltinis (1922). — RR III. Vilnius, 1961, 491.—492. lpp.; Upių vardu studijos ir aiščių bei slavėnų senovė (1923). — RR III. Vilnius, 1961, 493.—550. lpp.; Lietuvių įsikūrimas šių dienų Lietuvoje (1924). — RR III. Vilnius, 1961, 551.—583. lpp.; Sis-tas iš lietuvių ir indoeiropiečių senovės (1924). — RR III. Vilnius, 1961, 584.—599. lpp.; M. V a s m e r. Beiträge zur historischen Völkerkunde Osteuropas, II. Die ehemalige Ausbreitung der Westfinnen in den heutigen slavischen Ländern. Leipzig. 1934; K. A n c i t i s, A. J a n s o n s. Vidzemes etniskās vēstures jautājumi. — Arheoloģija un etnogrāfija, V. Rīgā, 1963., 25.—68. lpp. V. K i p a r s k y. Die Kurenfrage. Helsinki, 1939.

somugru resp. Baltijas jūras somu cilmes nosaukumi, ko ērtākas izteiksmes labad varētu saukt par somu cilmes vārdiem. Somisko vietvārdu noteikšanas kritēriji aplūkoti iepriekš minēto autoru darbos. Sevišķi jāizceļ K. Būgas devums. Recenzijā par J. Endzelīna grāmatas Latvijas vietu vārdi I daļu K. Būga min virkni somisko formantu mūsu vietvārdos, piemēram, *-st-*, *-až-*, *-ež-*, *-iž-*, *-už-*, *-and-*, *-end-*, *-uld-*, *-ak-* un citus. Turpat minēti arī biežāk sastopamie somiskie nomenklatūras vārdi Latvijas vietvārdos, piemēram, *jārvi* 'ezers' (no kā radies *-eris*, *-ēris*), *joki* 'upe' (no kā *-eg-*, *-ēg-*, *-ēġ-*), *kūla* 'ciems' (no kā radies *-ķile*, *-ķule*, *-kule*), *ūrga* 'strauts' u. c.⁷

Jautājumu par somiskajiem vietvārdiem Latvijā tomēr nevar uzskatīt par atrisinātu. Mums nav darbu, kur vienkopus būtu aplūkoti Latvijas somiskie vietvārdi un būtu analizēta to izplatība. Trūkst arī šo vietvārdu diferencējuma vecuma ziņā. Retos gadījumos ir uzrādīta kāda somiskā vietvārda piederība pie konkrētas somu valodas (lībiešu vai igauņu). Nav noskaidrots arī jautājums par to, kad un kuru somisko vietvārdu vietā ir stājušies baltu resp. indoeiropiešu cilmes nosaukumi vai arī otrādi.

Sajā rakstā mēģināts inventarizēt tos mūsdienu hidronīmus, kas līdzšinējos pētījumos saistīti vai pēc autoreš domām būtu saistāmi ar somu valodām. Priekšdarbu trūkuma dēļ rakstā nav bijis iespējams ietvert tos somu cilmes hidronīmus, kas sastopami senos dokumentos, bet mūsdienās nav vairs lietojami, piemēram, *Rabbat-Esser* Aijažos, ko min Vidzemes 1638. gada arklu revīzija un kas saistāms ar līb. un ig. *raba* 'Moor'; sal. līb. *rabāt-suo* p| Mazirbē, s. *rapa-suo* 'nachgebender Morast' LivW 327. Tāpat nav aplūkoti tie hidronīmi, kas varētu būt radušies tieša tulkojuma rezultātā no senākiem lībiešu resp. igauņu nosaukumiem, piemēram, *vēcistabvalks* (līb. *vanatubajoug*), *jaunupe* (līb. *ūd-joug*) Dundangā, *liepupe* (sal. v. *Pernigel*), *dūņezers* (sal. v. *Muda See*) Limbažos u. tml.

Pamatavots rakstam ir J. Endzelīna Latvijas PSR vietvārdu I daļas 1. un 2. sējums, kur norādītas vietvārdu etimoloģijas. Tā kā te apkopoti vietvārdi tikai līdz *ō*, tad rakstam izmantoti arī citi avoti (skat. darbā lietoto saīsinājumu paskaidrojumu).

Hidronīmi minēti alfabēta kārtā. Ja vietvārds fiksēts J. Endzelīnā grāmatā Latvijas PSR vietvārdi, tad šķirkļa teksts vai nu pilnīgi, vai daļēji pārņemts no tās. Papildinājumi, dažos gadījumos nepieciešamie paskaidrojumi vai piebildes liktas kvadrātiem.

⁷ K. Būga [Rec.]. J. Endzelīns. Latvijas vietu vārdi, I. Vidzemes vārdi. Rīga, 1922. — Tiž. I. Kaunas. 1923, 377.—383. lpp.

vās. No J. Endzelina vietvārdu izdevumiem ņemtie vārdi rakstīti tāpat kā attiecīgajā avotā — kursīvā ir rakstu valodas formā drukātie vietvārdi, stāviem burtiem tie vārdi, kuru literārā forma nav izzināta, pēdējās likti vietvārdi, kuru izruna nav zināma, jo vārds pārņemts no cita uzrakstījuma. No citiem avotiem ņemtie hidronīmi ir kursīvā.

Autora priekšvārdā grāmatai Latvijas PSR vietvārdi lasāms: «Mūsu vietvārdiem piemietinu, cik spēdams, līdzīgi skanošus vardus no kaimiņtautu (leišu, senprūšu, slavu un igauņu) valodām; kāds sakars tiem ar latviešu vārdiem (radniecība, aizguvums vai tīri nejauša saskaņa), ne vienmēr droši nosakāms (aiz nedrošiem sastatījumiem rakstu jautājamo zīmi).»

Lai interesentiem būtu pieejams pēc iespējas pilnīgāks materiāls, hidronīmu sarakstā ir ietverti arī nedrošie sastatījumi ar somu valodām, minot arī citus sastatījumus, ja tādi ir, un citu zinātnieku uzskatus.

abaiņu-ēzērs Lūbānā, «abaine» jeb «abaiņa» u (ietek Aiviekstē) Lūbānā: ig. *Abaju* c? Lvv. I 1.

abula u Lauberē, *abuls* u (ietek Gaujā) : *abava*, bet sal. arī ig. *Abula* c. Lvv. I 3. Par ide. vārdiem tos uzskata Krahe UāΓ 41.

adzele jeb *adzalītis* [Kauguros] (iztek no *adzaļa* majas) u ietek Miegā (Gaujas sānupē). Būgam Tiž. I 377 *adzalis* un v. *Adsel* ir somiskas cilmes, bet pret to, šķiet, liecina līdzīgas saknes vārdi Kurzemē. Lvv. I 5.

aga u Alsungā, «agas-vals» Pope, āgs-up Sarkanmuižā : *adze?* Vai līb. *agūD* 'skujas', ig. *hagu* 'Reisig', *Haga* z un *Aga-silla* c? Lvv. I 5. Sal. vēl ig. *Agusalu jūrv* ez Nim. 203. Par to arī Kfr. 204. Ide. s. k. ni **aġ-* te saskata Krahe UāΓ 54.

aģe u ietek jurā (v. *Adja*), iztek no *aģes* ezera Lēdurgā, u Ozolos; laikam no līb. *ad'a* 'mala, krasts', skat. Grenzen 62. Lvv. I 6. Par to arī RR III 98.

aījažu-ēzērs Lēdurgā LVU: *aījaži* mu Lēdurgā. Lvv. I 6 *aījaži*: ig. *Aiatsi* z (: *aīd*, ģen. *aia* 'Zaun, Garten?'). [Mazliet citādi šā vārda vēsturi skaidro Būga RR III 99.]

aīlažēzērs Snēpelē U IV 162. Lvv. I 22; vārds *allaži*: līb. [un ig.] *all* 'apakšā'? Par to arī RR III 619.

«almāles-upe» Alsungā; sakars ar ig. *alamal* 'weiter unten' jeb ar *almji*? Lvv. I 22. Par to arī Grenzen 266 un Kfr. 205.

*aņģ-vals*² Sarkanmuižā: līb. anG 'Gabel'? Lvv. I 30.

anīnupe ietek jurā [Vidzemē]: ig. *hani* 'zoss'? Lvv. I 30. Citādi par to Būga RR III 463.

aņupe Dundangā LVU. Laikam tādas pašas cilmes kā iepriekšējais vārds.

«arnika» u Zvārdē; sal. *ārnikas*, pr. (personvārds) Arnike? Sal. arī ig. *Arniko* (dzirnavas). Lvv. I 42.

arupe Lejasciemā : *arukalns*? : ig. *Aru-māe* vai *haru* 'zars' (vai aru 'sausā, auglīga zeme')? Lvv. I 43. Skat. arī UāF 45.

«astervs» ez Līezerē: *āsti-jārō* (senais igauniskais resp. lībiskais Burtnieku ezera nosaukums)? Bet sal. arī *āstere*. Lvv. I 44.

«istra-avdels» ez Istrā. Būga Tiž. I 377 saista tos — pa daļai laikam pareizi — ar ig. *haud* 'bedrē' (ir arī ig. *Aude* c), bet sal. arī lei. *Audēnis* ez, *Audupē* u, *Aūdai* ga un pr. vv Awde(n) un Auda, kas Apr. 13 un sk. jautājuma veida saistīti ar lei. *audinis* 'zieme|austrumu vējš'; skat. arī *aūdēns* Lvv. I 49. Par *aud-* no ide. **oudh-* skat. Krahe UāF 57—58.

[*audēna ezers* Lenčos Konv. XIII 23048], (vsk. ak.) *audili* u ietek Pededzē [Jaungulbenē]; sal. *aūda*, ig. *Audina* z (?) un lei. *audinē*. Lvv. I 50. Tā pati sakne laikam arī vietvardam aude|u-ēzers Istrā, ko min Lvv. I 50. Sal. «istra-avdels».

«audrau» u Sesavā, *audruve* jeb «audrava» u ietek Vircavā : lei. *Audrā* u Būgam Tiž. I 39 (un *āudra* 'Tosen?'), *Audrupys* vs, *Audruvē* (ar *āu-*) u un la. *aūdrums* (?); ir arī ig. *Audru* c. Lvv. I 50. Par baltu vārdu to uzskata Būga RR III 748.

azunda u ietek Tīrzā [Druviena]; laikam somiskas cilmes, par ko Būga Tiž. I 382. Lvv. I 60.

āpes-upe ietek Usmas ezerā [=āps-upe Usmā U IV 290?], *āp-ēzers* Planīcā : ig. *Haap-salu* un *Haap-silla*? Lvv. I 66.

-st- dēļ somiskas cilmes varētu būt arī *āpstes*-urga, kas ietek Gaujā, bet kas Lvv. I 68 netiek saistīta ar sakni *āp-*. Sal. arī *Apste* Grenzen 452. Par **āp-* skat. arī Krahe UāF 42.

«ārnas»-ēzers Slampē, strauts turpat, ārņa- (jeb *ārītes-*) ēzers Lugažos; Būga tos Tiž. I 377 sastata ar somu *aarnio-metsä* «nep-вобытный лес»; sal. arī. ig. *Aarna* (dzirnavas); daži *ārņi* varētu arī būt no *āriņi*. Lvv. I 70.

Ārnīte jeb *Ārnišu upe* Lme. 823 uzrādīta par Gaujas sākumu un laikam = *ārņa upe* Taurenē LVU.

āstere ez Pālē no līb. (senrakstu) Astiyerwe (tā Būga Tiž. I 383). Lvv. I 70. Citādi par to Kfr. 204.

ederes-upe Raiskumā : ig. *Edara* c? Lvv. I 264.

eikažu-ēzers Morč; laikam no līb. valodas. Par to Būga Tiž. I 380. Lvv. I 267.

«eiņa»-ēzers (ja ne ar ei- no i-!) Lubānā : ig. pv *Hein*? Lvv. I 267. Sal. arī ig. *Heinjārv* ez, *Heinlaht* ez Nim. 204, kur *hein* 'siens'.

eijas-strauts Svitenē : ig. *Āia-māe* c? Vai *eija* ME? Lvv. I 267.

«emeru-vals» Grobiņā no līb. *āmār* 'tumšs; krēsla'; sal. arī ig. *Āmari* c. Lvv. I 272. Par to arī Kfr. 209—210.

«emiķu»-ēzērs Jaunrozē, sal. *eniķas* Lvv. I 273. [Blakus citiem sastatījumiem ir ig. *Hānike* ap jautājuma veidā.]

ēda u ietek Ventā [uz Kuldīgas un Vārmes robežas], «ēdīte» u Lutriņos, *ēduōle*² u Alsungā : ig. *Heedu* c un *wald* (ģen. *walla*) 'Gebiet'? Lvv. I 281. Citādi par to Kfr. 209.

«*ērgeme*» u ietek Sedā [Ērgemē]; igauņu cilmes vārds. Lvv. I 283. Igauniski — *Hārgmäe*. *hārg*, ģen. *hārja* 'vērsis', *māgi*, ģen. *mäe* 'kalns'.

ērēmšlānk-upe Dundangā; ērm- te no ērm-m- (: *ērms*?) vai ēr-m- (sal. ig. *Eera* c, *Ööre* c un *Äärepere* c; *är* 'Rand, Ufer' vai *hār* 'dzenis')? Lvv. I 285.

ērmtupe Dundangā LVU. Upe tek caur pļavām, ko sauc par *ērmt*-pļavām. Agrāk pļavas esot sauktas — *irmšt*. Līb. *irmšt* 'bailīgs'. Sal. ig. *hirmus* 'briesmīgs'.

ikuldas-ēzērs Lielstraupē; 13. gs. dokumentos «Ykewalde». Par to arī Būga Tiž. I 382. [Norādītajā avotā Būga runā par to kā somu cilmes vārdu.] Lvv. I 357.

ilīņ-ēzērs Stendē; sal. ig. *hiline* 'langsam, träge'? Lvv. I 359. i]j]-upe Stendē, i]s]-upe Pastendē, *illaišu*-upe Ezerē; sal. ig. *Illu* c, *Illi* ap? Lvv. I 359. Par to arī Ceļi XII 57.

ilmade u Vērgaļos («ilmade» ietek Durbē = «ilmāde» u Apriķos = «ilmede» u Dunalkā? «ilmatu»-straits Matkulē («ilmata-straits» U IV 203 *ilmat(as)*-straūts); sal. lei. *Ilmédas* ez vai ig. *Ilma-soo* c, *Ilm-soo* z, *Ilmat-salu* ap. Par to arī Būga Tiž. I 382. Lvv. I 359. Arī Kfr. 210—211 un Grenzen 269.

imaļa (= *imule*?) u Gaiķos, *imule* u ietek Abavā, imuļ-vals (= «imāla» u ietek Ventā?) Rudbāržos : līb. *imūli* 'begierīg'? Sal. arī lei. *Imuliškis* c. Lvv. I 361. Par to arī Kfr. 211.

«induža-ēzērs» Zentenē : *iñda*? Lvv. I 363. [s. v. *inda* blakus citiem sastatījumiem minēts ig. *Inda* c, *Hindi* z, *Hindo* c.]

inesis ez Vecpiebalgā; ar to Apr. 49 sastatīts pr. Innisken ez, bet Būga Tiž. I 377 to saista ar ig. *inisema* 'brēkt' [pro 'idēt']. Lvv. I 363.

[*Irve* u Popē Zdt. I 234], «eere» vals Dundangā, iērs-up Popē no līb. *irva* 'stirna'; skat. arī *iēriņi*. Lvv. I 367. Par to arī Kfr. 211—212. Seno dokumentu rakstījums sniedz Grenzen 441, 450, 455.

iviks jeb *iviks*² bijis ezers Lejasciemā : ig. *iwwike* [*ivike*] 'graudīš'. Lvv. I 369.

*īģe*² u ietek Salacā. Lvv. I 370. Gn. 146 uzskatīts, ka nosaukums varētu būt lībisks.

[*ipsupe*>] *ēpsupe*² Lejasciemā; sal. ig. *hūūp* 'Rohrdommel'? Citādi Būga Tiž. I 383. Lvv. I 371.

iēriņ-ēzērs Puzē; ar ier- no *irov*? Skat. *iřve*. Lvv. I 374.

[*-jaug-*] «kusperlangjaugn» u Dundangā. Lvv. I 380. Lib. *joug* resp. *jaug* 'upe'.

jērkules-ēzērs Biriņos; sal. ig. *jārw* 'ezers' un *kūla* 'ciems'. Lvv. I 399.

jogla u Rozēnos (ietek Salacā); laikam (tāpat kā *jugla*) somu vārds. Skat. Būgas rakstu Tiž. I 377. Lvv. I 400.

jugla u ietek Braslā, *lielā-* un *mazā-* *jugla* u ietek Juglas ezerā, u Auros, u ietek Iecavā, u Misā, *juglas-ēzērs* Ādažos; sal. *jogla*. (un *jugliņa* ME?). Lvv. I 402.

«*juldruga*» jeb *jūldruga* (*jūldruga* jeb *jūlduīga* u Nauksēnos) u ietek Rūjā Lvv. I 403. Būga RR III 623 to uzskata par somu cilmes vārdu. Sal. arī ig. *Uldna jārv* ez Nim. 221 un Salacas lib. *jul-dias*, *juldies*, *juldijas* no **ūldi-* 'gleich, gleichmässig'. LivW 94.

jumala ez Vecpiebalgā : *jumala* ME? Lvv. I 403. Bet Gn. 134 domāts, ka tas varētu būt somu cilmes nosaukums.

jumalda u Alūksnē; laikam somu valodu vārds (tā Būga Tiž. I 377). Lvv. I 403.

jumara u [Kocēnos] ietek Gaujā; laikam somu valodu vārds (tā Būga Tiž. I 377 un RS1. VI 32). Lvv. I 403.

jumurdas ezers; sal. *jumara*. Lvv. I 404.

juveris ez Dzērbenē; par to Būga Tiž. I 383. Lvv. I 408. [Norādītajā avotā Būga runā par to kā somu cilmes vārdu.]

jūdažu-ēzērs [un upe] Siguldā; [*jūdupe* Aizvīķos U IV 18]; Būga Tiž. I 380 pamatā liek ig. *jūdas* 'velns'. Lvv. I 409.

*kāibalīņa*² u (Jumpravā un Lielvārdē) ietek Daugavā, *kaibara* jeb *lābzna* u ietek Abulā; laikam lībiskas cilmes (tā Būga Tiž. I 377 un sk. un 381); sal. ig. *Kaibaldi* z. Lvv. II 4. Sal. arī ig. *Kaibiste* z EOn. 660.

*kāiņa*²-ēzērs Litenē; skat. s. v. *kaināzis*? Lvv. II 5. Norādītajā vietā ir saistījums ar lei. *kāina*, *kainā* 'Preis, Nutzen', pr. pv Kaynin un vv Kaynekaym (vai ig. *kaine* 'still, ruhig'?)?

«*kāiva*²»-ēzērs Asūnē : *kaiva* ME vai *kaive* En.? Sal. arī ig. *kaew* 'aka' (par ko domā arī Būga Tiž. I 378) un *Kaewa* ap? Lvv. II 6. Pie šā paša šķirkļa laikam pieder *Kaives ezers* Cēsu rajonā 1/a «Kaive». Kf. 417.

«*kalekaura*»-ēzērs Jaunrozē no ig. *kala-kaur* 'Polartaucher'. Lvv. II 11.

«*kals*-strauts» Dundangā : *kals* ME vai ig. *Kalsa* ap? Lvv. II 26.

*kamāldiņa*² u ietek Lācupītē Galgauska (= u Vecgulbenē, = u

Lejasciemā), ietek Vijā (= u Bilskā, = u Smiltēnē); igauņu cilmes? Lvv. II 31.

«kanc-urga» u ietek Mazajā Juglā : *kañcis*? Sal. arī *kònc-urga*² s. v. *kòncure*²? Lvv. II 35.

*kàngarēzers*² jeb aklais ēzers Suintažos LVU: *kaņgars* ME; *kangars* no lib. *kāngar* 'Hügel'.

kanieris u Mežotnē; sal. «*kaņieris*» un «*kanēri*» s. v. *kaņiēres*. Lvv. II 38.

«*kaņ-upe*» ietek jūrā [Kurzemē] : «*kana*»? Vai *kaņiņas*? Lvv. II 40. Šķirklis «*kana*» Lvv. II 34 jautājuma veidā sastatīts ar lib. *kanā* 'Huhn' un ig. *Kanakūla* c.

kaņ-upe ietek Gaujā Lejasciemā, ietek Lisā (= *kaņ-upīte* Mārsnēnos), «*kaņ-upe*» ietek Usmas ezerā (Spārē un Rendā) (*kaņ-upe*² Spārņē; kā pareizi?), *kaņ-urga* (jeb *kaņava*) ietek Ciecerē : *kaņiņas*? Sal. arī *kānes*? Lvv. II 40. Skat. s. v. *kān-upe*.

kaņģ-urģa Duntē : *kaņģis* z turpat LVU. Lvv. II 41 *kaņģis* saisītis ar *kāņģēt*² En. Bet Būga RR III 644 to uzskata par somu cilmes vārdu.

kaņiēres-upele Nīcā, *kaņiēra-ēzers* Nīcā, *kaņiēris* ez Slokā, sal. *kanieris* un «*kanēri*»; *kaņiēris* ez Slokas apkārtnē no «Canygerwe» 13. gs. dokumentos; sal. lib. *jāru*, ig. *jārv* 'ezers'. Lvv. II 42. Sal. arī Kfr. 213—214.

[*karuļ-upīte*>] *koruļ-upīte* ietek Gaujā Lejasciemā un [*karuļ-ēzers*>] *koruļ-azars* Lejasciemā : *karulis* ME? Sal. arī lei. *korulys* s. v. *kārti*, *Karuliškē* vs un ig. *Karula* c. Lvv. II 54. Sal. vēl ig. *Karula jārv* ez Nim. 206. Par ide. **kar-* hidronimos UāF 58—59.

kaš-urģa u Birzgalē : *kašas* ME? Sal. arī *kasis* un lei. *Kašiai* c. Lvv. II 57. Lib. *kaš* 'kaķis'.

kaūcene u Bauņos, «*kaucen-vaļks*» u Popē, «*kaucite*» strauts Bauskā, *kaūcītis* u Īslīcē : *kaūcis* resp. *kaūcēns* ME un En.? Sal. arī lei. *Kaukēnai* c un *Kaukē* Apr. 58 (vai ig. *Kautsi* c?). Lvv. II 61.

kān-upe ietek Vilcē, *kān-upe* Jumurdā, *kāņ-ēzers*² un *kāņ-up*² Spārņē : *kāne*, *kāna*, *kānis* ME? Sal. arī ig. *Kaan-jārve* z un *Kaan-soo* c (: *kaan* 'Blutegel' — «dēle»)? Skat. arī s. v. *kānbērga*. Lvv. II 83—84. Sal. vēl ig. *Kaanjārv* ez (divpadsmīt ezeru!). Nim. 205. Igauņu *kaan* ar palatalizētu *n*.

«*kārņite*» u Balvos, «*kārņ-ēzers*» Viļķenē : *kārņiņš* resp. *kārnis* II ME? Sal. arī lei. *Karniai* c un *Kārņ-upē* u un pr. vv Karnithen Apr. 57 vai ig. *Kaarna* z? Lvv. II 90. Sal. vēl *Kaarna jārv* ez Nim. 205.

kāvāndasūlg tērcē Lejasciemā. D. Zemzare Lej. 45 (ar etimolo-

gijas mēģinājumu). Lvv. II 93. Zemzare šo vārdu saista ar ig. *Kavandu* c un *sulg* 'Wassertauung'.

klāmaņu-upe Brocēnos; sal. ig. *Klaamanni* ap. Lvv. II 99. Divu līdzskaņu dēļ vārda sākumā *Klaamanni* nevar būt vecs somugru vārds.

«kodaja»- (ar -ō-?) ēzērs Rozēnos. Lvv. II 114. Vārds laikam somiskas cilmes. Mūsdienu ig. *kodu*-, senāk *koda*- 'mājas' kā pretstats *mets*- 'meža', piemēram, *kodupart* 'mājas pīle', *metspart* 'meža pīle' EW 315—316. Sal. lib. *k^oodānūrگا* = *mājuīga* Dundangā. LVU. ig. *Kodijārv* ez. Nim. 207.

«kogras-upe» jeb *kogr-up* jeb «kogres-upe» Engurē : ig. *kogr* [arī *kogra*, *kogre*, *kogri* EW 318, mūsdienu literārajā valodā *koger*, ģen. *kogre*] 'Karausche' un *Kogri* c? Lvv. II 115. Sal. arī *Kogra-jārv* un *Kogrejārv* ez. Nim. 207.

koj-uīga u Vitrupē. Lvv. II 115. Nosaukuma pirmajā daļā varētu būt ig. *koda*, ģen. *koja* 'namiņš'. Sal. iepriekš minēto lib. *k^oodānūrگا* = *mājuīga* Dundangā.

kokšu-ēzērs Lugažos : ig. *koks* 'Bootshaken'? Lvv. II 115.

kolka u ietek Rūjā : *kolka* I ME; skat. arī s.v. «kuolka»? Lvv. II 116.

koļ-uīga u Tūjā, *koļ-urگا*² u ietek jūrā Liepupē : *kola*? Lvv. II 116. *kola* sastatīts ar lib. *ko'l* 'Bucht nach oben' un ig. *Kolu* c. Lvv. II 115. Sal. vēl ig. *kola* 'zäher Schleim, Geifer' vai 'Schall (beim Schlagen, Fallen)'. EW 329.

*kōnč-urگا*² jeb *kōnčure*² u Lejasciemā (kur pamatā iedomāts ig. *konts* 'Stumpf'); sal. arī «kanc-urگا». Lvv. II 117.

korg-upīte [*koīge* LVU] u Salacā. Lvv. II 118. Būga RR III 645 Salacas ciema vārdu *koīģeni* uzskata par somiskas cilmes. Sal. lib. *kuordō*, Salacas lib. *kord*, *korg* 'hoch; vornehm'. LivW 174.

«koschķu»-ēzērs Pūrē (skat. arī s. v. «kašķu-») : *koska* ME? Lvv. II 119. [*koska* ir aizguvums no ig. *košk* 'Fichtenrinde'. Skat. ME II 255.]

«kuchva», skat. s. v. «kukva». Lvv. II 161.

kugre ez Viesītē, te arī *kugres-upīte*, *kugres-ezeriņš* (jeb *kugrītis* jeb *kugru-ezeriņš*) Sinolē, *kugru-ēzērs* Ādažos; *kugrainis* ez Milzkalnē : *kugra* jeb *kugre* 'die Karausche' ME. Lvv. II 162. Skat. «kogras-upe».

kuja u ietek Aiviekstē, *kuj(a)-upe* Grašos, *kuj-māsiņa*² grāvis ietek Kujā (Praulienā), *kujenes-ēzērs* Alsviķī : *kuja* 'Heuhaufen' ME (vai *kuja* «nūja» En.)? Sal. arī lei. *Kuj(ēn)u* kaimas un pr. vv Kuyen Apr. 75 (un ig. *Kuie* c)? Lvv. II 164. Skat. arī RR III 645.

kukris ez Ērgemē (sal. ig. *Kukruse* c?). Lvv. II 165.

«kukva» u Linavā, Šķilbēnos (sal. «kuchva» u Gauros, Kacē-

nos, Linavā). Lvv. II 167. Fasmers Beitr. II 17 šo nosaukumu saista ar somu *kuohu* 'Schaum, Schwall, Brandung' un salīdzina ar somu vv *Kuohukoski*, *Kuohajärvi*.

«kulpines-ezers» Viļakā, [*kulpjupite* u ietek Ciecērē Sātiņos LVU]; sal. lei. *Kūlpē* u, *Kūlpiai* c un slāvu **кълрѣ* 'gulbis'? Bet sal. arī ig. *Kulpjārv* ez. Nim. 152.

kuñduma-ēzers Ārlavā. Lvv. II 173. Gn. 133 domāts, ka nosaukums varētu būt libisks. Sal. ig. *Kunda* ap, *kund*, ģen. *kunnu*, *kunnumā* 'Unfruchtbares Land'. EW 411. Par to arī Kf. 217—218.

kūrens² ez Ērgļos, *kūriņa-ēzers* Gaigalavā, *kūritis* ez Lazdonā : *kūre* 'Karausche' vai *kūr(i)s* 'tīkls' ME vai *kūra*² (kāda zivs) En.? Sal. arī lei. *Kūris* c, *Kūrā* u, *Kūris* u un pr. vv Curow (ja ar -ū-) Apr. 77. Lvv. II 189. [ME II 337 aizrādīts, ka *kūre* pēc Ojansuu domām no ig. valodas.]

«kone» u Baižkalnā (: ig. *Koonu* c?); sal. arī lei. *Kuonē* u? Lvv. II 193.

ķebzēn-vals Sarkanmuižā : *ķebzna* ME? Lvv. II 200. [ME II 359 vārds *ķebzna* analizēts kā *ķēpa* (no lib. *kāpā* resp. ig. *kāpp*) un *plēzna* kontaminējums.] Sal. arī ig. *Kāpajārv* ez. Nim. 209.

ķeiseris ez Mālpilī ar lib. *jāru* 'ezers' otrā daļā? Sal. arī «ceisars»? Lvv. II 202.

«ķeldas-ēzers» Sēmē [«ķeldas-ezer-upe» Sēmē E II 162]; ūsal. ig. *Keldo* c? Lvv. II 203. Sal. vēl arī *Keldu jārv* ez. Nim. 206.

«ķelderu-straits» Džūkstē : *ķelderis* 2 En. vai ig. *Kelleri* c? Lvv. II 203. Sal. arī ig. *Keldu jārv*. ez. Nim. 206.

ķemeru-upe Evelē [*Ķemerupe* Tukuma rajonā. Kf. 105]; sal. *ķemeris* resp. *ķemere* ME vai *cemeři*? Vai lei. *Kemerys* ka? Lvv. II 205.

ķeņģupite straits ietek Palsā, *ķeņģu upite* u Kauguros ietek Gaujā LVU. Lvv. II 207 *ķeņģ-* tiek sastatīts ar *ķeņģis* ME vai *ķeņģe* ME un lei. *Kengiai* c. Tiklab *ķeņģis*, kā arī *ķeņģe* ir aizgūvumi no somu valodam, skat. ME II 366.

ķēpu-upe Nītaurē : *ķēpa*, *ķēpe* vai *ķēpis* ME? Sal. arī lei. *Keپی* kaimas c? Lvv. II 207. Sal. vēl ig. *Kāpajārv* ez. Nim. 209.

ķērpule u Rankā : *ķērpis* 'zaglis' ME? Sal. arī *ķērpa*, lei. *Kérpis* p] un u, *Kerpiai* c vai pr. vv Kerpow (: lei. *kérpé* 'Flechtenmoos') Apr. 61? Lvv. II 209.

[*Ķerupite* Aluksnes rajonā Kf. 436], ķer-attaka (Gaujas attaka) Valkā : *ķera*, *ķere* vai *ķeris* ME? Sal. arī *čeri* s. v. *čers*. Lvv. II 208. Vārds *ķeris* ar nozīmi 'der Schiefbeinige' ME II 368 varbūt saistāms ar lib. *kör* 'Kreis'. Sal. arī ig. *Kāru jōgi* u.

«ķērpja-ēzers» Aulejā : *ķerpa* 'Iltis' [no lib. *kārpa*, ig. *kārp*]

resp. *ķērpji* 'Flechten' ME? (Būga Tiž. I 378 min somu *ķarppā* 'Wiesel'). Sal. arī *cērpas*, *ķerpis* un lei. *Kerpiai* c? Lvv. II 215.

ķib-upe Allažos : *ķibas*? Lvv II 217. Šķirkliis *ķibas* Lvv. II 217 jautājuma veidā tiek saistīts ar *ķiba* 'ciba' MĒ, salīdzināts ar *cibas-kakts* un ig. *Kūba-saare* ap.

Ķidurga u ietek Ķīšupē. Kf. 330. Šķirkli *ķidas* Lvv. II 218 sa-stata ar *ķidas* MĒ, salīdzina ar lei. *Kidaraistis* p] un *Kidiškis* c vai ig. *Kide-maa* c. Visticamākais šķiet saistījums ar vārdu *ķidas*, kas ir aizgūts no lib. *kid(ūd)* 'Fischdärme' resp. ig. *kidad* 'aus-genommenes Eingeweide der Fische' ME II 379.

«ķiku»-straūts ietek Viesatā Grenčos. D. Zemzare saista šo vārdu ar lib. *kikk* resp. ig. *kikas* 'gailis'; sal. arī lei. *Kika*-kalnis un *Kikežeris* c? Un pr. pv *Kicke*? Sal. arī *ķikas*? Lvv. II 218.

ķil-grāvis ietek Juglas ezerā Ādažos : *ķilis* 'Brätling' ME? Lvv. II 221.

«kira» u Linavā, Viļakā, *ķire* u ietek Rūjā [«ķire» u Vilcē. E II 162], *ķirele* u ietek Salacā [= *ķir*-upīte Skaņkalnē?], *ķir*-valks Popē : *ķiris* ME? Sal. arī ig. *Kira* c? Lvv. II 225.

ķirš-jora (: lib. *jōra* 'ezers') ez Dundangā. Lvv. II 227.

ķirum-ežers Vecatē, «ķirum-ež[ērs] ez Pabažos. Lvv. II 227. Laikam ar šķirkli «kira» saistāms *ķiris* resp. *ķiris* ME. No šā ezera iztek u *ķirele* (ietek Salacā).

ķi-uīga (straūts) ietek Ogrē Ogresgalā, [*ķiv-uīga* jeb *ķi-uīga* u Biriņos un Vidrižos LVU], [*ķiupe* jeb *ķiurga*² u ietek Gaujā Lejas-ciemā Lej. 77]; sal. *ķivi-murds*. Lvv. II 229. [Nosaukuma pirmajā daļā ir lib. *ķiv*, *ķiu*, *ķiuu* jeb ig. *ķivi* 'akmens'.]

ķid-uīga u ietek Ķīšupē Biriņos; sal. ig. *Kiidjärve* ap? Lvv. II 230. Sal. vēl ig. *Kiidjärvo* ez. Nim. 206.

«ķir-upe» Sēmē : *ķiris* resp. *ķire* 'Möwe' ME; sal. arī lei. *Ký-rūpis* u? Citādi Būga Tiž. I 378. Lvv. II 234.

ķiša-ežers Trikātā, «ķiša»-ežers Ilzenē, *ķišu*-ežers Ādažos (arī *ķiš*-ežers), Biriņos, Džūkstē, *ķišu*-straūts Dzirciemā, *ķiš*-ežers Alsungā, Laucienē, Mangaļos, Valgundē, Preiļos, «ķiš-ezers» Istrā, *ķiš*-upe Engurē, Vidrižos, Biriņos, ietek Liepājas ezerā, *ķiš*-upīte² Litene [*ķiš-upīte* Mazsalacā ietek Ramata pie Mellāķiša mājas], *ķiš*-valks Puzē, Užava : *ķisis* 'Kaulbarsch' ME; sal. arī lei. *Kyšiai* c. Lvv. II 235.

ķiv-valks Dundangā, ķiv-lām² (valks) Sēmē : *ķive*, *ķivis*, *ķive-nis*, *ķivēns* (*ķivulis*) MĪ. *ķive* II, *ķivenieks* En.? Sal. arī lei. *Kýve* u un *Kyvenai* p] un ig. *Kýve* z? Lvv. II 236.

ķulene jeb *raūdišupe*, jeb *zarinupīte*, jeb *talčupīte* Mazsalacā (ietek Ramatā no labās puses) LVU : ig. *kūla* 'ciems'.

«lagast-ezers» Zentenē libiskas cilmes? Lvv. II 245.

«laicenes-ezers» Tilžā; sal. ig. *Laitse* ap? vai la. *laicene*² 'Teichrose' En.? Lvv. II 247.

lainums ez Matkulē, Vānē. Lvv. II 249. Gn. 133 domāts, ka nosaukums radies no lib. *lain* 'Woge'. Par to arī Kfr. 218.

lakšu-ēzērs Ugālē, *lakš-ēzērs* Usmā, *lakš-upe* Cīravā (sal. *laksis* ME un lei. *Lākšē* pu vai ig. *Laksu* c?). Lvv. II 253.

«laņģe» u ietek Kīšezērā, *laņģ-upītē* Zaubē; sal. ig. *Lange* ap? Lvv. II 259.

[*launag-*>] «lonag-valks» Puzē : *laūnags* ME. Lvv. II 273.

*lānes*²-ēzērs Zentenē [Lāņupe u Vecpili] : *lān(i)s* ME; sal. arī ig. *Laane* c. Lvv. II 286.

lein-upe Tūjā; sal. ig. *Leina* c? Lvv. II 290.

*lēmbene*² u Lejasciemā : *lēmbis* 'lempis' ME? Par etimoloģiju arī D. Zemzare Lej. 19 sk. un Būga Tiž. I 378, 381 un 384. Lvv. II 297.

lēmbuž-upe Duntē LVU : *lēmbis* Lvv. II 297? Sal. arī ig. *lämmi* 'warm, Wärme' EW 176, *lämme*, *lāmbe* 'Schwül, stickig; Schwüle, Hitze' un *Lämmijärv* ez Nim. 210 = krievu *Тенлое озеро*. Sal. vēl ig. *lemm*, *lāmb*, *lōmm* 'Blättchen, Flocke, Schäbe, Kornhülse, Schelfer' EW 486. Skat. arī Būga RR III 623.

lep-uŗgas grāvis u ietek Ramatā Mazsalacā : lib. *ļepa*, ig. *lepp* 'alksnis', 'asinis' un lib. *uŗga* 'strauts'.

letes-ēzērs Beļavā : ig. *Lāte* c vai *Lāti* c? Par to arī Būga Tiž. I 29 un 388. Lvv. II 301.

lēturga u ietek Svētupē : *urģa* ME; par to Būga Tiž. I 383. Lvv. II 304. [Būga šo vārdu sastata ar somu *liete(h)*, taču tuvāks laikam ir ig. *leede*, ģen. *leete* 'smilts zeme'.]

lēzītis ez Jumurdā : *lēza* vai *lēze* I ME? Sal. arī ig. *Leesi* ap? Lvv. II 304.

lind-uŗga (: *uŗga* I ME) u ietek Gaujā Lugažos; sal. ig. *Lindi* c vai v. *Linde?* Lvv. II 308. Sal. vēl ig. *Lindjärv* ez Nim. 210. Lib. un ig. *lind* 'Vogel; wilder Tier; Biene' LivW 194.

līnga ez Nogalē, «lingas-dīķis» Zantē : *linga* ME? Sal. arī lei. *Lingē* c un *Lingavišķis* c? Lvv. II 309. *linga* no lib. *līnga* resp. ig. *liņg* ME II 471.

lipst-upe ietek Svētē; sal. ig. *Lipstu* c un Lībagu vācisko nosaukumu *Lipsthusen*. Lvv. II 311.

lisa u Mārsnēnos ietek Abulā, u ietek Kujā Lazdonā, *lise* u ietek Durbes ezerā, «liskas-ezers» Beļavā, *liss* ez Lejasciemā, *lisa-upe* Lejasciemā, *lismanis* (jeb *lisa*) u Praulienā : *lisa* 'bize' ME? Sal. arī lei. *Lisāičiai* mu un ig. *Lissi* z? Lvv. II 312.

lilastes-ēzērs Pabažos, *lilast-upe* ietek jūrā, *lilasturga* [Raudurgas pieteka Svētupes baseinā] : lib. *liluD* 'niedres'? Lvv. II 322.

«liv-upe» Rozēnos : *livis* I vai II, *livenis* (un *liviņa* vai *liviņas*) ME vai *liva* En.? Sal. arī lei. *Lyvà* ka, *Ljvoniški* c un ig. *Liiva* c? Lvv. II 324. Skat. arī Kfr. 219—220.

luca (jeb *ramata*) u ietek Salacā : *luca* resp. *lucis* 'Quappe'; sal. arī lei. *Lùkēnai* vs un *Lùkiškis* c. Lvv. II 343.

luckas-ēzers Jaunlaicēnē : *lucka* ME. Lvv. II 343.

Ludes ezers, *Ludes strauts* Gulbenes rajonā Kf. 479, 482 : *ludi* z Dundangā? *ludi* : ig. *Ludu-niidu* c? Lvv. II 343.

luōdes-ēzers Sērmūkšos., *luōds-valks* Valtaiķos, «lodes-ezers» Sēmē un Spārnē, *luōd[ujēzers* Pastendē, *luōd-ēzers* Sēmē : *luōde* I ME, *luodes vējš*, *luodis* 'Nordwestwind' ME? Vai *luōdene* En.? Sal. arī lei. *Lúodis* vs, ez, *Lúodžiai* c. Lvv. II 355. Sal. arī ig. *Loodi jārv* ez Nim. 210.

«loģes» (gen. s.?) ēzers Bīriņos, [*luōģis*² jeb *luōģ-upe*² Bīriņos Gaujas pieteka, iztek no Jērkules ezera, kas laikam = minētajam «loģes» ezeram LVU] : *luoģe* resp. *luōģis*² En.? Sal. arī ig. *Looga* c vai «loģe» s. v. *luōja*? Lvv. II 355.

«loja» u ietek Gaujā Sējā = (jeb «loģe») u ietek Gaujā Krimuldā, no līb. *lāja* 'laiva'? Citādi Būga Tiž. I 386. Lvv. II 356. [*lojas upe* jeb *luōģis*, jeb *luoģe*. Laikam arī atkarā no mājām, gar kurām tek, saukta *gaveņ-upe*; sauc arī par *kliņts-upi*, *trubu* un *plīriķi* (nom. *plīriķis*) LVU.]

luōnast-up, «lonasta» u Ancē, «lonaste» u ietek Stendē, *luōnaste* jeb *raķ-upe*. Lvv. II 356. Kfr. 221 nosaukums saistīts ar ig. *Loona*.

«lohne» u Popē (sal. *luōnaste*?), *luōn-grāvs*² Snēpelē : (pa daļai varbūt) *luōne* vai *luōņa* En. vai ig. *Loona* c? Lvv. II 356.

«lor-upe» u Siguldā. Lvv. II 357. Ja vietvārdu izrunā ar īsu o, tad tas var būt salīdzināms ar līb. *lora* 'Grossmaul' resp. *lorikšō* 'sprudeln; Unnütz reden'. Sal. līb. *ūrga lorikšōb* 'der Bach sprudelt' LivW 202. Bet varbūt saistāms ar pv *Lore*?

maku-ēzers Ādažos : *maks* II ME? Sal. arī ig. *Makke* z? Skat. arī *maķi(s)*. Lvv. II 371.

maṭg-upe Skrīveros : *maṭga* I ME? Sal. arī lei. *Mārgai* c, *Margākalnis* (ka) u. c. vai ig. *Marga* c? Lvv. II 378.

mazāgup valks Sarkanmuižā. Lvv. II 386. Skat. *aga*.

«medar-valks» ietek Maģīrvē Zlēkās : *medri*(?) ME? Sal. arī ig. *Mādara* c? Lvv. II 398.

*mēlmute*² u ietek Lubānas ezerā. Lvv. II 410. Gn. 139 domāts, ka nosaukums darināts ar sufiksu *-ut-*. Ja tā, tad hidronīms *mal-mute* varbūt saistāms ar ig. *malm*, ģen. *malmi* 'čuguns'?

«mēr»-upe ietek Iežupē, Ilzenē, mēr-upīte Lejasciemā, mēr-upe

ietek Rūjā Rūjienā : *mēris* ME resp. (?) ig. *Meeri* ap, *Määri* 'ap? Lvv. II 431.

misika u *Kalvenē*; sal. *misikas* ME. Lvv. II 440. Tas saistīts ar līb. *mūtsa* 'mežs', ig. *metsik* «Wald, waldig».

mudaža u Lejasciemā, *mude* u ietek Krievupē, *mud-uīga* u ietek Aģē [Lēdurgā], *mudenieks* ez Mārkalnē : *mudas* I ME; par to arī Būga Tiž. I 378 un 383. Lvv. II 452.

[mulik-upe >] *mulik-up* Usmā. Lvv. II 456. Varbūt tas saistāms ar ig. *mullikas* 'tele'? Sal. līb. *mulli*, ig. *mullune* 'vorjähriq' LivW 233, kā arī *teļvalks* Popē U IV 276.

[*mustkalnurdziņa*? u Duntē LVU], *must-upe* Embūtē, *musteja*-grāvis Sinolē, *mustur-ēzērs* Lizumā : *mustis* I ME, *mustala*, *musts* I En.; sal. ig. *Musta* un *Musti* ap, *Mustu* c u. c. (un lei. *Mustēniai* c vai *Muštīnē* c?). Lvv. II 459. Par to Kfr. 224.

mušļa-grāvis Lejasciemā : *mustis* I (vai II?) ME; sal. arī ig. *Mustja* ap. Lvv. II 460.

nabal-ēzērs un «*nabal-valks*» Dundangā, *nabal-up* un *nabal-valks* Popē (*nabeļ-up* Sarkanmuižā = «nabele» u ietek jūrā?) : ig. *Nabala* c? Un «nabeļevas»-muiža Gaigalavā? Lvv. II 466. Par to arī Kfr. 224.

nāj-urga u ietek Juglā. Lvv. II 473. K. Ancītis un A. Jansons, Arheoloģija un etnogrāfija V 34 saista to ar līb. *nai* 'sieva, sievietē'. *nārvēlis* u ietek Abulā, «*narvēlišs*» u Plāņos; sal. *naŗva*? Lvv. II 474. Būga Tiž. I 379 šo hidronīmu saista ar ig. *Narva*.

neķe u Vecatē. Lvv. II 476. Varbūt nosaukums saistāms ar ig. *Nāķijāro* ez Nim. 212, resp. ig. *nākk*, ģen. *nāki* 'vārava'?

«*niguļa*» u ietek Amatā : ig. *Nigula* c? Lvv. II 479.

ninieris ez Cēsīs un Priekuļos : ig. *Nina* c un *jāŗw* 'ezers'? Lvv. II 480. Sal. arī ig. *Niinsaare jāŗv* ez Nim. 212 un līb. *nin* 'schloss, burg' LivW 249.

nīt-vig-valks u Dundangā : ig. *niit* 'pļava'. Lvv. II 482. Arī lībiešu valodā *nīt* ar to pašu nozīmi.

nūoka ez Dzērbenē Lvv. II 486. Varbūt nosaukums radies blakus ig. *nook* 'spoks'? Par šo vardu P. Ariste. Nook. — Eesti Kirjandus. 1930, nr. 2, 49.—60. lpp. un nr. 3, 112.—126. lpp :

oņas upe Barkavā Konv. I 1838. : ig. *oja* 'strauts' VLI.

oldere u ietek jūrā (Sarkanmuižā) : *olderis* ME Lvv. II 490. Gn. 134 aizrādīts, ka nosaukuma pamatā varētu būt līb. *older* 'nemierīgs', jo upe mainot izteku.

*palpīrs*² ez uz Veclaicenes un Jaunlaicenes robežas : ig. *palu* 'sils' un *piir* 'robeža' VLI.

pabažu ezers Pabažos Kf. 239. *pabaži* no līb. vv *Pabasile*. Skat. Grenzen 520.

pastendes upīte Kf. 39. Skat. *steñde*.

patkules ežers Patkulē. Būga Tiž. I 383 to atzīst par somu cilmes vārdu. VLI tas sastatīts ar ig. *Patkūla*.

pādere u Taurkalnē E II 161. Varbūt saistāms ar ig. *Paadenurme* c resp. ig. *paas*, ģen. *pae*, izlokšnēs *paade* 'plienakmens' un *jārv* 'ezers'?

*pāž-upe*² Jūrkalnē U IV 52 : *pāzis* ME, kur tam pamatā likts ig. *paas* 'Fels, Fliese'. Sal. arī lei. *Požukalnis* ka? VLI.

pedece u Jaunpiebalgā; no ig. *Ped-jōgi* 'priēž-upe'. VLI. Sal. ig. *Pedja jōgi* u.

pededze u ietek Aiviekstē. Būga Tiž. I 12 domā, ka nosaukums radies no somu *Ped(ājā)jōgi* [pro *Petājājoki*]. RR III 631 tas saistīts ar **Pedjōgi* : ig. *Pedja* u ietek Vircezerā resp. ig. *pedajas*, somu *petājā* 'priede' + ig. *jōgi* (s. *joki*) 'upe'.

«*pepitis*» ez Katvaros E I 93, *pepites-ežers* Sārumā E I 105, *peps-vals* Dundangā U IV 254 un LVU. Nosaukumi laikam saistāmi ar līb. *pāp* 'mācītājs'. Sal. vietvārdus ar *mācītāja* resp. *mācītāju* Lvv. II 388, starp tiem arī *mācītāju*²-kangars ka Dundangā lībiskā *pāp-kāngar* vietā (LVU). Sal. arī ig. *Papijārv* un *Pappjārv* ez Nim. 213.

peštava (= sapraša) u Ipiķos ietek Rūjā E I 116. : ig. *Pāstjārv* z VLI. Sal. vēl ig. *Pestijārv* ez Nim. 213 un *Pāastjārv* ez Nim. 215, kā arī lei. *Pēstupis* u, *Peštikis* ez un *Peštys* u Uev. 123.

pērnava u ietek Ritē Jumpravā : ig. *Peerni* c? VLI. Sal. arī ig. *Pārņjārv* ez Nim. 214 : *pārņ* 'liepa' un *jārv* 'ezers'. (Arī lei. *Pėrnokė* u Uev. 122?)

*pildas-ežers*² Pildā : ig. *pōld* 'lauks'.

pilik-upe = *pilik-ūrga*² = *piļik-urga* grāvis Lejasciemā, ko Zemzare Lej. 6l sastata ar leivu *piļika* 'pilādzis'.

piļ-upīte u Lejasciemā, ko Zemzare Lej. 6l sastata ar ig. vv *Pillemāe*, *Pille*, *Pilli*. Sal. vēl arī ig. *Pille jārv* ez Nim. 214.

«*piriču*» ezers Naukšēnos E I 99 = *Pirites ezers* Kf. 199? Varbūt sastatāms ar ig. *Piirijārv* ez Nim. 213, kur *piir* 'robeža', *jārv* 'ezers'. Sal. arī *pirītis* ME III 223.

pižēzers Dundangā varbūt saistāms ar līb. *pižžō* 'Wasser ablassen, seichen' (in der Kindersprache). LivW 293. Sal. arī *piža* I un II ME III 229.

puč-ūrga u Bauņos : līb. *putš* (ig. *put's*, *puts*, ģen. *put'si*, *putsu*) 'Pfützte' un *ūrga* 'strauts' LivW 320?

raiskuma ežers Raiskumā. Būga Tiž. I 379 atzīst to par somu cilmes vārdu.

Raķa ezers Pociemā Lck. 17. Sal. ig. *Raki* z un *Rakke* ap? VLI.

ramata u ietek Mazsalacā (ietek Salacā) E I 113. Gn. 138 nosaukums saistīts ar lei. *ramūs* 'ruhig', bet VLI ir sastatījums arī ar ig. vv *Rame*.

Randava u ietek Rūjā Kf. 334, *randu*-grāvis Secē E II 161. VLI ir sastatījums ar *randā* ME resp. lib. *rānda*, ig. *rund* 'Strand' un ig. *Randa* ap. [Sal. arī lei. *Rāndiškiu ēžeras ez* U'ev. 132.]

raūdenes v[ž]ers] Asite U IV 14, Briņķos U IV 24. Kfr. 232 domāts, ka tas ir somu cilmes vārds blakus s. *rauta*, ig. *raud*, lib. *roda* 'Eisen'. Sal. arī ig. *Raudjārv* ez Nim. 215. Tas pašas cilmes *raudurga* u ietek Svētupē E I 113.

raūna u ietek Gaujā, *raunaisis* u ietek Rauna, *raūnis* u ietek Raunā E I 114, *raun-ēzers* Rānuļos E I 27, *raūnaiža-ēzers* Dzērbenē LVU. Iespējams, ka vv ir somu cilmes, ta domā arī Būga Tiž. I 379. Gn. 148 nosaukums sastatīts gan ar ig. *raun* 'Steinhausen', gan aizrādīts, ka tas var būt baltu *rauna* 'Brunst, Laufzeit'.

raūza u ietek Palsā. Būga Tiž. I 12 uzskata to par somu cilmes vārdu.

rikaūda u ietek Sedā Ērgemē. VLI nosaukums sastatīts ar ig. *Rikandi* ap.

rinda u ietek Stendē E II 158 : *rinda* ME III 527. Par to arī Kfr. 232.

ruūtiņš u ietek Gaujā Krimuldā E I 115. Būga RR III 646 to uzskata par somu cilmes vārdu.

rustēgs ez Kūdumā E I 108; Būga Tiž. I 383 un Endzelīns Gn. 137 atzīst to par somu cilmes vārdu.

rūja u ietek Burtņieku ezerā. Iztek no Rūjas ezera (ig. *Ruhja jārv*) Igaunija. Būga Tiž. I 12 un 379 atzīst to par somu cilmes vārdu. Vai te piederētu arī *ruhju* ez[ers] Saldū U IV 151 un *Rūjupe* (Ventas pieteka) Lme. 1109?

ruōbalts u Raņķos E II 158, *ruōbalt-upe*² U IV 141. Endzelīns Gn. 149 nosaukumu saista ar *Ruoja* un slavu **bolto* 'Sumpf'.

ruōja u ietek jūrā E II 158; u Grenčos (ietek «spindaga») E II 159. Gn. 149 šis nosaukums saistīts ar lib. *ruoi* 'Gras'. Kiparskis Kfr. 233 stieptās intonācijas dēļ vv saista ar s. *ruoja* 'slam, ājja, dy, gyttja, mudder', ig. *roojus* 'Unreinigkeit, Schmutz, Unflat' un somu vv *Ruojārvi*, *Ruolahti*, *Ruovesi*. Jāaizrāda, ka stieptā intonācija ir visparastākā intonācija aizgūtos vārdos un nav pietiekams iemesls Endzelīna resp. Bilensteina etimoloģizējuma noraidīšanai.

«rovalks» u Oktē E II 162; Gn. 149 tas saistīts ar *ruoj-vals*. Sal. arī ig. *roog*, ģen. *roo* 'niedre' un ig. *Roolaht* ez Nim. 215.

saūt-upite u ietek Ramatā Mazsalacā, santupe Bauņos ietek Burtņieku ezerā E I 116; vv pirmajā daļā laikam ig. *saūt* 'slikts, nelāgs', nevis *samts* resp. izl. *sants* (sal. Gn. 123). Pēc meliora-

toru ziņām Santupīte augšgalā esot lēna, plata, purvaina, lejāk ar ļoti akmeņainu gultni.

sapraša u Ipiķos laikam saistāma ar ipiķiešu mājvārdu *sapraži* E I 93, ko Būga Tiž. I 381 uzskata par somu cilmes vārdu.

salaca u E I 113. Gn. 149 norādīts, ka nosaukums libiešu cilmes.

Sava u Savienā Lck. 19, *Savankas upe* Preiļu rajonā Kf. 678 un Viļānu rajonā Kf. 638, *Savica* u Krāslavas rajonā Lme. 954, *Savina ezers* Dagdas rajonā Kf. 806, *savīte* u Viesienā un Bērzaunē (Vesetas pieteka) LVU. Uz vārda ide. paralēlēm norādīts V. Topogova un O. Trubačeva rakstā «Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья», М., 1962, 206. lpp. un UāF 50.

Taču iespējams, ka daļa hidronīmu ar *sav-* saistāmi ar Baltijas somu valodas sastopamajiem vietvārdiem, piemēram, *Savijārvi*. Beitr. II 56.

«sara» strauts u ietek Juglas ezerā E I 116. Gn. 149 norādīts, ka nosaukums libiskas cilmes.

sārm(us)-ežers Mazstraupe E I 107. Gn. 144 tas saistīts ar ig. *saarmas* 'Fischotter'. Šķiet, ka tādas pat cilmes vārds ir arī *sārmasta* u Dundangā U IV 254.

sārnate u Užava E II 159. Gn. 139 norādīts, ka tas somu cilmes vārds. Par to arī Kfr. 234.

sāsēris ez Lubejā E I 20. Būga Tiž. I 383 un Endzelīns Gn. 134 uzskata to par somu cilmes vārdu.

serģa ežers Ādažos E I 36. Būga Tiž. I 379 saista to ar ig. *sārg*, s. *sārki* 'Rotaugē'. [Sal. ig. *Sārgjārv* ez Nim. 217.] Bet Endzelīns Gn. 119 to sastata ar kr. pv *Sergejs*.

siguldas ežers Malupē : lib. *sige?* VLI.

sīld-ežers Ļaudonā E I 20. Gn. 144 tas saistīts ar lib. *silda* 'Brücke'. Sal. arī ig. *Sillajārv* ez Nim. 216.

Silmas strauts Preiļu rajonā Kf. 685. Silmas ezers Jāsmuižā. Varbūt no *Silmalas?* Bet sal. arī lib. *silma*, ig. *silm* 'acs'.

sitiņa u [Balvos] ietek Pededzē E I 115. RR III 646 vv salīdzināts ar s. **Sitta-joki* blakus *Sitta-kivi*. Ig. *sitt*, ģen. *sita* 'Kot, Dreck, Mist, Dünger'.

*sōidu-ežers*² Ludzas rajonā LVU. Laikam somu cilmes. Sal. *Sojda* u Petrozavodskas apgabalā, ko Fasmers Beitr. II 56 saista ar s. *Soito-joki*.

Soka ežers Rozēnos Lck. 17 : ig. *sokk* 'āzis'.

steņde u E II 158 (viena no Dižirves satekupēm). Endzelīns Talsu novads 166, Kiparskis Kfr. 236—237 un Draviņš Ceļi XII 57—58 to uzskata par somu cilmes vārdu. Baltu resp. kuršu nosaukumu te saskata Būga. Sal. RR III 176.

sude u E I 116 [iztek no Ummuru ezera Siguldā], *sudaliņš* u

Lejasciemā Lej. 78, *Sudaļu ezers* Zeltiņos Lck. 17, *sud-uŗga* u ietek Agē Lēdurgā LVU (= «sudurga» Aģes sānupe E I 114). Būga Tiž. I 379 un 383 norādījis uz šo vv somisko cilmi. Sal. s. *susi*, ģen. *suden*, ig. *susi*, ģen. *soe* no *suden*, līb. *suž* vai *suiž*, ģen. *sud* 'vilks'.

sumulda u Meņģelē ietek Ogrē E I 115, Būga Tiž. I 382 to uzskata par somu cilmes vārdu: s. *sumu* 'migla'.

tarupe u ietek Pēterupē Bīriņos LVU. Vietvārda pirmajā daļā laikam līb. *tara* 'Zaun'.

*tēraņd*² u Ēdolē U IV 264. Kiparskis Kfr. 236 to analizē kā somu cilmes vārdu. Skat. arī Būga Tiž. I 382.

«tērukš-upe» E II 162 laikam līb. cilmes. Skat. Talsu novads 166. un Kfr. 236.

tirukšņez[ērs] Usmā U IV 290, *tirukšņup*[e] turpat. Talsu novads 166 un Kfr. 237 norādīts, ka vārds lībiskas cilmes.

[*figurga*>] *tēigurga*² u Lejasciemā Lej. 78, ko Zemzare saista ar ig. *tiik*, ģen. *tiigi* 'dīķis' [ar leivu *ei* no *i* latviešu izlokšņu ietekmē].

titurgas ēzērs Katlakalnā E I 44; pēc Būgas domām Tiž. I 383 vārds ir somiskas cilmes. Bet sal. arī lei. *Tjtuwa* u Uev. 173.

toras upe Stienē E I 114. Gn. 150 domāts, ka šis vv lībiskas cilmes.

tullikšņez[ērs] Ēdolē U IV 264 laikam: *tullis* ME?

ubeja u Gaštartā E I 114. Būga RR III 647 to uzskata par somu cilmes vārdu: ig. *Ubja*.

2 *uikas* ēzēri Ādažos E I 36. Būga Tiž. I 379 to uzskata par somu cilmes vārdu.

uķis ez Adulienā E I 65. Gn. 144 tas uzskatīts par somu cilmes vārdu.

«ulles» ēzērs Vērgalē E II 47. Pēc Gn. 144 tas varētu būt somiskas cilmes.

Umbas ezers Lejasciemā Kf. 463 : ig. *Umbjārv* ez Nim. 219. Skat. «umma» ēzērs.

umara u ietek Poparzā [Annā] E I 115. Būga Tiž. I 377 to saista ar līb. *umār* 'ābols'.

«umma» ēzērs Ādažos E I 36. Gn. 144 tas saistīts ar ig. *umme* 'veschlossen, ohne Ein- oder Ausgang, unzugänglich'. Igaunijā ir ļoti daudz ezeru no nosaukumu *Umbjārv*. (*umbjārv* 'ezers bez iztekas'.) Skat. Nim. 219.

uņmurēzērs Siguldā E I 60. Tiž. I 379 Būga to uzskata par somu cilmes vārdu.

undiņa u Svētciemā Lck 19 = *Unģēne* Zdt. I 287: līb. *ūnda* 'eņģe, makšķere' resp. *unda* ME IV 299?

ureikste u Lizumā E I 114. Būga Tiž. 380 to uzskata par somu cilmes vārdu.

usmas ežers Usmā E II 153. Būga Tiž. I 379—380 to saista ar s. *usma* 'migla'.

užava u E II 159. Kiparskis Kfr. 227 to uzskata par somu cilmes vārdu.

ūbēris ez Mēdzulā E I 22. Būga Tiž. I 383 to uzskata par somu cilmes vārdu.

uõņķ-upe u Dundangā LVU : lib. *uoņķi*, ig. *voonakene* 'jēriņš'. Lībiski to pašu upīti sauc *uoņķjoug*.

valguma ežers Milzkalnē. Būga Tiž. I 380 un Endzelīns Gn. 144 to saista ar lib. *vālgam* 'Anfurt, Landungsplatz'.

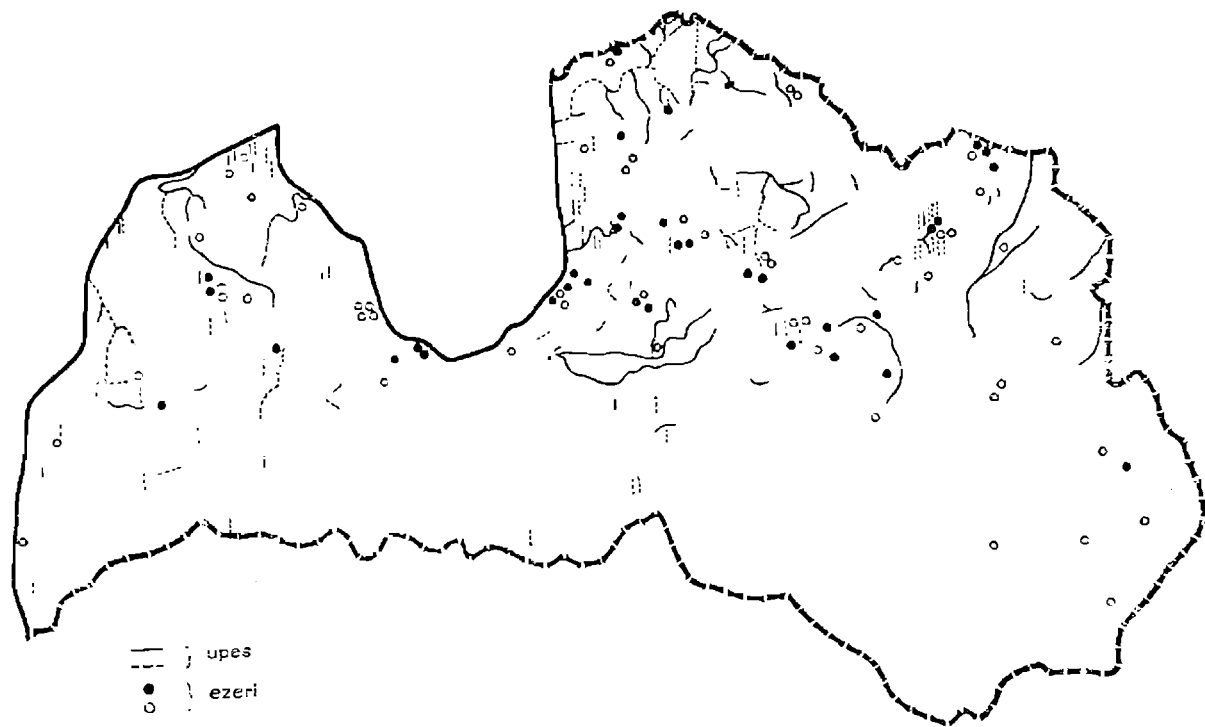
«*vana-urga*» u Dundangā E III 162: lib. *vana* 'vecs' un *ūrga* 'strauts'.

viraudas ežers Andrupienē. Būga Tiž. I 12 uzskata to par somu cilmes vārdu. Tiž. I 377: *auda* 'bala'.

vitrupe (jeb *ķimšupe*) u Vitrupē E I 113. Būga RR III 608 uzskata to par cēlušos no senāka * *Vitt(u)r-oja*.

Lai gūtu labāku pārskatu, sarakstam pievienots 1. attēls, kurā uzrādītas aplūkoto hidronīmu atrašanās vietas. 1. attēlā nav atspoguļoti hidronīmi, kam atbilstošais sugas vārds pazīstams vai nu visā latviešu valodā, piemēram, *ķisis*, vai lielā daļā izlokšņu, piemēram, *anis* 'zoss'. Nav kartografēta arī daļa tādu vietvārdu, kuru saistījums ar somugru valodām cilmes ziņā grūti ticams, piemēram, *kaucene*. Nekartografēti palikuši arī tie hidronīmi, kam nav precizēta atrašanās vieta, piemēram, *kancurga*. Minēto iemeslu dēļ attēlā nav uzrādīti šādi hidronīmi: *abiķeļu ežers*, *aniņupe*, *aņupe*, *arnika*, *audruve*, *ejas strauts*, *kancurga*, *kaucene*, *klāmaņu upe*, *kogras upe*, *košķu ežers*, *kugre*, *kulpines ežers*, *kūrens*, *ķebzeņvalks*, *ķelderu strauts*, *ķemeres upe*, *ķepu upe*, *ķerpule*, *ķerupite*, *ķibupe*, *ķid-urga*, *ķiša-ežers*, *ķiv-vals*, *lakšu ežers*, *launag-vals*, *linga*, *lipst-upe*, *liv-upe*, *luca*, *luckas ežers*, *ludes ežers*, *luodes ežers*, *maku ežers*, *marg-upe*, *mazāgup(e)*, *mēlmute*, *niguļa upe*, *nuoka ežers*, *piriču ežers*, *raudenes ežers*, *sava*, *silmas strauts*.

Pārskatot Latvijas mūsdienu hidronīmus, jākonstatē, ka lielāko ūdeņu nosaukumi ir baltu resp. indoeiropiešu cilmes vārdi. Tādi ir *Daugava*, *Gauja*, *Venta*, *Lielupe*, *Uogre*, *Lubānas ežers* u. c. Somu cilmes nosaukumi ir samērā nelielām upēm, strautiem, ezeriņiem, izņemot *Usmas ežeru*, *Stendi* un dažus citus. Somu cilmes hidronīmi koncentrēti galvenokārt Vidzemē, tie ir arī Kurzemes ziemeļrietumos un Latgales ziemeļu daļā. Ir vērojama saskaņa ar V. Kiparska pētījuma rezumējumu par somisko vietvārdu izplatību Kur-

1. att. Somagru cilmes hidronīmi Latvijas PSR teritorijā. Nepārtraukta svītra un pilns aplis apzīmē saimē rā drošus somagru cilmi, pārtraukta svītra un tukšs aplis — iespējamu somagru cilmi. Vertikālais svītrojums apzīmē upes, par kuru novietojumu dabā trūkst ziņu.

zemē.⁸ Pareizas liekas K. Būgas domas, ka atsevišķi somu cilmes vietvārdi var būt sastopami pat vēl vairāk uz dienvidiem — Lietuvā Kvēdarnas apkaimē.⁹

Lai mūsu hidronīmus varētu sekmīgi izmantot etnisko problēmu risināšanai, latviešu toponimikā vēl daudz darāms. Pirmais neatliekamais uzdevums ir Latvijas hidronīmu vārdnīcas sastādīšana, kurā vajadzētu sniegt ziņas arī par objektu nosaukumiem senos dokumentos un kaimiņtautu valodās. (Par to, kā laika gaitā var mainīties kāda objekta nosaukums, ieskatu sniedz R. Cukura darbs «Burtnieku ezers un tā upes», Rīgā, 1930., 7. lpp.) Jāturpina arī vietvārdu izvērtēšanas darbs valodu piederības ziņā, jo mums vēl daudz neetimoloģizētu nosaukumu.

SATSINĀJUMI

- Apr. — G. Gerullis. Die altpreussischen Ortsnamen. Berlin, 1922.
- Beitr. II — M. Vasmer. Beiträge zur historischen Völkerkunde Osteuropas, II. Die ehemalige Ausbreitung der Westfinnen in den heutigen slavischen Ländern. Leipzig, 1934. (Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse.)
- E I — J. Endzelīns. Latvijas vietu vārdi, I. Vidzemes vārdi. Rīgā, 1922.
- E II — J. Endzelīns. Latvijas vietu vārdi, II. Kurzemes un Latgales vārdi. Rīgā, 1925.
- En. — J. Endzelīns un E. Hauzenberga. Papildinājumi un labojumi K. Mūlenbacha Latviešu valodas vārdnīcai, I—II. Rīgā, 1934.—1946.
- EOn. — L. Kettunen. Etymologische Untersuchung über estnische Ortsnamen. Helsinki, 1955. (Suomalaisen Tiedeakatemia Toimituksia. B 90, 1.)
- EW — F. J. Wiedemann. Estnisch-deutsches Wörterbuch. Tartu, 1923⁹.
- Gn. — J. Endzelin. Die lettländischen Gewässernamen. — Zeitschrift für slavische Philologie (Leipzig), Bd. 11, H. 1/2, 1934.
- Grenzen — A. Bielenstein. Die Grenzen des lettischen Volksstammes und der lettischen Sprache in der Gegenwart und im 13. Jahrhundert. Ein Beitrag zur ethnologischen Geographie und Geschichte Russlands. St. Petersburg, 1892.

⁸ V. Kiparsky. Curonia, das historisch feststellbare Siedlungsgebiet der Kuren. — Kfr., 5. karte.

⁹ K. Būga. RR III, 614.—623. lpp.

- Kf. — Latvijas PSR kūdras fonds pēc izpētes datiem uz 1962. g. 1. janvāri. Jelgava, 1963.
- Kfr. — V. Kiparsky. Die Kurenfrage. Helsinki, 1939. (Annales Academiae Scientiarum Fennicae, B XLII.)
- Ksn. — K. Būga. Kalba ir senovė, I. Kaunas, 1922.
- Lck. — Latvijas ceļu karte. Rīgā, 1940.
- Lej. — D. Zemzare. Valodas liecības par Lejasciema novadu. Rīgā, 1940.
- LivW — L. Kettunen. Livisches wörterbuch mit grammatischer einleitung. Helsinki, 1938.
- Lme. — Latvijas PSR mazās enciklopēdijas makets. A—K. Rīgā, 1965.—1966.
- Lvu — Pēteris Stučka Latvijas Valsts universitātes latviešu valodas un literatūras specialitātes studentu dialektoloģijas prakšu laikā savāktie materiāli.
- Lvv. — J. Endzelīns. Latvijas PSR vietvārdi. I d. 1. sēj. A—J. Rīgā, 1956.; I d. 2. sēj. K—Ō. Rīgā, 1961.
- ME — K. Mūlenbachs. Latviešu valodas vārdnīca. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. I—IV. Rīgā, 1923.—1932.
- MsL — Meliorācijas statistika Latvijā. XX. 1918.—1938. Rīgā, 1939.
- Nim. — I. Kask. Eesti NSV jārvede nimestik. Tallinn, 1964.
- RR — K. Būga. Rinkiniai raštai, I—III. Rodyklės. Vilnius, 1958.—1962.
- Tiž. — Tauta ir žodis. Kaunas, 1923. skk.
- U IV — J. Plāķis. Latvijas vietu vārdi un latviešu pavārdi, I. Kurzemes vārdi. Rīgā, 1936. (Latvijas Universitātes Raksti. Filoloģijas un filosofijas fakultātes sērija. IV. 1.)
- Uev. — Lietuvos TSR upių ir ežerų vardynas. Vilnius, 1963.
- UāF — H. Krahe. Unsere ältesten Flussnamen. Wiesbaden, 1964.
- VLI — Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Valodas un literatūras institūta materiāli.
- Zdt. I — Latvijas zeme, daba un tauta, I. Latvijas zeme. Rīgā, 1936.

ap — apdzīvota vieta
 c — ciems jeb sādža
 ez — ezers
 ga — ganības
 gs. — gadsimts
 ģen. — ģenitīvs
 ide. — indoeiropiešu

ig. — igauņu
 izl. — izlokšņu
 ka — kalns
 lei. — leišu
 lib. — lībiešu
 mu — muiža
 neap — neapdzīvota vieta

pl — pļava
 pr. — (sen)prūšu
 pv — personvārds
 s. — somu
 sal. — salīdzini
 sk. — un sekojošā lappusē resp. gadā
 skat. — skaties

skk. — un sekojošās lappusēs resp.
 gados
 s.v. — sub voce
 u — upīte resp. upe
 v. — vācu
 vs — viensēta
 vv — vietvārds
 z — zemniekmāja

Zīmes

> pārvērties par
 < radies no
 + un
 = atbilst, pilnīgi pielīdzināms
 : (aiz vietvārdiem) norāda, ka seko
 etimoloģisks skaidrojums
 * (vārda priekšā) apzīmē secinātu,
 bet nepierādītu formu

¹ (aiz vietvārdiem ar laužto intonāciju [˘]) norāda, ka izrunā zudusi starpība starp laužto un krītošo intonāciju
² (aiz vietvārdiem ar krītošo intonāciju [˘]) norāda, ka zudusi starpība starp stiepto un krītošo intonāciju

М. К. РУДЗИТЕ

ФИННО-УГОРСКИЕ ГИДРОНИМЫ НА ТЕРРИТОРИИ ЛАТВИЙСКОЙ ССР

В статье дается список гидронимов Латвийской ССР, которые можно считать прибалтийско-финскими по происхождению. Большинство этих гидронимов сконцентрировано в северо-западной части Курземе и в Видземе. Мало их в Земгале и в южной части Латгале.

S. KĻAVIŅA

LATVIEŠU PUBLICISTIKAS VALODAS BIEŽUMA VĀRDNĪCA (darba paņēmieni un pirmie rezultāti)

Valodu veido skaitliskai uzskaitībai pakļaujamas vienības (fonēmas, morfēmas, zilbes, vārdi, sintagmas u. c.). Kaut arī jau šo elementu atkārtotā vienā liecina par kaut kādu skaitlisku likumsakarību eksistenci valodā, tomēr statistiskās metodes kā pētīšanas paņēmieni sistēmu valodniecībā sāka lietot nesen. Līdz 20. gs. 50. gadiem dominēja objektu kvalitatīvā analīze. Zinātnes attīstības iekšējās loģikas un cilvēces prakses ietekmē radās nepieciešamība arī pēc valodas kvantitatīva raksturojuma.

Jāatzīst, ka samērā plaši statistiskās metodes lieto leksikas izpētē, galvenokārt vārdu vai vārdformu lietošanas biežumā noskaidrošanai. Šo pētījumu rezultātus parasti noformē biežuma vārdnīcās lietošanas biežuma kārtībā izvietotu vārdu vai vārdformu sarakstu veidā, uzrādot to lietošanas biežumu.

Kopš 1898. gada, kad iznāca pirmā biežuma vārdnīca¹, ir izstrādātas apmēram 300 biežuma vārdnīcas un saraksti apmēram 16 valodām.² Latviešu leksikas izpētē statistiskās metodes līdz šim nav izmantotas. Tagad šāds darbs uzsākts Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Valodas un literatūras institūtā.

Šajā rakstā aplūkoti daži publicistikas leksikas statistiskās analīzes, jautājumi.

BIEŽUMA VĀRDNĪCAS IZVEIDOŠANAS PAŅĒMIENI

Biežuma vārdnīcas izstrāde balstās uz tekstu iepriekšēju statistisku izpēti. Protams, nav iespējams tieši izskatīt kādas valodas vai tematiskas apakšvalodas³ visus tekstus, t. i., universu.

¹ F. K a e d i n g. Häufigkeitwörterbuch der deutschen Sprache. Steiglitz bei Berlin, 1898.

² D. H a r k i n. The history of word counts. — Babel, vol. 3, 1957, Nr. 3, 113.—124. lpp.

³ Apakšvaloda — noteiktas tematikas tekstu kopums (piemēram, elektronika, mašīnbūve, dabas zinātnes utt.).

Lingvistam jāprobežojas ar kādu universa daļu, t. i., jāveic izlases statistiskā analīze un pēc tās jāraksturo universs. Izņēmums šajā ziņā ir fiksēta garuma tekstu kopas, piemēram, kāda noteikta autora sacerējumi, kad jāreģistrē katras teksta vienības lietošanas biežums.

Analizējamās valodas parādības skaits izlasē — absolūtais biežums (F) — mainās atkarībā no izlases apjoma, tāpēc ir lietderīgi to attiecināt pret izlases apjomu. Iegūtais lielums, ko sauc par relatīvo biežumu (f), raksturo pētāmās vienības izplatību neatkarīgi no izlases apjoma un svārstās ap skaitli, kas izsaka šīs vienības lietošanas varbūtību (p)⁴. Ja izlases apjoms ir liels, relatīvo biežumu var uzskatīt par varbūtības aptuveno vērtību.

Kādā mērā izlasē novērotie valodas vienību biežumi atbilst šo vienību biežumam valodas universā jeb varbūtībai? Lai to noskaidrotu, nepietiek atrast starpību starp biežuma vērtībām izlasē un universā, t. i., absolūto kļūdu. Viena un tā pati absolūtā kļūda maza biežuma gadījumā sastāda ievērojamu procentu no paša lieluma, toties lielam biežumam — pavisam niecīgu. Tātad vienāda absolūtā kļūda dažādu biežumu mērījumos neatspoguļo to vienādo precizitāti, turpretī, attiecināta pret mērījamo biežumu, tā ļauj novērtēt izlasē iegūto biežumu atbilstību universā esošajiem, t. i., ļauj spriest par rezultātu ticamību. Šī attiecība matemātiskajā statistikā ir pazīstama ar nosaukumu relatīvā kļūda un konkrētā gadījumā izsakāma ar formulu:

$$\delta = \frac{f - \bar{f}}{f},$$

kur \bar{f} — vārdformas relatīvais biežums universā;
f — relatīvais biežums izlasē.

Ticamību var arī novērtēt, aprēķinot ticamās robežas (p_1, p_2)⁵, t. i., robežas, starp kurām atrodas pētāmās valodas vienības biežums universā jeb varbūtība.

Jo lielāks izlasē novērotais vienības lietošanas biežums, jo šaurāks ticamo robežu intervāls resp. biežums izlasē tuvs biežumam universā.

Mūsdienu latviešu publicistikas biežuma vārdnīcas rezultātu ticamās robežas aprēķinātas pēc formulas, kas ir vienkāršots vander Vardena absolūtās kļūdas formulas pārveidojums⁶:

⁴ Varbūtības definējumu skat., piem., N. Brāzma, A. Brigmane, L. Krastiņš, J. Rāts. Augstākā matemātika. R., 1964., 298.—300. lpp.

⁵ Skat. N. Brāzma u. c. Augstākā matemātika. 362.—364. lpp.

⁶ Skat. Л. И. Ешан. Опыт статистического описания научно-технического стиля румынского языка. Автореферат диссертации на соискание степени кандидата филолог. наук. Л., 1966, 5.—6. lpp.

$$p_1 = \frac{f_i N + \frac{1}{2} g^2 - g \sqrt{N f (1-f) i + \frac{1}{4} g^2}}{N + g^2};$$

$$p_2 = \frac{f_i N + \frac{1}{2} g^2 + g \sqrt{N f (1-f) i + \frac{1}{4} g^2}}{N + g^2};$$

- kur p_1 — apakšējā ticamā robeža,
 p_2 — augšējā ticamā robeža,
 f_i — relatīvais biežums izlasē,
 N — izlases apjoms,
 i — valodas vienības kārtas numurs biežuma vārdnīcā.
 g — konstante (ja ticamības varbūtība $\rho=0,95$, $g=1,96$).

Aprēķini veikti ar elektronu skaitļošanas mašīnu «Минск-2» Baltkrievijas Valsts universitātē.

Atbilstoši matemātiskās statistikas atzinumiem izlase spēj dot pilnīgu priekšstatu par universu tad, ja tā atbilst noteiktām prasībām. Aplūkosim galvenās no tām.

1. Izlasei pietiekoši jāpārstāv universa kvalitatīvā puse, t. i., pētāmo tekstu saturam jāatspoguļo universa raksturs. Mūsdienā latviešu publicistikas valodas biežuma vārdnīcas izstrādāšanai par tekstiem, kas var pārstāvēt minēto universu, ir izraudzīti visu sešu republikānisko avīžu («Cīņa», «Padomju Jaunatne», «Literatūra un Māksla», «Skolotāju Avīze», «Sports», «Pionieris») un «Rīgas Balss» publicētie materiāli laikā no 1960. līdz 1964. gadam (ieskaitot).

2. Izlases apjomam no kvantitatīvā viedokļa jānodrošina pietiekoša rezultātu ticamība, t. i., izlasē novērotie biežumi drīkst atšķirties no biežumiem universā ne vairāk kā par darba sākumā noteikto relatīvo kļūdu. Dažādu tipu biežuma vārdnīcās pieļaujama dažāda relatīvā kļūda, piemēram, kodēšanas sistēmas uzlabošanai nepieciešamas precīzākas biežuma vārdnīcas nekā metodiskiem uzdevumiem valodu mācīšanā.

Rakstā aplūkojamajā darbā izlases kopējais apjoms, kuru iespējams pakļaut tiešai analīzei, ir noteikts 200 tūkstoš vārdlietojumu⁷ (burtu savienojumi no vienas atstarpes līdz otrai), bet biežumu relatīvās kļūdas lielums nedrīkst pārsniegt 0,3 (30%). To aprēķinot pēc formulas

$$\delta = \frac{z_{\rho}}{\sqrt{N \cdot f}},$$

⁷ Par nepieciešamā izlases apjoma aprēķināšanu sīkāk skat. Р. М. Фрумина. Статистические методы изучения лексики. М., 1964, 87.—94. lpp.

kur N — izlases apjoms,

f — vārdformas relatīvais biežums,

z — konstante (ja $\rho=0,95$, $z_{\rho}=1,96$),⁸

noskaidrojam, cik vārdiem biežums ir noteikts ar pieņemto relatīvo kļūdu. Latviešu publicistikas biežuma vārdnīcā šai prasībai ($\delta \leq 0,3$) atbilst pirmās 586 vārdformas no kopējā vārdformu skaita — 39 164.

Izlase ir sadalīta grupās pa 1000 vārdlietojumiem katrā.

Izvēlētais avīzes numurs arī tiek apstrādāts izlasēs veidā, ievērojot materiālu izvēlē principu «uz labu laimi».

Vispārzināms, ka avīzes saturs nav vienveidīgs: to veido vairāki tematiski sadalījumi. Lai tie proporcionāli ietilptu izlasē, darba pamatā likts šāds izlases tematiskais sadalījums:

1) ārējā politika	25%;
2) mūsu valsts sabiedriski politiskā dzīve	25%;
3) ekonomika	15%;
4) zinātne	10%;
5) māksla	10%;
6) sports	10%;
7) sludinājumi	5%.

Slejšā publicēto tekstu izraksta atbilstošos tematiskos alfabētiskos sarakstos. Tādēļ viena tematiskā grupa (1000 vārdlietojumi) parasti veidojas no fragmentiem, kuri ņemti no dažādiem avīzes numuriem.

Ievērojot izlases tematisko sadalījumu un katras avīzes nozīmi republikas kultūras dzīvē, izstrādāts grupu sadalījums pa avīzēm:

«Cīņa»	25%;
«Padomju Jaunatne»	25%;
«Rīgas Balss»	20%;
«Literatūra un Māksla»	10%;
«Skolotāju Avīze»	5%;
«Sports»	10%;
«Pionieris»	5%.

Pa gadiem izlase sadalīta vienādās daļās — 40 tūkstoš vārdlietojumu gadā. Iepriekš minētais izlases tematiskais sadalījums un sadalījums pa avīzēm ievērots arī katra gada izlases ietvaros.

Sākot tekstu statistisko apstrādi, nepieciešams stingri viennozīmīgi noteikt uzskaites vienību (ko uzskaitīt) un pieņemto principu konsekventi realizēt visā darba gaitā. Par uzskaites vienību

⁸ Sīkāk skat. B. Ю. Урбаха. Биометрические методы. М., 1964, 134.—136. lpp.

biežuma vārdnīcās var būt vai nu atsevišķa vārdforma, vai arī viena celma vārdformu kopa resp. vārds tā gramatiskajā pamatformā. Šajā biežuma vārdnīcā par vienību izraudzīta atsevišķa vārdforma. Šādas vārdnīcas līdz ar to ietver arī «informāciju par gramatisko formu statistiskajiem svāriem»,⁹ pamatojoties uz kuriem iespējams tālāk statistiski analizēt valodas gramatisko uzbūvi. Šajā apstākļi izpaužas vārdformu biežuma vārdnīcu priekšrocība salīdzinājumā ar biežuma vārdnīcām, kuru vienība ir vārds tā gramatiskajā pamatformā.

Statistiskā uzskaitē aptver visas teksta komunikatīvās vienības, izņemot:

- 1) skaitļa vārdu ciparu formā;
- 2) netransliterētus nosaukumus;
- 3) formulas.

Sākotnējos aprēķinus un aplūkojamās biežuma vārdnīcas sakārtošanu pagaidām veic cilvēks. Vēlams būtu šo tik darbietilpīgo procesu automatizēt. Gan PSRS, gan ārzemēs šajā ziņā jau ir uzkrāta pieredze.¹⁰

Neautomatizētā izlases apstrādē ir šādi posmi.

1. Katru 1000 vārdlietojumu izrakstīšana no avīzēm tematiskos, daļēji alfabētiskos sarakstos. Šajos sarakstos uzrāda:

- a) vārdformu;
- b) tās lietošanas biežumu;
- c) tās gramatisko informāciju (gramatiskās un leksikogramatiskās homonīmijas gadījumos);
- d) leksiskajiem homonīmiem atbilstošu nozīmes indeksu pēc Latviešu-krievu vārdnīcas (Rīgā, 1963.).

Šāda saraksta fragments:

arī atvedis aprakstu audzinoša autora		X	brīžiem bija a. brāļa g. bagātā bet		B	ceļam ceļš ceļiem cik cauri		S	B

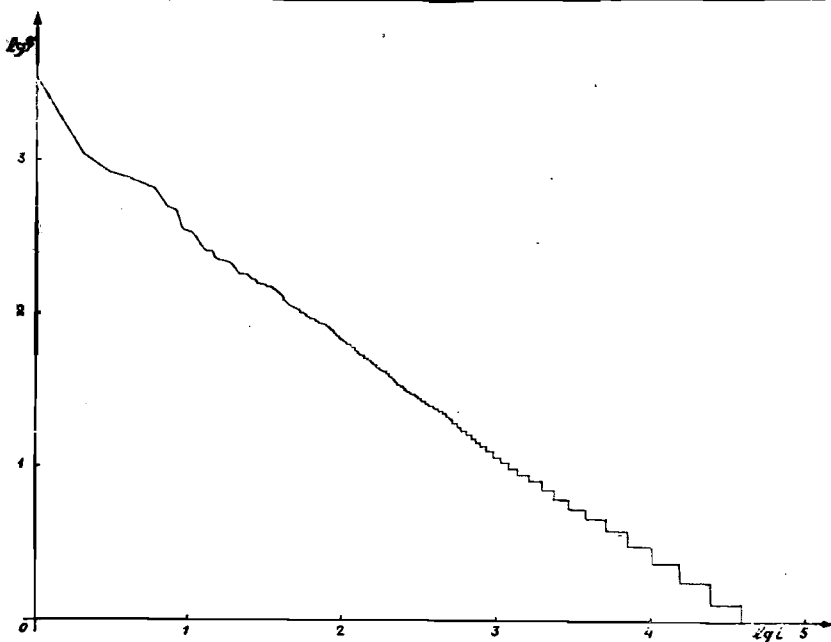
Pavisam sastāda 200 tādu sarakstu.

⁹ П. М. Алексеев и др. О статистических закономерностях в современных русских и английских текстах по электронике. — Вопросы радиоэлектроники, сер. VIII. Вып. 3, М., 1963, 97. lpp.

¹⁰ Skat. Р. Г. Пиотровский и др. Статистическое исследование лексики и грамматики текста с помощью электронно-вычислительной машины. — Тезисы докладов на конференции «Проблемы синхронного изучения грамматического строя языка». М., 1965, 144.—146. lpp.

2. Datu pārvešana no alfabētiskajiem sarakstiem uz kartītēm. Katrai vārdformai iekārto atsevišķu kartīti. Piemēram, kartīte vārdformai miera: **miera** 123/57

		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	
1960. gadā	I	5		1	4	1			2	1		1	2	1	5	3	2	3				
	II																					1
1961. gadā	III	1		5			3			2	1					3	1			1	1	
	IV																		2			
1962. gadā	V	1	1	2	2	2	11		2	1	1				2	3						
	VI													5								
1963. gadā	VII		1	5	1		5				1									1	1	
	VIII							2		1												
1964. gadā	IX		2	3	1	3	2	2			1	1	1	2								
	X										1				1							

1. att. Vārdformu biežumu sadalījums.

Katra rūtiņa kartītē apzīmē vienu tematisko izlases grupu (1000 vārdlietojumu) un atbilst vienam alfabētiskajam sarakstam. Rūtiņās ieraksta šīs vārdformas lietošanas biežumu katrā grupā, bet šķirklī blakus vārdformai — tās summāro biežumu (skaitītājs) un grupu resp. sarakstu skaitu (sauceļš), kurās attiecīgā vārdforma sastapta. Šāda kartīte rāda katras vārdformas funkcionēšanu dažādos publicistikas valodas tekstos un dažādos laika posmos, dodot materiālu pētījumiem stilistikā.

Darba kartotēkā kartītes novieto vispirms alfabēta kārtībā, tad dilstošā biežuma kārtībā. Šis materiāls dod iespēju sastādīt atrasto vārdformu, kā arī vārdu alfabētiskos un biežuma sarakstus. 1. pielikumā dotas pirmās 104 vienības vārdformu biežuma sarakstā, kas izstrādāts 200 tūkstoš vārdlietojumu izlasei. Saraksta sadalījums pa vārdformu biežumiem sniegts 2. pielikumā, bet tā grafiskais atainojums — 1. attēlā, kurš bez tam arī rāda sakarību starp vārdformas numuru sarakstā un tās biežumu (tā sauktais Cipfa likums¹¹). Logaritmi no *i* un *F* pašu *i* un *F* vērtību vietā atlikti mēroga apsvēruma dēļ.

LINGVISTISKĀS PROBLĒMAS, KAS RODAS BIEŽUMA VĀRDNĪCAS IZSTRĀDES GAITĀ

Tāpat kā jebkuras vārdnīcas sastādīšanā, arī biežuma vārdnīcas izstrādē rodas jautājums par vārda robežām, kā no semantiskā, tā no sintaktiskā viedokļa.

Vārda robežas no semantiskā viedokļa ir saistītas ar homonīmijas un polisēmijas problēmu. Kā zināms, līdz šim tā vēl nav atrisināta un sagādā daudz grūtību leksikogrāfijā. Parasti biežuma vārdnīcu sastādītāji balstās uz skaidrojošām vārdnīcām. Latviešu leksikogrāfijā stāvokli sarežģī tas, ka šādas vārdnīcas nav. K. Mīlenbaha un J. Endzelīna Latviešu valodas vārdnīca neatspoguļo latviešu mūsdienu leksiku. Vienīgā vārdnīca, kas atspoguļo mūsdienu leksiku, ir iepriekš minētā Latviešu-krievu vārdnīca. Šo vārdnīcu izmantojam, risinot homonīmijas jautājumus.

Latviešu-krievu vārdnīcas sastādītāji savā darbā ir atbalstījuši diskusijā par homonīmiju izvirzīto vēsturisko principu¹². Protams, šī principa realizācija ir saistīta ar lielām grūtībām. Šajā sakarā var norādīt, ka Latviešu-krievu vārdnīcā vērojama pareiza tendence neuzskatīt par homonīmiem vārda emocionāli ekspresīvās,

¹¹ Par to sīkāk skat. P. M. Фрумкина. Статистические методы изучения лексики. 23.—40. lpp.

¹² Skat. Лексикографический сборник. Вып. 4. М., 1960, 35.—92. lpp.

pārnestās un terminoloģiskās nozīmes,¹³ taču dažās vietās šajā ziņā pieļauta zināma nekoncekvence.

Gadījumos, kad homonīmijas traktējums Latviešu-krievu vārdnīcā kļūst apšaubāms, pievēršamies K. Mīlenbaha un J. Endzelīna Latviešu valodas vārdnīcai. Tomēr arī tajā ne vienmēr var rast atbildi. J. Endzelīns vārdnīcas nobeigumā par šo jautājumu saka: «Ja homonīmi vārdi formāli nav identiski, t. i., nav no tās pašas saknes atvasināti, tad katrs no tiem, zināms, jāapstrādā par sevi, zem sava šķiramā vārda. Bet praksē ne katrreiz var droši noteikt, vai divi homonīmi vārdi ir radušies no tās pašas saknes vai ne, un sakarā ar to šai darbā nav diemžēl stingras koncekvences šai ziņā.»¹⁴

Statistiski apstrādātajos tekstos atrasti, piemēram, šādi leksiskie homogrāfi: *gāze^a, gāze^b, prese^a, atrast^a, nozīme^a, zāle^a, zāle^b, sējums^a, sējums^b, griezties^a, griezties^b, mikla^b, bloks^a, līga^b, rota^a, balle^b, mērs^a, koks^a, masts^a* (indeksi doti atbilstoši Latviešu-krievu vārdnīcai).

Leksikogramatiskā un gramatiskā homogrāfija sastādītajā biežuma vārdnīcā tiek šķirta ar gramatiskās indeksācijas palīdzību (skat. vārdformu biežuma sarakstu l. pielikumā). Turpretī formām bez homogrāfiskām potenciēm norādes par vārdšķiru, locījumu, dzimti utt. netiek dotas.

Izšķirot jautājumu par vārda sintaktiskajām robežām, jānoskaidro attiecības starp vārdkopu un saliktu vārdu. Mūs sevišķi interesē salikti vārdi, kuru komponenti tiek rakstīti šķirti.

No tiem šajā darbā par saliktiem vārdiem (vienu vienību) uzlūkoti:

a) saliktie īpašvārdi, piemēram, Padomju Savienība, Amerikas Savienotās Valstis, Tālie Austrumi, Aleksejs Kosigins, de Golls, «Padomju Jaunatne» (avīze), «Molodaja Gvardija» (izdevniecība), «Putj Ļeņina» (kolhozs) u. tml.;

b) kopulativie saliktni, piemēram, marksisms-ļeņinisms, Ž. Heine-Vāgnere u. tml.;¹⁵

c) burtu abreviatūras, arī iniciāļi kopā ar uzvārdiem, piemēram, VEF, LVU, A. S. Puškins u. tml.;

d) nominālās vārdkopas, kurām ir savs ekvivalents — viens

¹³ Skat. sīkāk A. L a u a. Daži leksikoloģijas jautājumi. Rīgā, 1964. (93 lpp. rotaprinta iespaidumā, LVU Latviešu valodas katedrā), 73. lpp.

¹⁴ K. Mīlenbahs un J. Endzelīns. Latviešu valodas vārdnīca, IV sēj., 856. lpp.

¹⁵ Tekstu statistiskās analīzes gaitā kritiski vērtējam sastopamos defisrakstījumus un ievērojam principus, ko izklāstījusi A. Blinkena rakstā «Par defises lietošanu». (Krāj. «Latviešu valodas kultūras jautājumi». Rīgā, 1965., 146. lpp.)

vārds, piemēram, tautas brāļi (tautieši), padomju saimniecība (sovhozs), dzīves biedre (sieva);

e) valsts un starptautisko organizāciju nosaukumi: Augstākā Padome, Apvienoto Nāciju Organizācija, Centrālā Komiteja, Ģenerālā Asambleja, Ministru Padome.

Paralēli vārdformu biežuma sarakstam sagatavoti arī sekojošu analītisko konstrukciju biežumu reģistri:

- a) instrumentālis;
- b) darbības vārda saliktie laiki un izteiksmes;
- c) īpašības vārda un lokāmā divdabja vispārākā pakāpe ar *pats*.

Šie jautājumi cieši saistīti ar problēmu par dalāmām un nedalāmām vārdkopām. Objektīvu kritēriju šo vārdkopu noteikšanai vēl nav. Latviešu frazeoloģismu (nedalāmo vārdkopu) vārdnīca nav izstrādāta, arī Latviešu-krievu vārdnīca atspoguļo tikai nelielu daļu no valodā sastopamajiem frazeoloģismiem. Bez tam frazeoloģismu biežumu uzskaitē iegūtie dati būtu ar niecīgām skaitliskām vērtībām un neatbilstu pieļaujamajai relatīvajai kļūdai. Tāpēc frazeoloģismu uzskaitē nav ietverta biežuma vārdnīcas uzdevumos.

Pielikumos sniegtie dati ir tikai sākums statistisko rezultātu uzkrāšanai, uz kuriem pamatojoties varēs izstrādāt latviešu leksikas kvantitatīvo raksturojumu. Tomēr arī pirmie rezultāti dod iespēju spriest par dažām iezīmēm latviešu mūsdienu leksikas statistiskajā struktūrā.

Tā, piemēram, redzams, ka atsevišķa vārda biežums valodā nav liels. Izņēmumu veido tikai neliela grupa palīgvārdu ar augstu lietošanas biežumu: *un, ar, par, no, ka, uz, arī, bet*. Jāatzīmē, ka šie vārdi ieņem pirmās vietas daudzās esošajās biežuma vārdnīcās un tiem piemīt augsta tekstveidošanas spēja. To apstiprina arī publicistikas tekstu statistiskie pētījumi.

Minētie vērojumi prasa tālāku statistisku apstiprinājumu un lingvistisku analīzi, ņemot vērā, ka statistiskie paņēmieni nav pašmērķis, tie ir tikai līdzeklis, lai iegūtu no statistiskā materiāla secinājumus par likumsakarībām, kurām pakļaujas pētāmās parādības, un par cēloņiem, kas tās rada.

1. tabula

Vārdformu skaits (no biežuma saraksta sākuma)	Teksta nokļūjums ar šīm vārdformām (%)
10	11
54	20
100	24
500	40
1010	48
2000	59
3000	65
39 164 (viss saraksts)	100

Latviešu valodas statistiskās analīzes datu salīdzināšana ar citu valodu analogiem datiem palīdzēs raksturot dažus tās strukturālās savdabības jautājumus, bet publicistikas valodas statistiskie dati salīdzinājumā ar citu apakšvalodu analogiem rādītājiem dos iespēju novērtēt pētāmās apakšvalodas leksiskās īpatnības. Statistiski apstrādājot dažādu laika periodu leksiku un iegūtos datus salīdzinot, var iegūt interesantus datus par izmaiņām vārdu krājumā.

Ļoti nozīmīgs ir biežuma vārdnīcu praktiskais devums, jo tās sniedz atbildi uz daudzās praktiskās dzīves sfērās radušos jautājumus: «Kurus vārdus valodā lieto bieži, kurus — reti?». Šo jautājumu izvirza efektīvāku metožu meklējumi valodu mācīšanā, vārdnīcu-minimumu un mācību grāmatu izstrādāšanas prakse. Ne mazāk svarīgs šis jautājums ir dažādu kodēšanas sistēmu un ziņojumu pārraižu uzlabošanā sakaru līnijās. Uz nopietniem statistiskiem pētījumiem pamatojas teksta automātiskā analīze, gan veidojot mašintulkošanas algoritmu, gan risinot daudzas zinātniskās informācijas automātiskās apstrādes un uzkrāšanas problēmas, piemēram, tādas kā automātiska tekstu referēšana. Nav iespējams sastādīt racionālu mašintulkošanas vārdnīcu, nepamatojoties uz biežuma vārdnīcu.

Šie un vēl citi biežuma vārdnīcu izmantošanas veidi izriet no tā, ka biežuma vārdnīcas ir «pašreiz vienīgā vairāk vai mazāk konsekvētā valodas statistika (ja neskaita daudzos darbus skaņu un burtu statistikā)».¹⁶

¹⁶ И. А. Мельчук. Статистика и зависимость рода французских существительных от окончания. — Вопросы статистики речи. Л., 1958, 112. lpp.

Vārdbornu biežumu saraksts

i	Vārdbornā	P	f	$p_1 \div p_2$
1	2	3	4	5
1.	un	7323	0,036615	0,035786 ÷ 0,037463
2.	ar	2359	0,011795	0,011328 ÷ 0,012281
3.	par	2344	0,01172	0,011253 ÷ 0,012204
4.	ir	1841	0,009205	0,008794 ÷ 0,009635
5.	ka	1573	0,007865	0,007486 ÷ 0,008263
6.	no	1542	0,00771	0,007335 ÷ 0,008104
7.	arī	1373	0,006865	0,006511 ÷ 0,007238
8.	kas	1365	0,006825	0,006472 ÷ 0,007107
9.	uz	1077	0,005395	0,005082 ÷ 0,005726
10.	bēt	801	0,004005	0,003737 ÷ 0,004292
11.	mūsu	752	0,00376	0,0035 ÷ 0,004038
12.	to:	722	0,00361	0,003356 ÷ 0,003883
	a. —	475		
	g. —	163		
	r. —	84		
13.	lai	653	0,003265	0,003024 ÷ 0,003525
14.	padomju	606	0,00303	0,002798 ÷ 0,003281
15.	kā	592	0,00299	0,002759 ÷ 0,003239
16.	pēc	580	0,0029	0,002673 ÷ 0,003146
17.	partijas:	556	0,00278	0,002558 ÷ 0,003021
	g. —	533		
	n. —	16		
	a. —	7		
18.	tautas:	547	0,002735	0,002515 ÷ 0,002974
	g. —	501		
	n. —	36		
	a. —	10		
19.	darba	537	0,002685	0,002467 ÷ 0,002922
20.	bija	531	0,002655	0,002438 ÷ 0,002891
21.	līdz	515	0,002575	0,002362 ÷ 0,002807
22.	tas	502	0,00251	0,0023 ÷ 0,002739
23.	nav	499	0,002495	0,002285 ÷ 0,002724
24.	tikai	444	0,00222	0,002022 ÷ 0,002436
25.	ko:	431	0,002155	0,001961 ÷ 0,002368
	a. —	419		
	i. —	12		
26.	PSRS	428	0,00214	0,001947 ÷ 0,002352
27.	pret	424	0,00212	0,001928 ÷ 0,002332
28.	kā	421	0,00211	0,001913 ÷ 0,002316
29.	vairāk	399	0,001995	0,001809 ÷ 0,002201
30.	gadā	387	0,001935	0,001752 ÷ 0,002138
31.	jau	377	0,001885	0,001704 ÷ 0,002085
32.—33.	taču	368	0,00184	0,001661 ÷ 0,002038
32.—33.	valsts:	368	0,00184	0,001661 ÷ 0,002038
	g. —	341		
	n. —	27		

I. pielikuma turpinājums

1	2	3	4	5	
34.	vai	C	367	0,001835	0,001656 ÷ 0,002032
35.	tā:	M	366	0,00183	0,001652 ÷ 0,002027
		n. — 236	353	0,001765	0,0015 ÷ 0,001959
		ģ. — 130			
36.	republikas:	ģ. — 349			
		n. — 3			
		a. — 1			
37.	viņš		350	0,00175	0,001576 ÷ 0,001943
38.	mēs		328	0,00161	0,001472 ÷ 0,001827
39.—40.	ja		321	0,00165	0,001439 ÷ 0,00179
39.—40.	šo:		321	0,00165	0,001439 ÷ 0,00179
		a. — 205			
		ģ. — 110			
		i. — 6			
41.	Latvijas		320	0,0016	0,001434 ÷ 0,001785
42.	gada		319	0,001595	0,001429 ÷ 0,00178
43.	vel	B	314	0,00157	0,001405 ÷ 0,001754
44.	tās:		312	0,00156	0,001396 ÷ 0,001743
		ģ. — 169			
		n. — 103			
		a. — 40			
45.	savu:		302	0,00151	0,001349 ÷ 0,001699
		a. — 251			
		i. — 31			
		ģ. — 20			
46.	var		295	0,001475	0,001316 ÷ 0,001653
47.	Rīgas		283	0,001415	0,001259 ÷ 0,00159
48.—49.	ASV		275	0,001375	0,001222 ÷ 0,001547
48.—49.	daudz		275	0,001375	0,001222 ÷ 0,001547
50.	PSKP		274	0,00137	0,001217 ÷ 0,001542
51.—52.	ne		271	0,001355	0,001203 ÷ 0,001526
51.—52.	nekā	C	271	0,001355	0,001203 ÷ 0,001526
53.	TASS		270	0,00135	0,001198 ÷ 0,001521
54.	laikā		263	0,001315	0,001165 ÷ 0,001484
55.—56.	pie		261	0,001305	0,001156 ÷ 0,001473
55.—56.	rajona		261	0,001305	0,001156 ÷ 0,001473
57.	kad		258	0,00129	0,001142 ÷ 0,001457
58.	ražošanas		252	0,00126	0,001114 ÷ 0,001425
59.	darbu:		249	0,001245	0,001099 ÷ 0,00141
		a. — 174			
		ģ. — 60			
		i. — 15			
60.—61.	CK		244	0,00122	0,001076 ÷ 0,001383
60.—61.	tagad		244	0,00122	0,001076 ÷ 0,001383
62.	visu:		234	0,00117	0,001029 ÷ 0,00133
		ģ. — 116			
		a. — 110			
		i. — 8			

I. pielikuma turpinājums

1	2	3	4	5
63.	būs	226	0,00113	0,000992 ÷ 0,001287
64.	rūpniecības	224	0,00112	0,0009826 ÷ 0,001276
65.	loti	221	0,001105	0,000968 ÷ 0,001261
66.—67.	lauksaimniecības	220	0,0011	0,000964 ÷ 0,001255
66.—67.	viņa:	220	0,0011	0,000954 ÷ 0,001255
	g. — 143			
	n. — 77			
68.	ielā	218	0,00109	0,000954 ÷ 0,001244
69.	pa	217	0,001085	0,00095 ÷ 0,001239
70.	viņi	210	0,00105	0,000917 ÷ 0,001202
71.—72.	valdības:	202	0,00101	0,00088 ÷ 0,001159
	g. — 180			
	n. — 12			
	a. — 1			
71.—72.	viņu:	202	0,00101	0,00088 ÷ 0,001159
	g. — 144			
	a. — 52			
	i. — 6			
73.	mums	201	0,001005	0,000875 ÷ 0,001154
74.	pasaules	199	0,000995	0,000866 ÷ 0,001143
75.—76.	kultūras:	198	0,00099	0,000861 ÷ 0,001138
	g. — 191			
	a. — 5			
	n. — 2			
75.—76.	tam	198	0,00099	0,000861 ÷ 0,001138
77.	tā	196	0,00098	0,000852 ÷ 0,001127
78.	tiek	190	0,00095	0,000824 ÷ 0,001095
79.	komunistiskās:	189	0,000945	0,00082 ÷ 0,001089
	g. — 184			
	n. — 4			
	a. — 1			
80.	kur	187	0,000935	0,00081 ÷ 0,001079
81.—82.	Padomju Savienības	184	0,00092	0,000796 ÷ 0,001063
81.—82.	saimniecības:	184	0,00092	0,000796 ÷ 0,001063
	g. — 166			
	n. — 17			
	a. — 1			
83.—84.	gan	183	0,000915	0,000792 ÷ 0,001058
83.—84.	visas:	183	0,000915	0,000792 ÷ 0,001058
	g. — 96			
	a. — 44			
	n. — 43			
85.	cēlniecības	181	0,000905	0,000782 ÷ 0,001047
86.	zemes:	176	0,00088	0,000759 ÷ 0,00102
	g. — 145			
	n. — 22			
	a. — 9			
87.—88.	cilvēku:	173	0,000865	0,000745 ÷ 0,001004

1. pielikuma turpinājums

1	2	3	4	5	
	g. — 149				
	a. — 21				
	i. — 3				
87.—88.	tad	B	173	0,000865	0,000745 ÷ 0,001004
89.—90.	citū:	g. — 136	170	0,00085	0,000731 ÷ 0,000988
		a. — 33			
		i. — 1			
89.—90.	pat		170	0,00085	0,000731 ÷ 0,000988
91.	bez		167	0,000835	0,000718 ÷ 0,000972
92.—93.	gados		166	0,00083	0,000713 ÷ 0,000966
92.—93.	tika		166	0,00083	0,000713 ÷ 0,000966
94.	valstu		161	0,000805	0,00069 ÷ 0,000939
95.—96.	PSR		160	0,0008	0,000685 ÷ 0,000934
95.—96.	starp		160	0,0008	0,000685 ÷ 0,000934
97.	būtu		159	0,000795	0,000681 ÷ 0,000928
98.	jo	C	156	0,00078	0,000666 ÷ 0,000912
99.	tie		155	0,000785	0,000662 ÷ 0,000907
100.—101.	pirms		150	0,00075	0,000639 ÷ 0,00088
100.—101.	vien	X	150	0,00075	0,000639 ÷ 0,00088
102.	kara		149	0,000745	0,000634 ÷ 0,000875
103.—104.	amerikāņu		148	0,00074	0,00063 ÷ 0,000869
103.—104.	šis:		148	0,00074	0,00063 ÷ 0,000869
	g. — 89				
	n. — 32				
	a. — 27				

Vārdformu biežumu sadalījums

i	F	m	i	F	m
1.	7323	1	54.	263	1
2.	2359	1	55.—56.	261	2
3.	2344	1	57.	258	1
4.	1841	1	58.	252	1
5.	1573	1	59.	249	1
6.	1542	1	60.—61.	244	2
7.	1373	1	62.	234	1
8.	1365	1	63.	226	1
9.	1077	1	64.	224	1
10.	801	1	65.	221	1
11.	752	1	66.—67.	220	2
12.	722	1	68.	218	1
13.	653	1	69.	217	1
14.	606	1	70.	210	1
15.	592	1	71.—72.	202	2
16.	580	1	73.	201	1
17.	556	1	74.	199	1
18.	547	1	75.—76.	198	2
19.	537	1	77.	196	1
20.	531	1	78.	190	1
21.	515	1	79.	189	1
22.	502	1	80.	187	1
23.	499	1	81.—82.	184	2
24.	444	1	83.—84.	183	2
25.	431	1	85.	181	1
26.	428	1	86.	176	1
27.	424	1	87.—88.	173	2
28.	421	1	89.—90.	170	2
29.	399	1	91.	167	1
30.	387	1	92.—93.	166	2
31.	377	1	94.	161	1
32.—33.	368	2	95.—96.	160	2
34.	367	1	97.	159	1
35.	366	1	98.	156	1
36.	353	1	99.	155	1
37.	350	1	100.—101.	150	2
38.	328	1	102.	149	1
39.—40.	321	2	103.—104.	148	2
41.	320	1	105.—107.	147	3
42.	319	1	108.	146	1
43.	314	1	109.	144	1
44.	312	1	110.—111.	143	2
45.	302	1	112.—113.	142	2
46.	295	1	114.	141	1
47.	283	1	115.—117.	140	3
48.—49.	275	2	118.—121.	139	4
50.	274	1	122.—123.	138	2
51.—52.	271	2	124.	136	1
53.	270	1	125.—126.	135	2

2. pielikuma turpinājums

t	F	m	i	F	m
127.	134	1	264.—267.	74	4
128.	130	1	268.—275.	73	8
129.	128	1	276.—284.	72	9
130.	127	1	285.—291.	71	7
131.	125	1	292.—293.	70	2
132.—133.	124	2	294.—295.	69	2
134.—137.	123	4	296.—302.	68	7
138.—139.	122	2	303.—308.	67	6
140.	121	1	309.—319.	66	11
141.—142.	120	2	320.—327.	65	8
143.—144.	119	2	328.—334.	64	7
145.—146.	117	2	335.—338.	63	4
147.	114	1	339.—345.	62	7
148.—150.	113	3	346.—349.	61	4
151.	111	1	350.—355.	60	6
152.—153.	110	2	356.—359.	59	4
154.—156.	109	3	360.—370.	58	11
157.—158.	108	2	371.—384.	57	14
159.—160.	107	2	385.—392.	56	8
161.	105	1	393.—403.	55	11
162.—164.	104	3	404.—414.	54	11
165.—169.	103	5	415.—424.	53	10
170.—171.	102	2	425.—432.	52	8
172.—173.	101	2	433.—449.	51	17
174.—176.	100	3	450.—462.	50	13
177.	99	1	463.—477.	49	15
178.—179.	98	2	478.—494.	48	17
180.	97	1	495.—501.	47	7
181.—182.	96	2	502.—515.	46	14
183.—185.	95	3	516.—531.	45	16
186.—187.	94	2	532.—551.	44	21
188.—190.	93	3	552.—570.	43	19
191.—192.	92	2	571.—586.	42	16
193.—194.	91	2	587.—614.	41	28
195.—199.	90	5	615.—632.	40	18
200.—202.	89	3	633.—653.	39	21
203.—205.	88	3	654.—674.	38	21
206.—209.	87	4	675.—695.	37	21
210.	86	1	696.—715.	36	20
211.—213.	85	3	716.—736.	35	21
214.—222.	83	9	737.—761.	34	25
223.—230.	82	8	762.—787.	33	26
231.—233.	81	3	788.—829.	32	42
234.—237.	80	4	830.—866.	31	37
238.—243.	79	6	867.—898.	30	32
244.—247.	78	4	899.—934.	29	36
248.—252.	77	5	935.—967.	28	33
253.—255.	76	3	968.—1011.	27	44
256.—263.	75	8	1012.—1049.	26	38

i	F	m	i	F	m
1050.—1086.	25	37	2423.—2626.	12	204
1087.—1140.	24	54	2627.—2844.	11	218
1141.—1206.	23	66	2845.—3135.	10	291
1207.—1274.	22	68	3136.—3497.	9	362
1275.—1329.	21	55	3498.—3939.	8	442
1330.—1395.	20	66	3940.—4513.	7	574
1396.—1509.	19	114	4514.—5296.	6	783
1510.—1602.	18	93	5297.—6295.	5	999
1603.—1709.	17	107	6296.—7857.	4	1562
1710.—1822.	16	113	7858.—10 528.	3	2671
1823.—1963.	15	141	10 529.—17 897.	2	7369
1964.—2134.	14	171	17 898.—39 164.	1	21 267
2135.—2422.	13	288			

APZĪMĒJUMI

F	— vārdformas absolūtais biežums izlasē	S	— lietvārds
f	— vārdformas relatīvais biežums izlasē	A	— īpašības vārds
f̄	— vārdformas relatīvais biežums universā	V	— darbības vārds
i	— vārdformas kārtas numurs biežuma sarakstā	M	— vietniekvārds
m	— vienāda biežuma vārdformu skaits	B	— apstākļa vārds
δ	— relatīvā kļūda	C	— saiklis
p ₁	— apakšējā ticamā robeža	P	— prievārds
p ₂	— augšējā ticamā robeža	X	— partikula
÷	— augšējā un apakšējā robeža	n.	— nominatīvs
N	— izlases apjoms	ģ.	— ģenitīvs
g, z	— konstantes	d.	— datīvs
		a.	— akuzatīvs
		i.	— instrumentālis
		l.	— lokatīvs
		pr.	— tagadne
		Imp.	— pavēles izteiksme

С. П. КЛЯВИНЬ

ЧАСТОТНЫЙ СЛОВАРЬ ЛАТЫШСКОЙ ПУБЛИЦИСТИКИ
(МЕТОДИКА И ПЕРВЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ)

В статье излагаются лингвистические и математические положения, взятые в основу статистического исследования лексики латышской публицистики. Цель этого исследования — выявление

ние частоты употребления разных словоформ в данном подъязыке. Автор дает в этой работе описание примененной методики составления частотного словаря на основе выборки 200 тысяч словоупотреблений и приводит некоторые результаты исследования данных.

LITERATURA

Материалы к частотному словарю языка Пушкина. (Предварительные публикации Сектора структурной и прикладной лингвистики Института языкознания АН СССР, М., 1963.)

Р. М. Фрумкина. Статистические методы изучения лексики. М., 1964.

Р. М. Фрумкина. Некоторые вопросы методики составления частотных словарей. — Машинный перевод и прикладная лингвистика, 1959, 2.

Р. М. Фрумкина. Применение статистических методов в языкознании. — Вопросы языкознания, 1960, 4.

Р. М. Фрумкина. Статистическая структура лексики Пушкина. — Вопросы языкознания, 1960, 3.

Р. М. Фрумкина. Применение статистических методов в изучении языка. — В кн.: О. С. Ахманова, И. А. Мельчук, Е. В. Падучева и Р. М. Фрумкина. О точных методах исследования языка. М., 1961.

Р. М. Фрумкина. Некоторые практические рекомендации по составлению частотных словарей. — Русский язык в национальной школе, 1963, 5.

Э. А. Штейнфельдт. Частотный словарь современного русского языка. Таллин, 1963.

A. BOJĀTE

DIVVALODU VĀRDNĪCU IEKĀRTOJUMA PRINCIPI

Mūsu dienās PSRS un citu valstu kultūras, zinātnes un ekonomiskajiem sakariem attīstoties, kā arī tūrismam paplašinoties, rodas vajadzība prast to tautu un valstu valodas, ar kurām iznāk tieša vai netieša saskare.

Atslēga, kas paver durvis uz kādas tautas valodu, ir galvenokārt divvalodu vārdnīca. Tā atklāj svešvalodas vārdu nozīmes dzimtajā valodā vai arī dzimtās valodas vārdus tulko svešvalodā. Bez šādām vārdnīcām nav iedomājama svešvalodas iemācīšanās. Tāpēc tiek izdotas divvalodu vārdnīcas. Arī katrs, kas mācās kādu svešvalodu, sastāda sev individuālu vārdnīcu.

Divvalodu vārdnīcu sastādīšana ir sarežģīta kā satura, tā arī tehniskās apdares ziņā. Izdevniecībā «Liesma» (agrāk Latvijas Valsts izdevniecība) ir Vārdnīcu redakcija, kurā rit spraigs vārdnīcu sastādīšanas darbs. Katrai vārdnīcai ir sava instrukcija, pēc kuras tā tiek veidota. Tomēr visām šīm instrukcijām ir kopējas pamatlīnijas, jo vārdnīcu sastādīšanas praksē jau ir izveidojusies noteikta sistēma. Atklāt un konstatēt galvenos principus vārdnīcu sastādīšanas procesā ir šā raksta uzdevums. Visi konstatējumi pamatojas uz 10 divvalodu vārdnīcām:

Krievu-latviešu vārdnīca, I. LVI, 1959. (saīs. KLV I)

Krievu-latviešu vārdnīca, II. LVI, 1959. (saīs. KLV II)

Latviešu-krievu vārdnīca. LVI, 1963. (saīs. LKV)

Lietuviešu-latviešu vārdnīca. LVI, 1964. (saīs. LLV)

Vācu-latviešu vārdnīca. LVI, 1954. (saīs. VLV)

Latviešu-vācu vārdnīca. LVI, 1963. (saīs. LVV)

Franču-latviešu vārdnīca. LVI, 1957. (saīs. FLV)

Latviešu-franču vārdnīca, izdevn. «Liesma» manuskripts (saīs. LFV_m)

Itāliešu-latviešu vārdnīca, izdevn. «Liesma» manuskripts (saīs. ILV_m)

Latviešu-angļu vārdnīca. LVI, 1960. (saīs. LAV)

Katrai divvalodu vārdnīcai ir adresāts, tie, kam šī vārdnīca

domāta, tās lietotāji. Ja lietotāji ir latvieši, tad stilistiskās norādes, lietošanas sfēras norādes, gramatiskie raksturojumi, skaidrojumi ir doti svešvalodā; latviešu valodā tos sniedz retos gadījumos, jo tad vārda nozīme var tikt pārprasta. Var būt arī divadresātu vārdnīcas. Tāda divadresātu vārdnīca ir, piemēram, Krievu-latviešu divsējumu vārdnīca (LVI, 1959). Tā domāta kā krieviem, tā latviešiem. Šajā vārdnīcā stilistiskās norādes, gramatiskais raksturojums, skaidrojumi doti abās valodās kā pie krievu, tā latviešu teksta.

Divvalodu vārdnīcas ievadā sniedz paskaidrojumus par attiecīgās vārdnīcas uzbūvi. Tas ir svarīgi vārdnīcas lietotājiem. Isteībā tā ir saīsināta vārdnīcas izmantošanas instrukcija.

Tai seko vārdnīcas pamatdaļa — vārdi, vārdu kopas, teicieni un to tulkojumi.

Divvalodu vārdnīcā vārdi sakārtoti stingrā alfabētiskā kārtībā. Dažās divvalodu vārdnīcās pamatvārdi sakārtoti atsevišķās rindkopās, citās — pēc ligzdu sistēmas. Pamatvārdi sakārtoti atsevišķās rindkopās, piemēram, LVV₇₆₂:

šaubas Zweifel . .

šaubīgs 1. (*apšaubāms*) zweifelhaft . .

šaubīties zweifeln . .

Sakārtojot pēc ligzdu sistēmas, vārdi ar kopēju sakni vai celmu ievietoti vienā rindkopā alfabēta kārtībā. Pamatvārds — šķirklis dots nemainītā veidā vai arī sadalīts ar paralēlēm (||). Vārda daļa, kas atrodas aiz tildes, pievienota pamatvārda daļai, kas ir paralēļu priekšā, vai visam pamatvārdam, ja tas ar paralēlēm nav sadalīts, piemēram:

LLV₈₀ **bal̃s||as** (4) balss; ~ **avimas** (1) balsošana;

~ **iai adv.** skaļi . .

LLV₁₁₃ **dabar̃ adv.** tagad; . . ~ **tinis** (-ē) (2) tagadējs. . .

Pamatvārdi iespiesti pustrekniem burtiem (manuskriptā tie pasvītroti).

Dažādas vārdu nozīmes tulkojumā apzīmētas ar arābu cipariem, pustreknā rakstā, piemēram:

LLV₃₉₆ **mōkslas** 1. zinātne . . ; 2. mācība; 3. izglītība . .

Vienas nozīmes tulkojumi, ja tie ir tuvi sinonīmi, atdalīti cits no cita ar komatu, piemēram:

FLV₆₉₆ **tousser vi** klepot, kāsēt;

VLV₂₈₅ **Gedrānge** drūzma, burzma.

Ja nozīmes atšķirība ir lielāka, tad starp sinonīmiem ir likts semikols (;), piemēram:

LLV₇₆₂ **šaudīgs** 1. (*kustīgs*) beweglich;

(*par liesmu*) flackernd; 2. *pārns* (*vieglprātīgs*) flatterhaft.

Tulkojumiem svešvalodā doti skaidrojumi, kur un kādos gadījumos šie sinonīmi lietojami, piemēram:

LVV₆₉₁ **saraustīts** (*par domām*) abgerissen; (*par vārdiem, teikumiem*) abgehackt; (*par elpu*) stockend.

Ja tulkojumu sinonīmi ir dzimtajā valodā, tad skaidrojumi nav doti, piemēram:

FLV₆₅₇ **soumis** padevīgs; paklausīgs.

Dažreiz arī dzimtās valodas tulkojuma sinonīmiem doti skaidrojumi, lai tos nepārprastu, piemēram:

FLV₄₂₆ **marchepied** *m* kāpslis (*satiksmes līdzekļos*) . .

Šeit skaidrojums ir vajadzīgs, tāpēc ka «kāpslis» var būt arī sēgliem, taču tad tas tulkojams ar vārdu «étrier».

Ja vārds tulkots ar vairākiem vārdiem vai vārdu kopām, tad tiek ievērots lietošanas biežums un arī loģiskā secība, piemēram:

FLV₁₅₇ **coup** *m* sitiens; cirtiens; belziens . .

Homonīmi un homogrāfi apzīmēti ar latīņu mazajiem burtiem (a, b, c . .) augšējā labajā stūrī, piemēram:

FLV₇₀ **barge**^a *f* liellaiva

barge^b *f* purva sloka

LVV₁₂₂ **balle**^a (*deju vakars*) . .

balle^b (*mērvienība*) . .

Dažreiz nepietiek ar skaidrojumu vien vai arī nav iespējams precīzi paskaidrot, tad aiz vārda tulkojumiem dod ilustratīvo materiālu piemēru veidā:

LLV₁₈₃ **gýsla** (1) . . 3. *geol.* dzīsla; áukso *g.* — zelta dzīsla . .

Frazeoloģismi, idiomātiski izteicieni, sakāmvārdi un parunas, kas neiekļaujas nevienā no dotajām nozīmēm, ievietoti pamatvārda izstrādājuma beigās aiz romba zīmes (◇), piemēram:

FLV₃₅₃ **gril** [gri] *m* 1. restes (*cepšanai*); . . ◇ *être sur le g.* — sēdēt kā uz adatām.

Pamatvārds, kas ārpus zināmiem vārdu savienojumiem nav tulkojams, dots aiz kola attiecīgos savienojumos vai kontekstā, piemēram:

LFV_m **vēdas**: spārnu *v.* — battements *m pl* des ailes;

LFV_m **vērt**||s: būt ~am — valoir *vi*;

LLV₂₀₀ **grožin**||is, -ē (1): ~ē literatūra — dai||literatūra . .

Ja pamatvārds — šķirklis — figurē nemainītā veidā, to saīšina, rakstot tikai sākuma burtu, piemēram:

LLV₃₅₁ **lankas** (4) loksne; autorinis l. — autorloksne . .

Dažās vārdnīcās pamatvārds nemainītā veidā aizstāts ar tildi, kā tas ir Itāliešu-latviešu vārdnīcā (manuskriptā), piemēram:

anello *m* gredzens; riņķis; ~ matrimoniale — laulības gredzens; ~ da cucire — uzpirkstenis.

Par homonīmiem neuzskata viena un tā paša vārda dažādas gramatiskās formas, piemēram, «pretošanās» var būt nominatīvs un arī ģenitīvs, piemēram:

LKV₅₇₄ **pretošanās**||ās сопротивление; ~ās spēja — сопротивляемость.

Darbības vārdus nolieguma formā vārdnīcās neievieto. Ja tie ir interesanti no leksikogrāfiskā viedokļa, tos uzrāda pie attiecīgā darbības vārda pozitīvās formas, piemēram:

LKV₃₆₇ «viņš neliekas ne zinīs» dots pie **likties**^b.

Dažās vārdnīcās piedēkļi izstrādāti atsevišķās rindkopās. To izstrādājumos parādīta vārdu atvasināšana ar produktīvo piedēkļu palīdzību. Tas palīdz izprast vārdnīcā neietilpināto prefiksālo verbu nozīmi un to varbūtējo tulkojumu, piemēram:

FLV₅₈₈ **re-, ré- pref. at-; pār-**; no jauna; atkal; vēlreiz;

LLV₈₈₆ **te-** (*izsaka ierobežotu nelielas kvantitātes darbību*) težinoti — zināt nedaudz.

Lietuviešu-latviešu vārdnīcā piedēkļi un to nozīmes skaidrotas gramatiskajā pielikumā.

Ja pamatvārdā grafiski raksta divus patskaņus un tie izrunājami atsevišķi, nevis kā divskanis, tad norāda zilbju skaitu, piemēram:

LKV₅₅₃ **pietāte** (4 zilbes) пиетет.

Latviešu-vācu vārdnīcā ar vertikālu svītru (|) atdalīti burti **ie** (dažkārt arī citi blakus stāvoši patskaņi), ja tie katrs apzīmē savu skaņu, piemēram:

LVV₂₃₆ **ģimene** Ģimīle.

Latviešu lietvārda ģenitīva formas, kas lietojamas atributīvi un citās valodās tulkojamas ar īpašības vārdiem, vārdnīcās dotas ar defisi vai ar piemēriem:

KLV I₃₉₅ **деревянный** koka-; **деревянный** дом — koka māja.

LLV₇₃ **auksinis**, -ē (2) zelta-; a. žiedas — zelta gredzens.

Divvalodu vārdnīcās sniedz norādes par vārda stilistisko un emocionālo nokrāsu. Norāde *sar.* nozīmē, ka vārds vai izteiciens lietojams sarunvalodā. Norāde *vienk.* nozīmē, ka vārds vai izteiciens lietojams vienkāršrunā. Norāde *poēt.* (poētisms) nozīmē, ka attiecīgais vārds vai izteiciens raksturīgs dzejiskai valodai, piemēram:

LKV₈₀₈ **zilgme** *poēt.* . .

Vārdu emocionālo nokrāsu parāda apzīmējumi *niev.* (nievājoši), *iron.* (ironiski).

Stilistiskā norāde, kas dota tulkojumam, attiecas tikai uz to

vārdu vai izteicienu, kuram tā pievienota. Pamatvārda stilistiskā norāde nav attiecināma uz tiem izteicieniem, kas likti aiz romba (◇) zīmes. Aiz romba sagrupētajiem izteicieniem ir savas stilistiskās norādes. Vajadzības gadījumā arī piemēriem un to tulkojumiem ir uzrādīta to stilistiskā nokrāsa.

Pamatvārdiem, kas apzīmē kādu terminu, ja tas vajadzīgs, ir pievienota norāde par lietošanas sfēru, piemēram: *tehn.* (tehnikas termins), *geol.* (ģeoloģisks termins) utt.

Pieņemtās zīmes, pieturzīmes, iekavas. Kā jau minējām, pamatvārda izstrādājuma rindkopas beigās netiek likta pieturzīme. Vienīgi, ja rindkopas beigās ir jautājuma vai izsaukuma zīme, tā paliek, piemēram:

LFV_m **vec||s** .. tā ir ~a lieta! — c'est connu!

Ja jautājums vai izsaukums atrodas teksta vidū, tad aiz jautājuma vai izsaukuma zīmes jāliek semikols (;), piemēram:

LFV_m **vec||s** .. cik v. viņš ir? — quel âge a-t-il?; viņam ir 10 gadu ..

Defisi liek tad, ja to prasa svešvalodas rakstība, piemēram:

FLV₆₂₄ **rez-de-chaussée** ..

Kā jau minējām, defisi liek arī aiz latviešu atributīvā ģenitīva, ja tam neseko apzīmējamais vārds, piemēram:

LVV₁₈₁ **divvalodu-** zweisprächig.

Domu zīmi liek starp kādu vārdu kopu vai izteicienu un tā tulkojumu, piemēram:

FLV₄₂₁ **lapin** .. brave comme un lapin — zaķpastala.

Domu zīmi (—) liek arī skaidrojumā, ja kādam vārdam attiecīgajā kontekstā bez iepriekš dotajiem tulkojumiem ir vēl viens tulkojums, kas citos kontekstos nav lietojams, iekavās dots skaidrojums (.. — *ari*), piemēram:

LVV₆₀ **apmale** Rand m .. ; (*drēbēm — ari*) Borde f.

Kolu, kā jau minējām, liek aiz pamatvārda, ja tas ārpus konteksta nav precīzi tulkojams vai sastopams tikai noteiktos savienojumos, piemēram:

LVV₁₈₂ **divviru-**: d. durvis — Doppeltür ..

Komatu liekam arī starp tuviem sinonīmiem; ja sinonīmi ir tālāki, liek semikolu.

Apaļajās iekavās dod variantus stāvrakstā, piemēram:

LVV₄₉₅ **norimt, norimties** still (ruhig) werden; jālasa: *still werden* vai *ruhig werden*. Apaļajās iekavās liek arī skaidrojumus un pārvaldījuma norādi kursīvā.

Kvadrātiekvācās liek fakultatīvo vārdu vai vārda daļu, piemēram:

LVV₄₉₃ **nora** [trockenes] Weideland; jālasa: *trockenes Weide-*

land vai *Weideland*. Kvadrātie kavās liek arī fonētiskajā transkripcijā rakstītu vārdu.

Ar zvaigznīti (*) parasti apzīmē nekārtņos darbības vārdus, kas meklējami gramatiskajā pielikumā vai atsevišķā nekārtņo darbības vārdu sarakstā.

Ar zvaigznīti (*) apzīmē aspirēto **h** LFV un FLV, piemēram:

FLV₃₅₉ ***hache** *f* cirvis ..

Ja pamatvārdam var būt dažādu vārdu šķiru funkcijas, tad to norāda ar romiešu ciparu pustreknā rakstā, piemēram:

FLV₄₀₃ **ouvrier** (-ière) **I** *a* strādnieku- ..; **II** *m, f* strādnieks, -ce;

FLV₇ **amical** (-e) **I** *a* draudzīgs; **II** *f* (*skolotāju*) biedrība, asociācija.

Ar romiešu ciparu ligzdās apzīmē arī atgriezeniskos darbības vārdus, piemēram:

FLV₁₃ **abriter** **I** *vt* 1. dot pajumti ..; **II** *s'a.* atrast pajumti ..

Ar arābu cipariem pustreknā rakstā atzīmē vārda dažādās nozīmes, piemēram:

FLV₁₆₃ **crèche** *f* 1. sile; 2. mazbērnu novietne.

Ja kādai vārdu kopai vai teicienam ir vairākas nozīmes, tās atdala ar arābu ciparu un iekavu aiz tā, piemēram:

FLV₂₂₁ **dix** .. le d. janvier — 1) desmitais janvāris;

2) desmitajā janvārī.

Fonētiskā transkripcija dota tiem pamatvārdiem, kurus neizrunā pēc attiecīgās valodas fonētiskajām normām, piemēram:

FLV₆₈₁ **technicien** [teknisj⁶ɛ].

LAV₁₈₉ **ideja** idea [ai diə].

Dažās vārdnīcās fonētiskā transkripcija parādīta tikai vārda daļai, piemēram:

LVV₆₅₆ **revolūcija** Revolution [.. v ..].

Vienas nozīmes robežās viens un tas pats vārds transkribēts tikai vienu reizi. Ilustratīvajā materiālā transkripcija netiek dota.

Uzsvars. Divvalodu vārdnīcās valodās, kurās ir brīvais uzsvars, tas jāparāda.

Uzsvērtā zilbi parāda dažādi. Visbiežāk ar akūtu (') virs uzsvērtās zilbes, piemēram:

LKV₂₀₅ **glabātava** хранѣлище; bagāžas g. — камера хранения багажа.

Uzsvaru var parādīt arī ar apostrofu uzsvērtās zilbes priekšā, piemēram:

LKV₃₈ **aiz'vien** sk. ar'vien.

Itāliešu-latviešu vārdnīcā (manuskriptā) uzsvaru parāda tā, kā tas pieņemts itāliešu normatīvajās gramatikās.

Trešajā un ceturtajā zilbē no vārda beigām ar gravi (\) akcentē «a», plato «e», plato «o», piemēram:

rabārbero (rabarbers), **cèntuplo** (simtreiz); **agrònomo** (agronoms).

Ar akūtu (') akcentē «i», šauro «e», šauro «o», un «u», piemēram:

mílite (kareivis); **lúcido** (spīdošs).

Lietuviešu-latviešu vārdnīcā uzsvērtā zilbe apzīmēta ar intonācijas zīmēm, kā tas ir pieņemts lietuviešu normatīvajā gramatikā, piemēram:

mergáite (meitene); **kambarys** (istaba); **dienà** (diena).

Gramatiskais raksturojums. Nomeniem parasti norāda dzimti, ja tā ir atšķirīga, piemēram:

LLV₆₆₅ **studentas**, -ē students, -e.

Ja sieviešu dzimte nekārtīgi darināta, to uzrāda atsevišķā rindkopā, piemēram:

FLV₂₀ **acteur** m.

actrice f.

Skaitli norāda tikai tiem vārdiem, kas ir daudzskaitlinieki, piemēram:

LLV₃₈₇ **mētai** (2) *dsk.* gads.

Dzimti norāda arī tiem vārdiem, kam pēc galotnes nevar pateikt, kuras dzimtes vārds tas ir, piemēram:

LLV₇₀ šird||is (~ iēs) s.

LLV₂₀ akm||uō (~ eñs) v.

LLV₆₁₅ ses||uo (~ ērs) s.

Lietuviešu-latviešu vārdnīcā nomeniem arī norādīti akcentējuma veidi (1), (2), (3), (4). Ar latīņu mazajiem burtiem (a, b) norādīts, kāda intonācija liekama saknes zilbē. Vārdu formas, kurās sakne atšķiras no pamatvārda saknes, dotas atsevišķi ar norādi uz pamatvārdu, piemēram:

manēš	<i>sk.</i>	āš
ēmē	<i>sk.</i>	imti
dāvē	<i>sk.</i>	dúoti
dvi	<i>sk.</i>	dù

Ar gramatisko raksturojumu cieši saistās īsa konspektīva gramatika, ko parasti pievieno vārdnīcai. Tā nav atdalāma no vārdnīcas. Gramatiskais pielikums palīdz izprast vārdnīcā dotās vārdu

formas. Šādām gramatiskajam pielikumam jābūt bagātam ar paradigmu tabulām.

Obligāts pielikums divvalodu vārdnīcām ir nekārtno darbības vārdu, kā arī ģeogrāfisko nosaukumu saraksts.

Kaut gan katrā divvalodu vārdnīca atšķiras viena no otras ar savu specifiku, tomēr visu divvalodu vārdnīcu iekārtojumā var saskatīt kopējas pamatlīnijas — galvenos principus, kas ar laiku tālākajā darba procesā var tikt papildināti un pilnveidoti.

А. Т. БОЯТЕ

ПРИНЦИПЫ ПОСТРОЕНИЯ ДВУЯЗЫЧНЫХ СЛОВАРЕЙ

В работе изложены принципы построения двуязычных словарей на материале десяти таких словарей. Главные принципы построения двуязычных словарей являются общими для всех словарей подобного рода. Каждый двуязычный словарь имеет своего адресата. Стилистические пометы, пометы, указывающие на область употребления, грамматическая характеристика, пояснения ставятся при словах или сочетаниях слов чужого языка, только в редких случаях при словах родного языка. Двуязычные словари отличаются друг от друга по содержанию и технической обработке в зависимости от специфики каждого языка.

K. GAILUMS

DISTANCES ADVERBU SEMANTIKA UN SINTAKTISKĀS FUNKCIJAS MŪSDIENU LATVIEŠU LITERĀRAJĀ VALODĀ

Pie distances adverbu grupas pieskaitāmi tādi adverbī kā *klāt, nost, prom, tālu, tuvu* u. c.

Šai rakstā nav iespējams apskatīt visus distances adverbus, kas sastopami mūsdienu latviešu literārajā valodā. Tāpēc pakāvēsimies tikai pie adverba *tālu* un *nost*. Tieši šie adverbī izvēlēti tāpēc, ka tos latviešu valodā bieži lieto. Bez tam tie labi parāda, cik lielas atšķirības gan leksiskā, gan gramatiskā izlietojuma ziņā var būt pat starp vienas semantiskās grupas adverbīem. Tā, piemēram, abiem minētajiem adverbīem — kā vienas grupas pārstāvjiem — pamatā ir gan kopīga distances nozīme, taču tās izlietojums attiecībā pret citiem vārdiem teikumā ir stipri dažāds. Tas pats attiecas arī uz to gramatisko dabu. Piemēram, adverbam *nost* ir liela nozīme verba imperfektivitātes un perfektivitātes veidošanā. Adverbs *tālu* šai nozīmīgajā procesā nemaz nepiedalās. Turpretī adverbam *tālu* sintaktiskās funkcijas latviešu valodā ir daudz plašākas nekā adverbam *nost*. Tā, piemēram, *tālu* ir bieži sastopams par izteicēju, bet *nost* ļoti reti; *tālu* kā teikumlocekli iespējams savrupināt, bet *nost* nemaz nesavrupina utt.

I

1. Mūsdienu latviešu literārajā valodā blakus adverbam *tālu* funkcionē šādi tā varianti, atvasinājumi un salikteņi: *tāli, tālāk; attālu, attāli, attālāk, attālēm; iztālēm; netālu, netāli; notālēm; patālu, patāli, patālāk; tiktāl; tāltālu, tāltāli*.¹

K. Mīlenbaha Latviešu valodas vārdnīcā adverbs *tālu* dots kā leksēma un norādīts, ka tam ir vietas un laika nozīme: *T ā ļ i j ā - m e k l ē . N a v v a i r s t ā ļ u t ā d i e n i ņ a . M E , 146 .*

¹ ME sastopami arī *tāļu, tāļi*, E — arī *tāļ, tāļāķeņ, tāļāķinai*. Šie adverbī, pēc autora domām, literārajā valodā nebūtu lietojami, kaut arī tie ir sastopami ME, FII un retumis arī daiļliteratūrā, skat. ME.

2. Atkarā no leksiski semantiskajām attieksmēm pret citiem vārdiem teikumā mūsdienu latviešu literārajā valodā adverbu *tālu* lieto, norādot uz distanci, kurai ir darbības vietas, laika, stāvokļa vai turpinājuma nozīme:

Sūnu ciems atrodas tik dziļi Lielajā Mežā un tik tālu no citām cilvēku mītnēm, ka tikai klusākajās mēnessnaktīs varēja sadzirdēt pirmajos kaimiņos gaiļi dziedam. AU, Scz, 8.

Rudens vēl tālu.

Kad nogāja tik tālu, ka par jaunā Pusrunča dzīves veidu sāka interesēties apkārtējā sabiedrība un valsts iestādes, vecā Pusrunča pucietības mērs bija pilns. VL, Pn, 16.

Dārta sašutusi raud tālāk. AA, Pa, 14.

Darbības turpinājuma izteikšanai visbiežāk lieto adverbu *tālu* pārako pakāpi *tālāk*.

Iepriekš minēto četrus nozīmju robežās vairāk vai mazāk produktīvs ir arī adverbu *tālu* variants *tāli*, pārakas pakapes forma *tālāk*, kā arī attiecīgie atvasinājumi un salikteni: *netālu, netāli; patālu, patāli; tāltālu, tāltāli; tiktāl; attalak*. Atvasinātos adverbos *attālu, attāli, attālēm; iztālēm; notālēm* parasti lieto vietas nozīmē.

3. Runājot par savrupinašonu, teikumu konstrukcijas ar adverbu *tālu* ir svarīgi apzināties adverbu distances sākuma un beigu vietu.

Teikumu, kuros būtu tieši dota adverbu *tālu* distances sākuma un beigu vieta, ir pavisam maz. Toties visbiežāk ir tieši nosaukta vai nu tikai sākuma, vai tikai beigu vieta. Dažreiz adverbu distancē nav ne sākuma, ne beigu vietas, piemēram:

Netālu no tilta, upmalu zem priedēm, .. guleja veselu kaudze baļķu, .. ŽG, Dzc, 404.

Es viņu redzeju netālu no mūsu mājām vakar pēc pusdienas! MB, Dr, 19.

Kad izmetu trali .. pārejē kuģi jau šūpojus tālu sēkli. EL, KN, 82.

Un suņi gan tuvu, gan tālu kauc cits par citu tik žēli un gauļojoši, ka man, pat gulējot, bieži samotas bail. VP, MA, 35.

Pirmajā piemērā ir nosaukta adverbu *tālu* distances sākuma un beigu vieta, otrajā — tikai sākuma, trešajā — tikai beigu, bet ceturtajā — nav tieši dota ne sākuma, ne beigu vieta, kaut gan to — šai gadījumā sākuma — mēs uztveram kā distributīvu no konteksta.

4. Kā teikuma loceklis adverbs *tālu* funkcionē distances apstākļa, izteicēja un galvenā locekļa funkcija.

Distanci mēs parasti esam raduši uztvert galvenokārt lokāli,

tāpēc distances apstākļi *tālu* kā teikuma loceklis visspilgtāk un biežāk ir izteikti vietas nozīmē, piemēram:

Un tālu tur pret veco kalna kapsētu ganījās rāvājā pāris zirgu. VP, MA, 30.

Palsais plankums no Dūņupes gravas izlīdis jau patālu pār ezeru . . AU, SCz, 69.

Saimnieks pats stāvēja netālu no būdas, skaitīja un pierakstīja, bet gani ar suniem dzina jaunus bariņus klāt un jau izskaitītos sāņus. BU, Kr III, 37.

. . Valdis aizvilka Mārci tālāk no gaismas un Juhana. EL, KN, 51.

Distance var izpausties ne tikai lokāli, bet arī temporāli, tādēļ bez vietas nozīmes distances apstākļim *tālu* var būt arī laika nozīme:

Viņi vairs neairēja, bet šūpojās vairs ūdens, it kā atpūzdamies un pārdomādami, ko darīt tālāk. ŽG, DCj, 15.

Teikuma locekļu noteikšanā abas nupat aplūkotās distances apstākļa nozīmes grūtības nerada, tādēļ pēc līdzšinējā valodnieciskās literatūras skaidrojuma pirmajā gadījumā varētu runāt par *tālu* kā par vietas apstākli, otrajā gadījumā — kā par laika apstākli.

Arī tad, kad distances adverbam *tālu* ir stāvokļa nozīme, teikuma locekļa funkcijas tam ir izteiktas vēl puslīdz skaidri, piemēram:

Vidū pāršķirti, pieļļotiem matiem, . . viņš [komijs] iznesa miltu, rozīņu . . saiņus, tālu izstieptām rokām turēdams tā, lai nepiedurtos tumši stripotām biksēm, . . AU, Pm, 16.

Tā kā sintaksē ir pazīstams termins «stāvokļa apstākļi», tad šādās konstrukcijās adverbu *tālu* varētu uzskatīt par stāvokļa apstākli:

«Stāvokļa apstākļa būtība ir tā, ka tas ir TL, kas izsaka no-
mena (teikumpriekšmeta vai papildinātāja) nosauktā objekta
s t ā v o k ļ i verbā minētās norises laikā.»²

Ja distances adverbs *tālu* funkcionē darbības turpinājuma nozīmē, tad *tālu* sintaktiskais izlietojums diezgan bieži vairs nav tik skaidri izteikts un atsevišķos gadījumos ir pat pavisam nenoteikts, tāpēc pie šīs nozīmes sintaktiskajām funkcijām jāpakavējas īpaši.

Tā ka darbības turpinājums, tāpat kā ikviens darbība, noris telpā un laikā, tad paralēli turpinājuma nozīmei dažos gadījumos adverbā *tālu* var būt vairāk vai mazāk izteikta arī vietas vai laika nozīme. Salīdzināsim divus piemērus:

Pa logu kā no putna lidojuma varēja redzēt . . daudzo baznīcu

² A. Ozols. Latviešu tautasdziesmu valoda. Rīga, 1961. 375. lpp.

zaļģanos kapara torņus, aiz kuriem tālāk uz rietumiem plūda Dau-
gavas liganā straume. ŽG, Mun, 38.

Beidzamajā laikā mani nodarbināja domas par to, kā mana
dzīve veidosies tālāk. MB, Dr, 128.

Citos gadījumos adverbā *tālu* turpinājuma nozīmei var būt arī
stāvokļa nozīmes pieskaņa, piemēram:

Dārta sašutusi raud tālāk. AA, Pa, 14.

Ievērojot nozīmju krustošanos, distances adverbā *tālu* turpinā-
juma nozīmi varētu arī neizvirzīt kā patstāvīgu, bet to pieskaitīt
pie vienas vai otras no pārējām trim nozīmēm, t. i., pie vietas,
laika vai stāvokļa nozīmes. Tomēr šis jautājums nav tik vienkāršs.
Valodas materiāls rāda, ka ne ikreiz adverbā *tālu* turpinājuma no-
zīmei blakus kaut cik jaušami ir izteikta vietas, laika vai stāvokļa
nozīme. Tieši šais gadījumos ir ļoti grūti raksturot adverbu *tālu* kā
teikuma locekli. Ņemsim ļoti vienkāršu teikumu: Es rakstu **tālāk**.
(Citādi: *Es turpinu rakstīt*.) Dotajā teikumā *tālāk* nav iespējams
uzskatīt ne par vienu no līdz šim latviešu valodnieciskajā litera-
tūrā izvirzītajiem teikuma locekļiem. Tas nav ne vietas, ne laika,
ne stāvokļa, ne veida utt. apstāklis, kaut gan viens otrs no tiem
zināmā mērā arī it kā iezīmētos. Bez tam, tā kā dotajā teikumā
tālāk funkcionē ar patstāvīga vārda nozīmi, nav nekāda pamata to
uzskatīt arī par izteicēja daļu. Visdabiskāk būtu šādās konstruk-
cijās runāt par turpinājuma apstākli, bet vienas, atsevišķas,
zināmā mērā norobežotas funkcijas pēc izvirzīt jaunu teikuma
locekli arī nav lielas jēgas. Adverbā *tālu* turpinājuma nozīme ir
pakārtota distances nozīmei, tāpēc šai apskatā, ja adverbs *tālu* būs
lietots turpinājuma nozīmē, sauksim to par *distances ap-
stākli ar turpinājuma nozīmi*. Adverbā *tālu* lokālajai,
temporālajai un stāvokļa nozīmei ir distances nojēgums. Tāpat arī
turpinājuma nozīmei ir distances nojēgums. Šai nozīmē distanci-
mēs saprotam tā, ka ikvienam turpinājumam ir attālināšanās rak-
sturs no iepriekšējās vietas vai laika. Attiecībā pret iepriekšējo
vietu vai laiku starp esošo un turpmāko vietu vai laiku izveidojas
noteiktas distances attiecsmes. Vieta vai laiks piemērā *Es rakstu
tālāk* var būt arī slēpti, neizteikti. Tādā gadījumā distance it kā
izpaužas pašā procesa gaitā, bet savu būtību, kaut arī mazāk
izteiktu, tā tāpat saglabā.

Distances adverbā *tālu* nozīme ietver sevī tikai attiecsmi, bet
nenorāda uz kādu noteiktu vietu, laiku utt. Tāpēc, lai adverbā *tālu*
kā teikuma locekļa raksturojumā gūtu zināmu vienveidību, arī tais
gadījumos, kad *tālu* tiek lietots ar vietas, laika vai stāvokļa no-
zīmi, to, tāpat kā turpinājuma nozīmē, sauksim par *distances
apstākli ar vietas, laika vai stāvokļa nozīmi*.

5. Mūsdienu latviešu literārajā valodā adverbs *tālu* bez distances apstākļa funkcijām vēl veic arī izteicēja un galvenā locekļa funkcijas, saglabājot vietas, laika, stāvokļa vai turpinājuma nozīmi, piemēram:

«*Bet mēris ir bijis tālu līdz Rigai un uz otru pusi vēl viņpus Dinaburgas — mans tēvs stāsta*». AU, Scz, 56.

«*. . . tad redzēs, kā būs tālāk*». AU, Scz, 99.

«*Šinis dienās pie manis bija atbraucis . . . jūsu patēvs Skudra . . . Zundags atbildēja . . . Viņš man visu pastāstīja*». «*Tad tik tālu jau . . . viņš (Gunārs) igni ierunājās*». «*Viņš jau stāsta katram, ko satiek*». VL, Pn, 227.

Viņš sagrieza peldošo koku pret ziemeļiem, lai noteiktu rietumus. Tik tālāk un tālāk uz rietumiem, viņš domāja. Tālāk no fašistu apsēstā krasta. Tālāk no Spānijas, kas reiz viņa sirdij bija tik tuva. Tālāk uz sabiedroto kuģu ceļiem. Tālāk, tālāk . . . ŽG, Dcj, 23.

Pirmajos trīs piemēros adverbs *tālu* lietots izteicēja funkcijā, pēdējos — galvenā locekļa funkcijā. Kā liecina šie piemēri, izteicēja funkcijā adverbs *tālu* var būt gan kopā ar saitiņu, gan bez tās. Arī pēdējā gadījumā saitiņa ir iespējama, bet tā tagadnes 3. personā tikai nav nosaukta.

Neatkarīgi no tā, vai izteicējs ir eksplicīts vai ar elidētu saitiņu — abos gadījumos (vienā tieši, otrā distributīvi) ir jūtama saitiņas īpatnā nozīme. No vienas puses, tai tāpat kā tais teikumu konstrukcijās, kad verbs *būt* tiek lietots ar patstāvīgu nozīmi, ir eksistenciāla nozīme, kaut arī vājinātā veidā, bet, no otras puses, saitiņa nav brīva, izolēta no satura, t. i., no attieksmes, ko izsakām ar adverbu *tālu*. Vēl vairāk — attieksmes jēdzieniskā nozīme dominē pār saitiņas nozīmi, to it kā ietverdama sevī. Tā saitiņa iegūst situatīvu raksturu. Šai sakarā aplūkosim divus piemērus: *Ir rudens un Rudens ir tālu*. Pirmajā teikumā verba *būt* darāmās kārtas īstenības izteiksmes vienkāršās tagadnes 3. personas forma funkcionē patstāvīgi kā pilnnozīmes verbs, un tai ir skaidri izteiktas ne tikai gramatiskās kategorijas, bet arī eksistenciālā nozīme. Mēs saprotam, ka rudens jau pienācis, ka tas patiesi dabā eksistē. Arī otrajā piemērā saitiņai ir tādas pašas morfoloģiskās kategorijas kā pirmajā un jēdzieniski tā tāpat norāda uz rudens eksistenci, bet savādākā veidā, tajā ir izteikta pat pretēja doma: pašreiz vēl ir pavasaris vai vasara, rudens vēl nav pienācis, bet tai pašā laikā tas kaut kur nākotnē tomēr eksistē.

Vēl spilgtāk tas izpaužas tais teikumu konstrukcijās, kad adverbs *tālu* lietots vietas nozīmē, piemēram: *Un Antons centās pierādīt kapteinim, ka jāpārtrauc airēšana un jātaupa spēki, jo krasts*

ir pārāk tālu, lai to sasniegtu. ŽG, Dcj, 51. Stāstā Antons necentās kapteinim pierādīt, ka krasts dabā vispār eksistē vai neeksistē, bet gan to, ka krasts atrodas, eksistē tālu, jo krasta atrašanās tūlumā neizslēdz arī tā eksistenci, tieši otrādi — ietver to sevī kā pašu par sevi saprotamu. Eksistences nozīme šādās teikumu konstrukcijas ir vajināta, tā tikai pavada izteikumu, bet nav tajā aktuāla, dominējoša un neveido attiecīgā brīdī vajadzīgo, galveno, t. i., situatīvo saturu.

Uz to, ka tādos savienojumos kā *Rudens ir tālu* u. tml. adverbs *tālu* veic izteicēja funkcijas, norāda vēl arī tas, kā *tālu* šādā funkcija nekad nesavrupina un parasti nesavrupina pie *tālu* arī vietas apstākli, ja tāds ir.

6. Latviešu valodnieciskajā literatūrā norādīts, ka izteicējs atbild uz jautājumiem: **ko dara? kas ir? kāds ir?** Adverba izteicējs ne uz vienu no šiem jautājumiem neatbild. Protams, teikuma locekļu noteikšanā tam ir sava nozīme, it īpaši metodiskajā literatūrā, taču tā nav būtiska. Bez tam jautājumus iespējams piemērot katram konkrētam gadījumam.

Taču jautājums par to, vai adverbiālo izteicēju ar elidēlu saitiņu uzskatīt par sastata vai vienkāršo izteicēju, skiet, jau ir nopietnāks. Tā vidusskolu sintakse, kas izdota 1959. gadā,³ kā arī citos tās izdevumos, adverbiālais izteicējs neatkarīgi no tā, vai tas ir ar vai bez saitiņas, tiek uzskatīts par sastata izteicēju. Turpretī akadēmiskajā gramatikā adverbiālo izteicēju, kam nav saitiņas, sauc par vienkāršo, bet kam ir saitiņa — par sastata izteicēju.⁴

Kā novērtēt šādu vienas un tās pašas parādības divējādo skaidrojumu? Pirmkārt, acīmredzot jau teikumu gramatiskā konstrukcija pieļauj šā jautājuma divējādu risinājumu: tri formālu un no izsacītā satura viedokļa. Pirmajā gadījumā saitiņas nav, ir tikai adverbs — tātad vienkāršais izteicējs. Otrajā gadījumā nostādne nav tik formāla, jo neatkarīgi no tā, vai saitiņa ir vai nav, mēs tās eksistenci pēc ieraduma tāpat uztveram, tiesa, pēdējā gadījumā ne tik spilgti. Ikviens latviešu valodas prātējs teikumu konstrukcijas gan ar saitiņu, gan bez tās sapratīs kā veidojumus, kas izsacīti darāmās kārtas īstenības izteiksmes vienkāršās tagadnes 3. personas formā, piemēram: *Jura ir tālu, Jūra tālu.*

Tāpēc tam, vai saitiņa ir vai tas nav, nav gramatiskā, bet ir tikai stilistiskā nozīme. Tādēļ arī adverbiālo izteicēju bez saitiņas varētu pieskaitīt pie sastata izteicēja.

Izšķirties par labu vai sliktu vienam vai otram minētā izteicēja

³ K. Gailums, O. Vilāns. Latviešu valodas gramatika VIII—XI kl. Rīgā, 1959.

⁴ Milng II. 389. §, 242. lpp

nosaukumam palīdz arī kāds cits arguments, t. i., — konsekvence gramatisko parādību izpratnē. Piemēram, Latviešu valodas mācībā teikts: «Ja runātājam vai rakstītājam nav nodoma darītāju īpaši uzsvērt, tad pirmās vai otrās personas vietniekvārdus nemin. Tā rodas divkoku teikumi, kuros atsevišķā veidā noformēts tikai izteicējs. Teikuma priekšmets tādos teikumos ir nepārprotami nojaušams, kaut arī nav minēts. Piemēri: a) *Es satiku savu pirmo skolotāju.* — *Satiku savu pirmo skolotāju* utt.⁵ Pret šādu jautājuma nostādni iebildumu nav. Arī teikumā *Krasts tālu* uz saitiņu tikpat labi norāda teikuma priekšmets un nosaka, ka tai jābūt tikai trešajā personā un šai gadījumā tikai vienskaitlī, bet uz tagadni norāda tas, ka saitiņas nav, jo pārējos laikos latviešu valodā saitiņu neizlaiž.

Kā zināms, saliktos laikus latviešu valodā darina ar palīgverba un pagātnes lokāmā divdabja palīdzību, un par tiem visā latviešu valodnieciskajā literatūrā runā ka par finītām, analītiskām formām — arī neatkarīgi no tā, vai palīgverbs ir vai nav elidēts. Tatad šai gadījumā, nosaucot morfoloģisko formu par finītu, to raksturo attiecībā pret palīgverbu neatkarīgi no tā, vai tas ir vai nav. Šī nostādne ir skaidri formulēta A. Ozola darbā Latviešu tautasdziesmu valoda: «Verbu saliktos laikus pieskaitam pie verbu finitajām formām, vai nu šie saliktie laiki ir eksplicīti (ar savu formu skaidri izteikti), ietverot verba finitas formas rādītāju palīgverbā, piemēram: *Maz es tik u māmiņai Vieglašas dienas darījusē*; 1979, lv, vai arī implicīti (formas ziņā slēpti izteikti). elidējot palīgverbu kā pilnnozīmes verbu salikto laiku finīto formu rādītāju, ka, piemēram:

Bildināt, bāleliņi, Jel garam paiedami;

Es māsiņa pavārgusi, Nedriks' jūsu bildināt. 3855»⁶

Pirmkārt, palīgverbs *būt* sastata izteicēja un verba salikto laiku formas var būt skaidri un slēpti izteikts. Otrkārt, sastata izteicējā un salikto laiku formas palīgverbam ir zināma eksistenciāla nozīme. Saliktajos laikos *būt* norāda, ka eksistē vai neeksistē kā teikuma priekšmeta pazīme tas, kas radies ar lokamo divdabi izteiktās darbības rezultātā, sastata izteicējā ietilpstošais *but* norāda, ka eksistē vai neeksistē teikuma priekšmeta pazīme, kas ietverta izteicēja galvenajā daļā leksiski semantiskā veidā. Treškārt, sastata izteicējā un saliktajos laikos palīgverbs funkcionē predikatīvi. Ceturtkārt, abos gadījumos palīgverbs ir finīts.

Akadēmiskajā gramatikā rakstīts: «Adverbiālais izteicējs, kura sastāvā ir saitiņa, ir adverbiālais sastata izteicējs. (*Tas*

⁵ Latviešu valodas mācība. Rīga, 1962., 216. lpp.

⁶ A. Ozols. Latviešu tautasdziesmu valoda. 260- 261. lpp.

ir velti). Izteicējs, kas izteikts ar apstākļa vārdu vienu pašu, ir adverbālais vienkāršais izteicējs (*Pavasaris klāt*).»⁷ Tāpēc pēc analogijas vajadzētu sacīt, ka, piemēram, teikumā *Akmens ir nosūnojis* kā izteicējs funkcionē verba «nosūnot» finīta, analītiska, bet teikumā *Akmens nosūnojis* — infīnīta, sintētiska forma. Taču tādas nostādnes latviešu valodnieciskajā literatūrā nav.

Iepriekš minēto vēl pastiprina tie gadījumi, kad divdabis ir jau vairāk vai mazāk adjektīvejies un kad ir pat grūti noteikt (piemēram, teikumā *Darbs ir parasts, piemērots*), vai palīgverbs ir nomināla sastata izteicēja vai salikto laiku formās, jo atšķirības starp šīm abām formām nenosaka vis palīgverbs, bet gan otrs komponents, kas dotajā teikumā ir gramatiski nenoteikts, atrodas pārejas stāvoklī no vienas vārdu šķiras uz otru -- no verba uz adjektīvu.

Saitiņas elipse nav tikai šķietamība, bet tā ir psiholoģiski un gramatiski pamatota. Psiholoģiski to pamato tas, ka saitiņu mēs uztveram, domājam līdzī, gramatiski — tas, ka elipse ir iespējama tikai nosacītos gramatiskos apstākļos, t. i., tagadnes 3. personas formā. Tāpēc arī adverbālais izteicējs ar elidētu saitiņu atšķiras no galvenā locekļa, kur saitiņa vispār nav iespējama.

Ievērojot visu iepriekš teikto, adverbālo izteicēju ar elidētu saitiņu būtu labāk uzskatīt par sastata, nevis par vienkāršo izteicēju.

7. Aplūkosim adverba *tālu* funkcijas savrupināto teikuma locekļu sistēmā.

Šai sakarā vispirms jāatzīmē, ka adverba *tālu* kā teikuma locekļa savrupināšana vai nesavrupināšana, kā arī to teikuma locekļu, kas pakārtoti adverbam *tālu*, savrupināšana vai nesavrupināšana ir fakultatīva un tāpēc vairāk iederas stilistikas nekā gramatikas problēmu lokā. Varētu likties, ka adverba *tālu* kā teikuma locekļa savrupināšana un arī citu teikuma locekļu savrupināšana, kas pakārtoti adverbam, ir patvaļīgs un nenosacīts process: ja autoram iepatikas, attiecīgos teikuma locekļus savrupina, ja neiepatikas — nesavrupina. Taču īstenībā tā nav. Adverba kā teikuma locekļa un tam pakārtoto teikuma locekļu savrupināšana vai nesavrupināšana ir stingri noteikta, tiesa, tai paša laikā arī dziļi slēpta valodas iekšējā struktūrā, tāpēc ne ikreiz ir tik viegli skaidrojama un ietverama noteiktā sistēmā.

Lai šo jautājumu pēc iespējas norobežotu, jāatzīmē, ka adverbu *tālu* kā teikuma locekli un no adverba atkarīgos teikuma locekļus parasti savrupina tad, kad adverbs lietots vietas nozīmē, piemēram:

⁷ Mllvg II. 389. §, 212. lpp.

Viņus visus ieslodzīja spāniešu bēgļu nometnēs, kas atradās Alžīrijā, netālu no Oranas pilsētas. ŽG, DcJ, 35.

Sapītie zirgi ganās turpat netālu, lankas jaunajā atālā. VP, MA, 17.

Ja kādreiz ir savrupināts distances adverbs *tālu* kā teikuma loceklis ar laika, stāvokļa vai turpinājuma nozīmi, tad savrupināšanas nosacījumi ir tie paši kā adverbam ar vietas nozīmi, tāpēc galvenokārt aplūkosim savrupinātu distances adverbu *tālu* un tam pakārtotus savrupinātus teikuma locekļus, kas lietoti vietas nozīmē.

8. Valodas materiāls rāda, ka nekad nesavrupina un nevar savrupināt teikuma locekli, ar kuru izteikta distances adverbā *tālu* sākuma vieta, piemēram:

Visapkārt kuģim stāvēja žilbinošs plašums — kluss un varens jūras plašums — tāds, kādu to cilvēks ierauga un iemīl, atradams tālu no visiem krastiem, svelmainā bula dienā. EL, KN, 63.

Viņa nesaprata, viņa nevarēja to zināt, ka tālu no viņas divdesmit četriem cilvēkiem pašreiz nav citu domu kā darbs. EL, KN, 91.

Tapat parasti valodas praksē nesavrupina teikuma locekli, kurā ietverts nojēgums par distances turpinājuma vietu:

Kāds «Moskvičs» apstājās, britiņu it kā vēroja viņus, tad iespurdzās atkal un lēnām atzīpoja tālāk pa ielu. VL, Pn, 49.

Vaļā palaistā muca, vēja dzīta un straumes nesta, peldēja arvien tālāk un tālāk jūrā .. ŽG, DcJ, 14.

Jo tālāk ciemam cauri gāja peļņas vīri, jo gausāka palika viņu gaita. AU, Scz, 176.

Teikuma loceklis, ar kuru izteikta distances adverbā *tālu* beigu vieta, musdienu latviešu literārajā valodā sastopams gan nesavrupināts, gan savrupināts, piemēram:

Abi braucēji atgāja tālāk kaktā un sāka tur sačukstēties .. AU, Scz, 45.

Tās atvadu signālam neviens neatbildeja — ostā snauda kuģi bez balsim, bet lielā flote atradās tālu, miglas ietītās Anglijas piekrastē. EL, KN, 58.

Jēdzieniski distances beigu vietas savrupināšana vai nesavrupināšana skaidrojama šādi: ja distances beigu vieta sākas tieši tur, kur beidzas distance, tad tādu teikuma locekli, ar kuru izteikta distances beigu vieta, savrupina: ja turpretī distances beigu vieta vairāk vai mazāk ir it kā ietverta arī pašā distancē, tad teikuma locekli, kurā izsacīts nojēgums par distances beigu vietu, nesavrupina:

Cāliši jau dzīvo gan tepat netālu, uz Ošu ielas stūra. MB, Dr, 16.

Kapteini viņš saprot bez vārdiem — pieiet pie borta un, sašūpojis savas spēcīgās rokas, aizmet āmi tālu viļņos. EL, KN, 74.

Pirmajā teikumā distance un tās vieta ir patstāvīgi, it kā šķirti, norobežoti jēdzieni, jo autore gribējusi pateikt, pirmkārt, ka Čāliši dzīvo vispār netalu un, otrkārt, ka tie dzīvo uz Ošu ielas stūra. Turpretī otraja piemērā izteikta doma, ka zvejnieks aizmeta āmi ne vispār tālu, bet tieši viļņos tālu (tālu pa viļņiem). Līdz ar to distances un beigu vietas nojēgums veido vienu, nedalītu vienību vairak neka pirmajā piemērā.

Savrupināšanas vai nesavrupināšanas jēdzieniskais skaidrojums sakara ar distances adverbu sākuma, turpinājuma un beigu vietu nav pretruna ar gramatisko skaidrojumu, bet tieši otrādi, tie viens otru papildina: ja teikuma loceklis, ar kuru izteikta distances tālu beigu vieta, gramatiski ir pakartots distances adverbam tālu kā teikuma loceklim, tad savrupinājuma nav, un otrādi — ja nav savrupinājuma, tad ir gramatiskais pakartojums, t. i., pārvaldījums. Ja teikuma loceklis, ar kuru izteikta distances tālu beigu vieta, gramatiski nav pakartots distances adverbam kā teikuma loceklim, tad ir savrupinājums, un arī otrādi — ja ir savrupinājums, nav gramatiska pārvaldījuma. Teikuma locekļi, ar kuriem izteikta distances sākuma un parasti arī turpinājuma vieta, arvien atrodas gramatiskā pārvaldījuma attiecībā pret distances adverbu kā teikuma locekli un netiek savrupināti.

Jāuzsver, ka jēdzieniski starp distanci tālu un tās sākuma, turpinājuma un beigu vietu arvien veidojas pakartojuma attiecīgs neatkarīgi no tā, vai ir savrupinājums vai nav, vai ir pārvaldījums vai nav, pie kam pakartojuma vienmēr domine distances adverbā tālu ietvertais nojēgums.

9. Kā teikuma locekli tālu savrupina, ja tam ir apstākļa vai izteicēja funkcijas, piemēram:

Viņus šisus ieslodzīja spāniešu begļu nometnē, kas atradās Alžīrijā, netalu no Oranas pilsētas. ŽG, Dcĵ, 35.

Una bija tur — tālu. EL, KN, 97.

Latviešu valodnieciskajā literatūrā, atkaitot alsevišķus darbus,⁸ nemēdz runāt par izteicēja savrupināšanu. Tā Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika ir teikts: «Savrupina galvenokārt teikuma paliglocekļus, ļoti retos gadījumos, turklāt īpašos apstākļos, savrupina arī teikuma priekšmetu.»⁹ Taču valodas materiāls rāda, ka nav izslēgta arī izteicēja kā precizētāja, paskaidrotāja teikuma

⁸ K. Gaillums. Savrupējie teikuma locekļi mūsdienu latviešu literārajā valodā. Daugavpils Valsts pedagoģiskā institūta Raksti, III. Daugavpils, 1959.; Savrupējais apzīmējais mūsdienu latviešu literārajā valodā. Disertācija filoloģijas zinātnu kandidāta grāda ieguvei, Rīga, 1959., 72. lpp. (LVI¹ zin. bibliotēka).

⁹ Milvg II. 28. §, XXV.

locekļa savrupināšana vispār, kā arī izteicēja savrupināšana, kad tas izteikts, kā tas redzams pēdējā piemērā, ar adverbu *tālu*. Aplūkosim citu piemēru:

— *Tas ir tālu*, — *Māris skatījās gridā*. — *Tas ir tālu*, — *viņš atkārtoja vēlreiz un papurināja galvu*, — **aiz Krustpils**. EL, KN, 19.

Tā kā dotais teikums ir tiešā runā un tajā piebildes beigu vieta un savrupinājuma vieta sakrīt, tad grūti apgalvot, vai šajā teikumā *aiz Krustpils* ir savrupināts vai nav. Tieši tāpēc dotais piemērs šoreiz ir izdevīgs. Pārveidosim to vienkāršā teikumā ar un bez savrupinājuma:

Tas ir tālu, aiz Krustpils. (Sal.: *Tas ir netālu, aiz Krustpils*.)

Tas ir tālu aiz Krustpils. (*Tas ir netālu aiz Krustpils*.)

Pirmajā teikumā nojēgums *aiz Krustpils* ir distances *tālu* beigu vieta, otrajā — sākuma vieta. Pirmajā teikumā savrupināšanas rezultātā rodas divi izsacījumi:

1. *Tas ir tālu*.

2. *Tas ir (vēl) aiz Krustpils*.

Otrajā teikumā ir tikai viens izsacījums:

Tas ir tālu aiz Krustpils.

Abos teikumos nojēgums *aiz Krustpils* jēdzieniski precizē, paskaidro *tālu*, tāpēc ka teikuma locekļi *tālu* un *aiz Krustpils* nav vienlīdzīgi. Turpreti gramatiski pirmajā teikumā *aiz Krustpils* nav pakārtots izteicējam, bet otrajā — ir pakārtots netiešajā pārvaldījumā. Iepriekš teikto rezumējot, var secināt, ka pirmajā teikumā ir divi izteicēji — viens nesavrupināts, otrs savrupināts, jo tas jēdzieniski ir atkarīgs no pirmā, bet pēdējo precizē, paskaidro, turpreti otrajā teikumā bez savrupinājuma ir tikai viens izteicējs, pie tam vietas apstākļi *aiz Krustpils* kā jēdzieniski, ta gramatiski ir pakārtots izteicējam *ir tālu*.

Analogi gadījumi veidojas arī tad, ja par izteicēju ir pilnnozīmes verbs:

Viņš dzīvo tālu, aiz Krustpils. (Sal. *Viņš dzīvo netālu, aiz Krustpils*.)

Viņš dzīvo tālu aiz Krustpils. (*Viņš dzīvo netālu aiz Krustpils*.)

Pirmajā teikumā nojēgums *aiz Krustpils* ir distances *tālu* beigu vieta, otrajā — sākuma vieta, abos teikumos *aiz Krustpils* jēdzieniski precizē, paskaidro distanci *tālu*, bet pirmajā teikuma *aiz Krustpils* ir gramatiski pakārtots izteicējam *dzīvo*, otrajā — apstāklim *tālu*. Abos teikumos *aiz Krustpils* ir vietas apstākļi, pirmajā — savrupināts, otrajā — nesavrupināts.

1. K. Milenbaha Latviešu valodas vārdnīcā adverbs *nost* dots kā leksema, un tā nozīmes nav skaidrotas, ir tikai norādīts, ka pie imperfektīviem verbiem *nost* lieto ar perfektīva verba priedēkļa nozīmi: *Ir tā mani nostu dzina. Ir tā mani nodzina.* ME, 858.¹⁰

2. Kā vērojumi rāda, mūsdienu latviešu literārajā valodā *nost* lieto ar distances nozīmi, kurā ir ietverts nojēgums par to, ka kaut kas no kaut ka attālinas vai tiek attālināts.

Atkarā no verbu semantiskajām attiecībām teikumā attālināšanas vai attālināšanas nojēgums sastopams:

1) ar vietas nozīmi;

2) ar pakāpes nozīmi, t. i., ar likšanu kaut kam pāriet no viena stāvokļa citā. Tāpēc pēdēja gadījumā distancei nav ne vietas, ne laika dimensiju, bet ta izpaužas tieši pašā darbībā — tās pilnīguma. Piemēram:

.. jūzdams viņam pateicību parādā par atdabūto veselību, noliku grāmatu nost. VP, MA, 61.

«Noķer guili un grib kaut **nost** — viņš spārdās un kliegz, bet asarus neviens viņam nav redzējis.» AU, Scz, 55.

Adverba *nost* pārākās pakāpes formu *nostāk* lieto tikai vietas nozīmē, piemēram:

Atstumus no galda nostāk. ME, 858.

3. Tā kā adverbs *nost* ietver sevi attālināšanās vai attālināšanas nojēgumu, tad tīri dabiski, ka jēdzieniski tas ir saistīts tieši vai distributīvi ar darbības sākuma vietu vai sākuma stāvokli (*nost* no kaut kā). No sākuma vietas vai sākuma stāvokļa darbība tiecas projām uz mērķi, kas izteikts ar *nost* un to sasniedz vai nesasniedz. Ja darbība no sākuma vietas vai sākuma stāvokļa spēj attālināties, tad mērķis tiek sasniegts un darbība kļūst rezultatīva, ja turpretī nespēj attālināties, mērķis paliek nesasniegts¹¹⁻¹²:

*Atkupies no viņas **nost**, metos uz pašu ietves malu..* MB, Dz, 231.

*Ješka ar Andru neatzīdēja, abi zināja, ka uguns šādās reizes nav nekāds glābiņš, vēlāk, kad atiet **nost**, salst vēl niknāk, un tad vairs nekāda glābiņa nav.* AU, Scz, 63.

«Iekost kaut ko, tad kažokus **nost**, svārkus **nost** un atpakaļ uz talku ganībās!» AU, Scz, 180.

¹⁰ ME sastopami arī: *nosta, nostan, nostem, nosten, nosti, nostin, nostu, nostāki, nostiņāk, nostuc*; EH arī: *nostam, nostā, nostēm, nosti, nostāku, nostoc.*

¹¹⁻¹² Tuvāk skat. par to nakošajos paragrafos.

Un kas par vešanu ar ratiem, kad visus riteņus lauž kopā un zirgus bendē nost? AU, Scz, 19.

4. Iekāms pārejam pie adverba *nost* sintaktiskajām funkcijām, vēl jāpaskaidrojas pie *nost* morfoloģiskā sakarā.

Mūsdienu latviešu literārajā valodā adverbu *nost* bieži lieto ar verba priedēkļu *at-* un *no-* leksisko nozīmi. Priedēkļi *at-* un *no-* savienojumā ar verbiem var veikt divas funkcijas: ar šiem priedēkļiem var darināt jaunus vārdus un veidot jaunas formas. Kā vārdu darinātājiem *at-* un *no-* ir dažādas nozīmes, piemēram: *atņemt, nocelt, atspīdēt, nodunēt, nodoties, nosēt, atēsties, nosotlot*. Šai sakarā akadēmiskajā gramatikā¹³ runāts par priedēkļiem ar vietas nozīmi, ar darbības sākuma, darbības īslaicīguma vai pēkšņuma nozīmi utt. Šinī apskatā mums būs svarīga vietas nozīme. Kā formveidotājiem priedēkļiem *at-* un *no-* ir pabeigtības nozīme, piemēram: *atņem — atņemu — atņēmu, nocelt — nocēlu — nocēlu*. Līdzīgi arī, ja priedēkļi *at-* un *no-* ir desemantizējušies: *atmodināt — atmodinu — atmodināju, nokaitināt — nokaitinu — nokaitināju*.

Tiesa, runājot par baltu valodu verba priedēkļiem un tātad arī par latviešu *at-* un *no-* kā formveidotājiem, valodnieciskajā literatūrā ir sastopami dažādi, pat pilnīgi pretēji uzskati. Tā A. Potebņa perfektivitātes un imperfektivitātes sistēmu baltu valodās pavisam noliedz. Viņš saka: «Perfektivitāti un imperfektivitāti, neskatoties uz Šleihera un Bilenšteina domām par to, ka prievārds lietuviešu un latviešu valodā var padarīt verbu par perfektīvu, es patiesībā šais valodās neatrodu».¹⁴

Valodnieku valdošais uzskats tomēr ir tāds, ka tajos gadījumos, kad verba priedēkļi ir desemantizējušies, baltu valodās priedēkļi veic formveidotājas funkcijas. Tātad šī spēja piemīt arī priedēkļiem *at-* un *no-*, piemēram: *spirdzināt — atspirdzināt, spirdzina — atspirdzina, spirdzināja — atspirdzināja; pelnīt — nopelnīt, pelna — nopelna, pelnīja — nopelnīja* utt.

Vairāku valodnieku domas dalās par tiem verba priedēkļiem, kas savu reālo nozīmi nav zaudējuši. Piemēram, F. Fortunatovs noliedz, ka priedēkļi ar reālu nozīmi varētu perfektivēt verbu.¹⁵

Citi valodnieki uzskata, ka baltu valodās verba priedēkļi ar

¹³ Millvg I. 427. §, 367., 368. lpp.

¹⁴ А. А. Потенбя. Из записок по русской грамматике, IV. М.-Л., 1941, 36. lpp.

¹⁵ Ф. Ф. Fortunatov. Критический разбор сочинения Г. К. Ульянова «Значения глагольных основ в литовско-славянском языке». Санкт-Петербург, 1897, 53.—54. lpp.

saglabātu reālo nozīmi vienlaicīgi ir perfektīvi un imperfektīvi.¹⁶

K. Milēnbaha un J. Endzelīna,¹⁷ A. Zenna,¹⁸ A. Leskina¹⁹ u. c. darbos, kā arī jaunākajā latviešu valodnieciskajā literatūrā ir nostiprinājies uzskats, ka baltu valodās ne tikai tie verba priedēkļi, kas ir desemantizējušies, var noteikt verba perfektivitāti vai imperfektivitāti, bet arī tie, kas ir saglabājuši savu leksisko nozīmi: «Īpaša nozīme latviešu valodā ir to priedēkļa verbu korelācijas potenciēm, kas saglabājuši priedēkļu lokālās nozīmes.»²⁰ Priedēkļus ar lokālu nozīmi, tai skaitā arī *at-* un *no-*, var aizstāt atbilstoši adverbji, kā rezultātā rodas verba veidu korelācija, piemēram: *atņemt* — *atņemu* — *atņēmu*, *ņemt nost* — *ņemu nost* — *ņēmu nost*; *nocelt* — *noceļu* — *nocēlu*, *celt nost* — *ceļu nost* — *cēlu nost*.

5. Sīkāk apskatot pieverba priedēkļus *at-* un *no-* tais gadījumos, kad tie saglabājuši savu lokālo nozīmi, iespējams konstatēt noteiktu shēmu.

Ja priedēkļu leksisko nozīmi apzīmētu ar ciparu 1, bet gramatisko ar — 2, tad priedēkļu *at-* un *no-* nozīmes varētu izteikt šādi: (*at*₋₁ + *at*₋₂) + *verbs*, (*no*₋₁ + *no*₋₂) + *verbs*. Tā, piemēram, verbā *no-griezties* priedēklis *no*₋₁ izsaka, ka kaut kas no kaut kā attālinās, bet *no*₋₂ izsaka, ka darbība jau ir sasniegusi mērķi, ka tā ir perfektīva. Arī adverba *nost* leksiskā nozīme izsaka attālināšanos tepat kā priedēklis *no*₋₁. Tapēc, atmetot verba priedēkli *no-*, adverbs *nost* var aizstāt priedēkļa *no*₋₁ nozīmi. Priedēkļa *no-* atmešanas gadījuma paliek neaizstata *no*₋₂ nozīme, jo nav, kas to aizstāj, un tā zūd reize ar priedēkli. Tā rezultāta zūd arī verba pabeigtības nozīme, un verbā izteiktā darbība kļūst i m p e r f e k t ī v a. Adverbs *nost* netiek ielverts imperfektīvajā darbībā, jo, pirmkārt, tā noris tikai verba robežas un, otrkārt, kā redzējam, adverbam *nost* ir tikai *no*₋₁ nozīme, bet nav ne *no*₋₂, ne arī tai pretējas nozīmes. Šī preteja nozīme rodas dabiska ceļa paša verba sakara ar priedēkļa *no*₋₂ zušanu. Par to, ka adverbs *nost* paliek ārpus imperfektīvā veida kategorijas, liecina arī tas, ka adverbs tikpat labi var būt arī pie perfektīvajiem vārdiem, piemēram:

¹⁶ Г. К. Ульянов. Значения глагольных основ в литовско-славянском языке, II. Варшава, 1895, 55.—56. lpp.

¹⁷ J. Endzelīns un K. Milēnbahs. Latviešu gramatika. Rīga, 1907., 129.—134. lpp.

¹⁸ A. Senņ. Zum Gebrauch der Aktionsarten im Litauischen. Studi baltici, III. Roma, 1933, 86. lpp.

¹⁹ A. Leskien. Grammatik der albulgarischen Sprache. Heidelberg, 1909, 221. lpp.

²⁰ Mllvg I. 697. §. 571. lpp. Tapat par to arī V. Stāltmanē. Verbu veidu mūsdienu latviešu literārā valoda. — Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Valodas un literatūras institūta Raksti, VII. Rīgā, 1958.

.. jūzdams viņam, pateicību parādā par atdabūto veselību, noliku grāmatu **nost**. VP, MA, 61.

Sevišķi bieži adverbs *nost* kā priedēkļa leksiskās nozīmes nianšējais nostājas pie tiem perfektīvajiem vārdiem, kam ir priedēklis *at-*:

.. *Ješka atdzina viņu nost*. AU, Scz, 48.

To padzirdis, Bukstiņš atlēca nost. AU, Scz, 50.

Priedēkļu *at-* un *no-* atmešanas gadījumā adverbs pie imperfektīvā veida var arī nemaz nebūt. Tā, piemēram, ne jēdzieniski, ne gramatiski nav obligāti, lai teikumā: *Reizēm viņš griezās pavisam nost no ceļa un spraucās iekšā akmeņu starpā, lai palaistu abus guļējus garām*. BU, Kr III, 51. pie imperfektīvā veida būtu adverbs *nost*.

Salīdzināsim:

Reizēm viņš griezās pavisam nost no ceļa un spraucās..

Reizēm viņš pavisam griezās no ceļa un spraucās..

Dotajā teikumā adverbs *nost* izmantots tikai stilistiskos nolūkos. Līdzīgi tas varētu būt izmantots arī pie perfektīvā vārda:

Reizēm viņš nogriezās pavisam nost no ceļa un spraucās..

Vērojot latviešu valodas parādības, var konstatēt, ka imperfektīvajā veida adverbs spēj aizstāt arī lietvārdi, kas lietoti ar konkrētas vietas nozīmi, piemēram: *Tūristi kāpa kalnā augšā. Tūristi kāpa kalnā*. Lietvārda un vārda savienojums norāda ne tikai uz vietu, kur imperfektīvā darbība noris, bet arī uz virzienu, kādā darbība ir vērsta. Līdz ar to adverbs kā tā paša virziena rādītājs kļūst tautoloģisks.

Salīdzināsim vārda veidu pāri abas savstarpēji atbilstošās pušes un konstatēsim, kas tām kopīgs un kas atšķirīgs.

Vispirms savstarpēji atbilstošā vārda veidu pāri adverbs *nost* un priedēkli *at-* un *no-* tiek pievienoti vienas un tās pašas saknes vārdiem, un šie vārdi ietver sevi kustības nojēgumu. Otrkārt, savstarpēji atbilstošajā vārda pāri adverbs *nost* un priedēkli *at-* un *no-* funkcionē kā leksiskie ekvivalenti, t. i., ar vienādu leksisku nozīmi, norādot uz darbības virzienu un vienlaicīgi to arī ierobežojot ar sākuma vietu vai stāvokli un ar beigu mērķi, neatkarīgi no tā, vai to sasniedz vai nesasniedz. Tādas ir savstarpēji atbilstošā vārda pāri kopīgās un tai pašā laikā leksiski semantiskās pazīmes.

Atšķirības starp adverbs *nost* lietojumu, no vienas pušes, un priedēkļu *at-* un *no-* lietojumu, no otras pušes, savstarpēji atbilstošajā vārda pāri ir šādas: adverbs kopā ar vārda norāda, ka darbība tikai tiecas uz mērķi, kas šai gadījumā izteikts ar *nost*, bet priedēkli norāda, ka darbību savu mērķi jau sasnēgusi un ka tu noris

mērķa galā (vietas nozīmē). Tātad vienā gadījumā darbības mērķis tikai varbūtēji sagaidāms nākotnē, bet otrā gadījumā tas ir jau sasniegts.

Teikumā, kurā ir adverbs *nost*, salīdzināšim adverba *nost* funkcijas ar priedēkļa *no-* funkcijām:

Reizēm viņš griezās pavisam nost no ceļa un spraucās iekšā akmeņu starpā, lai palaistu abus gājējus garām. BU, Kr III, 51.

Reizēm viņš pavisam nogriezās no ceļa un spraucās iekšā akmeņu starpā, lai palastu abus gājējus garām.

No šiem piemēriem redzams, pirmkārt, ka verba *griezties* savstarpēji atbilstošajā pāri *griezās nost — nogriezās* adverbs *nost* un priedēklis *no-* ir pievienoti vienam un tam pašam verbam un ka dotais verbs pieder pie kustības vārdiem. Tā kā adverbam *nost* un priedēklim *no-*, kā jau iepriekš konstatējām, ir vienāda leksiskā nozīme, tad to pievienošanas rezultātā ir radies leksiski semantisku ekvivalentu pāris: *griezās nost — nogriezās*. Otrkārt, darbība savstarpēji atbilstošajā vārdu pāri ir ierobežota ar sākuma vietu, šai gadījumā *no ceļa*: *griezās nost no ceļa — nogriezās no ceļa*. Treškārt, darbība vārdu pāri ir ierobežota arī ar beigu mērķi *nost*. Tikai darbības attieksme vai *distance* pret beigu mērķi ir dažāda. Priedēkļverbā darbība noris jau mērķa sasniegšanas momentā, turpretī verba savienojumā ar adverbu darbība vēl tikai tiecas uz mērķi: *nogriezās no ceļa* un *griezās nost no ceļa*, t. i., *griezās, lai nebūtu uz ceļa*. Piemēram:

.. viņš teica un vilka .. nost puskažociņu. AU, Scz, 102.

.. viņš teica un novilka .. puskažociņu.

Kāds tad brīnums, ja tādi cilvēki bez laika nokalst un satrun. VL, Pn, 11.

Kāds tad brīnums, ja tādi cilvēki bez laika kalst nost un (sa)trun.

Tāpēc nevar pievienoties tam imperfektīvā veida raksturojumam, kāds vispārinātā veidā dots akadēmiskajā gramatikā: «*Ne-pabeigtais jeb imperfektīvais veids raksturo ilgstošu darbību tās plūsmā vai stāvoklī tā pastāvīgumā bez attieksmes pret sākuma vai beigu momentu (nest, stāvēt, domāt, spodrināt).*»²¹

Iepriekš aplūkotais valodas faktu materiāls neļauj tā vispārināt imperfektīvā veida raksturojumu, jo, kā redzējām, arī imperfektīvajā veidā darbībai var būt attieksme ne tikai pret tās sākuma vai beigu momentu, bet pat pret abiem — sākuma un beigu mo-

²¹ Milvg I. 690. §, 566. lpp.

mentu vienlaicīgi. Darbības attieksme pret sākuma momentu izpaužas tā, ka tā bija ierobežota ar noteiktu sākuma vietu — *griezās nost no ceļa*, bet pret beigu momentu — tā, ka tā bija ierobežota arī ar noteiktu beigu mērķi: *griezās nost*, t. i., *griezās, lai nebūtu uz ceļa, lai būtu nost no ceļa*. Tāpēc ir liela atšķirība, vai, raksturojot imperfektīvo veidu, dod piemērus:

«[Ogļu dedzinātājī].. *gāza kokus, skaldīja malku, krāva pagales kaudzēs, raka velēnas un lika malkas kaudzēm visapkārt. Visi šie darbi tika darīti vienā reizē, tā kā [ka] koki gāzās katru dienu, skaldišana pagalēs turpinājās visu laiku, bet ar zemēm apmestās malkas kaudzes kūpēja mūžīgi, i[r] dienās, i[r] naktīs, i[r] vasarā, i[r] ziemā*. B.-U. 6, 40.»²²

vai:

Reizēm viņš griezās pavisam nost no ceļa un spraucās iekšā akmeņu starpā, lai palaistu abus gājējus garām. BU, Kr III, 51.

Pirmajā piemērā darbības mērķis ietverts tieši pašā darbības procesā. Tāpēc minētais piemērs atbilst tai imperfektīvā verba veida izpratnei, kāda dota akadēmiskajā gramatikā. Vai citādi: izpratne atbilst valodas materiālam. Turpretī otrajā piemērā darbības mērķis saistās tieši ar darbības beigām, ne ar pašu darbības procesu. Tāpēc dotais piemērs neatbilst tādai imperfektīvā veida izpratnei, kāda dota akadēmiskajā gramatikā. Un otrādi: izpratne neatbilst valodas materiālam. Bet, ja tā, tad imperfektīvā veida raksturojums, kāds izvirzīts akadēmiskajā gramatikā, ir revidējams. Varētu sacīt: imperfektīvais verba veids raksturo darbību tās plūduumā. Tātad bez tālāka nosacījuma, kāds dots akadēmiskajā gramatikā: «.. *bez attieksmes pret sākuma vai beigu momentu*..»

Tieši imperfektīvā verba attieksme pret darbības beigu momentu jeb rezultātu ir uzsvēta arī akadēmiskajā gramatikā: «2. Ar imperfektīvo verbu un apstākļa vārdu izteikta pavēle uzsver darbības rezultātu (pasvītrojums mans — K. G.) un min darbības objektu kā tādu, kas pavēles izpildītājam jau labi zināms. Tādai pavēlei ir ekspresīvi kategoriska nokrāsa: tā paredz tūlītēju pavēles izpildi (pasvītrojums mans — K. G.). *Un skalū dzēsiet nost, vai nu visu dienu dedzinās!*»²³

6. Nevar pievienoties arī akadēmiskajā gramatikā izteiktajam uzskatam par imperfektīvā veida formas apjomu. Par verba veidu kategoriju latviešu valodā tajā rakstīts: «Perfektīvajiem verbēm ar priedēkļa lokālo resp. vietas vai virziena no-

²² Mllvg, I, 690. §, 566. lpp.

²³ Turpat, 712. §, 581. lpp.

zīmi atbilst īpašas imperfektīvas formas — bezpriedēkļa verba sakopojums ar apstākļa vārdu, pie kam apstākļa vārds nozīmes ziņā līdzinās atbilstoša perfektīvā verba priedēklim, piem., *pārcelt — celt pāri*..

Tā rodas sekojošas korelācijas iespējas:

<i>aiz</i>	—	līdzinās	<i>pro(jā)m</i>	—	<i>aiziet</i>	atbilst	<i>iet projām</i>
„	—	„	<i>ciet, cieti</i>	—	<i>aizsist</i>	„	<i>sist ciet, cieti</i>
<i>ap-</i>	—	„	<i>apkārt</i>	—	<i>apgāzt</i>	„	<i>gāzt apkārt</i>
<i>at-</i>	—	„	<i>nost</i>	—	<i>atraut</i>	„	<i>raut nost</i>
„	—	„	<i>vaļā</i>	—	<i>atslēgt</i>	„	<i>slēgt vaļā</i>
„	—	„	<i>šurp</i>	—	<i>atbraukt</i>	„	<i>braukt šurp (mājā, mājās)</i>
„	—	„	<i>atpakaļ</i>	—	<i>atdzīt</i>	„	<i>dzīt atpakaļ</i>
<i>ie-</i>	—	„	<i>iekšā</i>	—	<i>ienest</i>	„	<i>nest iekšā</i>
<i>iz-</i>	—	„	<i>ārā, laukā</i>	—	<i>izskriet</i>	„	<i>skriet ārā, laukā</i>
<i>no-</i>	—	„	<i>zemē, nost</i>	—	<i>nosviest</i>	„	<i>sviest nost, zemē</i>
„	—	„	<i>nost</i>	—	<i>novākt</i>	„	<i>vākt nost</i>
<i>pār-</i>	—	„	<i>pušu</i>	—	<i>pārplēst</i>	„	<i>plēst pušu</i>
„	—	„	<i>pāri</i>	—	<i>pārkāpt</i>	„	<i>kāpt pāri</i>
<i>pie-</i>	—	„	<i>klāt</i>	—	<i>pienākt</i>	„	<i>nākt klāt</i>
<i>sa-</i>	—	„	<i>kopā</i>	—	<i>saraust</i>	„	<i>raust kopā</i>
„	—	„	<i>ciet, cieti</i>	—	<i>sagrābt</i>	„	<i>grābt ciet, cieti</i>
<i>uz-</i>	—	„	<i>augšā</i>	—	<i>uzcelt(ies)</i>	„	<i>celt(ies) augšā</i>
„	—	„	<i>viršū</i>	—	<i>uzkrist</i>	„	<i>krist viršū.</i> » ²⁴

No šās sastatījuma shēmas izriet: pirmkārt, ja mēs sakām, ka, piemēram, *aiz-* līdzinās *pro(jā)m*, *ap-* līdzinās *apkārt* utt., tad šī līdzināšanās var būt tikai leksiski semantiska: *aiz-* līdzinās adverbam; otrkārt, shēmā dotais priedēkļverba, no vienas puses, verba un adverbā, no otras puses, sastatījums arī izvirzīts leksiski semantiskajā plāksnē. Protams, iepriekšējā shēmā kā plašākā valodas materiālā iespējams saskatīt arī verba veidu korelāciju, kas ir šāda:

<i>aiziet</i>	—	<i>iet</i>
<i>aizsist</i>	—	<i>sist</i>
<i>apgāzt</i>	—	<i>gāzt</i>
<i>atraut</i>	—	<i>raut</i>
<i>atslēgt</i>	—	<i>slēgt</i>

²⁴ Mllvg I. 697. §, 571. lpp. Šāds priedēkļverbu un verbu ar attiecīgajiem adverbiem sastatījums nav sastopams tikai akadēmiskajā gramatikā vien, bet vairāk vai mazāk izvērstā veidā kā pamatshēma ir izplatīts arī cita latviešu valodnieciskajā literatūrā, kur runāts par verbu veidiem. Skat., piemēram, JE, Lvg, 746. §, 960. lpp.

<i>atbraukt</i>	—	<i>braukt</i>
<i>atdzīt</i>	—	<i>dzīt</i>
<i>ienest</i>	—	<i>nest</i>
<i>izskriet</i>	—	<i>skriet</i>
<i>nosviest</i>	—	<i>sviest</i>
<i>novākt</i>	—	<i>vākt</i>
<i>pārplēst</i>	—	<i>plēst</i>
<i>pārkāpt</i>	—	<i>kāpt</i>
<i>pienākt</i>	—	<i>nākt</i>
<i>saraust</i>	—	<i>raust</i>
<i>sagrābt</i>	—	<i>grābt</i>
<i>uzcelt(ies)</i>	—	<i>celt(ies)</i>
<i>uzkrist</i>	—	<i>krist</i>

Shematiski to var attēlot šādi:

aiz₋₂ + *verbs* = *verbam*

ap₋₂ + *verbs* = *verbam* utt.

Tātad, ja verba leksiski semantiskās ekvivalences pāris ir *aiziet* — *iet pro(jā)m*, tad tā paša verba gramatiskās jeb veidu korelācijas pāris ir *aiziet* — *iet*. Pirmajā pāri abi komponentiem ir vienāda leksiskā nozīme, otrajā — līdzvērtīga gramatiskā nozīme, t. i., abi komponenti viens pret otru atrodas polārajā veidu pretnostatījumā. Tas nozīmē, ka katram verba pārim ir savs aspekts, sava kvalitāte un sava kvantitāte. Pirmo verbu pāri (*aiziet* — *iet pro(jā)m*) aplūkojām no leksiski semantiskā viedokļa, otro (*aiziet* — *iet*) — no gramatiskā. Pirmais pāris ir vērtējams kā leksiski semantiska valodas vienība, otrs — kā gramatiskā. Pirmais pāris pēc sava apjoma ir plašāks, otrais — šaurāks, jo ārpus tā paliek adverbs *nost*.

Verba leksiski semantiskās ekvivalences pāru nenorobežošana no verba veidu korelācijas kā gramatiskas kategorijas acīmredzot ir radījusi zināmu neskaidrību arī verba imperfektīvās formas apjoma izpratnē, jo akadēmiskajā gramatikā par imperfektīvu formu uzskatīts verbs kopā ar adverbu: «Perfektīvajiem vārdiem ar priedēkļa lokālo resp. vietas vai virziena nozīmi atbilst īpašas imperfektīvas formas — bezpriedēkļa verba sakopojums ar apstākļa vārdu.»²⁵ (pasvitrojums mans — K. G.).

Iepriekš konstatējām, ka adverbs neietilpst imperfektīvajā formā. To konstatēt bija ļoti svarīgi, lai nekļūtos ne tikai morfoloģisko, bet arī sintaktisko kategoriju izpratnē. Ja verbs ar adverbu veidotu vienu formu, tad teikuma locekļu analizē

²⁵ Millvg I. 697. §, 571. lpp.

tie būtu jāuzskata par vienu teikuma locekli, jo, nosakot teikuma locekļu robežas, morfoloģisko formu parasti nesaskalda.

Arī akadēmiskajā gramatikā, kā var secināt no piemēriem, imperfektīvais verbs un attiecīgais adverbs nav uzskatīti par vienu teikuma locekli. Runājot par izteicēju, kas izteikts ar pavēles izteiksmes formām, dots šāds piemērs: **Brauc pie manis un dzīvo nost!**²⁶ Dotajā piemērā par izteicējiem uzskatīti tikai *brauc* un *dzīvo*.

7. Kā teikuma loceklis adverbs *nost* var veikt dažādas kvalitatīvi atšķirīgas sintaktiskas funkcijas.

Visbiežāk adverbs *nost* mūsdienu latviešu literārajā valodā sastopams kā distances apstāklis ar vietas nozīmi, piemēram:

.. *ūdens no jumta nost list.* JA, Dz, 55.

.. *tad viņa sacīja, lai es eimot nost.* DA, Iz, 54.

«*Liec ari nost!*» .. VP, MA, 32.

To padzirdis, Bukstiņš atlēca nost. AU, Scz, 50.

Atkāpies no viņa nost, metos uz pašu ietves malu. MB, Dr, 231.

Viņi pagriež cits citam muguru un aiziet tālāk nost no stēķiem. VL, Ac, 7.

Kaukdami tie (sumpurņi) atlec nost, bet Kaspars atkal grābj smiltis un tikai sveiž, grābj un sveiž. AS, KK, 17.

Paragvajā man vienmēr patikuši zobgalīgie asni, kas spraucas starp lielpilsētas bruģakmeņiem, un no neredzamā, bet tuvā mūžameža nāk paraudzīties, vai pilsēta vēl cilvēku rokās, vai nav jau laiks pastumt nost visus šos akmeņus. SE, Ln. Cz, 134.

Ja atkarā no vārdu semantiskajām attieksmēm teikumā adverbs *nost* distancei ir pakāpes nojēgums, tad adverbs *nost* parasti funkcionē kā distances apstāklis ar pakāpes nozīmi, piemēram:

Es vēl nebiju vis īsti tik bailīgs, bet meitenes, tās vai ģība nost. .. DA, Iz, 71.

«*Lai žurkas nekrīt alus kubulos, siles nepieskābst un sivēni neslikt nost kūts zampā!*» AU, Scz, 164.

«*Un skalu dzesiet nost, vai nu visu dienu dedzinās!*» AU, Scz, 41.

.. *visām ciema cūkām pietika, kur izvērtīties, kad saule viņas tveicēja nost.* AU, Scz, 174.

[*Velns*] *izēst izēda trešo katlu, bet tad kļiedza, ka nu esot diezgan, lai dodot ūdeni, šis slāpstot nost.* AS, KK, 28.

²⁶ Millvg II. 364., §, 232. lpp.

«Es mūsu «Turbinu» nemainītu ne pret kādu «Torpēdo» vai «Lokomobili!» Lai mani šit nost». BS, Lpt, 156.

Diezgan bieži adverbs *nost* ir sastopams arī galvenā locekļa funkcijā. Parasti šais gadījumos adverba *nost* distancei ir vietas nojēgums. Piemēram:

«*Cindus nost!*» AU, Scz, 155.

«*Tos trīs lakatus nost!*» AU, Scz, 155.

«*Nost . . . diktatūru!*» ŽG, Dzc, 55.

«*Rokas nost no Spānijas!*» ŽG, Dzc, 55.

«*Jā, tā ir Judite, un viņa ir daiļa, bet nagus nost no manas meitas Judites!*» MB, Dr, 67.

Adverbu *nost* izteicēja funkcijā izmantotajos avotos neizdevās konstatēt, bet tas nenozīmē, ka *nost* par izteicēju nevarētu būt. Tā, piemēram, pēc kāda priekšmeta nospodrināšanas var teikt: *Rūsa ir nost*.

Tā kā adverba *nost* distance jēdzieniski ir saistīta tikai ar darbības sākuma vietu vai sākuma stāvokli, tad adverbs *nost* kā teikuma loceklis savrupinātā veidā vispār nav sastopams. Nesavrupina arī no adverba *nost* atkarīgo darbības sākuma vietu vai sākuma stāvokli.

Apkopojot visu iepriekš teikto, var secināt, ka adverbus *tālu* un *nost* latviešu valodā lieto, norādot uz distanci, un ka abiem šiem distances adverbiem ir kopīga vietas nozīme. Bez vietas nozīmes adverbam *tālu* vēl ir arī laika, stāvokļa un turpinājuma nozīme, bet adverbam *nost* tikai darbības pilnīguma pakāpe. Pie abiem adverbiem iespējama distances sākuma vieta, bet pie adverba *tālu* — arī beigu vieta. Adverbam *nost* ir zināma nozīme verba imperfektivitātes un perfektivitātes veidošanā; *nost* aizstāj vai precizē priedēkļu *at-* un *no-* leksisko nozīmi. Adverbs *tālu* šai nozīmīgajā procesā vispār nemaz nepiedalās. Kā teikuma locekli adverbu *tālu* lieto distances apstākļa funkcijā ar vietas, laika, stāvokļa un turpinājuma nozīmi. Arī adverbu *nost* lieto kā distances apstākli, bet tikai ar vietas un darbības pilnīguma pakāpes nozīmi. Šie abi adverbi var būt par galveno teikuma locekli un izteicēju, tikai izteicēja funkcijā *tālu* ir bieži, bet *nost* ļoti reti sastopams. Adverbu *tālu* kā teikuma locekli iespējams arī savrupināt, turpretī *nost* nekad nesavrupina.

SAISINĀJUMI

ME

— K. Mīlenbahs. Latviešu valodas vārdnīca. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. Rīgā, 1923.—1932.

- EH — J. Endzelīns un E. Hauzenberga. Papildinājumi un labojumi K. Mīlenbaha Latviešu valodas vārdnīcai. Rīgā, 1934.—1944.
- E — J. Endzelīns. Papildinājumi un labojumi K. Mīlenbaha Latviešu valodas vārdnīcai. Rīgā, 1946.
- JE, Lvg — J. Endzelīns. Latviešu valodas gramatika. Rīgā, 1951.
- LKV — Latviešu-krievu vārdnīca. Rīgā, 1963.
- Milvg I, II — Mūsdienu latviešu literāras valodas gramatika, I. Rīgā, 1959.; II 1962.
- MB, Dr — M. Bendrupe. Degoši raksti. Rīga, 1963.
- BU, Kr III — E. Bīrznieks-Upītis. Kopoti raksti, III. Rīga, 1948.
- DA, Iz — Doku Atis. Izlase. Rīgā, 1963.
- ŽG, Mun — Ž. Grīva. Mīlestība un naidis. Rīga, 1963.
- ŽG, Dcj — Ž. Grīva. Divi cilvēki jurā. Rīga, 1964.
- ŽG, Dzc — Ž. Grīva. Dzīvības ceļš. Rīgā, 1953.
- FK, Sitp — F. Kreicvalds. Senas igauņu tautas pasakas. Rīgā, 1962.
- VL, Ac — V. Laciis. Akmeņainais ceļš. Rīgā, 1964.
- VL, Pn — V. Laciis. Pēc negaisa. Rīgā, 1962.
- L — «Liesma», Rīgā, 1963., I. nr.
- LuM — «Literatura un Māksla». Rīgā, 1962., 20. okt. nr.
- EL, KN — E. Līvs. Kapteinis Nulle. Rīga, 1963.
- VM, JS — V. Mūbergs. Jāj šonakt! Rīgā, 1962.
- VP, MA — V. Plūdonis. Mazā Anduļa pirmās bērnības atmiņas. Rīgā, 1957.
- AS, KK — A. Sakse. Kafējdēls Kaspars. Rīgā, 1964.
- BS, Lpt — Br. Saulītis. Līdz pēdējai taisnei. Rīga, 1963.
- SE, Ln. Cz — A. de Sent-Ekziperī. Lidojums naktī. Cilvēku zeme. Rīgā, 1961.
- RT, Gp — R. Tagore. Gāju putni. Rīgā, 1960.
- AU, Pm — A. Upītis. Plaša mākoņos. Rīgā, 1952.
- AL, Scz — A. Upītis. Sūnu ciema zēni. Rīga, 1956.
- Studentu diplomdarbi — vārdnīcas:**
- AA, Pa — A. Mežaraups. A. Alunāna viencēliena «Paša audzināts» valodas patstāvīgo vardu vārdnīca un palīgvārdu un izsaukmes vārdu vokabulārijs. Rīgā, 1959.
- JA, Dz — A. Cēbere. J. Alunāna «Dziesmiņu» valodas vārdnīca. Rīgā, 1958.
- A, Sp — R. Augstkalne. Aspāzijas dzejoļu krājuma «Sarkanās puķes» valodas vārdnīca. Rīga, 1957.
- RB, N — M. Juknevičs. Rūdolfa Blaumaņa stasta «Nezāle» valodas vārdnīca. Rīgā, 1959.
- RB, Bnl — A. Gasiņa. R. Blaumaņa stasta «Bailes no laimes» valodas vārdnīca. Rīgā, 1959.

- VL Nj — V. Vasiļevska. Viļa Lāča stāsta «Notikums jūrā» valodas vārdnīca. Rīgā, 1960.
- VP Ad — V. Zeltiņa. V. Plūdoņa poēmas «Atraitnes dēls» valodas vārdnīca. Rīgā, 1959.
- R As — V. Kļumele. Raiņa poēmas «Ave solī» valodas vārdnīca. Rīgā, 1955.

К. Я. ГАЙЛУМ

СЕМАНТИКА ДИСТАНЦИОННЫХ НАРЕЧИЙ И ИХ СИНТАКСИЧЕСКИЕ ФУНКЦИИ В ЛАТЫШСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ

Для обозначения понятия дистанции в значении места в латышском языке употребляются наречия *tālu* и *nost*. Кроме этого значения, наречие *tālu* имеет также значения времени, состояния и продолжения, наречие *nost* — только значение степени.

Оба наречия могут вступать в словосочетания со словами, обозначающими начало дистанции, а наречие *tālu* — также со словами, обозначающими конечный пункт дистанции.

Наречие *nost* используется для образования категории совершенного и несовершенного вида, т. е. заменяет приставки *at-* и *no-* или уточняет их лексическое значение. Наречие *tālu* в этом процессе вообще не принимает участия.

Как член предложения наречие *tālu* употребляется в функции обстоятельства дистанции со значением места, времени, состояния и продолжения, а наречие *nost* в функции обстоятельства дистанции имеет только значение места и времени. Оба наречия могут быть главным членом предложения и сказуемым, только в функции сказуемого *tālu* употребляется часто, а *nost* — очень редко.

Наречие *tālu* можно обособлять, а *nost* никогда не является обособленным членом предложения.

J. ROZENBERGS

PAR ĢENITĪVA NOZĪMJU KLASIFIKĀCIJAS PRINCIPIEM

1.1. Ģenitīva tāpat kā pārējo locījumu nozīmju apskatā nav vienota klasifikācijas principa. Ielūkojoties esošajās klasifikācijās, nevar nepamanīt locījumu nozīmju un to robežu noteikšanā principu dažādību. Ģenitīva nozīmju klasifikācijai nav arī noteiktas vietas valodas sistēmas apskatā. Nav izveidojusies vienota terminoloģija locījumu nozīmju un to grupu apzīmēšanai. Diezgan plaši ieviesusies tradīcija locījuma nozīmes analizēt tikai tiešajā pārvaldījumā. Netiešajā pārvaldījumā un citos locījuma izlietojumos par locījuma nozīmēm dažkārt pat nerunā.

Latviešu valoda ir viena no visbagātākajām dzīvajām valodām ģenitīva nozīmju un funkciju ziņā. Tāpēc pētījumi par latviešu valodas ģenitīvu var dot konkrētu materiālu daudzu gramatikas jautājumu teorētiskam risinājumam. Taču valodu strukturālā dažādība ir tik liela, ka atziņas, kas iegūtas uz kādas konkrētas valodas vai cieši radniecīgu valodu bāzes, ne katrreiz var attiecināt uz kuru katru valodu.

Sajā rakstā iecerēts aplūkot un apkopot to pieredzi, kas lingvistikā uzkrāta locījumu, tai skaitā ģenitīva, nozīmju klasificēšanā.

1.2. Locījumu resp. ģenitīva nozīmju klasifikācijas problēmas pamatā ir jautājums par gramatisko formu — gramatisko nozīmju un nozīmju izteicēju savstarpējo sakaru un vārdu leksisko nozīmju lomu gramatisko nozīmju izteikšanā.

Vārdam kā valodas vienībai bez leksiskās nozīmes ir arī gramatiskā nozīme, kas izsaka kādu noteiktu attieksmi vai pazīmi, tātad katrs vārds ir leksisko un gramatisko nozīmju vienība. Tā, piemēram, vārds *izdarīsim* nosauc ne tikai noteiktu darbību, bet arī norāda, ka darbība nenotika un pašlaik arī nenotiek, bet tikai notiks, ka to veiks ne viena, bet vairākas personas, pie kam tieši tās, kas šo darbību nosauc; minētais vārds arī norāda, ka darbība tiešām notiks un tā būs pabeigta. Dažādos valodas līmeņos vārdam var būt atšķirīga gramatiskā nozīme.

No analogiem piemēriem N. Šanskis secina, ka «šīs vispārīgās nozīmes, kas nav tieši saistītas ar vārda leksiskajām nozīmēm, jo tās ir vērojamas arī citos vārdos, kuri apzīmē citas darbības . . . , tiek sauktas par gramatiskajām nozīmēm».¹

V. Zvegincevs iebligst, ka šāda gramatiskās nozīmes izpratne nav visai precīza², un atzīst I. Ivanovas formulējumu: «Gramatiskās formas jēdziens ietver divus obligātus elementus: gramatisko nozīmi un gramatisko rādītāju (показатель). Gramatiskā nozīme, ko izsaka pastāvīgs, tai piemītošais formālais rādītājs, ir gramatiskās formas nepieciešams elements.»³

A. Reformatskis⁴ izsaka līdzīgu domu, par «formālo rādītāju» uzlūkojot gramatisko nozīmju izteikšanas veidu (грамматический способ), piemēram, afiksāciju, iekšējo fleksiju, palīgvārdus, vārdu kārtu utt.⁵

Ģenitīvs, tāpat kā kurš katrs locījums, ir gramatiska forma, ko nosaka un izsaka gramatisko rādītāju («gramatisko veidu») izteiktā gramatiskā nozīme. Šāds pieņēmums var pāvedināt uz maldīgu secinājumu, ka ģenitīva nozīmju noteikšanā jāvadās no gramatiskās formas, t. i., no gramatiskās nozīmes un tās izteicējiem faktoriem.

2.0. Būtībā jautājums ir sarežģītāks. Starp lingvistiem nav vienotas izpratnes par gramatisko nozīmi un tās attieksmi pret gramatisko formu.⁶ Tas rāda, ka pats izpētes objekts jāprecizē.

Gramatiskā forma parasti nav viennozīmīga, un nav arī skaidrs, vai tā var būt izteikta ar vairākiem, dažkārt pat atšķirīgiem gramatiskajiem rādītājiem.

Pirmajā gadījumā rodas jautājums, vai tās ir homonīmas formas⁷ vai vienas formas polisēmijs. Otrajā gadījumā nav skaidrs,

¹ Современный русский язык, II. М., 1964, 16. lpp.; skat. arī Грамматика русского языка. М., 1952, 9. lpp.

² В. А. Звегинцев. Очерки по общему языкознанию. М., 1962, 357. lpp.

³ И. П. Иванова. К вопросу о типах грамматического значения. — Вестник Ленинградского университета, 1956, 2, 105. lpp.; skat. arī П. С. Кузнецов. О принципах изучения грамматики. М., 1961, 40. lpp.

⁴ А. А. Реформатский. Введение в языкознание. М., 1947, 86. lpp.

⁵ Ir arī cita gramatiskās formas izpratne. Skat. 4. 0.

⁶ А. И. Смирницкий. Лексическое и грамматическое в слове. — В сб.: Вопросы грамматического строя. М., 1955, 36 lpp.; Л. М. Васильев. К проблеме типологии грамматических категорий. — Ученые записки Башкирского университета, вып. XXI, серия филологических наук. Уфа, 1964, 9 (13), 52. lpp.

⁷ Te, protams, nav runa par homonīmiem formantiem, piemēram, -a a-celmu vsk. Ģ. (galda), ā-celmu vsk. N. (roka), verbu pagātnes III persona (raka); -as ā-celmu vsk. Ģ. un dsk. A. (rokas) vai -u vsk. A. un dsk. Ģ. (roku) utt.

vai atsevišķie un dažādie gramatiskie rādītāji veido vienu formu vai vairākas formas.⁸

2. 1. Tātad viens jautājums ir par formas homonīmu rindu. I. Ivanova noraida gramatiskās formas homonimitāti, norādot, ka «formu, kas identa pēc skaņu sastāva un sintaktiskām funkcijām un kas pieder vienam strukturālam veidam, viena tipa savienojumiem, būtu acīmredzot nepareizi sadalīt homonīmu rindā».⁹ Tas tomēr ir nepilnīgs homonīmu rindas raksturojums, nevis pietiekami argumentēta tās noraidīšana.

Jautājums ir komplicētāks. Jau kopš antikās senatnes¹⁰ līdz pat mūsdienām nevienam nav izdevies dot locījumu nozīmju vispārīgu nosaukumu, formulējumu. Tāpēc jau kopš seniem laikiem arī runā par piederības ģenitīvu (*genetivus possessivus*), īpašības ģenitīvu (*genetivus qualitatis*), pielikuma ģenitīvu (*genetivus apositivus*) utt.

Tātad locījumos resp. ģenitīvā ir saskatītas vairāk vai mazāk autonomas vienības, kam ir kopīga forma, bet atšķirīga nozīme. Sakarā ar šīm autonomām vienībām un vēl citiem apstākļiem valodnieki izvirza problēmu par locījuma homonīmiju.

Šo jautājumu ir skāris, piemēram, M. Stebļins-Kamenskis, analizējot norvēģu valodas locījumus. Viņš norāda, ka norvēģu valodā savstarpēji saistīti ne tikai piederības ģenitīva paveidi, bet arī objekta, kvalitātes un paskaidrotāja ģenitīva nozīmju grupas, kas atsevišķos gadījumos ir tik neskaidras, ka iespējama dažāda to nozīmju izpratne. Tāpēc M. Stebļins-Kamenskis secina, ka «acīmredzot norvēģu valodas ģenitīva atsevišķās nozīmes («piederības ģenitīvs», «objekta ģenitīvs», «kvalitātes ģenitīvs») nedrīkst uzlūkot par atsevišķiem locījumiem, jo vienas locījuma formas atsevišķo nozīmju atšķirības ir pavisam citādas, nesalīdzināmi mazāk skaidras nekā nozīmes atšķirības starp kopīgo¹¹ (общий) locījumu un ģenitīva locījumu norvēģu valodā».¹²

Pierādījums, ka, piemēram, ģenitīvs nav gramatiskā forma, bet tas sastāv no formām, dotu atslēgu dažu teorētisku jautājumu

⁸ Ar dažādiem gramatiskajiem rādītājiem nav domāti, piemēram, dažādie formanti ģenitīva fleksijas apzīmēšanai -a (tēva), -s (sirids, akmens), -as (rokas), -es (egles) utt.

⁹ И. П. Иванова. Об основном грамматическом значении. — В сб.: Проблемы языкознания. Л., 1961, 85. lpp.

¹⁰ Skat. В. Delbrück. Die Grundbegriffe nach der indischen Grammatik. — Vergleichende Syntax, I. Th., Kap. III, I, A. Straßburg, 180. lpp.

¹¹ Norvēģu valodā ir tikai divi locījumi — kopīgais jeb galvenais, kas raksturīgs ar nullgalotni, un ģenitīvs, kam ir savs gramatiskais rādītājs.

¹² М. И. Стеблин-Каменский. Грамматика норвежского языка. М.-Л., 1957, 46. lpp.

sekmīgai risināšanai. Taču konkrētais valodas materiāls nav pietiekami pārlicinošs, lai atzītu locījuma formas homonīmiju. Locījuma resp. ģenitīva neviennozīmīgums ir radies valodas attīstības rezultātā. Locījuma nozīmes savstarpēji cieši krustojas, tāpēc nav noteiktu nozīmju robežu, nozīmju grupu un apakšgrupu iekšējās sistēmas. Tas viss rāda, ka locījuma neviennozīmīguma pamatā nav homoformija. Taču nevar arī noliegt, ka locījuma nozīmju izteicēji faktori bieži ir ekstragramatiski, tātad faktori, kas atrodas ārpus gramatikas.¹³ Ja sadalītu locījuma gramatisko formu homonīmu rindā, tad līdz ar to noliegtu to kā vienu formu un noliegtu arī izvirzīto gramatiskās formas jēdzienu.

2.2.0. Otrs jautājums ir par formas polisēmiju. Šajā sakarā rodas vairākas problēmas, no kurām galvenās ir šādas: 1) vai iespējams formas nozīmes apvienot kādā vispārīgā, kopīgā nozīmē; 2) kādi ir gramatiskās formas polisēmijas cēloņi; 3) kādas ir gramatiskās formas nozīmju savstarpējās attiecības.

2.2.1. Gramatisko formu vairumam ir kāda vairāk vai mazāk noteikta, vienota nozīme. Teorētiski ir ļoti grūti noteikt locījuma (deklinācijas) formas kopējo nozīmi, jo locījumu formas ir daudznozīmīgas. Tāpēc vairāki zinātnieki jau no antīkās senatnes ir centušies meklēt šīs polisēmijas kopīgo nozīmi, ļoti intensīvi ar dažādām metodēm šis jautājums pēģināts risināt trīsdesmit gados.

Piemēram, R. Jakobsons, krievu valodas locījumiem meklējot kopīgās nozīmes, tās nesecina no pašu formu funkcijām valodā un runā, bet par pamatu ņem dažādu locījumu formu savstarpēju pretstatījumu.¹⁴ Šādā pretstatīšanā izsecinātās nozīmes, pirmkārt, pilnībā neraksturo locījuma kopīgo nozīmi, otrkārt, R. Jakobsona dotās nozīmes visumā neskaidras, nozīmju loku neaptverošas un locījumu nozīmju klasifikācijas sistēma shematiska.¹⁵

Dāņu lingvists L. Jeltslevs, sekojot Bizantijas gramatiķu uzskatiem, izvirza interesantu aprioru shēmu, apgalvojot, ka locījuma galvenās nozīmes esot — elementāri telpiskas attiecības (attālināšanās — ģenitīvam, tuvošanās — akuzatīvam, miers — datīvam).¹⁶ Šāda pieeja ignorē konkrētos valodas faktus.

¹³ Tas ir īpašs jautājums, par to skat. turpmāk.

¹⁴ Skat. E. B. Чешко. К вопросу о надежных корреляциях. — Вопросы языкознания, 1960, 2. Šajā darba daļēja šī principa kritika.

¹⁵ R. Jakobson. Beitrag zur allgemeinen Kasuslehre. — Travaux du Cercle linguistique de Prague. 1936, 6, 240.—288. lpp.

¹⁶ L. Jeltslev. La catégorie des cas, Étude de grammaire générale. — Aarsskrift for Aarhus universitet, VII. Aarhus, 1935; IX, 1937.

Tāpat arī A. Grots, kas izmanto R. Jakobsona idejas un cenšas tās konkretizēt, operē ar shēmām,¹⁷ kas atrautas no valodas.¹⁸

2.2.2. Iespēja atrast daudznozīmīgai formai vispārīgo, kopīgo nozīmi rada šaubas, jo vispārīgā, kopīgā nozīme, kas valodā eksistē, ir pati par sevi sistēma, kas ļauj šo nozīmi izdalīt kā formu no valodas kategorijas citām formām, kuras savukārt kopā sastāda sistēmu. Šīs vispārīgās kategorijas runā parādās kādā konkrētā formā, nozīmē, tādējādi forma realizējas konkrētos apstākļos. Šajos konkrētajos apstākļos funkcionējošā konkrētā forma vēsturiski var mainīties gan pēc saviem gramatiskajiem rādītājiem, gan pēc nozīmes. Tā, piemēram, valodas attīstības gaitā locījuma nozīmes var sadalīties vai apvienoties, tās var pārņemt citu formu funkcijas vai to funkcijas var pāriet uz citām formām, pat dažādi locījumi vai to nozīmes var saplūst.

Tā rodas jauni formas varianti.

«Daudznozīmīgai formai, t. i., parādībai, ko nosaka noteikts izlietojums runā, kopīgas nozīmes izdalīšana ir tikpat grūta un, jāatzīst, tikpat bezmērķīga kā kopīgas nozīmes izdalīšana daudznozīmīgam vārdam («стол», «язык»),»¹⁹ atzīmē I. Ivanova.

Locījuma resp. ģenitīva kopīgā nozīme ir norādīt uz konkrētās vārda formas pazīmē un attieksmi pret citiem runas locekļiem attiecīgajā valodas līmenī resp. norādīt uz tām pazīmēm un attieksmēm objektīvajā īstenībā, kas realizējas starp tām reālijām, kuras nosauc runas locekļi.

2.2.3.0. Kādas ir gramatiskās formas nozīmju savstarpējās attieksmes? Šīs attieksmes var parādīties konkrētas valodas vai valodu grupas konkrētas formas nozīmju analīzes rezultātā. Taču vispārīgus teorētiskus secinājumus ir iespējams dot. Esošie pētījumi (un to nav mazums) rāda, ka locījumu nozīmes pēc to pazīmēm un funkcijām dalās atsevišķās grupās.

¹⁷ A. W. de Groot. Classification of Cases and uses of Cases. — For Roman Jakobson. Hague, 1956.

¹⁸ Raksturīgi, ka visi minētie valodnieki, kas gramatiskas formas daudznozīmībai meklē kopīgo, vispārīgo nozīmi, ir strukturalisma parstāvji. Tie ir daļu formalistiskā strukturalisma dibinātāji V. Brendals (kas «kopīgu» nozīmi meklēja prepozīcijām) un L. Jelmšlevs, kas atzīst, ka viņš valodu izprot kā «tīru formu neatkarīgi no substances». R. Jakobsons pārstāv Pragas strukturalistu skolu, par kuras parstāvjiem L. Jelmšlevs teicis, ka to valodas izpratne — «forma substancē» esot aizgūta no F. Sosīra, kaut gan pats R. Jakobsons atzīst, ka esot mācījies no F. Fortunatova, kas arī savā laikā meklēja ciešamas kārtas atsevišķajam nozīmēm vispārīgumu (skat. Ф. Ф. Фортунатов. О значениях русского глагола. — План Нового академического словаря с точки зрения иноязычного. Записка Н. Х. Пахмана, СПб, 1899).

¹⁹ И. П. Иванова. Об основном грамматическом значении. Л., 1961, 88. лрр.

2.2.3.1. I. Ivanova jau iepriekš citētajā rakstā «Об основном грамматическом значении» cenšas aizstāvēt domu, ka formas poli-sēmijas gadījumā nepieciešams izvirzīt galveno nozīmi un tad atklāt sakaru starp galveno nozīmi un variantiem «kā gramatiskās nozīmes un runas nosacīto apstākļu sakaru, kurā tā funkcionē».²⁰

Ļoti svarīgi atzīmēt, ka I. Ivanova par galveno variantu teorētiski neatzīst kādu no biežāk lietotajām vai vispārinošākām formas nozīmēm – dominantēm.

I. Ivanova gan atzīst, ka galvenās nozīmes noteikšana var radīt grūtības tajos gadījumos, kad nevar lietot «stingri formālas pētišanas metodes». Viņa ieteic meklēt pēc iespējas «objektīvākas metodes», kas nozīmes pētišanā būtu «maksimāli formālas». Šī doma tālāk tiek risināta, pamatojoties uz pāris piemēriem, un ta rezultātā izteikta atziņa, ka «gramatiskas formas galvenā nozīme ir nozīme, kas tieši ietverta pašā formā un kas nav konteksta noteikta. Tātad tai jāparādas: a) visdažādākā veida plašā kontekstā; b) minimālā kontekstā vai bez tā.»²¹

Sakarā ar I. Ivanovas atzinumiem rodas pārdomas. Pirmkārt, «maksimāli formālā» metode ir noderējusi, kad, pamatojoties uz atsevišķiem piemēriem, noteikts angļu valodas verbu ilgstošā laika formas nozīmes galvenais variants. Tomēr locījuma (deklinācijas) formas nozīmju galveno variantu noteikšanā šī metode var radīt pašu metodi noliedzošus rezultātus, jo no izolētām ģenitīva formām (piemēram, tēva, fabrikas, durvju, Rīgas utt.) var rasties aplams priekšstats par ģenitīva galveno nozīmi. Ja piederības nozīmi, kas no šī eksperimenta izriet, atzīstam par galveno nozīmi, tad citādā veidā esam nonākuši turpat, kur tie, kas vispārīgās, kopīgās nozīmes meklējumos izvēlas biežāk lietoto vai vispārinošāko nozīmi, t. i., dominantī. Šādus rezultātus principā neatzīst arī pati I. Ivanova.

Otrkārt, ja, runājot par locījumu formām, par to nozīmēm jeb «variantiem» uzskatām semantiku, kas rodas, formai esot konkrētas attieksmēs ar citiem runas locekļiem, ko proponē arī I. Ivanova, tad nevar neatzīt minimāla konteksta nepieciešamību locījuma nozīmju noteikšanā.

Treškārt, lai novērtētu «galvenās» un «variantu nozīmju» izdalīšanas nepieciešamību, jāprecizē «galvenās» nozīmes un «variantu nozīmju» noteikšanas un klasifikācijas principi, jo pretēja gadījumā šī teorija ir tās teorijas «labots» variants, pēc kuras par locījuma «vispārīgo» nozīmi izvēlas kādu no dominējošām un pārējās klasificē it kā pakārtojumā pret to.

²⁰ И. Иванова. Об основном грамматическом значении. 88. lpp.

²¹ Turpat.

2. 2. 3. 2. Lai turpinātu izvirzīto un izvirzāmo jautājumu tālāku risināšanu, jāatzīmē, ka gramatiskās formas vispārīgās, kopīgās nozīmes meklējumos ir vērojama arī cita nostāja: nemeklēt daudznozīmīgajai formai kopīgu, vispārīgu nozīmi, kas izteiktu tās būtību un sevi ietvertu formas visas nozīmes, bet izvēlēties par «kopīgo», «vispārīgo» nozīmi vienu no biežāk lietotajām atsevišķajām nozīmēm.

Šādu samākslotu nostāju acīmredzot radījušas tās neveiksmes un grūtības, ar kurām nākas sastapties daudznozīmīgas formas kopīgās, vispārīgās nozīmes meklējumos. Šajos darbos²² nav mēģinājumu, A. Potebņas vārdiem runājot, «veidot ekstraktu»²³ no atsevišķām atšķirīgām nozīmēm, bet viena no nozīmēm tiek pasludināta par «vispārīgo», «kopīgo» un pārējās tai tiek pakārtotas, t. i., viena veselā daļu attiecina pret citu daļu kā daļu pret veselo.

Varbūt šādu jautājuma mākslīgu risināšanu arī ir stimulējušas pašas gramatiskās formas nozīmju resp. to grupu īpatnības, jo daudzām gramatiskajām formām to atsevišķās nozīmes saistās atsevišķu nozīmju grupās.

2. 2. 3. 3. Tie, kas atteikušies no kopīgās, vispārīgās gramatiskās formas nozīmes meklēšanas, gramatiskās formas nozīmes izdala atsevišķi, pie kam vieni cenšas šīs atsevišķās nozīmes apvienot nozīmju grupās, otri pat šādu uzdevumu neizvirza un dod tikai atsevišķo nozīmju uzskaitījumu. Kā vieni, tā otri savu rīcību parasti teorētiski pamato.

Vispirms par pirmo nostādni. Kā jau iepriekš atzīmēts, locījumu (deklinācijas) atsevišķās nozīmes var apvienot nozīmju grupās, kā to atzīst dažādu locījumu nozīmju klasifikācijas principu pārstāvji.²⁴ Ģenitīva formas nozīmju grupas parasti uzrāda aprakstošās gramatikas, piemēram, krievu valodas akadēmiskā gramatika, runājot par noteicēju (определятельный) ģenitīvu, izdala trīs apakšgrupas — kvalitatīvā vērtējuma (качественной оценки) ģenitīvs, auguma (возраста) ģenitīvs, materiāla (материала) ģenitīvs.²⁵ Latviešu valodas akadēmiskā gramatika, apcerot piesubstan-

²² Piemēram: A. Вгусендорф. The Relative Aspect of the Verb in English. — A. Grammatical Miscellany offered to O. Jespersen. Copenhagen, London, 1930.

²³ А. А. Потебня. Из записок по русской грамматике, т. I—II. М., 1958, 43. лрр.

²⁴ И. П. Иванова. Об основном грамматическом значении; Т. В. Булыгина. Неглагольные сочетания с родительным падежом в современном литовском литературном языке. — В сб.: Славянское языкознание. М., 1959; Л. Н. Јејимсљеѵ. La catégorie des cas.

²⁵ Грамматика русского языка, т. I. М., 1953, 121.—122. лрр.

tīva ģenitīvu, piederības ģenitīvam izdala četras apakšgrupas.²⁶ Šāda nozīmju grupu izdalīšana jau ir zināma tradīcija. Ta jau sastopama A. Bilenšteina, K. Milenbaha, J. Endzelina,²⁷ A. Šahmatova u. c. darbos. Šāds nozīmju klasificēšanas princips nav pieņemams bez iebildumiem, jo līdzšinējā prakse rāda, ka nozīmju grupu izdalīšanā nav izvirzīti kaut cik objektīvi kritēriji. Par to liecina jau tikko minētie piemēri par krievu valodas ģenitīva nozīmju klasifikācijas grupām. Citiem vārdiem sakot, objektīvu kritēriju trūkums ļauj vienai un tai pašai valodai izdalīt dažādas locījuma nozīmju grupas. Daži šī principa pārstāvji nozīmju grupu noteikšanā izmanto subjektīvākus, citi objektīvākus kritērijus. Īpaši spilgti šis nozīmju klasificēšanas princips parādās T. Buliginas darbos, kas klasifikācija cenšas izvirzīt arī formālus nozīmju grupu noteikšanas radītājus.²⁸ Šis princips var noderēt kādas valodas locījuma atsevišķu nozīmju inventarizēšanai.

Ir arī cita nostādne — locījuma atsevišķās nozīmes vispār neapvienot grupās. Tam par cēloni ir iepriekš minētās grūtības grupu noteikšanā vai locījuma kopīgās, vispārīgās nozīmes izvirzīšanā, kā arī ipatnā formālā pieejā šim jautājumam.

Tā, piemēram, M. Stebliņš-Kamenskis, analizējot norvēģu valodas substantīva locījumu nozīmes, nonāk pie secinājuma, ka «noteikt locījuma semantiku nozīmē noteikt visu tā atsevišķo nozīmju kompleksu, bet līdz ar to arī tajā iesaistīto leksiku, t. i., to leksisko materiālu, kura šī nozīme realizējas»,²⁹ jo «locījuma gramatiskās nozīmes specifika ir tanī apstākļi, ka tās saturs ļoti lielā mērā ir atkarīgs no leksiskās nozīmes satura, kas to pavada. Atsevišķa locījuma nozīmes realizēšanās dotajā vārdkopā vienmēr ir šīs vārdkopas leksiskā satura nosacīta».³⁰

Arī V. Petersens skeptiski atzīmē, ka piesubstantīva ģenitīvs ir «gandrīz neierobežota kategorija, kas nevar pakļauties apmierinošai un visu aptverošai klasifikācijai un par kuru var tikai teikt, ka

²⁶ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika, I. Rīgā, 1959., 390.—391. lpp.

²⁷ Svarīgi atzīmēt, ka K. Milenbahs un J. Endzelins, nozīmes apvienojot grupās, īpaši ņēmuši vērā atsevišķo nozīmju genealģisko cilmi.

²⁸ Т. В. Булыгина. О сочетаниях с родительным падежом в современном литовском литературном языке. Vilnius, 1959, 90.—108. lpp. Неглагольные сочетания с родительным падежом в современном литовском литературном языке. — В сб.: Славянское языкознание. М., 1959, 217.—231. lpp.

²⁹ М. И. Стеблин-Каменский. Грамматика норвежского языка. 48. lpp.

³⁰ Turpat, 47. lpp.

tā izsaka kuru katru viena lietvārda iespējamo atkarības attieksmi pret otru».³¹

Šāda teorētiska nostādne tās atzinējus dažkārt noved nevis pie locījuma nozīmju klasifikācijas, bet gan pie pārvaldītā un pārvaldītāja vārda leksisko nozīmju klasifikācijas, kas ļoti spilgti redzams, piemēram, E. Timčenko un M. Pētersona darbos. Ta, piemēram, E. Timčenko, klasificējot ģenitīva nozīmes, cenšas dot pārvaldītāja un pārvaldītā vārda leksisko nozīmju grupas, to apzīmēšanai izmantojot, piemēram, šādu terminoloģiju: единое, собирательное, неделимое, вещество, предмет, действие.³²

Pēc tā paša principa, tikai no cita viedokļa nozīmes klasificē arī M. Pētersons. Viņš atzīmē 8 grupas vai — kā pats tas sauc — «8 funkcijas», piemēram:

1. Priekšmets un kam tas pieder (вершина горы).
2. Priekšmets un tā kvalitāte (человек высокого роста).
3. Kvalitāte un kam tā pieder (цвет лица).
4. Kaut kā daudzums (караван верблюдов).
5. Darbība un tās subjekts (разговор дипломатов) utt.³³

Minētie piemēri rāda, ka tajos locījuma nozīmes klasifikācija būtībā tiek aizsīta ar pārvaldītāja un pārvaldītā vārda leksisko nozīmju klasifikāciju, ko jau savā laikā kritizēja A. Tomsons, A. Peškovskis, S. Iljinska u. c. Jāatzīmē, ka šāda klasifikācija nekonstatē arī vārdkopas komponentu leksisko nozīmi, bet šīs leksiskās nozīmes cenšas vispārināt grupās. Tādējādi atkal tiek meklētas nozīmju grupas, taču ne locījuma nozīmju grupas, bet pārvaldītāja un pārvaldītā vārda leksisko nozīmju grupas. Šādi grupējumi teorētiski būtu pieņemami un praktiski izlietojami, ja tajos būtu kāda sistēma. Līdz šim nevienam praktiski nav izdevies kādas valodas vārdus klasificēt kaut cik vienotā sistēmā, jo objektīvajā pasaulē atklātie jēdzieni, kurus apzīmē vārdi, ir tik bezgala dažādi, ka tie paši nav klasificēti kādā vienotā visas pasaules jēdzienu sistēmā.

Pārvaldītā un pārvaldītāja vārda leksisko nozīmju grupu izvirzīšanai var būt svarīga nozīme locījumu funkcionējošo tipu nošķiršana.

Kādas valodas pārvaldītā un pārvaldītāja vārda leksisko nozīmju inventarizācija, it īpaši dažādos valodas attīstības posmos,

³¹ W. Petersen. The adnominal genitive. — The American Journal of Philology, vol. XLVI, 1925, 2, 133. lpp.

³² Е. К. Тимченко. Функции генитива в южнорусской ямиковой области. Варшава, 1913.

³³ М. Н. Петерсон. Очерк синтаксиса русского языка. Москва — Петроград, 1923, 65.—66. lpp.

var lieti noderēt kā locījumu nozīmes detalizētāja un konstrukciju vēsturiskās attīstības un stilistiskā izlietojuma izpētei. Šāda pieeja atspoguļojas A. Gātera darbā par latviešu valodas pastiprinājuma ģenitīvu.³⁴

Apkopojot visus minētos principus locījuma nozīmju noteikšanā, var secināt, ka vieni teorētiski meklē kopīgo, visparīgo locījuma nozīmi, kas sintezētu visas atsevišķās locījuma nozīmes, otri cenšas izvirzīt vispārīgo gramatisko nozīmi un pārējo variantu nozīmes, trešie par kopīgo, vispārīgo locījuma nozīmi izraugas vienu no biežāk lietotajām atsevišķām formas nozīmēm, kurai tad mākslīgi pakārto pārējās nozīmes, ceturtie necenšas izvirzīt kopīgo, vispārīgo nozīmi, bet locījuma formas nozīmes sadala grupās, piektie nemēģina formas nozīmes sadalīt arī grupās, bet mēģina apvienot grupās pārvaldītāja un parvaldītā vārda leksiskas nozīmes, sestie nedara arī to, bet dod pārvaldītāja un parvaldītā vārda nozīmju pilnīgāku vai mazāk pilnīgu inventarizāciju, gramatikas problēmu aizstājot ar vārda leksisko nozīmju klasifikāciju.

Tas ir minēto principu pozitīvās puses un trūkumi. Redzams, ka locījuma nozīmju klasifikācijā ir uzkrāta vispusīga un bagāta pieredze. Lai varētu izmantot to racionālo kodolu, jārisina arī citi iepriekš izvirzītie jautājumi.

3.0. Pirmkārt, jāpeta problēma par gramatiskās formas nozīmes un nozīmes izteicēju un rādītāju savstarpējo attieksmi.

Šinī sakarā vispirms jānoskaidro arī iepriekš izvirzītais jautājums, vai gramatiska forma var būt izteikta ar vairākiem, pat dažkārt atšķirīgiem gramatiskajiem rādītājiem.

Indoeiropiešu valodās par gramatisko nozīmju un attieksmju izteicēju var būt ne tikai galotne (fleksija), bet arī citi gramatisko nozīmju un attieksmju izteicēji, piemēram, prievārdi (prepozīcijas), vārdu kārtā, iekšējā fleksija, artikuls u. c.

Runājot jautājum par substantīva locījumu formām, teorētiskas grūtības rada tiešajums par konstrukcijām ar prievārdiem.

3.1.1. Daudzos gadījumos gramatiskās nozīmes un attieksmes dažādās valodās izsaka dažādi. Piemēram, latviešu val. *koka galds* - krievu val. *стол из дерева* — itāliešu val. *una tavola di legno* — rumāņu val. *cruce de lemn* (dzelzs krusts); latviešu val. *bada nāve* — krievu val. *смерть от голода*; latviešu val. *ceļa*

³⁴ Alfrēds Gāters. Der Genetiv der Verstärkung im Lettischen. — Centre international de Dialectologie générale de l'Université catholique de Louvain Orbis Bulletin international de Documentation linguistique, Tome XII. 1963, 1, 316.—343. lpp.

mala — norvēģu val. *kanten av veien*; latviešu val. *lasītāju zāle* — itāliešu val. *la sala di lettura*.

No piemēriem redzams, ka analogas nozīmes un attieksmes var izteikt ar 1) fleksiju, 2) ar prievārdu, 3) ar fleksiju un prievārdu. Šādas dažādas iespējas pastāv arī vienas valodas izteiksmes līdzekļos, piemēram: latviešu val. *koka māja* — *māju no koku*, krievu val. *кулек крупы* — *кулек с крупой*, norvēģu val. *gutten's bok* (zēna gramata) — *boken til gutten* (grāmata priekš zēna), franču val. *regarde à maison* (skatos uz māju) — *regarde dans maison* (skatos mājā), bulgāru val. *uánka c nepá* (platmale ar spalvām) — *uánka do nepá* (platmale blakus spalvām).

Valodu (piemēram, romāņu) vēsture rāda, ka locījumu fleksīvās formas sarūk un paplašinās prievārdu konstrukciju funkcijas, — un ne tikai prievārdu, bet arī citu konstrukciju izlietojums, kas stājas izzūdošo locījumu un to nozīmju vietā.³⁵

3.1.2. Rodas jautājums, vai locījums nav gramatiskā nozīme, ko var izteikt gan ar galotni, gan ar prievārdu, gan ar abiem diviem? Un tiešām, kā atzīmē M. Stebliņš-Kamenskis, lingvistikajā literatūrā varam atrast apgalvojumus, «ka prievārds it kā izsakot «locījumu attieksmes», ka tas esot «locījumu rādītājs», ka prievārds «gramatizējoties», t. i., iegūstot «locījumu nozīmes», ka prievārda konstrukcija ir «prievārda locījums» pretstatījumā «fleksīvajam locījumam», ka «locījums var būt izteikts ne tikai ar fleksiju, bet arī ar prievārdu» utt.»

L. Jelmsslevs locījumu paradigmā iekļauj ne tikai «prievārda locījumus», bet arī «locījumus, ko izsaka vārdu kārtā».³⁶

No dažādām koncepcijām gramatiskās formas būtības izpratnē uzskatāmības labad te atzīmēsim divus diametrāli pretējus redzes viedokļus. Vieni uzskata, ka gramatiskā forma resp. locījums ir morfoloģiska kategorija, kas sastopama tikai fleksīvajās valodas, kur ir locījumu pretstatījuma atšķirības,³⁷ otri par pamatu ņem pašas «locījumu» attieksmes, kaut arī šīs attieksmes izsaka ar unificētu sistēmu.³⁸

Šos abus diametrāli pretējos uzskatus vienotā sistēmā centies

³⁵ Skat. P. A. Будагов. Этюды по синтаксису румынского языка. М., 1958, 7. un sek. lpp.

³⁶ М. И. Стеблин-Каменский. Грамматика норвежского языка. 49. lpp.

³⁷ Skat. O. Еслерсен. Философия грамматики. М., 1958, 198. lpp.

³⁸ L. Hjelmslev. La catégorie des cas, I. Aarhus, 1935, 96. lpp.; skat. arī diskusiju В. Мирягин. К вопросу об определении категории падежа. — Русский язык в школе, 1963, 5; Ю. В. Соловьев. Еще к вопросу об определении категории падежа. — Русский язык в школе, 1956, 6; П. П. Куцерева. К вопросу о категории падежа. — Русский язык в школе, 1957, 5.

iekļaut A. Norēns. Viņš sava plašā un interesantā darba Vårt språk 34. § «Begreppen status och kasus» un šā darba 5. daļā «De olika slagen af status» locījumu sadala divos jēdzienos: semoloģiskajā — «status», t. i., kura katra attieksme, kas izteikta valodā, un morfoloģiskajā — «kasus», t. i., kura katra «status» izteiksme (piemēram, fleksija, sufiksi, prievārdi, salikteņi, pēcvārdi, saikļi).³⁹

Tādējādi A. Norēns locījuma formu saskata vienādi funkcionējošās nozīmēs neatkarīgi no izteiksmes līdzekļiem, bet no otras puses — formālos rādītājos, neatkarīgi no tā, ko tie izsaka.⁴⁰ Šāds uzskats gramatisko formu sadala diametrāli pretējās finezēs un būtībā likvidē kā patstāvīgu kategoriju. Tomēr šie uzskati pievērs uzmanību gramatiskās formas nozīmes un tas izteicēju savstarpējam sakaram.

3.1.3.1. Daļa no šīs problēmas ir arī jautājums par fleksīvo, prievārda un prievārda fleksīvo locījumu, proti, vai tās ir trīs dažādas formas, viena forma vai arī šīs parādības kā citādi skaidrojamas.

J. Kurilovičs interesantajā un idejam bagātajā darbā Le problème du classement des cas (1849) kritiski vērtē L. Jeltsleva, R. Jakobsona, A. Grota uzskatus, kas prievārda locījumus aplūko kā «sintaktiskas locījuma formas», nesaskatot prievārda un locījuma morfoloģisko vienību.⁴¹

Tā, piemēram, J. Kurilovičs, operējot ar Grota piemēriem *extra urbem* (ārpus pilsētas) un *per urbem* (pa pilsētu), norāda, ka «patstāvīgo vārdu *urbs* prievārds *extra* paskaidro tieši tāpat un tādā pašā nozīmē, kā celmu vai sakni paskaidro fleksīvā galotne vai vārda darinātāji sufiksi, t. i., kā nepatstāvīgu («sinsemantisku») morfēmu. Morfēma *extra* vārdam *urbs* nosaka akuzatīva galotni (*urb-em*). Morfoloģiskā struktūra prievārda locījumam (kr. пред-

³⁹ A. Noreen. Vårt språk, 5. bandet. Lund. 1925, 178. un sek. lpp. (35. § un sek.).

⁴⁰ So principu realizēšanā, strādājot ar aprakstošo metodi, nonāktu pie valodas strukturālas sistēmas, noliedzējiem rezultātiem, ka to labi parādījis A. Sobolevskis darbā «Русский исторический синтаксис». Viņš atzīmē, ja par pamatu ņemtu nomena formu, tad mums būtu jāsaka, ka vieniem nomeniem (piemēram, *кость* ir tikai 3 formas vienskaitlī) ir mazāk locījumu nekā citiem un ka locījumu skaits tiem nav nosakāms. Ja par pamatu ņem «gramatisko» (pēdīņas manas — J. R.) nozīmi, tad locījumu skaits ir liels. Piemēram, gramatiskajai formai *хлеба* dažādos teikumos (*я взял себе хлеба, мясо лучше хлеба, мягкость — свойство хлеба*) būs 3 dažādi locījumi, piezīmē A. Sobolevskis.

Tomēr šo principu, kura pamatā izvirzīta locījumu nozīme, daži saprot arī citādi, piemēram, konstrukcijās *māja pie ezera, māja ezermalā, ezermalas māja* pilnnozīmes paskaidrotājiem komponentiem ir viena — vietas nozīme, tātad tā ir viena forma.

⁴¹ Е. Курлович. Очерки по лингвистике. М., 1962, 175. lpp.

ложный оборот — *J. R.*) *extra urbem* ir šāda: patstāvīgā («auto-semanticā») morfēma=sakne *urb-*, nepatstāvīgā («sinsemanticā») morfēma=prievārds *extra*, no kurienes *extra urb-*; *extra* tīri formāli implicē akuzatīva galotni, no kurienes *extra urb-em*». ⁴² «Prievārds pārvalda vai, precizāk sakot, implicē tikai locījumu galotni kā tādu, bet nevis locījumu, t. i., locījuma formu.» ⁴³

L. Zazorina, analizējot krievu valodas prievārdus, pamatojas arī uz «prievārdu nozīmes zināmu patstāvību» un atzīmē, ka «prievārdu nozīmes ir leksikas nosacītas, bet sinhroniski tās rodas tikai tajās vai citās vārdkopās». ⁴⁴ M. Stebliņš-Kamenskis, arī izsakot līdzīgu domu, šajā virzienā iet vēl tālāk. Viņš secina, ka «prievārds un locījums ir divas dažādas gramatiskās formas, atšķirības ir ne tikai to izteiksmē, bet arī nozīmē, kaut gan tās cieši savijas». ⁴⁵ Šādu nostādni viņa norvēģu valodas analīze tomēr īsti neapstiprina.

3.1.3.2. Izvirzītais jautājums ir būtisks valodas struktūras nošķiršanā. Ja tas ir tā, tad domājams, ka valodām ar dažādu struktūru tas risināms, ņemot vērā šīs struktūras īpatnības.

Valodu attīstības vēsture rāda, ka palīgvārdi ir radušies no pilnnozīmes vārdiem. Tas vērojams senajās valodās, piemēram, ēģiptiešu, kā arī mūsdienu valodās — iņģļu (kur pilnnozīmes vārdus izlieto ne tikai sintaktisko attieksmju izteikšanai, bet arī vārdu darināšanai). Tāpat radušās arī gramatiskās morfēmas, kas spilgti izpaužas, piemēram, somugru un turku valodās.

No tā izriet, ka gramatiskie rādītāji dažādās valodās var būt ļoti atšķirīgā attīstības pakāpē.

Ir zināma atšķirība arī starp fleksīvajām un analītiskajām valodām.

Valodās, kurās zudusi fleksiju starpība, fleksijas funkcijas arī nozīmes ziņā izpilda palīgvārdi. Valodās, kurās ir plaša fleksiju sistēma, palīgvārdi nav tik lielā mērā gramatizējušies kā analītiskās sistēmas valodās.

Balstoties uz esošajiem latviešu valodas struktūras pētījumiem, var spriest, ka latviešu valodai ir raksturīgs fleksīvās locījumu formas variants un prievārda fleksīvās locījumu formas variants. ⁴⁶

Uz locījuma formas variantiem norāda vairāki faktori. Pirm-

⁴² Е. Курилович. Очерки по лингвистике. М., 1962, 176. lpp.

⁴³ Turpat, 180. lpp.

⁴⁴ Л. Н. Засорина. Опыт системного анализа предлогов современного русского языка. — В сб.: Проблемы языкознания. Л., 1961, 64.—65. lpp.

⁴⁵ М. И. Стеблин-Каменский. Грамматика норвежского языка. 51. lpp.

⁴⁶ Prievārda locījumu formas variants latviešu valodai nav raksturīgs. Tas parādās atsevišķiem aizgūtiem nelokāmiem nomeniem.

kārt, ja abi varianti pilnīgi segtos, tad konstrukcijām *ūdens glāze*—*glāze priekš ūdens* — *glāze ar ūdeni* nebūtu nozīmes starpības. Daudzos gadījumos šādi formu paralēlvarianti nav iespējami, piemēram: *griezti ar nazi*, *dziesmas dziedāšana*, *durvju vēršana*, *kaķa aste* utt. Jau no iepriekš dotajiem piemēriem redzams, ka prievārda fleksīvās locījumu formas variants izsaka konkrētākas attieksmes un pazīmes starp reālās īstenības paradībām.

Kāda daļa šīs slodzes attiecas arī uz prievārdu. Pat tad, ja visa slodze attiecas tikai uz prievārdu, tomēr, ja $A=A$ un $B=B$, tad $A+B \neq A$ vai $A+B \neq B$. Izsakoties J. Kuriloviča vārdiem, ja «prievārds implicē tikai locījuma galotni kā tādu», tad locījums tomēr iegūst citu variantu jeb netiek novērtēta formālā rādītāja loma nozīmes izteikšanā.

Ar prievārda locījuma formas variantu un prievārda fleksīvā locījuma formas variantu ir saistīta arī problēma par prievārda kopīgās, vispārīgās nozīmes meklējumiem. Šis jautājums tiek risināts tāpat kā problēma par fleksīvā locījuma formas variantiem.⁴⁷ Šaja raksta tā tuvāk nav aplūkota.⁴⁸

4.0. Problēma par gramatiskās un leksiskās nozīmes savstarpējām attieksmēm izdalāma atsevišķi un saistāma ar problēmu par nozīmi valodā vispār. Locījuma nozīmes sakarā pie šīs problēmas varētu nepakavēties, ja nebūtu nepieciešams principā atzīt nozīmes esamību vai neesamību.

C. Frīzs, aizstāvot L. Blumfildu, cenšas pierādīt, ka nav tādu valodnieku, kas lingvistiskajā analizē nebūtu ņēmuši vērā nozīmi.⁴⁹ Taču būtībā L. Blumfilds⁵⁰, Z. Harris⁵¹ un arī daži citi deskriptīvās valodniecības pārstāvji valodas materiāla analizē nozīmi ignorē un ja arī ievēro, tad tikai kā parādību, kas atrodas ārpus lingvistiskās analīzes.

Uzskatu dažādība par nozīmes esamību vai neesamību rāda, ka nozīmes neatzišana valodas struktūras analizē nav devusi cerētos rezultātus. Tāpēc arī pat deskriptīvistu cenšas savu sistēmu uzlabot, ieviešot nozīmes jēdzienu.⁵²

⁴⁷ Skat. iepriekš 2.0, 3.0.

⁴⁸ Skat. V. F r o n d a l. Prepositionernes teori. Indledning til en rationel betydningslere. København, 1940; М. И. Стеблѣн-Каменский. Грамматика норвежского языка.

⁴⁹ Charles C. F r i e s. Meaning and linguistic analysis. — Language, vol. 30, No. 1, 1954.

⁵⁰ L. Bloomfield. Linguistic aspects of science. Chicago, 1944.

⁵¹ Z. Harris. Methods in structural linguistics. Chicago, 1951.

⁵² Skat. Charles C. F r i e s. Meaning and linguistic analysis; A. J u l - J a n d. Outline of a general theory of structural relations («Janua linguarum»). 's Gravenhage, 1961.

4. 1. 1. Ja gramatika ir valodā nosacītu paņēmieni sistēma valodas leksisko vienību savstarpējo attiecību izteikšanai, kas atspoguļo attiecības starp īstenības parādībām, un ja šī sistēma kalpo šo attiecību rakstura norādīšanai, tad no valodas sistēmas analīzes nevaram izslēgt nozīmes jēdzienu. Cits jautājums ir par to, ka šajā sakarā tiek izmantoti intralingvistiskie un ekstralingvistiskie faktori, cik pilnīga un vispusīga ir valodas pētīšanas sistēma.

Runājot par locījuma formu, jau tika atzīmēts, ka tās analīzē jāņem vērā gan gramatiskie rādītāji, gan locījuma formas nozīme,⁵³ kuras izteikšanā ir zināma funkcija arī leksiskai nozīmei. M. Stepanova uzskata, ka «gramatiskajām un leksiskajām nozīmēm ir kopējs gnoseoloģisks pamats, kurš atklājas valodas nozīmes un īstenības savstarpējā atbilstībā un pastāvīgā formas un satura savstarpējā mijiedarbībā».⁵⁴

Abu tipu nozīmēm ir kopēja tendence lingvistiski abstrahēties. Tāpēc stingri norobežot gramatiskās un leksiskās nozīmes ir grūti, jo fonēma šinī sakarā ir neitrāla kā pret leksisko, tā pret gramatiskās nozīmi. Diezin vai vispār ir tāda valoda, kurā būtu divu paveidu fonēmas, vienas — leksiskās, otras — gramatiskās nozīmes izteikšanai.

Gramatiskās nozīmes atšķiras no leksiskajām gan kvalitatīvi, gan kvantitatīvi. Kvalitatīvi gramatiskās nozīmes no leksiskajām atšķiras:

a) ar obligātu korelativitāti; b) ar nepatstāvību; c) ar pastarpinātu sakaru ar ekstralingvistisko. Sakarā ar valodas modeļiem gramatiskās nozīmes ir skaitliski ierobežotas un veido noteiktu sistēmu.

4. 1. 2. Tātad gramatiskajām nozīmēm ir ciešs sakars ar leksiskajām. Šo abu parādību savstarpējā nosacītība ir ļoti sarežģīta. Šīs problēmas risināšanā vērojamas divas raksturīgas tendences: 1) meklēt gramatisko un leksisko faktoru radīto locījuma nozīmi; 2) klasificēt pārvaldītā un pārvaldītāja vārda leksiskās nozīmes. Otrās tendences pārstāvji tātad meklē kādu formālu izeju no sarežģītās valodas sistēmas, kā to, piemēram, ir darījuši jau E. Timčenko un M. Pētersons.⁵⁵ A. Tomsons jau 1914. gadā, runājot par E. Timčenko darbu *Функции генитива в южнорусской языковой области*, atzīmē, ka E. Timčenko ģenitīva nozīmju klasifikācija

⁵³ Skat. 3.0.

⁵⁴ М. Д. Степанова. Соотношение грамматических и лексических значений. — В сб.: Проблемы синхронного изучения грамматического строя. М., 1965, 184. лрр.

⁵⁵ Skat. 2.2.3.3.

būtībā ir konstrukciju komponentu leksiskās nozīmes klasifikācija.⁵⁶ Arī A. Peškovskis, runājot par to pašu E. Timčenko darbu, norāda, ka tā autors locījuma nozīmju klasifikācijā ir ņēmis vērā tikai pārvaldītāja un pārvalditā vārda nozīmi, bet nav saredzējis to jauno nozīmi, kas radusies vārdu savienojuma rezultātā. Tālāk A. Peškovskis atzīmē: «Tiešām, vai tad sintaktiskā nozīme, t. i., attieksmju raksturs starp diviem komponentiem, ir tikai to leksisko nozīmju summa un nekas vairāk? Vai tā nav, tieši otrādi, ar visu tā atkarību no leksiskās puses, tieši tas nozīmes atlikums, ko iegūst, atskaitot šo summu? Mums liekas, ka šis pedējais princips, nelūkojoties uz tā faktiskā pielietojuma grūtībām, ir princips, kas dod iespējas nošķirt sintaktiskās nozīmes no leksiskajām.»⁵⁷

Arī tie, kas strādā ar strukturālām metodēm, piemēram, K. Hausenblaus, atzīst, ka sakarā ar locījumu lietošanu jāpēta arī to «nozīmju» semantiskās funkcijas.⁵⁸

4. 2. Tātad, runājot par locījuma nozīmēm, leksisko nozīmju ignorēšana nav devusi iespējas atrast kādus objektīvākus kritērijus valodas sistēmas analizē.

Valodas analīzes objektīvāku kritēriju meklējumi turpinās. Pēc paveiktā var spriest, ka, piemēram, analizējot locījumus, to nozīmes un funkcijas nav jāiespiež tradicionālajā «Prokrusta gultā», bet jāatklāj locījuma nozīmes un funkcijas valodas sistēmas attiecīgajos līmeņos un attiecīgajā plānā.

5. Šajā rakstā aplūkoti daži jautājumi no locījumu resp. ģenitīva nozīmju klasifikācijas vēstures. Lai dotu atbildi uz izvirzītajām problēmām, nepieciešams aplūkot vēl veselu rindu problēmu, piemēram, kas ir un kāda ir valodas sistēma un zīme vispār; kas ir sintaktiskais sakars un atkarība, kādi ir to izteikšanas veidi un līdzekļi utt.

Я. Я. РОЗЕНБЕРГ

О ПРИНЦИПАХ КЛАССИФИКАЦИИ ЗНАЧЕНИЯ РОДИТЕЛЬНОГО ПАДЕЖА

В обзорах значений падежа не принят единый общепризнанный принцип классификации. Определенного места в описании языковой системы не имеет также классификация зна-

⁵⁶ А. И. Томсон. Критические замечания на работу Е. К. Тимченко «Функции генитива в южнорусской языковой области». — Русский филологический вестник, 1914, 2.

⁵⁷ А. М. Пешковский. Библиография. — Изв. отделения русского языка и словесности императорской Академии Наук, 1915, 305. лрр.

⁵⁸ K. Hausenblaus. Vývoj předmětového genitivu v češtině. Praha, 1958.

чений родительного падежа. Довольно глубоко укоренилась традиция приводить значения падежей только при прямом управлении, при косвенном же управлении иногда даже совсем не говорится о падежных значениях, а если о них и говорится, то главное внимание все же обращается на предлоги.

Из многих теоретических вопросов, связанных с анализом функции падежа в языковой системе, в статье рассматривается лишь опыт, накопившийся в лингвистике в области классификации значений падежа, — о классификации характера флективных, префиксальных и префиксально-флективных вариантов падежной формы.

В основе этих вопросов лежит проблема грамматической формы — о соотношении грамматического значения и грамматических показателей и о роли лексических значений при формировании грамматического значения. С одной стороны, грамматическая форма обычно неоднозначна, с другой стороны, возникает вопрос о том, может ли быть одна и та же грамматическая форма выражена несколькими, а иногда различными грамматическими показателями. В первом случае правомерно говорить об омонимии или полисемии формы, во втором — о том, образуют ли различные грамматические показатели одну форму или они являются выразителями разных форм. В статье показано, что в основе неоднозначности падежной формы лежит полисемия.

Оценивая различные принципы определения значения падежа, можно сделать выводы, что одни теоретики (Р. Якобсон, А. де Гроот, Л. Ельмслев) ищут общее значение падежа, синтезирующее частные значения; другие (И. Иванова) стараются найти общее грамматическое значение и значения остальных вариантов; третьи (А. Брусендорф) общим значением падежа считают одно из частных значений, стараясь подогнать под него все остальные значения; четвертые (К. Мюленбах, А. А. Шахматов) не отмечают общего значения, но весь семантический объем падежа распределяют по частным группам; пятые (Е. К. Тимченко, М. Н. Петерсон) не разделяют по группам значения падежа, а пытаются объединить в группах лексические значения главного и зависимого слова; шестые не делают и этого, а дают более или менее полную инвентаризацию лексических значений главного и зависимого слова словосочетания.

Флективное, префиксальное и префиксально-флективное выражения падежа в лингвистической литературе рассматрива-

ются и как различные формы падежа, и как одна форма. При решении этого вопроса, думается, надо учитывать структурный тип языка.

Для латышского языка характерны флективные и префиксально-флективные варианты выражения падежа.

J. KĀRKLIŅŠ

DATĪVA SEMANTISKO UN STRUKTURĀLO FUNKCIJU PROBLEMĀTIKA VIENKĀRŠĀ TEIKUMĀ

Datīva semantisko un strukturālo funkciju noteikšanai ir īpaši nozīmīga vieta latviešu valodas struktūras raksturošanā. Problēmu loks, ko izvirza datīva funkcionālo potenču atklāšana, ir visai plašs. Tas skar ne tikai principiālus latviešu valodas sintaktiskās struktūras jautājumus, bet attiecas arī uz vairākiem būtiskiem latviešu valodas morfoloģiskās uzbūves jautājumiem. Par datīva semantiskajām un jo īpaši strukturālajām funkcijām latviešu valodniecībā pastāv dažādi, dažkārt pat pilnīgi pretēji uzskati. Tādēļ ir lietderīgi vēlreiz pievērsties šim jautājumam. Šajā rakstā galveno uzmanību pievērsīsim tām problēmām, kas saistītas ar datīva sintaktiskās kvalitātes noteikšanu vienkāršā teikumā. Datīva semantisko funkciju raksturojumu skarsim tikai tik daudz, cik tas balsta datīva sintaktisko funkciju skaidrāku norobežošanu. Tāpat arī par dažām morfoloģijas problemām datīva sakarā runāsim tikai tādā aspektā, kādā valodas morfoloģiskās struktūras līmenis atspoguļojas valodas sintaktiskās struktūras līmenī.

Valodas sintaktiskās struktūras raksturošanā un teikumu strukturālās tipoloģijas izveidošanā var būt ejami dažādi ceļi, pētīšanai var izmantot dažādas metodes. Pēdējā laikā padomju valodniecībā valodas sintaktiskās struktūras apcerēšanai aizvien plašāk sāk izmantot strukturālās valodniecības metodes, īpaši tiešo komponentu un transformācijas metodi. Strukturālās valodniecības metodes ļauj valodas sintaktiskajā struktūrā atklāt un raksturot tādas likumības, ko nebija iespējams atklāt ar tradicionālās valodniecības metodēm.¹ Jāpievienojas I. Hļebņikovas atzinumam, ka sintakses

¹ Skat. piem.: Т. П. Ломтев. Основы синтаксиса современного русского языка. М., 1958; И. И. Резвин. Формальный и семантический анализ синтаксических связей в языке. — В кн.: Примененне логики в науке и технике. М., 1961; Ю. Д. Апресян. Метод непосредственно составляющих и трансформационный метод в структурной лингвистике. — Русский язык в нацио-

teorija, kas balstās uz tradicionālajiem teikuma locekļiem, ir vienveidīga visām valodām, jo, no vienas puses, nodarbojas ar teikuma elementu un sprieduma locekļu savstarpējo attieksmju pētīšanu, bet, no otras puses, reģistrē tās vārdu formas, kas spēj būt par kādu teikuma locekli. Visā šī uzskaitē, turpina I. Hļebņikova, ir apmēram vienāda visām valodām.² I. Hļebņikova līdz ar T. Lomtjevu³ atzīst, ka sintaktiskās struktūras raksturojums dažādās valodās ir pavisam citāds, ja ievēro vārdu formu reālās pozīcijas teikuma atkarā no to leksiski gramatiskajiem izteiksmes līdzekļiem. Sintakses uzdevums tad nu ir konstatēt pozīciju veidus teikuma struktūra atbilstoši vārdu šķiru un pašķiru leksiskajām un gramatiskajām īpatnībām.⁴

Latviešu padomju valodniecībā strukturālās valodniecības metodes teikuma struktūras raksturošanā līdz šim vēl maz lietotas. Šajā rakstā izmantosim atsevišķas strukturālās valodniecības atziņas, cik tās mūsu koncepcijā sekmē teikumu strukturālās tipoloģijas interpretāciju. Pēc mūsu domām, izstrādājot teikumu strukturālo tipoloģiju, jānosaka teikumu strukturālos tipus pēc to gramatiskā centra struktūras. Tas nozīmē atklāt minimālo teikuma predikatīvo kodolu⁵ un pēc tā struktūras raksturot vienkāršo teikumu veidus. Tātad ar teikuma gramatisko centru saprotam tādu faktisko (ne transformējamo)⁶ teikuma minimālo predikatīvo kodolu, kāds tas parādās reāli funkcionējošos

альной школе, 1962, 4; С. К. Шаумян и П. А. Соболева. Аппликативная порождающая модель и исчисление трансформаций в русском языке. М., 1963; Ю. Д. Апресян. Опыт описания значений глаголов по их синтаксическим признакам (типам управления). — Вопросы языкознания, 1965, 5; О. М. Барсова. Основные проблемы трансформационного синтаксиса. — Вопросы языкознания, 1965, 4; Е. А. Иванчикова. О структурной факультативности и структурной обязательности в синтаксисе. — Вопросы языкознания, 1965, 5; В. Г. Гак. Использование лексических средств при синтаксических трансформациях. — НДВШ, Филологические науки, 1965, 4; Г. В. Колшанский. К вопросу о семантическом инварианте при трансформации предложений. — НДВШ, Филологические науки, 1965, 2; С. К. Шаумян. Теория трансформаций. — Вопросы языкознания, 1965, 6.

² Sal. И. Б. Хлебникова. О границах морфологии и синтаксиса. НДВШ, Филологические науки, 1965, 4, 130. lpp.

³ Skat. Т. П. Ломтев. Основы синтаксиса современного русского языка. М., 1958.

⁴ Sal. И. Б. Хлебникова. О границах морфологии и синтаксиса. 130. lpp.

⁵ Teikuma minimālās struktūras (resp. tā kodola) atklāšanā var lietot dažādas metodes. Par vienas šādas metodes lietojumu skat. М. Ивич Оппозиция: «односоставное предложение» — «двосоставное предложение». — НДВШ, Филологические науки, 1965, 4, 181. -184. lpp.

⁶ Skat. citādu teikumu minimālās struktūras izpratni М. Ивич. Оппозиция: «односоставное предложение» — «двосоставное предложение».

teikumos. Tas nozīmē, ka, piemēram, teikuma *L a s u* struktūru mēs uzskatām par tikpat minimālu kā teikuma *E s l a s u* struktūru vai teikuma *J ā l a s a* struktūru par tikpat minimālu kā teikumam *M a n j ā l a s a*. No tā, ka latviešu valodā iespējami teikumi ar implicētu teikumu priekšmetu, mēs neseicinām, ka šāda struktūra būtu uzlūkojama par minimālāku nekā struktūra ar eksplīcētu teikuma priekšmetu. Tātad minimālās struktūras noteikšanā mēs atsakāmies no potenciālās iespējas kādu vienkāršāku struktūru transformēt par sarežģītāku struktūru. Šādu nostādni motivējam ar to, ka valodas struktūrā par fiksētām atzīstamas gan eksplīcētās, gan implicētas minimālās struktūras.

Vienkāršo teikumu klasifikācijas problēmas gramatiskā centra sakarā ir aplūkotas īpašā rakstā,⁷ tādēļ šeit tās nav skartas. Jāpiezīmē, ka vienkāršo teikumu strukturālās tipoloģijas izveide, kas balstās uz iepriekš doto gramatiskā centra izpratni, nebūt neatrisina visas vienkāršā teikuma strukturālā raksturojuma problēmas, īpaši tās, kas attiecas uz visa teikuma struktūras interpretāciju. Var tikt veidota un noteikti arī jāveido tāda vienkāršā teikuma struktūras modelēšana, kas aptver visa teikuma struktūru. Šādā vienkāršā teikuma struktūras modelēšanā bez citām noderīga var būt arī, piemēram, transformācijas metode, īpaši iesaistot transformācijā arī dažādus leksiskos līdzekļus.⁸ Domājam, ka gramatiskā centra noteikšana un nošķiršana no pārējās teikuma struktūras tomēr lielā mērā ir priekšnoteikums visa teikuma struktūras raksturošanai. Raksturojot gramatiskā centra tipus un nosakot gramatiskā centra komponentu gramatisko formu un leksiski semantisko specifiku, faktiski tiek dota iespēja arī visa teikuma struktūras raksturošanai. Taču šis aspekts šajā rakstā nav izvirzīts uzmanības centrā.

Noskaidrojuši dažas mūsu koncepcijas pamattēzes un pētījuma virzību, varam pievērsties raksta centrālajam uzdevumam — raksturot datīva lomu predikatīvo attieksmju izteikšanā latviešu literārajā valodā un datīva funkcionēšanas iespējas gramatiskā centra sastāvā.

Izvirzot problēmu par datīva spēju piedalīties predikatīvo attieksmju izteikšanā un teikuma gramatiskā centra veidošanā, vispirms jābūt skaidrībā par pašu predikatīvo attieksmju raksturu un to vietu pārējo sintaktisko attieksmju sistēmā. Savus uzskatus par sintaktisko attieksmju sistēmu raksta autors izteicis referātā

⁷ Skat. J. K ā r k l i ņ š. Dažas vienkāršā teikuma sintakses problēmas. — Latvijas PSR ZA Vēstis, 1965., 11., 37.—48. lpp.

⁸ Sal. В. Г. Г а к. Использование лексических средств при синтаксических трансформациях. — НДВШ, Филологические науки, 1965, 4, 99.—111. lpp.

P. Stučkas Latvijas Valsts universitātes XXV zinātniski metodiskajā konferencē.⁹ Šo uzskatu pamattēzes ir šādas: 1) izšķirami trīs sintaktisko attieksmju aspekti - a) formāli sintaktiskās, b) strukturāli sintaktiskās un c) semantiski sintaktiskas attieksmes; 2) viena un tā pati sintaktiskā attieksme atkarā no realizēšanās pakāpes (vārdu savienojumu pakāpe, vienkārša teikuma resp. salikta teikuma daļas pakāpe utt.) valodas sintakses līmenī var iegūt dažādus aspektus; 3) valodas sintakses līmenī starp komponentiem vienlaikus var realizēties vairāki sintaktisko attieksmju aspekti.

Predikatīvā attieksme vienkāršā teikuma pakāpē realizējas tikai kā strukturāli sintaktiska attieksme, un tās uzdevums gramatiski noformēt tādu minimālu teikuma struktūru resp. teikuma gramatisko centru, kas ir sadalīts, t. i., sastāv vismaz no divām patstāvīgam leksiskām vienībām. Predikatīvai attieksmei raksturīga korelācija starp komponentiem, uz kuru bāzes tā veidota. Tas nozīmē, ka vienkāršā teikuma līmenī predikatīvo attieksmju komponenti, būdami sintaktiski līdztiesiski,¹⁰ ir savstarpēji šaistīti. Predikatīvo attieksmju komponenti, veidodami teikuma gramatisko centru, vienlaicīgi arī tieši vai netieši organizē teikuma pārējo struktūru. Šo pēdējo predikatīvo attieksmju komponentu spēju nosaka pašu komponentu gramatiskās un leksiski semantiskās īpatnības. Ievērojot teikto, atzīstam par ļoti trāpīgu prof. A. Ozola izraudzīto terminu *koordinānte predikatīvo attieksmju komponentu* apzīmēšanai.¹¹

Predikatīvo attieksmju kā strukturālu attieksmju veidošanā var piedalīties pakārtojuma attieksmes, piem., *saskaņojums* nominālos teikumos (*Diena ir karsta; Jānis ir students*¹²), *koordinācijas attieksmes*¹³ dažos verbalos

⁹ Galvenas referāta atziņas izteiktas referāta tēzes. Skat. Ю. Карклинь. Некоторые вопросы описания синтаксической структуры латышского языка. — Латвийский государственный университет им. П. Стучки. XXV научно-методическая конференция. Историко-филологический факультет. Программа и тезисы. Рига, 1965, 21. 23 лpp.

¹⁰ Ar sintaktisku līdztiesiskumu te domāta predikatīvo attieksmju komponentu vienādi svarīga nozīme predikatīvo attieksmju izteikšanā.

¹¹ Skat. A. Ozols. Latviešu tautasdziesmu valoda (turpmāk saīsināti Ltv). Rīgā, 1961., 257. lpp.

¹² Pustreknā raksta piemeros izcelts pakārtotais vārds, bet ar retinātu — pakārtotais vārds.

¹³ Pievienojamies T. Gilčonoka uzskatam, ka koordinācijas attieksmes, kam raksturīga savstarpēja formāla atkarība, nošķiramas no pakartojuma attieksmēm, kam raksturīga kāda viena vārda formāla vienpusēja atkarība no kāda cita vārda. Sal. Т. Х. Гильченко. Несогласованное сказуемое в современном русском языке и характер его связи с подлежащим. Автореферат, М., 1964, 4. лpp.

teikumos (Es ↔ lasu. Tu ↔ lasi. Mēs ↔ lasām. Jūs ↔ lasāt.¹⁴). Pakārtojuma un koordinācijas attieksmes kā predikatīvo attieksmju bāze minētajos piemēros rāda nevis sintaktisko attieksmju strukturālo, bet gan formālo aspektu. Tātad pakārtojums un koordinācija vienkārša teikuma līmenī funkcionē kā formāli sintaktiskas attieksmes. Šie atšķirīgie aspekti teikuma struktūras analīzē nekad nav sajaucami. Sintaktisko attieksmju formālais aspekts attieksmē pret sintaktisko attieksmju strukturālo aspektu vienmēr ir subordinēta stāvoklī, citiem vārdiem izsakoties, ir zemākā pakapē.¹⁵ Formālās sintaktiskās attieksmes šajā gadījumā pārstāv vārdu savienojumu pakāpi. Strukturālajā valodniecībā ļoti pazīstama un plaši lietota ir tēze, ka augstāka līmeņa vienības tiek izteiktas ar zemāka līmeņa vienībām. Sintaktisko attieksmju sfērā šāda sakarība ir starp formālajām un strukturālajām sintaktiskajām attieksmēm.

Sintaktisko attieksmju formālā un strukturālā aspekta nošķiršana ļauj citādi skatīties arī uz atkarīgo locījumu spēju iesaistīties predikatīvo attieksmju izteikšanā. No šāda viedokļa pilnīgi pieļaujams, ka divi teikuma komponenti, starp kuriem ir formālas atkarīguma attieksmes, var staties arī predikatīvas attieksmēs, ja vien teikuma struktūra starp tiem konstatējama strukturāla korelācija un funkcionāls līdztiesiskums. Mūsu koncepcija par teikuma predikatīva kodola jeb gramatiskā centra komponentu funkcionālo līdztiesiskumu versta gan pret tām tradicionālajām sintakses teorijām, kas atzīst teikuma priekšmeta neatkarīgumu, gan arī pret tiem uzskatiem, kas teikumā par svarīgāko atzīst izteicēju.¹⁶ No teiktu tomēr nav secināms, ka izteicēja morfoloģisko formu kā raksturīgu teikuma struktūras iezīmi nevarētu likt pamatā teikumu dalījumam verbālos, nominālos un adverbālos teikumos. Tas tā

¹⁴ Ar bultiņu ↔ piemēros norādīts uz koordinācijas attieksmēm. Koordinācijas attieksmes latviešu valoda raksturīgas galvenokārt starp 1. un 2. personas vietniekvārdiem un attiecīgām verba īstenības izteiksmes formām.

¹⁵ T. Gilēonoks (skat. 13. parinde norādīta darba 10. 11. lpp.) vārdu formālos sakarus pieskaita morfoloģijas līmenim. Tiesa, vārdu formālie sakari pirmkārt atkarīgi no vārdu morfoloģiskās dabas un arī tiek izteikti ar morfoloģiskiem līdzekļiem (galvenokārt fleksijas formām). Taču sakari nevar veidoties starp izolētām morfoloģiskām vienībām. Vārdu lineārie sakari parādās tikai sintakses līmenī. Tādēļ arī mūsu raksta formālas attieksmes uzskatītas par sintaktiskām, tikai kvalificētas par piederīgam attiecīgi zemākai sintakses pakāpei.

¹⁶ Sal. piem., ar M. Iviča atzinumu, ka gramatisku apsvērumu dēļ jautājums par teikuma priekšmeta vai izteicēja hierarhiju teikuma izšķirams par labu izteicējam. Skat. М. Ивич. Оппозиция: «односоставное предложение» — «двусоставное предложение». — НДВШ, Филологические науки, 1965, 4, 184. lpp.

tādēļ, ka šādā dalījumā izteicējs nebūt netiek izvirzīts par galveno vai svarīgāko sadalītajā gramatiskajā centrā. Izteicējs tikai skaidrāk vispārīna predikatīvo attieksmju tipus, tādēļ tieši uz izteicēja formu ir lietderīgi pamatoties, klasificējot sadalītā gramatiskā centra tipus.

Raksturīgākie atkarīgie locījumi, kas latviešu valodas teikuma struktūrā var tikt iesaistīti predikatīvo attieksmju sfērā, ir ģenitīvs un datīvs. Latviešu valodniecībā par abu šo locījumu lomu gramatiskā centra veidošanā visplašāk runājis prof. A. Ozols.¹⁷ Viņš šai jautājuma pirmais devis pārlicinošu argumentāciju. Taču arī A. Ozols savos darbos nekur nav norādījis, kā būtu kvalificējama tā formālā sintaktiska attieksme, kas saista predikatīvajā vārdparī izteicēju ar ģenitīvu vai datīvu kā teikuma priekšmetiem. Varētu likties, ka jautājums vienkāršs un ka bez lielas šaubīšanas formālais saistījums minēta tipa gramatiskajos centros kvalificējams par pārvaldījumu. Jautājumu par ģenitīvu neaplukosim, jo šī tipa konstrukciju tuvāks raksturojums neietilpst mūsu raksta ietvaros un prasītu plašākas atvērzes. Mēģināsim raksturot datīva formāla saistījuma veidu šādos savienojumos.

Vienu no plašākajiem pētījumiem par datīva locījuma nozīmēm latviešu valodā devusi A. Bojāte.¹⁸ Viņa apcerējusi datīva nozīmes verbālajā pārvaldījumā. Mūs interesē secinājumi, pie kādiem autore nonākusi, analizējot tās datīva nozīmes resp. tās konstrukcijas ar datīvu, kas var būt saistāmas ar datīva izlietojumu gramatiskajā centrā. Šīs nozīmes ir šādas: izjutēja datīvs,¹⁹ piederības datīvs,²⁰ vajadzības datīvs,²¹ notikuma datīvs²² un atzinuma datīvs.²³ Par visiem šiem datīviem, izņemot izjutēja datīvu, A. Bojāte saka, ka tie teikumā ir brīvākā saistījumā. Tas nozīmē, ka šādu datīvu atkarība no verba nav visai spēcīga. Izjutēja datīvs saistīts ar vienpersonas vārdiem (piem., *man riebjas, derdzas, sāp, salst, slāpst, šķiet, veicas* u. c.).

¹⁷ Skat. A. Ozols. Vārds datīvā kā teikuma loceklis. — P. Stučkas Latvijas Valsts universitātes Zinātniskie raksti, XVI. Rīgā, 1957., 7.—62. lpp.; skat. arī A. Ozols. Ltv — par ģenitīvu. 261.—266.; 302.—304.; 316.—318. lpp.; par datīvu: 266.—270.; 275.; 281.; 293.—294.; 297.; 303.—304.; 311.; 312.—313.; 314.; 317.—318. lpp.

¹⁸ A. Bojāte. Datīva locījuma nozīmes tiešajā verbālajā pārvaldījumā jaunstrāvnīku publicistiskajos darbos («Dienas Lapā»). — P. Stučkas Latvijas Valsts universitātes Zinātniskie raksti, XXV. Rīgā, 1958., 91.—114. lpp.

¹⁹ Turpat, 102. lpp.

²⁰ Turpat, 105. lpp.

²¹ Turpat, 108. lpp.

²² Turpat, 111. lpp.

²³ Turpat, 112. lpp.

Domājam, ka arī šādās konstrukcijās datīva piesaistījums verbam parasti ir nevis ciešs, kā to uzsver A. Bojāte, bet gan brīvs. Šo domu apstiprina arī I. Freimanes jaunākie pētījumi par vienpersonas verbiem latviešu valodā. I. Freimane, raksturojot datīvu pie vienpersonas verbiem, kas apzīmē dzīvu būtņu fizisko vai psihisko stāvokli, konstatējusi, ka šo verbu «saistījums ar substantīva vai pronomena datīvu nav vienmēr nepieciešams un tādēļ ir daudz re- tāks nekā iepriekš minētajām verbu grupām (kurām pati verba nozīme cieši saistīta ar personu)».²⁴ Datīva brīvo piesaistījumu verbam tikai ļoti nosacīti varētu uzskatīt par pārvaldījumu. Katrā ziņā tas nav stiprais pārvaldījums (sal. *man veicas*; *man sāp*; *man gribas*; *man vajag*; *man ir* — ar brīvo saistījumu un *palīdzēju viņam*, *iedevu grāmatu viņam* — ar ciešo saistījumu jeb stipro pārvaldījumu). Par stipro pārvaldījumu nepavisam nevar runāt tādos gramatiskajos centros, kuros datīvs saistīts ar nomenu vai adverbu (piem., *tev taisnība*; *viņam auksti*). Tātad datīva saistījumu ar verbālo, nominālo vai adverbīālo kondominanti formālo sintaktisko attieksmju ziņā varētu raksturot tikai kā vājo pārvaldījumu. Sintaktisko attieksmju problēma latviešu valodniecībā līdz šim nav īpaši pētīta. Jādome, ka var būt tādas formālas sintaktiskas attieksmes, kas nerealizējas vārdu savienojumu pakāpē, bet tikai teikuma pakāpē. Tā tas, šķiet, ir arī ar datīva iesaistījumu minētajās teikumu konstrukcijās. Ja tas tā, tad ne visai izdevīgi datīva formālo attieksmi ar otru kondominanti saukt par vājo pārvaldījumu. Pārvaldījums kā pakārtojuma paveids ir formāla sintaktiska attieksme, kas raksturīga vārdu savienojumu pakāpei.²⁵ Tādēļ iepriekš aplūkotajam formālo sakaru veidam būtu meklējams kāds cits apzīmējums. Pagaidām to nosacīti nosauksim par formu savienojamības attieksmi. Tas nozīmē, ka

²⁴ I. Freimane. Vienpersonas verbi, kas mūsdienu latviešu literārajā valodā biedrojas ar nominatīvu un datīvu. — Latvijas PSR ZA Vēstis, 1965., 1. (210.), 58. lpp. Ciešāku saistījumu ar datīvu I. Freimane saskata tiem vienpersonas verbiem, kas apzīmē personisku attieksmi pret objektīvo realitāti (skat. citēta raksta 54. lpp.). Ciešāku saistījumu ar datīvu I. Freimane saskatījusi arī visiem tiem vienpersonas verbiem, kas biedrojas ar ģenitīvu. Skat. I. Freimane. Vienpersonas verbi, kas mūsdienu latviešu literārajā valodā biedrojas ar ģenitīvu. — Latvijas PSR ZA Vēstis, 1963., 11. (196.), 53.—54. lpp. Tātad par dažu datīvu brīvāku vai ciešāku saistījumu I. Freimanes un A. Bojātes viedoklis nesaskan.

²⁵ Tas, ka tā sauktajā vāajā pārvaldījumā (un arī pieklājumā) atkarīgo vārdu formu lietojums visai brīvs un vārdu attieksmes šādos savienojumos nosaka nevis neatkarīgā vārda gramatiskā forma, bet gan abu vārdu jēdzieniskais sakars, mudinājis valodniekus vājo pārvaldījumu un arī pieklāvumu neiekļaut pakārtojuma attieksmju sistēmā. Sal. Г. Х. Гильченко. Несогласованное сказуемое в современном русском языке и характер его связи с подлежащим. Автореферат. М., 1964, 10. lpp.

kādas divas morfoloģiskas formas zināmā pozīcijā var tikt saistītas, savienotas, lietotas kopā.

Pēc mūsu domām, tieši tas, ka zināmu nozīmju datīvi teikuma strukturā ir nevis pārvaldījuma attieksmē, bet gan formu savienojamības attieksmē, ir viens no iemesliem, kādēļ šādi datīvi spēj iekļauties gramatiskā centra sastāvā un ar kādu otru komponentu stāties kondominācijas attieksmēs.

Raksturīgi, ka arī daži krievu valodnieki slāvu valodu sintakses pētījumos nonākuši pie atziņas, ka datīvs varētu tikt iekļauts predikatīvo attieksmju sīērā un varētu tikt uzlūkots par teikuma priekšmetu. Ļoti zīmīgs šajā ziņā ir T. Lomtjeva atzinums: «Teikuma uzbūvi slāvu valodas pieņemts saukt par nominatīvu, jo uzskata, ka šajas valodās teikuma priekšmeta funkcija var būt tikai nomenu nominatīvs. Patiesībā šajās valodās ar subjektu korelatīvs arī datīva locījums. Datīvs var būt parvaldīts, un tad tas ir valento attieksmju loceklis, tas var būt arī nepārvaldīts, un tad tas ir viens no predikatīvo attieksmju locekļiem.»²⁶ Līdzīgi spriež arī E. Sedelņikovs, runājot par infinitīva teikumiem krievu valoda. Norādot uz tāda tipa infinitīva teikumiem kā *Быть прозе*, E. Sedelņikovs spriež šādi: visas minētā tipa konstrukcijās subjekta datīvam attieksmē pret infinitīvu ir identificēšanas funkcija, bet infinitīvam attieksmē pret subjekta datīvu -- nošķiršanas funkcija. Ja šadu datīvu uzskata par neatkarīgu, patstāvīgu, tad acimredzot nav nekāda pamata to neuzskatīt par teikuma priekšmetu, kaut arī ir stingri nodibinājies un plaši izplatījies uzskats, ka krievu valoda ir valoda ar nominatīvu teikuma uzbūvi.²⁷

T. Lomtjevs un E. Sedelņikovs pareizi saskatījuši, ka valodas fakti paši spiež lauzt iesakņojušos tradicionālos uzskatus par slāvu valodu nominatīvo teikuma uzbūvi. Bet ir arī tādi krievu valodnieki, kas nespēj tikt pāri tradīcijas spaidam. Ta E. Voinova²⁸ savā kandidāta disertācijā, apcerot predikatīvo vārdu ar -o un infinitīva attieksmes, gan konstatējusi, ka šādās konstrukcijās var ietilpt arī subjekta datīvs un ka starp to un predikatīvo vārdu ar

²⁶ Skat. Т. П. Ломтев. Природа синтаксических явлений (к вопросу о предмете синтаксиса). — НДВШ, Филологические науки, 1961, 3, 31. lpp. Pēc T. Lomtjeva domām, datīvs ar subjektu korelatīvs tikai bezpersonas teikumos, piem.: *Вам полезно. Вам необходимо. Вам следует.* utt. Par šadu teikumu bezpersoniskumu latviešu valoda esam citādas domas. Par to skat. tālāk.

²⁷ E. А. Седельников. Структура простого предложения с точки зрения синтагматических и парадигматических отношений. — НДВШ, Филологические науки, 1961, 3, 75.—76. lpp.

²⁸ E. И. Войнова. Предикативные слова на -о, сочетающиеся с инфинитивом в современном русском литературном языке. Автореферат. Л., 1965, 8. lpp.

-o var būt predikatīvas attieksmes, taču šādam datīvam saskata tikai loģiskā darītāja jeb stāvokļa izjutēja funkciju. Domajam, ka predikatīvo attieksmju izvirzījums prasa tam dot arī atbilstošu sintaktiski strukturālu vērtējumu. Ar to gribam teikt, ka primaras predikatīvās attieksmes, kādas veidojas konstrukcijās ar tā saukto subjekta datīvu, nevar atstat ārpus gramatiskā centra. Tas ir pret-runā ar pašu predikatīvo attieksmju dabu un komunikatīvo funkciju. Ar primārām predikatīvām attieksmēm saprotam tādas predikatīvas attieksmes, kādas veidojas starp nominatīvu (vai kādu tā ekvivalentu), ģenitīvu, datīvu un verbu (parasti finitā formā), nomenu vai adverbu.

Latviešu valodā, kā to ar piemēriem no latviešu klasisko tautsdziesmu valodas uzskatāmi pierādījis A. Ozols,²⁹ ir ļoti daudz gan verbālu, gan nominālu, gan adverbiālu teikuma konstrukciju, kurās datīvs ļoti skaidri piedalās predikatīvo attieksmju izteikšanā. No tā jāsecina, ka latviešu valoda arī nav tikai nominatīvas teikuma uzbuves valoda, bet gan valoda ar nominatīvu un datīvu teikuma struktūru. Īpaši būtu pētījams, kas šai ziņā latviešu valodai kopīgs ar slavu valodām un kas no tām atšķirīgs. Var domāt, ka dažu specifisku apstākļu dēļ (vajadzības izteiksmes izveidošanās latviešu valodā, verba *būt* lietojums ar datīvu piederības nozīmē, daudzie vienpersonas vai vienpersonas nozīmē lietotie verbi, kas biedrojas ar datīvu) latviešu valodā datīvās teikuma uzbuves elementi ieguvuši spilgtāku un laikam arī plašāku lietojumu neka slavu valodās.

Varetu rasties jautājums — vai ar dažu datīvu iesaistījumu predikatīvo attieksmju sfērā gramatiskā analīze netiek ieviesti nevajadzīgi loģiskās, psiholoģiskās vai semantiskās analīzes elementi? Vai datīva atzīšana par teikuma priekšmetu nav atgriešanās — tikai cita veidā un ar citu terminoloģiju — pie gramatiskajā analīzē atmestā loģiskā un psiholoģiskā teikuma priekšmeta?³⁰

Pēc mūsu domām, nav nejaušība, ka loģiskā un psiholoģiskā teikuma priekšmeta ilustrēšanai latviešu valodas gramatikas galvenokārt izraudzīti teikumi, kuros par loģisko vai psiholoģisko tei-

²⁹ Skat. A. Ozols. Vārds datīva ka teikuma loceklis; Ltv.

³⁰ Vairākās latviešu valodas gramatikas šķirts gramatiskais un loģiskais vai arī gramatiskais un psiholoģiskais teikuma priekšmets. Par šādu loģisko vai psiholoģisko teikuma priekšmetu tad parasti uzskata kādu ar datīvu izteiktu teikuma locekli. Skat., piem., J. E n d z e l i n s, K. M ü h l e n b a c h s. Latviešu gramatika. Rīga, 1907., 287. §, 166. lpp.; V. R a m a n s. Latviešu valodas mācība vidusskolām un pašmācībai, II. Teikuma mācība, 3. izd. Rīga, 1933., 7. lpp.; V. B ē r z i ņ a. Latviešu valodas gramatika. Rīga, 1943., 399. §, 197. lpp.; M. A l k s n i s un O. V i l a n s. Latviešu valodas gramatika. Rīga, 1948., 317. §, 165. lpp.

kuma priekšmetu uzskatīts vārds datīvā (piem., *Viņam iežēlojās cietumnieka* — K. Milenbahs; *Jānītim gribas ābolu* — V. Ramāns; *Bērnām iekārojās ābola*; *Mātei vakar sāpēja galva* — V. Bērziņa; *Bērnām iekārojās ābola* — M. Alksnis un O. Vilāns). Tas liecina, ka gramatiku autori gan saskatījuši raksturīgu latviešu valodas struktūras iezīmi — datīva spēju norādīt uz subjektu, bet tradicionālās sintakses teorijas ietvaros nav varējuši pieļaut, ka šāds datīvs varētu būt arī gramatisks teikuma priekšmets. Bez tam tad būtu jāatzīst, ka tāda tipa teikumos kā *Mātei vakar sāpēja galva* var būt pat divi teikuma priekšmeti. Tas nepavisam nebūtu savienojams ar tradicionālo uzskatu par vienkārša teikuma uzbūvi. Tādēļ daudz vienkāršāk bija datīvam piedēvēt loģiskā vai psiholoģiskā teikuma priekšmeta raksturu. Runājot par datīvu kā gramatisku teikuma priekšmetu, mēs izmantojam arī tās datīva konstrukcijas, uz kurām atsevišķi (gan visai skopi) norādījumi doti jau agrākajās latviešu valodas gramatikās. Mēs šo konstrukciju interpretācijā atbrīvojamies tikai no loģiskā teikuma priekšmeta. Par aplūkojamo datīvu savdabīgo gramatisko iesaistījumu teikuma strukturā bija runa jau iepriekš. Piebildīsim, ka no teikuma aktuāla dalījuma viedokļa par loģisko teikuma priekšmetu resp. loģisko subjektu var uztvert jebkuru vārdu vai vārdu kopu, kas kā zināmais, dotais tiek pretstatīts jaunajam, ko izsaka loģiskais izteicējs resp. loģiskais predikāts (sal. *Vakar*³¹ *viņš kārtoja eksāmenu* un *Eksāmenu viņš vakar kārtoja*). Izsakāmā satura dažāda aktualizācija nemaina teikuma struktūru, un tāpēc tā ir runas, nevis valodas paradība.³² Norādītajā aspektā teikums ir loģikas, valodas psiholoģijas un arī t. s. teikuma aktuālā dalījuma pētījumu objekts. No tā izriet, ka datīvs nebūt nav vienīgais loģiskā teikuma priekšmeta izteicējs un ka pati loģiskā teikuma priekšmeta un izteicēja izdališana skatāma pavisam citā aspektā. Tādēļ arī datīva aplūkojums teikuma priekšmeta funkcijā nebūt nav atgriešanās pie loģiskam vai psiholoģiskām teikuma struktūras analīzes metodēm.

³¹ Ar vertikālu bultiņu ↓ norādīts teikumā izceltais vārds resp. loģiskais predikāts, attiecība pret kuru visa pārējā teikuma daļa ir loģiskais subjekts. Mainot loģisko uzsvāru (un arī vārdu secību), uz viena teikuma bāzes var izveidot dažādus spriedumus. Sal. П. С. Попов. Суждение и предложение. — В сб.: Вопросы синтаксиса современного русского языка. М., 1950. 28. lpp.

³² Valodas un runas attieksmju jautājuma mēs pievienojamies tiem valodniekiem, kas uzskata, ka teikums var būt gan valodas, gan runas paradība atkarība no tā, kādā aspekta teikumu aplūko. Sal. Е. А. Седелъников. Структура простого предложения с точки зрения синтагматических и парадигматических отношений. НДВШ, Филологические науки. 1963, 3, 69. lpp.

Sakarā ar mūsu izvirzīto problēmu ne mazāk svarīgi ir atbildēt vēl uz vienu jautājumu. Var rasties šaubas, vai datīva kā atkarīga locījuma sintaktiskā semantika vispār pieļauj tam iekļauties predikativo attieksmju sfērā. Datīvs šai ziņā šķiet pārāk atšķirīgs no nominatīva, ko parasti esam pieraduši uzskatīt par teikuma priekšmetu. Tomēr arī nominatīvam, veicot teikuma priekšmeta funkciju, sintaktiskā semantika var būt ļoti atšķirīga. To nosaka teikuma konstrukcijas tips, kurā nominatīvs ir par teikuma priekšmetu. Krasi atšķirīga ir nominatīva sintaktiskā semantika teikumu konstrukcijās ar personas vārdiem³³ un konstrukcijās ar vienpersonas vārdiem (sal. *Es veicu darbu* un *Darbs veicas*). Pie personas vārdiem nominatīvs vairāk vai mazāk izceļ teikuma priekšmetu kā aktīvu verbā nosauktās pazīmes realizētāju, t. i., kā darītāju. Turpretim pie vienpersonas vārdiem ar nominatīvu izteiktais teikuma priekšmets nosauc darbībā iesaistīto īstenības objektu. Pie atgriezeniskiem vienpersonas vārdiem tas nozīmes ziņā var saaukties ar nominatīva sintaktisko semantiku teikumu konstrukcijās ar verbu ciešamās kārtas formām (sal. *Darbs veicas* un *Darbs tiek veikts*). Tāpat atšķiras nominatīva sintaktiskā semantika pie personas vārdu darāmās un ciešamās kārtas formām, kas lietotas izteicēja funkcijā. Konstrukcijās ar ciešamo kārtu nominatīvs kā teikuma priekšmets nosauc īstenības objektu, uz ko vērsta, uz ko attiecas darbība (sal. *Strādnieki ceļ jaunu namu* un *Jaunais nams jau ir uzcelts*). Atšķirību redzam arī, salīdzinot nominatīva sintaktisko semantiku konstrukcijās ar verbu īstenības izteiksmē un verbu vajadzības izteiksmē (sal. *Strādnieki ceļ namu* un *Nams jāuzceļ*). Tāpat kā teikumu konstrukcijās ar ciešamo kārtu, arī teikumu vajadzības izteiksmes konstrukcijās ar nominatīvu izteiktais teikuma priekšmets nosauc nevis darītāju, personu, bet gan darbības izjutēju, uztvērēju. Tātad nominatīvam teikuma priekšmeta funkcijā nebūt nav vienmēr raksturīga darītāja, darbības veicēja nozīme. Vēl vairāk. Nominatīvam var nebūt arī personas nozīmes. Tā tas ir ne tikai pie vienpersonas vārdiem (piem.: *Darbs veicas*; *Lietus liet*; *Diena aust*), bet dažkārt arī pie personas vārdiem (sal. *Cilvēks iet* un *Laiks iet*). Šāda nepersoniska nozīme nominatīvam var būt tikai pie verbu 3. personas formām, jo ar verbu 3. personu var saistīties ne tikai dažādu dzīvu būtņu, bet arī dažādu lietu, abstraktu jēdzienu nosaukumi. Tātad nominatīva nozīmju raksturošanā jāievēro arī opozīcija — nominatīvs pie verbu

³³ Par personas vārdiem saucam verbus, kam ir pilna personas paradigma, t. i., verbus, kas lietoti visu triju personu formās.

1. un 2. personas formām un nominatīvs pie verbu 3. personas formām.³⁴

Datīvs teikuma priekšmeta funkcijā sintaktiskās semantikas ziņā zināmā mērā pielīdzināms tiem nominatīviem, kas konstrukcijās ar vienpersonas vārdiem, verbu ciešamajā kārtā vai verbu vajadzības izteiksmē nosauc darbības vai stavokļa uztvereju, darbības vai stavokļa izjuteju. Datīvam ka kondominantei sintaktiskās semantikas ziņā tā ir pati raksturīgākā nozīme. Šī nozīme datīvam saglabājas gan tad, kad tas nosauc aktīvu darbības veicēju (piem., pie vajadzības izteiksmes — *man jāstrādā, mums jāiet*), gan tad, kad datīvs nosauc to īstenības objektu, uz ko pasīvi attiecas darbība vai kāda cita pazīme (piem., pie visām vienpersonas vārdiem, arī pie verba *būt* — *man patīk, man sap, man veicas, man ir*; arī pie nomeniem un adverbiem — *mums liels prieks, viņam bail, man auksti*). Tātad sintaktiskās pamatsemantikas ziņā datīvs teikuma priekšmeta funkcijā savā ziņā ir viengabalaināks nekā nominatīvs. Rezumējot teikto, jāsecina, ka sintaktiskās semantikas ziņā (gramatiskā centra sastāvā) nominatīvam un datīvam ir ne tikai atšķirīgas, bet arī kopīgas pazīmes. Tas savukārt nostiprina mūsu koncepciju par datīvu kā potenciālu gramatiskā centra komponentu.

Nedaudz pasekosim, kā tieši latviešu valodniecībā raksturota to datīvu semantika, kuri pēc autora domām var piedalīties predikatīvo attieksmju izteikšana. Tajos darbos, kuros raksturotas datīva locījuma nozīmes, ne nozīmju izdalīšanas principos, ne pašu nozīmju raksturojumos nav īstas vienvērdības. Tas arī saprotams, jo locījumu nozīmju raksturošanas un klasificēšanas kritērijos liela nozīme ir paša pētītāja subjektīvo uztveru iespaidam.

J. Endzelīns nošķir datīvu blakus vārdiem, vārdiem substantīviem, adjektīviem un adverbiem un brīvāku datīvu predikāta papildināšanai.³⁵ 1. grupas datīviem nav dots tuvāks to nozīmju raksturojums. Apcerētas tikai konstrukcijas, kurās datīvs lietots. Pie 1. grupas minēts arī datīvs blakus *būt* un nozīmes ziņā tam radnieciskiem vārdiem.³⁶ Turpretim A. Bojāte, nosaukusi šādu da-

³⁴ Tas, ka nominatīvs pie verbu 3. personas formām dažkārt nenosauc darītāju (īpaši pie vārdiem ar desemantizētu pārnestu nozīmi, piem., *iet*—*Laiks iet*), liek domāt, ka šādi teikumi sintaksē jauzskata nevis kā personas, bet gan kā bezpersonas teikumus. Sal. В. Г. Гак. Использование лексических средств при синтаксических трансформациях. — ИДВШ, Филологические науки, 1965, 4, 111. lpp.

³⁵ J. Endzelīns. Latviešu valodas gramatika. Rīga, 1951. Sal. 410.—415. §§, 568. 571. lpp. un 416. 425. §§, 571. 575. lpp.

³⁶ J. Endzelīns. Latviešu valodas gramatika. 415. §, 571. lpp.

tīvu par piederības datīvu, norāda, ka «piederības datīva nozīme lielākoties atklājas brīvākajā saistījumā».³⁷ Ar brīvāku saistījumu Ā. Bojāte saprot tādu vārdu sakaru veidu, «kurā atkarīgā vārda locījuma nozīme atklājas, neatkarīgo vārdu lietojot paplašinājumā ar citiem teikuma locekļiem, vai arī visā teikumā».³⁸ Ā. Bojātei taisnība tai ziņā, ka piederības datīvs verbalā teikumā nemēdz iesaistīties viens pats, bet tikai tad, ja pie verba *būt* vai tam sinonīmiem vārdiem (*piederēt, pienākties*) ir arī nominatīvs (piem., *man ir (pieder, pienukas) grāmata*).³⁹ Tāpat neverbalos teikumos datīva piederības nozīme atklājas tikai saistījumā ar kadu nominālu vai adverbiālu komponentu (piem., *Man par to prieks; Man te labi*). Tomēr atšķirībā no vairākiem citiem datīviem gramatiska centra sastava piederības datīva klātbūtne teikuma konstrukcijā ir obligāta, citādi vispar nav arī pašas piederības konstrukcijas. Tādēļ arī saprotams, kādēļ J. Endzelīns piederības datīvu nav ievietojis tajā grupā, kurā apskatīts brīvāks datīvs predikāta paplašināšanai. Šķietamā pretruna J. Endzelīna un Ā. Bojātes interpretācija pārvarama, ieviešot citus principus datīvu klasifikācijā. Nošķirami tie datīvi, kuru funkcijas un semantika atklājas uz pārvaldījuma bāzes vārdu savienojumu pakāpē, no tiem datīviem, kuru semantika un funkcijas atklājas tikai teikuma pakāpē. Kā vārdu savienojumu, ta teikuma pakāpe var būt datīvi, kas ir strukturāli fakultatīvi (t. i., tādi, kas teikuma konstrukcijā var būt un var arī nebūt, un arī tādi, kas ir strukturāli obligāti (t. i., tādi, kas attiecīgajā konstrukcijā vienmēr lietoti).⁴⁰ Piederības datīvs šāda skatījumā pieskaitāms tādiem locījumiem, kuru semantika un sintaktiskā funkcija atklājas tikai teikuma pakāpē. Piederības datīvs ir strukturāli obligāts.

Raksturojot brīvāko datīvu predikāta papildināšanai, J. Endzelīns parasti dod arī attiecīgo datīva nozīmju raksturojumus nosaukumu veidā — datīvus (in)commodi, ētiskais datīvs, datīvus iudi-

³⁷ Skat. Ā. Bojāte. Datīva locījuma nozīmes tiešaja verbalāja pārvaldījuma jaunstravnieku publicistiskajos darbos («Dienas Lapa»). 105. lpp.

³⁸ Turpat, 92. lpp.

³⁹ Kontekstualos teikumos nominatīva var arī nebūt (piem., *Vai tev jau ir šī grāmata?* — *Jā, man ir*), taču šādi kontekstuali teikumi isti uzlukojami par teikuma pamatmodeļa variantiem un attiecināmi nevis uz valodas strukturu, bet uz runu.

⁴⁰ Strukturāla fakultatīvisma un strukturāla obligātuma plāksnē latviešu valodas sintakses paradības vēl nav pētītas. Taču šis aspekts paver plašas perspektīvas ne tikai locījumu lietošanas raksturošanai, bet vispar teikuma struktūras analīzes precīzāku metožu noteikšanai. Skat. E. A. Ипачикова О структурной факультативности и структурной обязательности в синтаксисе. — Вопросы языкознания, 1965, 5, 84. 94. lpp.

cantis, nolūka datīvs.⁴¹ Tomēr tā tas darīts ne visos gadījumos. Par datīvu dažādos bezpersonas izteicienos viņš tikai piebilst, ka šāds datīvs ir ļoti tuvs «dat. (in)commodi».⁴² Par datīvu pie debītīva teikts, ka tas ir rada datīvam blakus *vajag(a)*,⁴³ bet par datīvu savienojumos ar pasīvo tagadnes divdabi (*tā zemīte man minamā*) paskaidrots, ka tas līdzvērtīgs ar datīvu blakus debitīvam.⁴⁴ Tātad gan pie vienpersonas verbiem, gan pie debītīva, gan pie tagadnes pasīvā divdabja datīvs uzskatīts par «dat. (in)commodi» paveidu. A. Bojāte datīvu saistījumā ar vienpersonas verbiem nosaukusi par *izjutēja datīvu*.⁴⁵ Datīvu pie vienpersonas verba *vajadzēt*, pie debītīva un arī pie tagadnes pasīvā divdabja A. Bojāte nosaukusi par *vajadzības datīvu*.⁴⁶ A. Bojāte bez tam vēl izdalījusi notikuma datīvu. Ar to saprasts tāds nomens datīvā, «kas apzīmē dzīvu būtņi vai priekšmetu, kam neatkarīgi no tā gribas kas notiek, atgadās vai kas nokļūst kādā stāvoklī. Notikuma datīvs ir atkarīgs no verbiem ar nozīmi *gadīties, notikties* un tiem tuviem sinonīmiem intransitīviem verbiem, kas lielāko tiesu izsaka stāvoklī».⁴⁷ J. Endzelins šāda tipa konstrukcijas nemaz nav pieminējis. Jāpiezīmē, ka verbi, ar kuriem var saistīties notikuma datīvs (*gadīties, notikt(ies), uznākt, piepildīties*), ir lietoti vienpersoniski. Tas, ka A. Bojāte devusi atšķirīgu semantisku raksturojumu datīvam pie tādiem vienpersonas verbiem kā *riebties, derties, sāpēt* u. c. (izjutēja datīvs), pie vienpersonas verba *vajadzēt* (vajadzības datīvs) un vienpersoniski lietotiem verbiem *gadīties, notikties* u. c. (notikuma datīvs), rāda, ka nozīmju klasifikācijā viņa izmantojusi tikai jēdzienisko kritēriju. Datīva nozīme raksturota pēc semantikas, ko nosaka verbi, ar kuriem attiecīgie datīvi saistīti, vai arī pēc semantikas, kas izriet no visas konstrukcijas jēgas.

⁴¹ J. Endzelins. Latviešu valodas gramatika. Rīgā, 1951., 416. §; 417. §; 421. §; 422.—423. §§, 571.—574. lpp.

⁴² Turpat, 418. §, 572. lpp. Šajā paragrāfā faktiski aplūkotas konstrukcijas ar datīvu pie dažādiem vienpersonas verbiem, piem., *kam nesāp, tas neraud; kam niez, tas kusās; man saļst; tas man rūp* u. c.

⁴³ Turpat, 419. §, 572. lpp.

⁴⁴ Turpat, 420. §, 572. lpp.

⁴⁵ Skat. A. Bojāte. Datīva locījuma nozīmes tiešajā verbālajā pārvaldījumā jaunstrāvnieku publicistiskajos darbos («Dienas Lapā»). 102. lpp. A. Bojāte izvirzītājam datīva nozīmju klasifikācijā *izjutēja datīvs* dots kā ieinteresētības datīva paveids. Ieinteresētības datīvam kā tā paveids pakļauts arī labvēlīguma (nelabvēlīguma) datīvs. Kā redzam, A. Bojātes datīva nozīmju klasifikācijas sistēma atšķiras no J. Endzelina dotās sistēmas ne tikai ar sīkāk sazarotu nozīmju raksturojumu, bet arī ar nozīmju savstarpējo attiecību (pakļautības) izpratni.

⁴⁶ Turpat, 108. lpp.

⁴⁷ Turpat, 111.—112. lpp.

Par to liecina arī tāda datīva kā atzinuma datīva⁴⁸ izvirzījums.

Kāda locījuma semantikas raksturošanai var izraudzīties arī kādu vispārīgāku pazīmi un tad to sīkāk detalizēt atkarībā no saistījuma, kādā locījums lietots. To datīvu sakarā, kas mūs interesē, labs piemērs ir I. Freimanes pētījumi par vienpersonas verbu tipiēm mūsdienu latviešu literārajā valodā. Ievērojot to, ka pie tiem vienpersonas vārdiem, kas var saistīties ar datīvu, datīvs sintaktiskiem līdzekļiem kompensē pirmās un otrās morfoloģiskās personas trūkumu, I. Freimane par šī datīva sintaktiskās semantikas raksturotāju pazīmi izraudzījusies personas jēdzienu. Datīvu pie tādiem vienpersonas vārdiem, kas bez tam saistās arī ar ģenitīvu,⁴⁹ I. Freimane nosaukusi par personas datīvu.⁵⁰ Datīvu pie tādiem vienpersonas vārdiem, kas bez tam saistās arī ar nominatīvu, I. Freimane raksturojusi diferencēti. Viņa izdalījusi divas šādu vienpersonas verbu grupas, par pamatu ņemot šo verbu atšķirīgo semantiku. Pirmajā grupā ietilpināti vienpersonas vārdi, kas norāda personisku attieksmi pret objektīvo realitāti.⁵¹ Šo verbu semantika ļoti cieši saistīta ar personu, tādēļ datīvs pie pirmās grupas vienpersonas vārdiem parasti lietots. Ja teikuma konstrukcijā nav nominatīva, I. Freimane šādu datīvu tāpat sauc par personas datīvu, turpretim, ja konstrukcijā ir arī nominatīvs, datīvs nosaukts par personiskas attieksmes datīvu, jo «apzīmē personu attieksmē pret nominatīvā nosaukto reāliju».⁵² Otrā to vienpersonas verbu grupā, kas biedrojas ar datīvu un nominatīvu, iedalīti vienpersonas vārdi, kas apzīmē dzīvu būtņu fizisko un psihisko stāvokli.⁵³ Atšķirībā no pirmās grupas vienpersonas vārdiem, otras

⁴⁸ Skat. A. Bojāte. Datīva locījuma nozīmes tiešajā verbalajā pārvaldījumā jaunstrāvnīeku publicistiskajos darbos («Dienas Lapā»). 112. lpp. Norādīdama, ka atzinuma datīvs daļēji atbilst J. Endzelīna pieminētajam «dativus iudicantis», A. Bojāte šādi paskaidro atzinuma datīva nozīmi: «Atzinuma datīvs ir nomens datīvā, kas apzīmē dzīvu būtņi vai personificētu priekšmetu, uz kuru attiecas izteiktis atzinums, pēc kura domām, izjūtas kas labs, slikts, tīkams, netīkams norisinās.» Piem.: *Man tas bijis nebijis. Mums no tā ne silts, ne auksts.* Turpat, 112. lpp.

⁴⁹ Šādi vienpersonas vārdi ir *vajadzēt, ievajadzēties, trūkt, pietrūkt, pietikt, gribēties, iegribēties, sagribēties.*

⁵⁰ Skat. I. Freimane. Vienpersonas vārdi, kas mūsdienu latviešu literārajā valodā biedrojas ar ģenitīvu. 54. lpp.

⁵¹ Šajā vienpersonas verbu grupā ietilpst, piemēram, tādi vārdi kā *piederēties, dergties, izdoties, klāties, laimēties, atmaksāties.* Skat. I. Freimane. Vienpersonas vārdi, kas mūsdienu latviešu literārajā valodā biedrojas ar nominatīvu un datīvu. 52. lpp.

⁵² I. Freimane. Vienpersonas vārdi, kas mūsdienu latviešu literārajā valodā biedrojas ar nominatīvu un datīvu. 54. lpp.

⁵³ Šai vienpersonas verbu grupā ietilpst, piem., tādi vārdi kā *asarot, asiņot, čulāt, durties, kniest, kuļēt, niezēt, pampt, sāpēt.* Skat. turpat, 55. lpp.

grupas verbi biežāk lietoti kopā ar nominatīvu, retāk ar datīvu. Līdz ar to šādu datīvu personas nozīme vājināta arī tad, kad konstrukcijā nav nominatīva. Datīvu pie otras grupas vienpersonas vārdiem I. Freimane nosaukusi par personiskas piederības datīvu.⁵⁴ I. Freimanes ieteiktā datīva nozīmju raksturošanas sistēma ir konsekventa taja ziņā, ka dalījuma pamata ir viena kopīga raksturīga pazīme - datīvs kā personas jēdziena izteicējs. Datīva nozīmju raksturošanā daļēji ievērots arī datīva tipiskums konstrukcijā. I. Freimanes koncepcijai ir arī vājās puses. Autore nav konsekventa, analizējot datīva nozīmi pie vienpersonas vārdiem, kas biedrojas ar ģenitīvu, un pie vienpersonas vārdiem, kas biedrojas ar nominatīvu. Ka jau iepriekš norādīts, viņa par personiskas attieksmes datīvu konstrukcijas ar pirmās grupas vienpersonas vārdiem runā tad, ja konstrukcijā ir arī tiešais teikuma priekšmets nominatīvā, kas, pēc autore domām, «uzņemas sintaktiskās personas funkciju».⁵⁵ Par tiešo teikuma priekšmetu I. Freimane uzskata arī ģenitīvu pie vienpersonas vārdiem *vajadzēt, trūkt, pietikt, gribēt*.⁵⁶ Ja katru tiešo teikuma priekšmetu nominatīvā uzskata par sintaktisko personu, nav pamata par sintaktisko personu neuzskatīt arī tiešo teikuma priekšmetu ģenitīvā. Ta kā datīvs ir vienadi cieši saistīts gan ar vienpersonas vārdiem, kas biedrojas ar ģenitīvu, gan arī ar tiem pirmās grupas vienpersonas vārdiem, kas biedrojas ar nominatīvu, tad par personiskas attieksmes datīvu būtu saucams ne vien tāds datīvs, kas konstrukcijā lietots paralēli tiešajam teikuma priekšmetam nominatīvā, bet arī datīvs, kas konstrukcijā lietots paralēli tiešajam teikuma priekšmetam ģenitīvā (sal. **Man trūkst zināšanu un Man veicas darbs**). Tomēr I. Freimane runā par personas datīvu visās konstrukcijas, kuru sastāvā ir vienpersonas vārdi, kas biedrojas ar ģenitīvu. Tā tad arī izpaužas I. Freimanes nekoncekvence abu minēto konstrukciju tipu analīzē. Piebūvēsim, ka ģenitīvs pie šīs grupas vienpersonas vārdiem ir konstrukcijai tipiskāks (t. i., biežāk konstrukcija lietota) nekā nominatīvs pie pirmās grupas vienpersonas vārdiem, kas biedrojas ar nominatīvu. Tā kā I. Freimane nekur nav šķīrusi jēdzienus sintaktiskā persona un teikuma priekšmets, tad I. Freimanes koncepcijas ietvaros arī teikuma priekšmets ģenitīvā jāatzīst par sintaktisko personu un jāievēro datīva izteikto personas no-

⁵⁴ I. Freimane. Vienpersonas vārdi, kas musdienu latviešu literārajā valodā biedrojas ar nominatīvu un datīvu. 58. lpp. Tomēr arī pie šiem vienpersonas vārdiem I. Freimane runā par personas datīvu tad, ja konstrukcijā nav nominatīva. Skat. turpat, 59. lpp.

⁵⁵ I. Freimane. Vienpersonas vārdi, kas musdienu latviešu literārajā valodā biedrojas ar nominatīvu un datīvu. 54. lpp.

⁵⁶ Turpat.

zīmju nianšu raksturojumā. Kā jau teikts, I. Freimane to tomēr nav darījusi.

Bez tam I. Freimane konstrukciju sintaktiskās struktūras analizē nemaz nav pievērsusi uzmanību infinitīva sintaktiskajai kvalitātei. Arī infinitīvs pie vienpersonas vārdiem, īpaši pie pirmās grupas vienpersonas vārdiem, kas biedrojas ar datīvu un nominatīvu, var būt tieša teikuma priekšmeta funkcija (piem., *Vīņam laimejās izglubties; Mums patik slēpot*).⁵⁷

Infinitīvs kā tiešais teikuma priekšmets tad arī var tikt kvalificēts par sintaktisko personu. Uz analogijas pamata arī šāda tipa konstrukcijās tad butu jāskatās nevis personas, bet gan personiskās attieksmes datīvs.

No datīva semantisko nianšu maiņām I. Freimane izdara secinājumus arī par datīva strukturālo funkciju teikuma. Autore apšaubā, ka datīvam, kas nav personas datīvs, varētu būt teikuma priekšmeta funkcijas.

Par personiskās attieksmes datīvu teikts, ka tas atrodas uz robežas starp netiešo teikuma priekšmetu un netiešo papildinātāju,⁵⁸ bet personiskās piederības datīvam par dominējošo atzīta papildinātāja funkcija.⁵⁹

Šādai nostādnei nevaram pievienoties. Pēc mūsu domām, gan aplūkojamo datīvu semantiskās, gan strukturālās kvalitātes noteikšana par pamatu ņemama attiecīgo vienpersonas vārdu spēja saistīties ar sintaktisko personu datīvā. Datīvs savu semantisko un strukturālo kvalitāti saglabā arī tad, ja konstrukcija bez datīva ir vēl arī nominatīvs, ģenitīvs vai infinitīvs tiešā teikuma priekšmeta funkcijā. Šķiet, šīs problēmas risinājumam par labu nāktu tas, ja izdotos precizēt sintaktiskās personas un teikuma priekšmeta attieksmes. Var domāt, ka ne katrs teikuma priekšmets butu kvalificējams arī par sintaktisko personu. Šai problēmai tiešs sakars ar jautājumu par personas kategorijas attieksmēm morfoloģijā un sintaksē. Pie šī jautājuma turpmāk vēl atgriezīsimies.

Datīva semantikas raksturošanā, salīdzinot ar jau teikto, neko principiāli svarīgu nedod Mūsdienu latviešu literārās valodas gra-

⁵⁷ Par infinitīvu teikuma priekšmeta funkcijā teikumu konstrukcijas ar vienpersonas vārdiem skat. J. K a r k l i ņ š. Infinitīva loma gramatiskā centra veidošanā divkopu teikumos ar verbālu izteiciju. — Gram.: Teikuma uzbūve. Rīga, 1964., 71.—72., 76. lpp.

⁵⁸ Skat. I. F r e i m a n e. Vienpersonas vārdi, kas mūsdienu latviešu literārajā valodā biedrojas ar nominatīvu un datīvu. 54. lpp.

⁵⁹ Turpat, 58.—59. lpp.

matikas I un II daļa. Šīs gramatikas I daļā personas datīvs nav nošķirts no adresāta datīva.⁶⁰ Datīvs pie vienpersonas vārdiem, pie vārdiem vajadzības izteiksmē un arī pie verba *būt* piederības nozīmē saukts par subjekta datīvu.⁶¹ Šīs gramatikas II daļā (sintaksē) datīvs pie verba *būt* (un tam sinonīmiem vārdiem piederības izteikšanai), pie dažādiem vienpersonas vārdiem, pie vajadzības izteiksmes (un citām konstrukcijām vajadzības izteikšanai) uzskatīts par papildinātāju.⁶² Šajā gramatikā runāts arī par papildinātāju pie apstākļa vārdiem. Lai gan gramatikā minētajos piemēros sastopams ar adverbjiem saistīts datīvs (piem.: *Man bail ar tevi kopā būt*. M. K. 3, 115; *Man nebija bail no tumsas*. K. Sk. 4, 8; *Bet vai jums bail negaisa?* A. Grig. 10, 42) tas par papildinātāju tomēr nav uzskatīts.⁶³ Šāds datīvs par papildinātāju kvalificēts tikai adverba vienkopas teikumu aplūkojumā.⁶⁴ Tā, protams, ir nekonsekvenca. Interesanti atzīmēt, ka šajā gramatikā, apskatot verbālās vārdkopas ar atkarīgu datīvu,⁶⁵ nav minētas ne vārdkopas ar datīvu pie verba *būt* piederības nozīmē, ne vārdkopas ar datīvu pie vienpersonas vārdiem un verba vajadzības izteiksmē. Tāpat adverbju vārdkopu apskatā⁶⁶ nav pieminētas adverbju vārdkopas ar atkarīgu datīvu. Tas liek domāt, ka gramatikas autori šādiem datīviem tomēr saskatījuši atšķirīgu funkciju, kaut arī tālāk visus šos datīvus iekļāvuši teikuma palīglocekļu apskatā. Tā kā gramatikā nekur nav paskaidrots, ka var būt arī tādī teikuma palīglocekļi, kas neveidojas uz vārdkopu bāzes, tad teorētiski nav motivēts tas, ka minētais datīvs nav iekļauts vārdkopu apskatā.

Nošķirot datīvu kā gramatiskā centra komponentu no pārējiem datīva funkcionēšanas gadījumiem vienkārša teikuma struktūrā, būtu ļoti svarīgi atrast tādu šiem datīviem kopīgu, raksturīgu semantisku pazīmi, kas balstītu arī šo datīvu strukturālo funkciju. A. Bojātes rakstā «Datīva locījuma nozīmes tiešajā verbālajā pār-

⁶⁰ Mūsdienų latviešu literārās valodas gramatika (turpmāk saīsināti Mllvg), I. Rīgā, 1959., 396. lpp.

⁶¹ Turpat, 397. lpp.

⁶² Mllvg, II. Rīgā, 1962., 291.—293. lpp. Tā sauktā subjekta datīva analizē šīs grāmatas autori tāpat sekojuši tradīcijai un nav izmantojuši jaunākos atzinumus, ko šādu datīvu sintaktiskās kvalitātes raksturošanā devis A. Ozols savos darbos. Šāda nostādne savā ziņā attaisnojama, jo Mllvg domāta kā rokasgrāmata plašākai lietošanai un nevar atspoguļot visus jaunākos, pilnībā vēl neizdiskutētos teorētiskos atzinumus.

⁶³ Turpat, 328. lpp.

⁶⁴ Turpat, 535. lpp.

⁶⁵ Turpat, 29.—31. lpp.

⁶⁶ Turpat, 107.—108. lpp.

valdījumā jaunstrāvnieku publicistiskajos darbos», kā arī Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā lietotā datīva nozīmju raksturošanas sistēma mūsu mērķa realizēšanu nesekmē. Turpretim tālāk attīstīt var I. Freimanis izvirzīto datīva semantikas atklāšanas metodi. Ja par personas datīvu uzskata datīvu pie dažādiem vienpersonas vārdiem, tad vēl spilgtāka personas nozīme datīvam ir pie verbu vajadzības izteiksmes, kā arī pie citām konstrukcijām vajadzības izteikšanai (sal. *Man gribas; Man veicas; Man sāp un Man jāmacās; Man jāiet; Man to bij saprast; Man arī uz turieni ejams*). Datīvam pie vienpersonas vārdiem vairāk akcentēta darbības vai stāvokļa izjutēja nozīme. Konstrukcijās vajadzības izteikšanai datīvam spilgtāka ir darītāja nozīme, kaut gan arī šajās konstrukcijās datīvs paliek darbības vai stāvokļa uztvērējs. Pie verba *būt* (un tam sinonīmiem vārdiem, kas izsaka piederību) datīvam arī ir personas nozīme, tikai šajās konstrukcijās parasti vairāk var būt akcentēta piederības nozīme. Piederības nozīme kā dominējošā datīvam ir arī tādās nominālās konstrukcijās, kas uzlūkojamas par verbālo konstrukciju nominālajām paralēlām jeb nominālajām transformām. (Sal. piem.: *Man ir liela pieredze un Man liela pieredze*). Jāpiezīmē, ka verbālās konstrukcijās vārdam *būt* un līdz ar to arī datīvam piederības nozīme dažkārt vājināta (sal. *Man ir šī grāmata un Man par to bija brīnums; Man ar draugu bija noruna*). Tas, domājams, atkarīgs no tā, kāda leksiskā nozīme ir komponētā nominatīvā un kādi asociatīvi sakari dotajai konstrukcijai iespējami ar citām konstrukcijām. Tā, piem., iepriekš doto teikumu *Man par to bija brīnums* var transformēt par teikumu *Es par to brīnījos*, bet teikumu *Man ar draugu bija noruna* — par teikumu *Es ar draugu biju norunājis*. «Tirajām» piederības konstrukcijām šādas transformas nav iespējamas.

Personas nozīme datīvam ir arī saistījumā ar adverbiem. Datīvs gramatiskajā centrā kondominē tikai ar veida adverbiem (piem., *Man ir labi; Viņam ir vēsi*) vai predikatīvajiem stāvokļa adverbiem (piem., *Viņam bija bail; Mums bija zēl mazā putniņa*). Datīvs adverbiālajā kondominācijā nosauc to personu, uz ko attiecas vai kam pieder ar adverbu nosauktā pazīme.

No teiktā secināms, ka tā semantiskā nozīme, kas apvieno visus gramatiskā centra sastāvā ietilpstošos datīvus, ir personas nozīme. Datīva personas nozīmi pastiprina tas, ka visās pieminētajās konstrukcijās (īpaši pie vienpersonas vārdiem, arī saistījumā ar adverbiem, daļēji pie vajadzības izteiksmes) datīvā visbiežāk lietotas attiecīgo personas vietniekvārdu datīva formas vai (3. personas vietniekvārda datīva formas vietā) kādu dzīvu būtņu nosaukumi datīvā.

Datīva personas nozīme⁶⁷ tad arī ir tā, kas semantiski balsta datīva strukturālo funkciju gramatiskā centra sastāvā un palīdz semantiski šādu datīvu norobežot no visu citu strukturālo funkciju datīviem. Sintaktiskās funkcionēšanas ziņā visiem personas datīviem kopīgs tas, ka tie teikuma strukturā iesaistas tikai teikuma pakāpē. Strukturāla fakultatīvuma un strukturālā obligātuma aspekta⁶⁸ visi personas datīvi nav vienādi. Kā jau iepriekš norādīts (skat. 279. lpp.), strukturāli obligāts ir personiskās piederības datīvs (pie verba *būt* un citiem sinonīmiem verbiem piederības izteikšanai). Citi personas datīvi potenciāli ir vairāk vai mazāk strukturāli fakultatīvi (sal. *Viņam ļoti gribējās majās* → *Ļoti gribējās mājās*; *Mums šodien veicās* → *Šodien veicās*; *Man sāp* → *Sāp*; *Man (ir) auksti* → *(Ir) auksti*). No piemēriem tomēr redzams, ka, mainoties gramatiskā centra strukturāi, mainās arī teikuma komunikatīvās jēgas nianse. Tā, piemēram, verbālos teikumos personas datīva klātie norāda uz noteiktu personu, uz kuru attiecināta darbība vai stāvoklis. Turpretim tie paši verbālie teikumi bez personas datīva ir ar nenoteiktas vai vispārinātas personas nozīmi. Tā tad personas datīva fakultatīvais raksturs gramatiskajā centrā šādos teikumos ir nosacīts. Citādi tas ir, piemēram, ar 1. un 2. personas vietniekvardiem saistījumā ar personas verbu 1. un 2. personas īstenības izteiksmes formām (sal. *Es lasu* → *Lasu*; *Tu*

⁶⁷ Domajam, ka nebūtu lietderīgi par personas datīvu saukt adresata datīvu, ka tas darīts Mllvg, I (457. §, 396. lpp.). Lai gan arī adresāts parasti ir persona vai kāda cita dzīva būtnē (piem., *Mēs palīdzējam draugam*; *Sos ziedus zēns nesa mām u ļ a i*), tomēr šādās konstrukcijās dominējoša ir adresāta nozīme. Adresāta nozīmi nosaka to verbu semantika, pie kuriem šāds datīvs lietots.

⁶⁸ E. Ivančikova, apcerot problēmu par strukturālo fakultatīvumu un strukturālo obligātumu, to saista ar tā saukto stiprā pārvaldījuma klatbūtni vai trūkumu. Ta ka divkopu teikumos starp to virslocekļiem ir nevis vienpusēja, bet abpusēja sakarība, tad E. Ivančikova no tā secina, ka divkopu teikumiem sintaktiska signāla (t. i., strukturāla obligātuma vai strukturāla fakultatīvuma) jēdziens nav pieņemams. Sal. E. A. Иванчикова. О структурной факультативности и структурной обязательности в синтаксисе. — Вопросы языкознания, 1965, 5, 87. lpp., 5. parinde. Mēs šajā jautājumā esam citādas domas. Strukturālais obligātums nebūt nav saistams tikai ar stipro pārvaldījumu, bet strukturālais fakultatīvums - ar stipra pārvaldījuma trūkumu. Gramatiskajā centrā abi šie jēdzieni parādās citā aspektā. Ir gramatiskā centra konstrukcijas, kas minimāla strukturā var eksistēt tikai tad, ja obligāti lietoti visi attiecīgajam gramatiskā centra tipam nepieciešamie komponenti. Tādas ir, piemēram, jau pieminētās piederības konstrukcijas. Turpretim ir arī tādas gramatiskā centra struktūras, kuru minimālais apjoms var mainīties (sal., piem., *Es lasu* → *Lasu*; *Tu lasi* → *Lasi*; *Man veicas darbs* → *Mun veicas* → *Veivas darbs* - *Veivas*). Ir noskaidrojams, kādu strukturāli un semantiski komunikatīvu iemeslu dēļ kāds gramatiskā centra komponents ir strukturāli obligāts vai strukturāli fakultatīvs.

lasi → *Lasi*). Personas vietniekvārds šajos piemēros ir strukturāli fakultatīvs, jo nemaina teikumu komunikatīvo nozīmīgumu. Tā kā strukturāli abi konstrukciju tipi (ar un bez personas vietniekvārda) ir vienādi pilnvērtīgi un funkcionāli līdzvērtīgi, tad no tā, ka gramatiskā centra komponents nominatīvā šādās konstrukcijās ir fakultatīvs, tomēr nav secināms, ka gramatiskais centrs bez komponenta nominatīvā ir minimālāks par gramatisko centru ar komponentu nominatīvā (skat. par to piezīmi raksta sākumā 269. lpp.). Kāda gramatiskā centra komponenta strukturālais fakultatīvu norāda tikai uz to, ka šādos gadījumos iespējamās divas dažādas, paralēlas minimālās gramatisko centru struktūras. Jautājums par to, kādos gadījumos gramatiskā centra komponentu var uzskatīt par strukturāli fakultatīvu un kādos par strukturāli obligātu, vēl pētījams.

Jau tikām noskaidrojuši, ka gramatiskā centra sastāvā ietilpstošo datīvu semantiskā aspektā raksturojam kā personas datīvu. Tagad pievērsīsimies šī jautājuma citai pusei. Kā jau konstatēts (skat. 283. lpp.), personas datīvā interpretācija izvirza problēmu par personas kategorijas attieksmēm morfoloģijā un sintaksē. Visticamāk šī problēma attiecas uz konstrukcijām ar vajadzības izteiksmi. Kā zināms, morfoloģiski vajadzības izteiksmei latviešu valodā ir tikai viena — 3. personas forma. Tomēr latviešu valodas gramatikas kļūvis par tradīciju, ka vajadzības izteiksmei pēc analogijas ar īstenības, vēlējuma un atstāstījuma izteiksmi dota arī personas paradigma (piem., *man jālasa, tev jālasa, viņam jālasa* utt.).⁶⁹ No tā izriet, ka datīvs pie vajadzības izteiksmes, tāpat kā nominatīvs pie pārējam izteiksmēm, pieder paradīgai. Ja tā, tad arī datīvs, tāpat kā nominatīvs, uzlūkojams par analītiski sintaktisku morfoloģiskās personas kategorijas rādītāju. Tomēr nevienā latviešu valodas gramatikā tas tieši nav pateikts. Pieminētas vienīgi personas vietniekvārdu *es, tu, viņš* nominatīva formas. Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas I daļā šis jautājums raksturots šādi: «1. Uz darbības personu var norādīt dažādi. 1) verbu personas formas var izteikt ar verbu kopā ar attiecīgās personas vietniekvārdiem, piem., *es lasu, tu lasi, viņš lasa, es nesu, tu nes, viņš nes*.

⁶⁹ Skolu gramatikās (īpaši jaunāko un vidējo klašu gramatikās) šī paradigma parasti dota tabulu veidā. Skat., piem.: R. Grābis, G. Arensone, V. Nīedra. Latviešu valodas gramatika V—VII klasei. Rīga, 1957., 157. lpp.; R. Grābis, V. Nīedra, E. Zīrne. Latviešu valodas mācība 5.—8. klasei. Rīga, 1963., 218.—220., 227. lpp. Zinātniskajās un arī vecāko klašu skolas gramatikās šādas paradīgu tabulas parasti nedod, bet aprobežojas ar norādījumu, ka darītāja nosaukums pie vajadzības izteiksmes formām lietojams datīva. Skat., piem.: Latviešu valoda 9.—11. klasei. Rīga, 1963., 161. lpp.; J. Endzelīns. Latviešu valodas gramatika. Rīga, 1951., 885. lpp.; Mllvg, I. 619. lpp.

2) Verba personas nozīmi rāda pati verba forma. 3) Kad verba forma nemainīga, uz personu var norādīt tikai ar vietniekvārdu, piem., vēlējuma izteiksmē...»⁷⁰ Verba personas nozīmi pati verba forma rāda tikai īstenības izteiksmē⁷¹ un pavēles izteiksmē. Turpretim vēlējuma un atstāstījuma izteiksmē, kur mūsdienu valodā verba forma ir nemainīga, uz personu norāda tikai attiecīgie personas vietniekvārdi nominatīvā. Tātad formas nemainīguma ziņā vajadzības izteiksme nav izolēta parādība latviešu valodas morfoloģijā. No vēlējuma un atstāstījuma izteiksmes vajadzības izteiksme atšķiras ar to, ka pēdējās nemainīgajā formā skaidri saskatāma 3. personas forma un ka norādījumu uz personu izsaka attiecīgu personas vietniekvārdu datīvi, levērojot šos visiem zināmos faktus, var izdarīt dažādus secinājumus. Var atzīt, ka no trim morfoloģiskā viedokļa atstāstījuma, vēlējuma un vajadzības izteiksmu latviešu valodā nav personas paradigmas, t. i., ka personas kategorijas ziņā minētās trīs izteiksmes ir morfoloģiski nediferencētas. No tā savukārt izriet secinājums, ka šīs trīs izteiksmes personas nozīmi iegūst ne morfoloģijas, bet sintakses līmenī. No morfoloģiska viedokļa šāds secinājums mums šķiet viskonsekventākais. Var spriest arī citādi. Ta kā latviešu valodā īstenības un daļēji arī pavēles izteiksmē⁷² personas kategoriju paralēli var izteikt gan tikai ar galotni (sintētiski), gan arī ar galotni un personas vietniekvārdu, tad personas vietniekvārds par personas kategorijas rādītāju var tikt uzskatīts arī tajos gadījumos, kad pati verba forma ar galotņu palīdzību nediferencē personas nozīmi. Šāda sprieduma rezultātā jāatzīst, ka personas kategoriju latviešu valodā var izteikt ne tikai sintētiski, bet arī analītiski sintaktiski.⁷³ Tadā gadījumā jāatzīst, ka arī personas vietniekvārdi datīvā pie verba vajadzības izteiksmes formas ir personas kategorijas analītiski sintaktiski rādītāji. Tādu ceļu, gan bez attiecīga teorētiska pamatojuma, faktiski gājuši latviešu valodas gramatikū sastādītāji, dodot arī vajadzības izteiksmei personas paradigmu. Tikai latviešu valodniecībā (līdz prof. A. Ozola pētījumiem) no šāda morfoloģiskā pieņēmuma nebija izdarīti attiecīgi secinājumi par vajadzības

⁷⁰ MIlvg, I. 627.—628. lpp.

⁷¹ Daži ierobežojumi šai ziņā ir arī īstenības izteiksmē, jo 1) latviešu valodā sakrīt vienskaitļa un daudzskaitļa 3. personas forma, 2) tagadnē sakrīt 2. un 3. personas formas 2. konjugācijas vērbiem.

⁷² Par pavēles izteiksmi ar ierobežojumu jāruna tādēļ, ka personas vietniekvārdu lietojumam pie pavēles izteiksmes formam ir emocionāli ekspresīvs vai stilistisks raksturs (sal., piem., *Neej!* un *Tu neej! Tu ej, bet viņa lai paliek!*).

⁷³ Par personas kategorijas sintētisko un analītisko izteiksmi krievu valodā skat. В. В. Виноградов. Русский язык. М.-Л., 1947, 454.—455. lpp.

izteiksmes konstrukciju sintaktisko analīzi. Starp analīzi morfoloģijas un sintakses līmenī jābūt zināmai saskaņai. Ja analītiski sintaktiskos personas kategorijas rādītājus nominatīvā uzskata par tādiem, kas sintakses līmenī piedalās predikatīvo attieksmju izteikšanā un funkcionē par teikuma priekšmetiem, tad konsekvence prasa šādu pašu funkciju atzīt arī analītiski sintaktiskajiem personas kategorijas rādītājiem datīvā. Taču latviešu valodas sintaksē ar atsevišķiem izņēmumiem^{73a} vel tagad šādi datīvi raksturoti kā papildinātaji vai (vecākās gramatikās) dažkārt arī kā loģiskie vai psiholoģiskie teikuma priekšmeti (skat. 275. lpp.).

Atzīstot iespēju, ka latviešu valodā analītiski sintaktiskie personas kategorijas rādītāji var būt arī datīvā, pēc analogijas ar vajadzības izteiksmi šos pašus personas kategorijas rādītājus var saskatīt arī pie dažiem tā sauktajiem vienpersonas vārdiem (t. i., pie vārdiem, kam vispār vai zināmā nozīmē ir tikai viena — 3. personas forma). Par vienpersonas vārdiem, kas var biedroties ar datīvu, kā jau iepriekš minēts (skat. 281.—282. lpp.), jaunākos pētījumus devusi I. Freimane. Uzskatot datīvus pie šiem vārdiem par morfoloģiskās personas kategorijas analītiski sintaktiskiem rādītājiem, tad savukārt būtu jāsecina, ka latviešu valodā pastāv divējādas vārdus personas paradigmas — paradigma ar nominatīvu un paradigma ar datīvu (sal. *es lasu, tu lasi, viņš lasa, mēs lasām, jūs lasāt, viņi lasa* un *man gribas, tev gribas, viņam gribas, jums gribas, jums gribas, viņiem gribas*). Dažiem vārdiem, kam iespējams gan personisks, gan vienpersonisks lietojums, tad būtu divas paralēlas paradigmas (sal. *es patīku, tu patīc, viņš patīk* utt. un *man patīk, tev patīk, viņam patīk* utt.).

Dabiski, ka tos vārdus, kam atzītu personas paradigmu datīvā, vairs nevarētu uzskatīt par vienpersonas vārdiem. Latviešu valodā personas vārdi tad būtu šķirojami trīspersonu nominatīvos vārdos, trīspersonu datīvos vārdos un trīspersonu nominatīvi datīvos vārdos,⁷⁴ kam tad varētu pretstatīt vienpersonas vārdus. Šāds vārdus grupējums var likties neparasts, taču tas atbilst latviešu valodas struktūrai, ja pieņem, ka morfoloģisko personas kategoriju latviešu

^{73a} Šādi izņēmumi ir mūsu rakstā jau minētie A. Ozola darbi «Vārds datīvā kā teikuma loceklis», «Latviešu tautasdziesmu valoda», ka arī I. Freimanes pētījumi par vienpersonas vārdiem: «Vienpersonas vārdi, kas mūsdienu latviešu literārajā valodā biedrojas ar ģenitīvu», «Vienpersonas vārdi, kas mūsdienu latviešu literārajā valodā biedrojas ar nominatīvu un datīvu». Par datīvu teikuma priekšmeta funkcija runājis arī šī raksta autors darba «Infinitīva loma gramatiskā centra veidošanā divkopus teikumos ar vārdību izteicienu».

⁷⁴ Attiecīgo vārdus grupu apzīmējumi doti nosacīti un nepretendē uz terminu nosaukumu.

valodā var izteikt ne tikai sintētiski, bet arī analītiski sintaktiski. Ar iepriekš sniegto analīzi esam mēģinājuši parādīt šādas koncepcijas loģiskās konsekvences. Šīs konsekvences nevar neapzināties. Neapšaubāmi minētajai koncepcijai ir attiecīgas sekas šo morfoloģisko paradigmu analīzē sintakses līmenī. Šīs sekas neaplukosim, jo mums par izklastīto jautājumu ir citads viedoklis.

Mūsdienu sintakses teorija ar dažādu metožu palīdzību meklē iespējas izstrādāt tadu teikumu strukturālo tipoloģiju, kas pieļautu dot fiksētu teikumu modeļu sarakstu. Dabiski, ka efektīvākas ir tas metodes, kas nodrošina iespēju šādu teikuma modeļu sarakstu dot maksimāli vienkāršu, ar maksimāli mazu modeļu skaitu. Tas nozīmē, ka jācenšas atrast paņēmieni, kas sekmē atsevišķu individuālu sintaktisku struktūru (teikumu) apvienošanu šādu struktūru pamattipos. Viens no paņēmieniem, kas arī padomju valodniecībā pēdēja laikā gūst aizvien lielāku piekrišanu un plašāku praktisku izlietojumu teikumu strukturālajā modelēšanā, ir teikumu paradigmu meklēšana un izveidošana.⁷⁵ Šī raksta uzdevums nav plašāk raksturot minēto metodi. Par to runāsim tikai iepriekš izvirzītās problēmas sakarā.

• Tradicionālie vienkārša teikuma strukturālo tipu raksturošanas paņēmieni parasti pamatojas tikai uz vienu šo teikuma paradigmu. Šī pamata paradigma visbiežāk tiek raksturota īstenības izteiksmē, reāla modalitātē, tagadnē (piem., *Nakts ir tumša. Tumšs*). Visas pārējās teikuma formas, kas ietver arī citas objektīvās modalitātes un laika nozīmes, citiem vārdiem, teikuma formu sistēma kopumā, tās paradigmas raksturs, netiek pietiekami ievērots.⁷⁶ Teikuma pilnu paradigmu veido visu attiecīgajam teikuma veidam iespējamo

⁷⁵ Skat., piem., Н. Ю. Шведова. Типология односоставных предложений на основе характера их парадигм. — В сб.: Проблемы современной филологии. М., 1965, 282.—287. lpp. Šajā rakstā lielos vilcienos raksturotas arī divkorp teikumu paradigmas. Skat. 384. lpp.; skat. arī Е. А. Седельников. Структура простого предложения с точки зрения синтагматических и парадигматических отношений. — ПДВШ, Филологические науки, 1971, 3. 66.—77. lpp.

⁷⁶ Sal. Н. Ю. Шведова. Типология односоставных предложений на основе характера их парадигм. 284. lpp. Piezīmesim, ka latviešu valodniecībā atteikšanos no šādas tradicionālas vienkāršo teikumu tipu raksturošanas sistēmas ļoti spilgti iezīmē prof. A. Ozola izstrādāta vienkārša teikuma sintakses teorija. Norādīsim tikai uz vienu piemēru. Apcerējot verbālo kondomināciju, A. Ozols atsevišķi izdala kondomināciju īstenības, vajadzības, pavelces, vēlējuma un atstāstijuma izteiksmē. Katra šī verbalas kondominācijas paveida raksturojumā pievērsta uzmanība arī laiku lietošanai. Skat. A. Ozols. Ltv. 257.—276. lpp. Tātad A. Ozola sniegtajā vienkāršo teikumu raksturošanas sistēmā saskatāmi savdabīgi aizsākumi vienkāršo teikumu raksturošanai pēc to paradigmu tipiem.

formu un to dažādā modālā un komunikatīvā izlietojuma⁷⁷ inventarizējums un raksturojums. Teikuma paradigma veidojas no atsevišķām paradigmu rindām, kuru pamatā ir pretstatījums pēc kādas vienas pazīmes, piemēram, pēc laika kategorijas (*es lasu, es lasīju, es lasīšu*), pēc personas kategorijas (*es lasu, tu lasi, viņš lasa*).

Mūs interesē, ka interpretējams pretstatījums pēc personas kategorijas. E. Sedelņikovs norāda, ka šis pretstatījums ir nevis verba, bet gan vienkārša teikuma paradigma.⁷⁸ No tā izriet, ka personas vietniekvārds ir tikai personas kategorijas sintaktisks rādītājs. Mūs šāda interpretācija pārlicina. Ta palīdz skaidrāk nošķirt valodas morfoloģijas un sintakses līmeņa parādības. Uzskatot personas vietniekvārda nominatīva (arī datīva) un verba īnitās formas saistījumu par verba paradigmu un tajā pašā laikā šo savienojumu kvalificējot arī par teikumu, mēs būtībā identificējam valodas morfoloģijas un sintakses līmeni.⁷⁹

No šādas jautājuma nostādnes izriet, ka datīvs gan pie vārdzības izteiksmes, gan pie vienpersonas verbiem norāda tikai uz sintaktisko personu. Ka sintaktiskās personas nosaucēju šo datīvu tad arī droši varam kvalificēt par personas datīvu.

Pamatojoties uz iepriekš teikto, var precizēt arī sintaktiskās personas jēdzienu. Sintaktiskā persona ir tas teikuma struktūras elements nominatīvā vai datīva, kas palīdz teikumā izteikt personas kategoriju tajos gadījumos, kad attiecīgā morfoloģiskā forma⁸⁰ nēietver norādījumu uz personas nozīmi vai arī tai vispār nepiemīt spēja to izteikt. Sintaktiskā persona teikumā vienmēr ir teikuma priekšmeta funkcijā. Turpretim ne katrs teikuma priekšmets izsaka sintaktiskās personas nozīmi. Sintaktiskās personas nozīmes nav, piemēram, teikuma priekšmetam, kas izteikts ar ģenitīvu un

⁷⁷ Ar teikuma komunikatīvo izlietojumu domāts teikuma raksturojums pēc izsacījuma mērķa jeb komunikatīvās funkcijas (stāstījuma, jautājuma utt. teikums).

⁷⁸ Skat. E. A. Седелников. Структура простого предложения с точки зрения синтагматических и парадигматических отношений. 70. lpp.

⁷⁹ Teiktais nozīmē, ka latviešu valodā personas kategorija morfoloģijas līmenī ir tikai tam verba formam, kam ar fleksijas palīdzību ir diferencēta personas nozīme (īstenības, pavēles izteiksme). Verba formas (vārdzības, vēlējuma, atstastījuma izteiksme), kam nav flektīvu līdzekļu personas nozīmes atklāšanai, morfoloģijas līmeni ir personas kategorijas ziņa nediferencētas, t. i., tam nav personas kategorijas.

⁸⁰ Te galvenokārt domātas jau iepriekš nosauktas verba izteiksmju formas. Tomēr sintaktiskā persona var saistīties arī ar tādām morfoloģiskām formām (nomeniem, adverbjiem), kam personas kategorija vispār nav raksturīga. Šajā ziņā sintaktiskā persona ir daudz plašāks jēdziens nekā morfoloģiskā persona.

infinitīvu. Sintaktiskās personas nozīmes dažkārt var nebūt arī teikuma priekšmetam nominatīvā.⁸¹

Ar sintaktiskās personas izpratni lielā mērā saistīts vienkāršo teikumu dalījums personas un bezpersonas teikumos. Tā sintakses teorija, kas neatzīst sintaktisko personu datīvā vai arī noliedz šādas sintaktiskās personas spēju būt par teikuma priekšmetu, visus vienkāršos teikumus, kuros ir sintaktiskā persona datīvā, pieskaita bezpersonas teikumiem. Šāda nostādne ir bijusi, piemēram, Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas autoriem.⁸²

Turpretim pēc tās sintakses koncepcijas, kas pamato datīvā izteiktās sintaktiskās personas spēju veikt teikuma priekšmeta funkciju, vienkārši teikumi ar sintaktisko personu datīvā iekļaujami personas teikumu grupā. Tā, piemēram, I. Freimane, kas atzīst sintaktisko personu datīvā, attiecīgās vienkāršā teikuma struktūras uzskata par personiskām.⁸³ Arī mēs, kā tas redzams no visa iepriekš teiktā, atbalstām otru koncepciju.

Tātad visi vienkāršie teikumi, kuros ir sintaktiskā persona nominatīvā vai datīvā, ir personas teikumi. No tā tomēr neizriet, ka tie vienkāršie teikumi, kuros nav sintaktiskās personas, ir bezpersonas teikumi. Šādu secinājumu izdarījusi I. Freimane, apgalvodama, ka «bezpersonas teikumus raksturo lietojums bez teikuma priekšmeta resp. sintaktiskās personas trūkums».⁸⁴ Visus tos teikumus, kuros ar vienpersonas verbu nav saistīts ne datīvs, ne nominatīvs, I. Freimane kvalificējusi par bezpersonas teikumiem.⁸⁵ Šāds secinājums ir nepareizs, jo tas neatbilst valodas faktiem. Bez tam I. Freimane identificējusi jēdzienus sintaktiskā persona un teikuma priekšmets. Sekojot I. Freimanes izvirzītajai teorijai, par bezpersonas atzīstami ne tikai tādi teikumi, kuru gramatiskajā centrā ir vienpersonas verbi (piem.: *Veicās labi; Gribējās mājās; Vēl stipri sāpēja*), bet arī teikumi, kuru gramatiskajā centrā ir personas verbi (piem.: *Lasu; Palīdzil; Par to daudz runāja*), jo arī pie tiem nav sintaktiskās personas resp. teikuma priekšmeta. Tas, bez šaubām, ir nepareizi.

Jāatzīst pavisam cita likumība. Visas tās konstrukcijas, kurās

⁸¹ Piemēram, teikumā *man veicas darbs* sintaktiskās personas nozīme ir tikai datīvam *man*. Šis problēmas tuvāks aplūkojums dodams atsevišķā rakstā.

⁸² Skat. Mllvg, II. 527.—530., 535. lpp.

⁸³ Sal. I. Freimane. Vienpersonas verbi, kas mūsdienu latviešu literārajā valodā biedrojas ar ģenitīvu. 54. 55. lpp.

⁸⁴ Skat. I. Freimane. Vienpersonas verbi, kas mūsdienu latviešu literārajā valodā biedrojas ar ģenitīvu. 55. lpp.

⁸⁵ Skat. I. Freimane. Vienpersonas verbi, kas mūsdienu latviešu literārajā valodā biedrojas ar nominatīvu un datīvu. 55. lpp.

iespējama sintaktiskā persona nominatīvā vai datīvā,⁸⁶ vienmēr ir personiskas (t. i., personas teikumi) neatkarīgi no tā, vai sintaktiskā persona konstrukcijā izteikta vai palikusi neminēta. Tā tas ir tādēļ, ka sintaktiskā persona iespējama tikai tādās konstrukcijās, kurās jēdzieniski iespējams saistījums ar personu. Ja arī sintaktiskā persona paliek neminēta, asociatīvie sakari ar personas nojēgumu paliek, tikai personas nojēgums kļūst nenoteikts (nenoteikta persona) vai vispārināts (vispārināta persona). Tajos gadījumos, kad personas verbu 1. un 2. personas formas (īstenības izteiksmē) vai 2. personas formas (pavēles izteiksmē) uz atšķirību personā spēj norādīt ar fleksijas palīdzību, noteiktas personas nozīme saglabājas arī tad, ja sintaktiskās personas izteicēja (attiecīgā personas vietniekvārda) konstrukcijā nav.

Tie vienkāršie teikumi, kuru struktūrā palikusi neminēta sintaktiskā persona datīvā, ir nevis bezpersonas teikumi, bet gan nenoteiktas vai vispārinātas personas teikumi (sal., piem., *Man gribas aiziet* un *Gribas aiziet*; *Mums veicās labi* un *Veicās labi*; *Viņam jāmacās* un *Jāmacās*). Raksturīgi tas, ka asociatīvie sakari ar personas jēdzienu ir spilgtāki tajās konstrukcijās (ar neminētu sintaktisko personu datīvā), kurās datīvs ir parasts, tipisks struktūras komponents, turpretim vājāki tajās konstrukcijās, kurās datīvs lietots mazāk (piem., pie vienpersonas vārdiem, kas apzīmē dzīvu būtni fizisko un psihisko stāvokli). Sal. — *Viņiem gribējās atpūtas* → *Gribējās atpūtas*; *Mums laimējās* → *Laimējās* un *Viņam atkal iesāpējās* → *Atkal iesāpējās*; *Zēnam ļoti pampa* → *Ļoti pampa*. Tomēr arī šādos teikumos (ar neminētu sintaktisko personu datīvā) asociatīvie sakari ar personu ir nomanāmi, tādēļ arī šie teikumi nav uzskatāmi par bezpersonas.

Personas un bezpersonas teikumu norobežošanā liela nozīme ir tam, vai jēdzieni teikuma priekšmets un sintaktiskā persona tiek šķirti vai ne. Ja šie jēdzieni netiek šķirti (kā tas ir iepriekš minētajā I. Freimanis koncepcijā), tad visi teikumi ar teikuma priekšmetu kvalificējami par personas teikumiem. Ja turpretim šos jēdzienus šķir (t. i., uzskata, ka ne katrs teikuma priekšmets izsaka sintaktisko personu), iespējams par bezpersonas teikumiem uzskatīt arī tādus vienkāršus teikumus, kuros ir teikuma priekšmets. Šī jautājuma tuvākam apskatam nepievērsīsimies, jo tas pārāk novirzītu no mūsu apcerējumā izvirzītās centrālās problēmas.

Raksturojot datīva strukturālo un semantisko funkciju problemātiku vienkāršā teikumā, līdz šim esam minējuši dažādus argu-

⁸⁶ Šajā secinājumā ievērots, ka sintaktiskā persona un teikuma priekšmets nav identiski jēdzieni (sal. ar 291. lpp. teikto).

mentos, lai pierādītu, ka latviešu valodas sintaktiskajā struktūrā ir tādi datīvi, kas gan pēc formālajām sintaktiskajām attiecībām, gan pēc semantikas, gan pēc strukturālās funkcijas atšķiras no pārējiem datīviem un, būdami sintaktiskās personas izteicēji, vienkāršā teikumā ir teikuma priekšmeta funkcijā. Jānoskaidro, kā kvalificējams ar datīvu izteikts teikuma priekšmets atšķirībā no citiem teikuma priekšmetiem un kā interpretējamas tās sintaktiskās struktūras, kurās teikuma priekšmets izteikts ne vien ar datīvu, bet arī ar nominatīvu, ģenitīvu, infinitīvu (vai kā citādi).

A. Ozols, kas pirmais latviešu valodniecībā tik plaši apcerējis ar datīvu izteiktu teikuma priekšmetu, nosaucis to par netiešo teikuma priekšmetu.⁸⁷

A. Ozols no netieša papildinātāja, kas nosauc reālās īstenības objektu, kam nepiemīt ar verbu izteiktā pazīme, arī nošķīris netiešo teikuma priekšmetu kā tādu, kam (verbālā kondominācijā) piemīt ar verbu izteiktā pazīme.⁸⁸

Ar datīvu izteiktu netiešo teikuma priekšmetu A. Ozols pretstata tiešajam teikuma priekšmetam nominatīvā un arī ģenitīvā.⁸⁹ No A. Ozola sniegtā netiešā teikuma priekšmeta raksturojuma izriet, ka netiešais teikuma priekšmets atšķiras no tiešā teikuma priekšmeta ar to, ka nosauc reālās īstenības objektu, kam kāda pazīme piemīt daļēji (piem., *Man sāp galva*). Netiešajam un tiešajam teikuma priekšmetam var būt arī kopīga pazīme — kā tiešais, tā netiešais teikuma priekšmets var nosaukt objektu, kam (verbālā kondominācijā) pazīme piemīt vispārīgi (piem., *Man patīk laipnība*).⁹⁰

A. Ozola ieteiktais apzīmējums — netiešais teikuma priekšmets — izdevīgs tajā ziņā, ka ļauj ar datīvu izteiktu teikuma priekšmetu pretstatīt visiem citiem teikuma priekšmetiem kā tiešiem. Tomēr šāds ar datīvu izteiktā teikuma priekšmeta apzīmējums var vedināt uz domām, ka netiešais teikuma priekšmets nav līdzvērtīgs tiešajam teikuma priekšmetam. Ka tas tiešām tā, rāda A. Ozola atzinums, ka tad, kad teikuma struktūrā blakus netiešajam teikuma priekšmetam parādās arī tiešais teikuma priekšmets, netiešais teikuma priekšmets var kļūt par sinkrētisku teikuma locekli — papildinātājteikumapriekšmetu.⁹¹

⁸⁷ A. Ozols. Vārds datīva kā teikuma loceklis. — P. Stučkas Latvijas Valsts universitātes Zinātniskie raksti, XVI. Rīga, 1957., 22., 24., 38. lpp. Sal. A. Ozols. Ltv. 266. lpp.

⁸⁸ A. Ozols. Vārds datīvā kā teikuma loceklis. 24. lpp.

⁸⁹ Skat. A. Ozols. Ltv. 265. lpp.

⁹⁰ Skat. A. Ozols. Vārds datīva kā teikuma loceklis. 24. lpp.

⁹¹ Turpat, 38., 60. lpp.

A. Ozols šai sakarā operē ar teikuma aktuālā dalījuma kritēriju, pamatojoties uz kuru pie zināmiem nosacījumiem par aktuālāku var tikt uztverts tikai kāds viens predikatīvo attieksmju aspekts. Pēc mūsu domām, aktuālākā predikatīvo attieksmju aspekta noteikšana vairāk attiecas uz runu nekā uz valodu, tādēļ teikuma strukturālo modeļu raksturošanā to var arī neņemt vērā. Tāpēc atšķirībā no A. Ozola koncepcijas uzskatām, ka visi ošajos gadījumos, kad teikumā ir teikuma priekšmets datīvā un citā gramatiskā formā (nominatīvā, ģenitīvā, infinitīvā), jārunā par saliktu gramatisko centru. Vienkāršos teikumos ar saliktu gramatisko centru (piem., *Viņam veicas darbs; Viņam veicas strādāt; Viņam jāmācās dziesma; Viņam jāmācās dziedāt; Viņam ir labas zināšanas; Viņam tas ir skaidrs; Viņam tas nav grūti*) vienlaikus realizējas predikācija divos aspektos. Salikta gramatiskā centra ietvaros viens no predikācijas aspektiem vienmēr saistīts ar personu, uz kuru attiecas, kas izjūt, kam jāveic kāda darbība, uz kuru attiecas kāds stāvoklis vai pazīme. Šo aspektu nosauksim par predikācijas personas aspektu. Predikācijas personas aspekts salikta gramatiskā centra ietvaros vienmēr saistīts ar sintaktisko personu datīva. Otrs teikuma priekšmets sava leksiskā saturā vai gramatiskā noformējuma dēļ⁹² nespēj asociēt personas jēdzienu. Šis otrs teikuma priekšmets nosauc to īstenības objektu, kas raksturots attieksmē pret personu, kam ar šo objektu ir kāda saskare. Šo otru predikācijas aspektu nosauksim par nepersonisko predikācijas aspektu. Tātad salikto gramatisko centru predikatīvo attieksmju sakarā raksturo predikācijas personas un nepersoniskā aspekta apvienojums. Pēc mūsu domām, salikts gramatiskais centrs tikai tādēļ arī var veidoties, ka vienlaikus tiek pretstatīti divi dažādi predikācijas aspekti. No teikuma komunikatīva satūra viedokļa, šķiet, nav iedomājams, ka vienlaikus varētu pastāvēt predikācija divos dažādos personas aspektos. Divu dažādu predikācijas aspektu nošķirums saliktā gramatiskā centrā apstiprina mūsu pieņēmumu, ka ir nepieciešams šķirt jēdzienus sintaktiskā persona un teikuma priekšmets. Uzskatot katru teikuma priekšmetu par sintaktiskās personas izteicēju, mums saliktā gramatiskā centrā (ar diviem dažādiem teikuma priekšmetiem) vajadzētu meklēt dubultu predikāciju personas aspektā. Tas, kā redzējām, neatbilst faktiskajam stāvoklim valodā.

Ja par funkcionāli līdzvērtīgiem uzskata dažādi izteiktus teikuma priekšmetus ne tikai vienkārša, bet arī salikta gramatiskā

⁹² Tads ir, piemēram, ar infinitīvu izteikts teikuma priekšmets.

centra sastāvā, tad jāatsakās no teikuma priekšmetu dalījuma tiešajos un netiešajos.

Teikumu strukturālo tipu izdališanā mūs interesē tās formālās pazīmes, ko var pretstatīt kā teikumu gramatiska centra raksturojumā, ta teikuma paradigmu noteikšanā. Tādēļ arī teikuma priekšmetus raksturosīm tikai pēc to formālajām pazīmēm. Pēc formālās pazīmes nošķirami *nominatīvteikumpriekšmeti*, *ģenitīvteikumpriekšmeti*, *datīvteikumpriekšmeti* un *infinītvteikumpriekšmeti*.⁹³

Ar datīvteikumpriekšmeta izvirzījumu saistītas arī dažas citas problēmas. Tāda, piemēram, ir problēma par vienkāršā un saliktā teikuma robežām.⁹⁴ Taču tā risināma īpašā pētījumā. Datīvteikumpriekšmeta aplūkojums konkrētos teikumu tipos izvirza arī vēl citus, šajā rakstā neskartus jautājumus. Šo jautājumu iztirzājums dodams datīvkonstrukciju analizē konkrētā valodas materiālā. Ar šo rakstu tikai vēlējāmie pievērst uzmanību dažām principiālām teorētiskām problēmām, kādas rodas, saskatot arī datīvam strukturālu un semantisku potenci piedalīties predikatīvo attieksmju izteikšanā un funkcionēt par teikuma priekšmetu. Šī raksta uzdevums bija arī izvirzīt dažus argumentus, kas apstiprinātu šīs dažu (mūsu interpretācijā — personas) datīvu funkcijas. Apzināmie, ka, neraugoties uz jau veiktajiem priekšdarbiem (A. Ozola, I. Freimanis pētījumi), datīva specifisko (predikatīvo) funkciju pamatošanai izvirzāmi arī vēl citi, mūsu rakstā neminēti argumenti, bez tam precizējami jau minētie.

Rakstā izvirzītās problēmas izriet no plaša mūsdienu latviešu literārās valodas materiāla analīzes. Autors domā, ka uzskats par latviešu valodu kā valodu ar nominatīvu teikuma struktūru jāmaina.

⁹³ Pēc formālās pazīmes var izdalīt arī vēl citus teikumpriekšmeta veidus.

⁹⁴ Vienkāršā un saliktā teikuma robežu problēmu izvirza, piemēram, tādās konstrukcijas, kurās datīvs ietilpst vai nu kā *kopīgs datīvteikumpriekšmets* saistījuma ar vairākiem vienkāršiem gramatiskiem centriem (*Vīnam jāsapratao referāts un jāuzraksta tā galvenās tēzes*) vai arī, veidojams ar kādu vienu komponentu vienkāršu gramatisku centru, vienlaicīgi attiecas arī uz kādu citu vienkāršu gramatisko centru (*Tev jāķūst par skolotāju, jāmaca bērni*).

Ю. Ю. КАРКЛИНЬ

ПРОБЛЕМА СЕМАНТИЧЕСКИХ И СТРУКТУРАЛЬНЫХ ФУНКЦИЙ ДАТЕЛЬНОГО ПАДЕЖА В ПРОСТОМ ПРЕДЛОЖЕНИИ

При одноличных глаголах, при долженствовательном наклонении, при глаголе *būt* (быть), а также в некоторых номинальных и адвербиальных конструкциях дательный падеж в структуре простого предложения латышского языка занимает особое место.

С точки зрения формальных синтаксических отношений такой дательный не является управляемым и не входит в состав словосочетания как его зависимый компонент. Будучи формально в отношениях совместимости с определенным глагольным, номинальным или адвербиальным компонентом предложения, дательный с этим компонентом образует предикативные отношения. Функционируя только на уровне предложения, этот дательный приобретает качество подлежащего.

В функции подлежащего такой дательный указывает на лицо, к которому относится действие, состояние или признак. Поэтому в статье он назван дательным лица.

Дательный лица может быть единственным подлежащим в конструкции. В такой функции дательный лица образует простой грамматический центр предложения. Но дательный лица в качестве подлежащего может функционировать и в такой конструкции, в которой имеется еще и другое подлежащее — в форме именительного, родительного падежа или в форме инфинитива. В таком случае образуется сложный грамматический центр простого предложения с двумя аспектами предикации — личным и неличным.

Из сказанного следует, что латышский язык по образу структуры простого предложения относится к номинативно-дательному типу. Это надо учесть при разработке парадигм простого предложения латышского языка.

E. SOIDA

DAŽI JAUTĀJUMI PAR NOMINĀLO VĀRDKOPU REDUCĒSANOS

1. Vārdkopa kā pētījama objekts ir saistījusi plašas zinātnieku saimes interesi. Teorētiskajā literatūrā vārdkopa raksturota no vairākiem viedokļiem: valodas pamatvienību sakarā tā tiek uzlūkota par starpvienību starp vārdu un teikumu. Ir konstatētas un pētītas pazīmes, kas norobežo vārdkopu no vārda un no teikuma.¹ Risinot jautājumu par vārdkopas apjomu, izšķir vienkāršās un saliktās vārdkopas.² Par vienkāršām vārdkopām parasti sauc divu patstāvīgu vārdu savienojumus. Bet tālākajā vārdkopu analizē nav vienprātības.³ Ilustrācijai var noderēt divu mūsdienu padomju valodnieku — V. Vinogradova un V. Suhotina⁴ — nostādnes vienkāršo vārdkopu izpratnē.

V. Vinogradovs vārdkopu raksturo kā saliktu nosaukumu. Viņš atzīst, ka vārdkopa veidojas no vārdu šķirām atsevišķu vārdu semantiski sintaktiskās paplašināšanas rezultātā. Katrai vārdkopai ir formu sistēma, un atsevišķi šīs sistēmas komponenti tiek izmantoti runas procesā kā teikuma būvmateriāls.

Kaut arī vārdkopai kā valodas pamatvienībai V. Vinogradovs saskata zināmu patstāvību arī ārpus teikuma, tomēr mācību par

¹ Plašāks teorētisks apskats par vārdkopām dots darbā E. Soida. Vārdkopas jaunlatviešu publicistiskajos darbos. Filol. zin. kand. disertācija. Rīgā, 1954. (LVU zin. bibliotēkā.)

² Latviešu tautasdziesmu valodas vienkāršo un salikto vārdkopu raksturojumu skat. A. Ozols. Latviešu tautasdziesmu valoda. Rīgā, 1961., 141. lpp. un sek.

³ Turpmāk termins vārdkopa lietots, runājot tikai par vienkāršajām vārdkopām.

⁴ Skat. В. В. Виноградов. Понятие синтагмы в синтаксисе русского языка. — В сб.: Вопросы синтаксиса современного русского языка. М., 1950, 183.—256. lpp.; В. П. Сухотин. Проблема словосочетания в современном русском языке. — В сб.: Вопросы синтаксиса современного русского языка. М., 1950, 127.—177. lpp.

vārdkopām viņš ietilpina sintaksē un vārdkopu veidošanas procesu sintaksē raksturo kā virzīšanos no elementiem uz veselo.⁵

Turpretī V. Suhotinam vārdkopa vispirms ir «minimāla gramatiska un jēdzieniska vienība **teikuma sastāvā** (pasvītrojums mans — E. S.), kas atspoguļo sakarus starp parādībām reālajā īstenībā».⁶ V. Suhotins gan saskata zināmu līdzību starp vārdu un vārdkopu, tomēr vārdkopu viņš pēti kā teikuma sastāvdaļu. Tās būtība atklājama tikai kontekstā, un kā patstāvīga valodas vienība vārdkopu izdalāma no teikuma.⁷

Atšķirīgais šais divās koncepcijās ir arī tas, ka V. Suhotins par vārdkopām kvalificē divu patstāvīgu vārdu savienojumus, kuros starp komponentiem veidojas vai nu pakārtojuma, vai sakārtojuma, vai predikatīvās attieksmes.⁸ V. Vinogradovs par vārdkopām atzīst tikai tos divu patstāvīgo vārdu savienojumus, kuru komponentus saista pakārtojuma attieksmes. Viņš norāda, ka predikatīvie savienojumi, tāpat arī vienvēda teikuma locekļu paralēlsavienojumi veidojas tikai teikumā un tiem nav nominatīvās funkcijas.⁹

No šā visai konspektīvā vārdkopu pētījumu apskata var secināt, ka, pētījot vārdkopu kā sintaktisku vienību, parādās arī šās konstrukcijas analogija ar vārdu, parādās vārdkopas kā valodas vienības komplicētais raksturs.

2. Mūsu dienās jautājumu par vārdkopām paplašina un dažos pētījumos risina jautājumu par vārdkopu nozīmi vārdu darināšanas procesā. A. Isačenko norāda, ka jaunie vārdi, kas rodas uz autohtonu leksikas elementu bāzes (atšķirībā no aizgūtajiem un kalkētajiem vārdiem), sākumā priekšmetu vai parādību nenosauc tieši, bet to apraksta.¹⁰ Ja nosaukums valodā funkcionē pietiekami ilgi, tad tas cenšas atbrīvoties no savas sākotnējās aprakstāmības, cenšas pārvērsties par patstāvīgās nozīmīgās daļās nedalāmu vienību, kļūst par nemotivētu vārdu. Šos procesus, kas saistīti ar semantiskā sadalījuma pārvarēšanu un anulēšanu, A. Isačenko nosaucis par semantisko kondensāciju.¹¹

3. Slāvu literārajās valodās A. Isačenko konstatējis vairākus

⁵ Skat. Вопросы синтаксиса современного русского языка. 247. lpp.

⁶ Turpat, 175. lpp.

⁷ Turpat, 161., 164. lpp.

⁸ Turpat, 162. lpp.

⁹ Turpat, 255. lpp.

¹⁰ А. В. Исаченко. К вопросу о структурной типологии словарного состава славянских литературных языков. — Slavica, XXII, 1953., 3. §.

¹¹ Turpat, 5. un 6. §.

semantiskās kondensācijas paveidus. Parastākie no tiem ir saliktu veidošanās, vārdkopas kā salikta nosaukuma viena komponenta elipse, piemēram: *Мостовая дорога* — *мостовая*, vārdkopas aizstāšana ar atvasinājumu no tās atkarīgā komponenta — afiksālā derivācija, piemēram: *зачетная книжка* — *зачетка*, dažādi saīsinājumi, abreviatūras u. c.¹²

Šie semantiskās kondensācijas procesi, kas raksturīgi slāvu literarajām valodām, vērojami arī latviešu literārajā valodā. Meklējot tiem kopīgu nosaukumu, raksta autorei vēl nebija zināms A. Isačenko izvirzītais termins. Konsultējoties ar prof. A. Ozolu, šie vārdkopu pārveidošanās procesi latviešu valodā nosaukti par vārdkopu reducēšanos. Process, kas risinās latviešu valodā, daudzos gadījumos ir pilnīgi analogs ar to procesu, ko A. Isačenko attiecina uz slāvu valodām un ko sauc par semantisko kondensāciju.

4. Vārdkopu reducēšanās ir ilgstošs process, tādēļ to labāk vērot no tālākas laika distances. Tā kā latviešu valodas rakstu pieminekļi ir diezgan jauni, tad arī iespējas vērot kādas valodas parādības evolūciju ir visai ierobežotas. Šoreiz par avotu izvēlēta pagājušā gadsimta 60. gadu valoda — galvenokārt jaunlatviešu publicistika. Latviešu valodas attīstība šai periodā ir strauja, jo veidojas latviešu nacionālā valoda. Pagājušā gadsimta 60. gados sevišķi strauji attīstās leksika. Vārdkopu reducēšanās, kā jau redzējām, cieši saistīta ar nosaukumu veidošanu — ar vārdu darināšanu.

Teorētiskajā literatūrā nereti uzsvērts, ka vārdu darināšanā svarīga loma ir jau A. Isačenko minētajai aprakstīšanai.¹³ Otrs svarīgs moments vārdu darināšanā ir tas, ka nezināmo apraksta ar zināmo, meklē spilgtākās raksturotājas pazīmes, no kurām pazīmām izkristalizējas viena.

Aprakstīšanu izmantojis Vecais Stenders vācu un latviešu valodas vārdnīcā tais gadījumos, kad latviešu valodā nav bijis atbilstoša vārda un kad nav veicies to veiksmīgi darināt.¹⁴ Vecais Stenders izmantojis gan plašākus, gan šaurākus skaidrojumus. Daži no tiem ir identī ar teikumu, piemēram:

¹² А. В. Исаченко. К вопросу о структурной типологии словарного состава славянских литературных языков. — *Slavia*, XXII, 1953, 6. §.

¹³ Skat. Dr. Jan v. Rozwadowski. *Wortbildung und Wortbedeutung*. Heidelberg, 1904.

¹⁴ Skat. Lettisches Lexikon von Gotthard Friedrich Stender. Mitau, 1789. Lettisches Wörter und Namen Lexikon. Zweiter Theil. Lappuses norādītas aiz piemēriem.

Bankerotirer, kas paradus ne warr maksah. 103.
Bankerot, kad baggatajs tuksch paleek. 103.
Buchdiener, kam tikai kuņģis ruhp. 105.

Sastopami arī tsaki, konkrētāki apraksti, piemēram:

Festungswerke, tee walnijumi oder apwalnumi apkahrt pilssata.
238.

Festung, apwalnehts pilssats. 238.
Fingerhut, schuhjamajs gredzens. 241.
Banket, gohda dzihres. 103.

Neizsekojot šo apzīmējumu vēsturiskas attīstības gaitu, tikai salīdzinot ar mūsdienu latviešu literāro valodu, var pārliecināties, ka daļu šo aprakstu mūsdienu valodā aizstāj ar tiem pašiem aizguvumiem, kuriem Vecais Stenders veidojis attiecīgos aprakstus, it īpaši garakos, piemēram, *bankrots*. Aprakstu vieta lietotā atvasinājumi, piemēram, *bankrotetājs, uzpirkstenis, cietoksnis* u. c., iespējams, ka blakus aizguvumam kā sinonīms lietojams apraksta vārdkopas centrālais komponents, piemēram:

bankets dzīres

Tāpat kā Vecajam Stenderam, arī jaunlatviešiem latviešu valoda fruka daudz vārdu, tapēc viņi izmantoja tos pašus paņēmienus šā trūkuma novēršanai, arī aprakstišanu. Taču nav nekāda pamata domāt, ka šo paņēmienu latviešu valodā ieviesis Vecais Stenders vai arī jaunlatvieši. Tas ir plašs, visai valodas attīstībai raksturīgs process, un to vienlīdz labi var izmantot gan valodas kopējs, gan ikviens tās lietotājs.

Līdz mūsdienām šie jaunlatviešu valodā lietotie apraksti ir pārveidojušies, kondensējušies. Šo aprakstu liela daļa pārveidojusies par salikteņiem, daudzi pakļauti citām pārveidēm.

Tā kā valodā mēdz saglabāties atsevišķi valodas sistēmas elementi no dažādiem valodas vēstures posmiem, ir gadījumi, kad mūsdienu literārajā latviešu valodā blakus jauninājumam ar to pašu nozīmi vai arī ar zināmu stilistisku niansi lietojam arī kādu senāku veidojumu, piemēram, vārdkopu *Krievu zeme*, salikteni *Krievzeme* un atvasinājumu *Krievija*.

Pēdējos simt gados ir daudz paveikts normētas latviešu valodas izveidē. Valodas struktūras attīstībā simt gadu nav ilgs laika posms. Tādēļ arī tikai dažiem pagājušā gadsimta 60. gadu latviešu valodas struktūras elementiem, ja tos lietotu mūsdienu valodā, būtu zināma arhaiska nokrāsa. Šī nokrāsa piemīt arī tiem valodas

elementiem, kuriem laika gaitā runātāji izveidojuši jaunus, racionālākus aizstājējus. Tā pagājušā gadsimta jaunlatviešu publicistikas valodā ir sastopami vārdkopu tipi, kurus var lietot arī mūsdienu valodā. Bet mūsdienu valodā uz šo pašu vārdkopu bāzes izveidoti vārdi, kas ir pilnīgi vārdkopu aizstājēji. Konstatēti gadījumi, kad vārdkopas vietā sāk funkcionēt tās atkarīgais komponents, bet tās centrālais komponents tiek elidēts. Dažreiz vārdkopu var aizstāt atvasinājums no tās atkarīgā komponenta. Kā vienā, tā otrā gadījumā vārdkopa reducējas par vārdu.¹⁵ Vārdkopa var reducēties arī gramatiski. Šās redukcijas rezultātā uz vārdkopu bāzes veidojas gramatiskas formas.

4. 1. Jaunlatviešu valodā lietotas vārdkopas, kuras mūsdienu valodā var aizstāt to atkarīgais komponents, pēc struktūras un reducēšanas īpatnībam sadalāmas divas grupās. Vienu grupu veido vārdkopas ar parvaldījuma attieksmēm starp komponentiem, otru — vārdkopas ar saskaņojuma attieksmēm starp komponentiem.

4. 1. 1. Vārdkopu grupa ar pārvaldījuma attieksmēm starp komponentiem komplektējas galvenokārt no substantīvu vārdkopām ar tā saukto definitīvo ģenitīvu kā atkarīgo komponentu. Šais vārdkopas mūsdienu valodas runātājs izjūt zināmu tautoloģiju un cenšas no tas atbrīvoties. Piemēram:

Pehc luhgschanas palikka Dinters allazch kahdu stunda s laiku skohlās istabā.. PAp., 1864, 58.

Universitetā mahcibu beidzis wiņsch kahdu gadda laiku usturrejāhs us zemehm.. PAp., 1864, 45.

Lihdz schim laikam wehl allazch daudzina un dohma, ka fabriķi strahdneeku ļauzchu labbeem tikkumeem essoht pretlineeki. PAp., 1864, 61.

Sche zweijnneeku ļaudis it beezchi pawassaras laikā, .. PA, 1864, 341.

.. tomehr wiņsch irr un paleek zemneeka cilweks .. PA, 1863, 28.

.. tad wiņsch beidzoht ar fabrikanta saimneeku sadereja un dewa tam wuhrdu, .. PAp., 1864, 61.

It ihpaschi gohwju un aitu lohpus tikkai peena un wilas un galļas dehl wajadzestu turreht .. PA, 1865, 71.

Policejas oficeeri pehc isdallija daudz proklamācijas papīrus .. PA, 1864, 80.

.. aizwedd sliktu sweesta precci uz tirgu. PA, 1864, 172.

¹⁵ Vārdkopa reducējas arī tajos gadījumos, kad uz tās bāzes veido salikteni. 19. gs. otras puses valodā šis process bija produktīvs, tapec tam veltijams plašāks apskats.

K. Mīlenbahs norāda,¹⁶ ka šādas vārdkopas ir pazīstamas ne vien latviešu valodā, bet arī citās indoeiropiešu valodās un ka šīs konstrukcijas latvieši nav pārņēmuši no igauņiem.

Mūsdienu latviešu literārajā valodā šīs vārdkopas vairs neliekas parastas. To vietā ērtāk lietot vārdkopu atkarīgo komponentu kā patstāvīgu vārdu.¹⁷

Šai sakarā interesanta ir dažādu upju, ezeru un citu vietu nosaukumu evolūcija. Šis materiāls ir interesants arī tāpēc, ka A. Isačenko, runādams par semantisko kondensāciju slāvu valodās, norāda, ka šī kondensācija daudz uzskatāmāk vērojama kompleksajos nosaukumos. Tiem esot spilgti izteikta univerbizācijas tendence, t. i., tendence semantisko saturu sakoncentrēt vienā vārdā.¹⁸

«Pēterburgas Avīzēs» daudz stāstīts par dažādām upēm. To nosaukumi lietoti ģenitīva formā kopā ar sugas vārdu upe. Vārds upe šai kompleksā seko aiz nosaukuma ģenitīva. Rakstības ziņā nav vienveidības. Lielāko tiesu šie kompleksie nosaukumi rakstīti šķirti, t. i., abi komponenti kā patstāvīgi vārdi; dažreiz tie saistīti ar savienojuma zīmi un pat rakstīti kā saliktenis. Piemēram:

Pret zeemeļeem Bulgarijai irr leela Donawas uppe par rohbezchahm, . . PA, 1863, 146.

Newas uppe irr ta leela notekka no daudz plascheem ezeereem, . . PA, 1863, 103.

Tee dambji pee Wolgas uppes tappa pehrn pawassar caur leelu uhdeni eewainoti un atmircinati. PA, 1863, 50.

Schee ģeneraļi kawahs un kaujahs . . us to 200 juhdzu garra karra liniju no leelupes Missisippi līdz pilsateem Washinton un Ritschmond. PA, 1863, 238.

Ar laiku pahr wiņņu irr waldijuschi warreni ķehniņi, kas sawu pirmu mazu walsti isplattija plaschu jo plaschu, tā ka ta reiz stee-pahs no muhsu Baltijas juhras līdz Mellai juhrai deenwiddos un no Oder-uppes līdz tahļu pahr Dņepras uppi pret rihteem. PA, 1863, 70.

Dzelzu ceļsch starp Wolgas un Don-uppes jo deenas teek pahrlabbohts. PA, 1863, 50.

. . jaappahda wissi Kreewuzemmes dzelzu ceļfi ar kurrinamahm

¹⁶ Skat. K. Mīlenbahs. Daži jautājumi par latviešu valodu, III. Rīgā, 1902., 51.—62. lpp.

¹⁷ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika, II. Rīgā, 1962., 70. lpp. Tajā minēti tikai divi piederuma ģenitīva piemēri: *kalpa puisis* un *Daugavas upe*.

¹⁸ Skat. A. B. Исаченко. К вопросу о структурной типологии словарного состава славянских литературных языков. — *Slavia*, XXII, 1953, 3., 5., 6. §.

leetahm, sewischķi ar akmiņa ohglehm no *Donec-uppes* widdeem, . . PA, 1863, 241.

Pret deenwiddeem no Kuban-uppes, . . dzihwoja wehl dazchas mazas tautas, . . PA, 1863, 222.

Austrijas waldischana pa tam starpam irr (Frankfurtē pee Main-uppes) paģehrejuse, lai Wahcu augsta walstu beedribas teesa pawehl Augustenburgas hercogam, iseet no Holsteinas zemes. PA, 1863, 274.

No uppehm irr peeminnamas: . . Eider-uppe. . . PA, 1863, 257.

Senos laikos prata ari ēģipteeschi izleetot no Nil-upes nesto bagatibu, . . SDP VIII, 1893, 82.

Us «plana» scho tiltu nozihme tahs pirmahs diwi strihpa pahr Newasuppi. PA, 1863, 128.

Mūdienu valodā visos minētajos gadījumos iztiktū tikai ar upes nosaukumu vien, bez otra komponenta — *upe*. Ekscerpētajā materiālā mēģinājumi abus komponentus rakstīt kopā, jādōmā, radušies tādēļ, ka tā laika valodā šie kompleksie nosaukumi uztverti kā viens vesels.

Visas līdz šim aplūkotās vārdkopas K. Milēnbahs uzskatījis par apozīcijas ģenitīva konstrukcijām. Šo vārdkopu vietā var sakt funkcionēt tikai to atkarīgie komponenti kā patstāvīgi nosaukumi.

Acīmredzot tāpat kā upju nosaukumi uztverti arī jūru nosaukumi. Pagājušā gadsimta 60. gadu rakstu valodā tie rakstīti gan šķirti, gan ar savienojuma zīmi, gan retumis arī kopā, jo uztverti kā viens vesels. Piemēram:

Melnā juhŗa ir dziļaka par jau minētām juhŗam; . . SDP VIII, 1893, 84.

Kahds kungs ar wahrdu Lesseps, irr . . tur eesahcis leelu kanalu rakt no Widdus juhŗas lihdz Sahrkana i juhŗai, kuģģōschanas deļ. PA, 1863, 70.

Ledus juhŗu tuwumā dibena uhdenim gandrihz pastahwigi —1,8° C un paschās Ledus juhŗās lihdz —3,4° C. SDP VIII, 1893, 83.

Wiņņa peedurrahs . . pret wakkareem (kahdas 9 juhŗdes) pee Zeemeļu juhŗas, . . PA, 1863, 22.

No schi labbibas isweduma, prohti no 60 mill. rubļu, atkal iswedda lihdz schim no Mellas-juhŗas un Azowas-juhŗas ohstahm gandrihz 2/3 (diwi treschdaļas), prohti lihdz 37 mill. rub.; un no muhsu Baltijas-juhŗas ohstahm par 12 millioneem rubļu pa gaddu. PA, 1863, 62.

Winņa usbuhweja no Donawas uppes lihkuma pee Tschernowodas dzelzu ceļļu teescham us Mellu-juhru. PA, 1863, 63.

Caur to ta atwehra derrigu andeles weetu preeksch augligahm Donawas zemehm, un pacehla Kistendzchi pilsatu par Turku pirmako ohstu pee Melljuhras. PA, 1863, 63.

Widusjuhras krasti bij toreiz zits ar zitu tahdā rosigā satikā, ka Solona wahrdu daudsinaja pa semju semehm. SDP IV, 1873, 98.

Mūsdienu latviešu literārajā valodā jūru nosaukumi saglabājušies nepārveidoti, zināmu iemeslu dēļ tie nav kondensēti. Tas liecina, ka ne visas vārdkopas, pat ne visi kompleksie nosaukumi, kam ir vienādas funkcijas, tikpat lielā mērā pakļaujas redukcijai. Lai šis process varētu realizēties, ir vajadzīgi kādi priekšnoteikumi, kas izriet no vārdkopas būtības.

Aplūkotā valodas materiāla analīze liecina, ka tikai tās vārdkopas, kuru atkarīgais komponents ir ļoti spilgts, individualizēts centrālā komponenta raksturotājs, var reducēties tā, ka atkarīgais komponents uzņemas visas vārdkopas semantisko un gramatisko slodzi. Latviešu valodā tāds ir apozīcijas ģenitīvs. Vārdkopai reducējoties, tas tikai «atgūst» visu deklinācijas formu sistēmu, centrālais komponents tiek elidēts pilnīgi, bez jebkāda atlikuma. Vārdkopas, kurām ir tās pašas funkcijas kā šīm apozīcijas ģenitīva vārdkopām, bet starp komponentiem ir citas semantiski strukturālas attiecības, netiek reducētas, piemēram, daļa ezeru nosaukumu un jūru nosaukumi. Acīmredzot šo vārdkopu atkarīgie komponenti nav tik spilgti centrālā komponenta raksturotāji un nevar aizstāt visu vārdkopu, atbrīvojot tās centrālo komponentu.

4. 1. 2. Substantivācija ir otrs vārdkopu reducēšanas paveids, kura rezultātā vārdkopu aizstāj tās atkarīgais komponents. Jādomā, ka arī šim procesam ir sena vēsture un mūsdienu valodā lietojamie substantivējumi veidojušies gan senākos, gan jaunākos valodas attīstības posmos. Ekscerpētājā materiālā ir interesanti piemēri, kas spilgti ilustrē pašu substantivācijas procesu teikuma veidošanas gaitā. Tā Kŗ. Barona stāstā «Vectēva precības» īpašības vārdi *vecs* un *jauns* vispirms lietoti kopā ar lietvārdu vīri kā saskaņoti apzīmētāji, bet tālākajā stāstījumā substantivēti — tie aizstāj lietvārdu vīri un lietoti to teikuma locekļu funkcijās, kas izsakāmi ar substantīvu. Piemēram:

Arri no ohtras pusses diwi wihri nahca lejā; un mehs wissi reizā pee weccites notikkahm. Weens no teem wehl bij it jauns, no pahri desmit gaddeem, ar laipnigu ģihmi; ohtris weccigs wihrs ar pastihwahm ēeraschahm, it kā zaldatu deenestā bijis. PA, 1863, 38.

Ar scheem wahrdeem es behrniņu pasneedzu jaunajam, lai aukle. Atkal nomanniju, ka weccajam patlabban bij pikti wahrdi us luhpahm, bet ir schoreiz tee netikka klajumā: jaunajam bij sawada warra pahr wecco. PA, 1863, 38.

Ja arī šādai īpašības vārdu funkcionēšanai lietvārdu vietā vēsturiski ir kāds cits pamatojums,¹⁹ tad tomēr mūsdienu valodā, kad robežas starp šīm divām vārdu šķirām ir diezgan krasi iezīmējās, īpašības vārdu lietošanu lietvārdu vietā, liekas, balsta tieši lietvārdu vārdkopas ar ļoti vispārinātās nozīmes centrālo komponentu un substantivējamo īpašības vārdu kā atkarīgo komponentu. Atkarīgā komponenta izteiktā īpašība ir tik spilgta, ka ar laiku zināmos apstākļos tās nosaukums var kļūt par pašas raksturojamās parādības nosaukumu. Ekscerpētajā materiālā ir arī citi piemēri, kad paralēli lietotas gan vārdkopas, gan šo vārdkopu atkarīgā komponenta substantivējumi. Piemēram:

«Jums tur labbi patikka, — tee jau augsti ļaudis!» PA, 1863, 59.

Ihpaschi te bija eetaisijuschahs diwas jo leelas partijas: tee augstakee deendeři, .. turrejahs sawā barrā kohpā; tee zemmakee deendeři, .. atkal sawā starpā kohpā. PA, 1863, 58.

Freilene ļohti ruhpejahs par sawu apswaicinaschanas dzeemiņu, jo ta nebija wehl ihsti gattawa, lai gan jau labbu laiku wissi augsteepetahs sawu rihmeschanas skunsti bij isprohwejuschi. PA, 1863, 58.

«Bet ko lai mehs tad darram? pee wahrteem stahwehs augstaje!» tas tahlak teica. PA, 1863, 59.

Audze, wairini sawu prahtu, kas tew pehc Deewa nolikschanas jadarra, tad tu pats buhsi pilnigs wihrs, buhsi cilweks, peeaudzis cilweks un wadditaja tew newaijadzehs. PA, 1862, 53.

Jo no ka lai behrns mahcahs prahtigi isturretees un prahtigi runnaht, ja ne no peeauguscheem ļaudim? PA, 1862, 72.

Tapehc behrni peeauguschu ļauzchu starpā jaturr, .. un daudz starp swescheem ļaudim jawedd, lai nepaleek kaunīgi. PA, 1862, 72.

Kā nu behrni, kam spehka un auguma naw, no peeauguschchem irr waddajami un sargajami, tapehc, ka paschi ar sewi

¹⁹ Т. Дегтерева rakstā «Проблема становления грамматического строя языка» 7. lpp. norāda, ka šumēru valodas pieminekļos (V- II g. lūkst. pirms m. ē.) robežas starp īpašības vārdiem un lietvarājiem bijušas nenoteiktas, šo vārdu gramatisko raksturu noteikusi to vieta teikumā. Skaņ. Проблемы общего и частного языкознания. М., 1960.

newarr istikt, tā arri wissi prahtā pee a u g u s c h i tahdeem, kas sawā garrā behrni, par wadditajeem usmettahs. PA, 1862, 53.

Wahgi pa tam bija no ceļļa weetas nobraukti, zirgi isjuhgti un sullainam bij leelskungs uswehlejis ehdamas leetas iskrahmeht. PA, 1862, 116.

— *Vai tepat nevar pieēsties pilnas kā bungas, — mežsargs turpināja, nākdams līdz, — ē d a m a i s labu labais, treknš, . . .* Sudraba Edžus. Izlase, 1962, 173.

Pa to laiku ja u n e e m spehle sajukka. PA, 1862, 54.

Valodā šais gadījumos paralēli var lietot gan vārdkopu, gan substantivēto pazīmes izteicēju, jo nozīme tiem abiem vienāda. Satopami arī tādi gadījumi, kad valodā ar sinonīmu nozīmi lieto vārdkopu, atvasinājumu un substantivējumu. Piemēram: *svešs cilvēks, svešinieks, svešais.*

Ja kahds weesis woi sweschineeks mahjās eenahk, tad behrnam waijaga rahmi gultas gallā woi kahdā kaktiņā stahweht, cittadi wiņsch naw rahtns. Pee galda lihzi ar swescheem woi peeauguscheem ļaudim behrns jau nebuht nelaizch ehst; . . . PA, 1862, 72.

Annele nevar beigt skatīties tādus neredzētus svešos. A. Brigadere, Trilogija, 1957, 346.

Substantivēšana vērojama 20. gs. sākumā, it īpaši mūsu dienās tā ir produktīvs vārdu darināšanas paņēmieni. Substantivē ne tikai īpašības vārdus, bet arī lokāmos divdabjus. Piemēram:

Pārveidojis izteiksmi ar diviem nezināmiem par vienkāršu kvadrātviensējumu, Rolands sāka domāt, kuru no formulām pielietot, lai atrastu nezināmo. Br. Saulītis. Jaunības gadi, 1958, 33.

Bet drīz vien mēs bijām lomās mainījušies: nesenie laimīgi e tā sāka vaidēt un kunkstēt, ka mums to kļūva pat žēl, — tā mašina taču plēšot matus ar visām saknēm ārā. E. Salenieks. Roberts Zalāns, 1958, 89.

Ši visuma vienbūtības atziņa liek dzejniekam tikai atļauties, lai viņu pieplūdina apkārtējais redzamais, sapņojamais, dzirdamais, jaušamais, tad viņā rodas jauni verdoši darbi, kas, ierītēdami cilvēcē, veido tani kustību un tālākritmu. L. Laicens, Raksti VIII, 1959, 327.

Arī «spilgto intelektu» nebija daudz, bet viņi bija tik trokšņaini un nemierīgi, ka vispārējais iespaids palika tāds, ka cilvēku ir ļoti daudz, ka visiem kaut kas ļoti svarīgs runājams un nav laika

uzklaust citus, jo tad nepaspēs pasacīt savu sakāmo. A. Jansons, Epikura pravietis, 1960, 55.

Pa sānu durvīm netālu no apsūdzēto sola iznāca rindā tiesa. L. Laicens. Raksti III, 1958, 206.

Substantivācijas procesā atkarīgā komponenta forma nepārveidojas. Tas tādēļ, ka substantivē saskaņotos apzīmētājus. Toties jo dziļāki un būtiskāki ir semantiskie pārveidojumi — atributīvā nozīme tiek pārtransformēta par priekšmetisko. Šis vārdkopas reducēšanas process cieši jo cieši saistīts ar teikumu, ar vārdkopas elementu funkcionēšanu teikumā.

Bez tam ir vēl otrs kritērijs, kas, tāpat kā iepriekš aplūkotajās apzīmēšanas ģenitīva vārdkopās, sakņojas pašā vārdkopas būtībā. (Tikai ne tautoloģijā, tās te nav.) Latviešu valodā ikviens substantivētais apzīmētājs var saskaņoties ar vairākiem lietvārdiem, piemēram: *vecs cilvēks, vecs zirgs, vecs izdevums* utt.; *pieaudzis cilvēks, pieaudzis dzīvnieks.*

Elidēt nevar kuru katru šo vārdkopu centrālo komponentu. Tas izskaidrojams ar to, ka acīmredzot darbojas zināmi valodas attīstības iekšējie likumi, kas regulē šo procesu. Pats substantivācijas process nav vienveidīgs. Tas nav vienlīdz intensīvs visos valodas attīstības posmos. Jaunlatviešu periodikā substantivējumu vēl nav daudz. 20. gs: valodā to ir nesalīdzināmi vairāk.

4. 2. Citu grupu veido tās nominālās vārdkopas, kuras aizstāj atvasinājumi no šo pašu vārdkopu atkarīgā komponenta. Šādai redukcijai pakļauti gan zemju, valstu nosaukumi, gan brīvās divu komponentu vārdkopas.

J. Alunāns bija ieteicis vēlāk ļoti produktīvo valstu nosaukumu darināšanas izskaņu **-ija**, un jau 1857. gadā «Mājas Viesī» rakstīja: «Še nu vēl jāpiemin, ka pie dažām zemju apzīmēšanām vārds *zeme* līdz šim kā aste pakal velkas, kā: Portugales zeme, Australijas zeme, kur parasti jāraksta Portugala, Australija u. t. jpr. Tāpat arī būtu labāki, ja rakstītu Francija, Turcija un nevis Francužu zeme vai pavisam Sprancužu zeme, Turku zeme u. t. jpr. Tikai pa retām reizēm tas vārds zeme klāt paliek, kā: Bādas zeme, dēļ izšķiršanas no Bādas pilsētas. Tad arī tādām zemju apzīmēšanām, kuras pa latviski nemaz neloka, pieliek to vārdu zeme, kā: Peru zeme, Čili zeme, u. t. jpr.»²⁰

1857. gadā «Mājas Viesī» iespīestajā rakstā «Krātuves» J. Alunāns tabulas ailē «Valsts vārdi» raksta: «*Vāczeme, Angliešu*

²⁰ J. Alunāns. Izlase. Rīgā, 1956., 140. lpp.

valsts, Francija (Spranču zeme), Krievu zeme, Holande (Olande), Beļģija, Dāņu valsts, Norveģija, Šveicarija, Spānija, Itālija.»²¹

«Pēterburgas Avīzēs» sākumā pārsvarā lietotas vārdkopas ar zeme kā centrālo un tautības nosaukumu kā atkarīgo komponentu:

Ar *Pohļu zemmi un Sahmu zemmi no Kreewu zemmes malku un kohkus ikgaddus iswedd par 4,750,000 rubļiem sudraba*. SDP II, 1860, 92.

Piņņu zemēmē dzihwo schahdas tautas: 1) Piņņi (1,550,000), 2) Zweedri (250,000), 3) Kreewi (8000), 4) Lappi (100) un Wahceeschi (4—500). PA, 1862, 222.

Ar laiku arri cittas Eiropas walstis scho teesum peenehma, kā: Belgija (1831), Greeķu zemme (1834), Portugalla (1836). PA, 1863, 3.

Zviedru zemme. PA, 1863, 42.

Pohļu zemmi nu saweenoja jo ceetak ar Kreewu walsti, tapat ka cittas gubernas, newaldija wairs pehc wiņņas ihpascheem likkumeem, bet pehc Kreewu walsts likkumeem un t. j. pr. PA, 1863, 71.

Bet schahds laimes laiks preeksch Pohļu zemmes bija tikkai ihss laiks. PA, 1863, 71.

1795. gaddā Pohļu ihpascha walsts wisai beidzahs un tappa isdallita starp minnetahm walstim, Kreewu zemmi, Pruh-schu zemmi un Austriju. PA, 1863, 71.

Bet schihs juhmallas zemmes Kurzemme, Widzemme, Igaunū zemme un Ingermanlanda (taggadeja Peterburgas gubernā) toreiz wis nepeederreja Kreeweem, bet Zweedreem, .. PA, 1863, 103.

Zweedru zemme peeteek ar sawu paschas labbibu. . . PA, 1863, 256.

Ungaru zemme un Moldo-Walachija, kā jau augschā peeminnejam, iswedd taggad it labbu pulku no sawas labbibas. PA, 1863, 256.

Vēlāk «Pēterburgas Avīzēs» šo vārdkopu komponentus sāka rakstīt kopā, kaut gan vēl ilgu laiku šo savienojumu rakstībā pastāvēja paralēlformas — tos rakstīja vai nu kopā, vai šķirti.

Kreewuzemmes labbibas andele. PA, 1863, 242.

Scho labbibas wajadzibu lihdz schim jo wairak ispildija: Kreewuzemme, Zeemel-Amerika, .. PA, 1863, 255.

²¹ J. Alunāns. Izlase. 150. lpp.

Metra mehrs (bes Francijas) jau irr eewests Belgijā, Hollandā, Italijā, Schweicā, Grieķuzem mē un taggad arri Portugalā. PA, 1863, 236.

Ir arī gadījumi, kad pat vienā rakstā šā tipa savienojumi rakstīti gan vienādi, gan otrādi:

Turku augstmannis Saheb Gherai, tāi laikā Kreewuzem me i draugs buhdams, tikka pa wirswaldneeku eecelts, bet.. wiŋsch atdewe scho sawu waldischanu 1783schā gaddā Kree w u z e m m e i, .. PA, 1863, 249.

Pruhschu zem me sewischķi pehdejā laikā sahka no Kree w u z e m m e s nahburdzibas sew labbumu smeltees, leelu labbibas andeli ar Kree w u z e m m i wezdama. PA, 1863, 256.

Visumā tomēr jau «Pēterburgas Avīzēs» pamazām zemju nosaukumu vārdkopas aizstāj salikteni, kuru veidošanos laikam sekmē arī sugas vārds *tēvzeme* ar analogu attīstības līniju, kā arī *ārzemes* — stabils saliktenis. Piemēram:

.. arri tew, taweem wecctehweem, irr dalliba bijusi, pirmo waldischanu stahdinaht muhsu baltā, leelā teh w u z e m m ē. PA, 1862, 4.

Ta ir muhsu weenigā t e h w u z e m e ! P, 1906, 71.

Ari to sinaja Solons preeksch t e h w u s e m e s derigu esam, ko tagad kā kahdu jaunu muhsu laiku isdomajumu gaismā zeļ, proti ka wiseem t e h w s e m e s dehleem waijaga mahzitees un gataweem buht, t e h w s e m i behdu laikā aisstahweht: ka wiseem jaeet kaļā. SDP IV, 1873, 97.

Jums nebij wehl nowehlehts taggad beigt to leelu darbu, ko Juhs sawas dahrgas t e h w z e m m e s wahrdā sahkat. PA, 1862, 122.

Dumpineeku tihklis, ko ihpaschi tee no sawas t e h w z e m m e s isslehgti a h r z e m m ē s dzihwodami Pohļi gattawoja, parhwilkahs pamazahm pahr wisu Pohļu z e m m i, .. PA, 1863, 71.

Vienīgi Vāczeme «Pēterburgas Avīzēs» parasti ir rakstīta kā saliktenis. Piemēram:

Tā nu skann abbu W a h c z e m m e s leelwalstu wissjaunakais padohms. PA, 1863, 266.

Jau pirmajā rakstā par W a h c z e m m i peeminnejam, ka W a h c u tautas leelaka daļļa no tā laika, kur ta no Napoleona Pirma tappe uswarreta, ļohti eekahro saweenotees kohpā weenā leelā walstibā. PA, 1863, 64.

Un tikai pamazām aplūkotās vārdkopas un saliktenus sāk aizstāt atvasinājumi ar izskaņu **-ija**. Piemēram:

... A n g l i j a schinnī leetā negribbeja palikt F r a n c i j a i pakalā. PA, 1864, 418.

Schis strihds warbuht wehl tahdā wihzē beidzahs, ka.. Francijā ihpascha no Romas swabbada kattoļu baznica eecelta, . . PA, 1864, 418.

Treschais wehrā leekams notikums irr konwencija, ko Napoleons ar Italiijas waldischanu 15. septembri slehdza. PA, 1864, 418.

No Austrijas walsts naw daudz kas teicams. PA, 1864, 418.

Scho bohmwilnu bij Tatari no Bucharas, Persijas un Kaukaza zemehm wedduschi, . . PA, 1864, 419.

Caur scho meeru teek tahs hercogu walstis Schleswiga, Holsteina un Lauenburga no Dahnijas pawissam atdallitas un Wahczenmei peeschķirtas. PA, 1864, 418.

Dahnija. Dahnija irr weena prahwa pussalla ar daudz leelakahm un mazakahm sallahm. PA, 1863, 257.

Tā pamazām pēc vācu valodas salikteņu *Deutschland, Russland* u. c. parauga veidotās latviešu valodas vārdkopas *Krievu zeme* u. c. aizstāja ar salikteņiem, kuru otrā daļā bija ļoti vispārīgas nozīmes komponents *zeme* (Krievzeme), un pēc tam ar atvasinājumiem, kuros izmantota, jādomā, ne bez krievu valodas ietekmes, J. Alunāna ieteiktā izskaņa *-ija* un sākotnējo vārdkopu atkarīgo komponentu celmi (Krievija).

Mūsdienu valodā visi trīs varianti lietojami kā stilistiski diferencēti sinonīmi. Dažiem trūkst starppakāpes — salikteņa. Piemēram:

<i>Krievu zeme</i>	—	<i>Krievzeme, Krievija;</i>
<i>Dāņu zeme</i>	—	<i>Dānija;</i>
<i>Poļu zeme</i>	—	<i>Polija.</i>

Ekscerpētas arī citas 19. gs. valodas vārdkopas, kurām līdzās mūsdienu valodā lietojams lietvārds, kas atvasināts no šīs vārdkopas atkarīgā komponenta. Piemēram:

<i>bērnu dienas</i>	-	<i>bērnība;</i>
<i>cieta pilsēta</i>	—	<i>cietoksnis;</i>
<i>bezdarba strādnieks</i>	—	<i>bezdarbnieks;</i>
<i>buru kuģis</i>	—	<i>burinieks;</i>
<i>goda-piemīņas stabs</i>	—	<i>piemineklis;</i>
<i>guļu-vieta</i>	—	<i>gulta;</i>
<i>istabas meita</i>	—	<i>istabene;</i>
<i>māju ļaudis</i>	—	<i>mājinieki;</i>
<i>skaudīgi ļaudis</i>	—	<i>skauģi;</i>
<i>skolas bērns</i>	—	<i>skolēns;</i>

<i>ziemas labība</i>	—	<i>ziemāji;</i>
<i>zvejas vīrs</i>	—	<i>zvejnieks;</i>
<i>vasaras labība</i>	—	<i>vasarāji;</i>
<i>vecās dienas</i>	—	<i>vecums;</i>
<i>viesu nams</i>	—	<i>viesnīca;</i>
<i>vilka kucēns</i>	—	<i>vilcēns;</i>
<i>zemes kopējs</i>	—	<i>zemeskopējs, zemkopis</i> <i>un zemnieks.</i>

Caurmehrā ņemot kalpones muhzhchs uz zemem, sahkot no behrnu deenam un beidzot wecumā, ir ruhpju un gruhtibu pilns, . . Pūrs II, 1892, 97.

Mehs redzam stipru krihzi sahkamees: weens bankrots seko otram, weena fabrika pehc otras top slehgta un bezdarba strahdneeku skaits milzīgi aug. Pūrs, 1906, 48.

Wehjam no zeemeļeem puhschot, uz pirmo acumirkli izleekas, ka buŗu kūģam nebuhtu eespehjams dotees uz zeemeļeem, t. i. eet pret wehju. Pūrs III, 1894, 116.

Karſch Schleswigā un Jitlandā wehl weenadween tohp wests, . . Jitlandā no Austreescheem appaksch generala Gablenc pee ta ceeta pilsata Fridericija, kas taisnā liniņā tikikai 10 juhczes irr atstattu no Dippelas skanstehm. PA, 1864, 89.

Tad zaldatu pulku preekschā stahjees Augsts Œeizars tohs wedda garr Aleksandra I. gohda-peemiņņas stabbu jeb monumentu, . . PA, 1864, 98.

Lai gan no gauzchahm assarahm

Tew naktis mitra guļļu-weeta;

Weenreiz tak janobeidzahs tahm,

Kad tew buhs jaguļļ zahrkā ceetā. PA, 1863, 227.

. . barons wiņu saprecinaja ar sawu tikpat paklausīgo un iztagīgo iztabas meitu. . . Pūrs, 1906, 81.

Pee schihs ismekleschanas mahju ļaudis ar zchihdeem sakawuschees . . PA, 1864, 64.

Neprazdams, no ka tas nahk, wiņsch dohd wainu kahdam ļaunam garram jeb burwim jeb skaudigeem ļaudim, . . PA, 1864, 36.

. . vassaras labība bija vidduveja . . PA, 1862, 273.

Minētajās vārdkopās starp to komponentiem ir pavisam citas, daudz tālākas, nenoteiktākas attieksmes nekā apozīcijas ģenitīva vārdkopās. Tādēļ arī šo vārdkopu atkarīgais komponents nevar bez morfoloģiska papildinājuma iegūt patstāvību un aizstat visu

vārdkopu. Elidēto centrālo komponentu kompensē vārda darinātājs piedēklis, ko pievieno vārdkopas atkarīgā komponenta celmam.

4. 3. Vārdkopas var reducēties ne vien leksiski, bet arī gramatiski.

V. Žirmunskis rakstā par vārdu robežām atzīmē, ka uz vārdkopu bāzes veidojas vārdi un arī analītiskās vārdu formas.²² Vārdkopu gramatizēšanas procesa ilustrēšanai V. Žirmunskis izmanto galvenokārt vācu valodas salikto laiku formas un to attīstības vēsturi, kad viens no vārdkopas komponentiem kļūst par palīgvārdu. Viņš uzsver, ka analītisko formu veidošanās procesā rodas jaunas kvalitātes valodas materiāls ar lielāku un mazāku gramatizācijas pakāpi. Analogiju viņš saskata analītiskās nākotnes veidošanās procesā krievu valodā: *я буду писать; я стану писать; я начну писать*. V. Žirmunskis atzīst, ka pēdējā vārdkopa vismazāk gramatizēta un pirmais verbs tanī pilnīgi saglabājis savu leksisko nozīmi.²³

Arī latviešu valodā verbu analītiskās laiku formas, jādomā, veidojušās no vārdkopām, taču nav datu to vēsturiskās attīstības izpētei.

Īpašības vārdu salīdzināmo pakāpju formu veidošanas acīmredzot notikusi vēlāk.²⁴

Mūsdienu latviešu valodā īpašības vārdu komparatīvs ir sintētiska forma, bet superlatīvā paralēli ar sintētisko formu, ko veido formas veidotājs piedēklis *vis-* un īpašības vārda komparatīvs, lieto analītisko formu, ko veido vietniekvārds *pats* un īpašības vārda komparatīvs vai pozitīvs.

Ekscerpētajā valodas materiālā īpašības vārdu superlatīva nozīmes izteikšana vēl nav bijusi tiktāl unificēta ka mūsdienu valodā. 19. gs. otrajā pusē lietoti vairāku vietniekvārda un īpašības vārda formu savienojumi. Visbiežāk šais savienojumos izmantots vietniekvārds *tas*:

Londona taggad irr tas leelakais pilsats pasaulē, . . . PA, 1862, 168.

Wiensch atrohdahs starp 4 ezereem no kuŗreem Ossas ezers tas leelakais, un kam arri plascha salla widdū. PA, 1863, 55.

Un ta leelaka un greznaka no schihm irr Newski prospekts, . . . PA, 1863, 111.

²² Skat. В. М. Жирмунский. О границах слова. — Вопросы языкознания, 1961, 3, 3.—21. lpp.

²³ Skat. turpat, 15.—16. lpp.

²⁴ Skat. J. E n d z e l i n s. Latviešu valodas gramatika. Rīga, 1951., 477.—481. lpp.

.. *Francuzchi gribb ar warru buht schinnī juhrā tee makti-
gajee*. PA, 1862, 201.

Superlatīva formas veidotas ar vietniekvārda *viss* daudzskaitļa
genitīva formu:

*Lihki nomasgaja un apgehrba wisu labakajās drehbēs,
nosehdinaja us krehsla un pusriņki nosehduschees dsehra un mee-
lojās*. SDP V, 1889, 31.

Pamazām stabilizējas šo savienojumu rakstība kopā, vārds *visu*
zaudē locījuma galotni un patstāvību. To pievieno gan īpašības
vārda pamata, gan pārākajai pakāpei. Piemēram:

*Saprohtams, ka neweenam no schahm trihs wisleelajahm
Eiropas waldischanahm ne patihk, ka ohtrs dabbu par Greeķeem
leelaku warru*. PA, 1863, 62.

*Wiņu teeschamibā atzihost, jamitejas taujat pehc muhzchigām
pateesibam, pehc wisgalejeem atrisinumeem*. P III, 1894, 97.

«*Jehdzeens par wisu cilweku lihdzibu*», tā minetais rakstneeks
saka, «*sawā ziņā pastahweja jau wiswecos laikos*.» P II,
1892, 13.

*Ne ka, jo tiklihdz kā taisijohs tahs wiswehrtigahs leetas
sagrahbt, — lohqus bauri no wissahm pussehno no ahra sadauzija,*
.. PA, 1863, 75.

Schi irr ta wissu-leelaka waldischanas pils Eiropā. PA,
1862, 65.

Jo Napoleons irr tas wissumaktigais waldneeks Eiropā;
.. PA, 1862, 242.

.. *tad arri tur, kā ķehniņsch sakka, celsees likkumi pehc kahr-
tas, kas no wissas tautas wissgudrakeem wihreem buhs
isdohmati* .. PA, 1863, 42.

*Weenu muhsu gatweno politiskas programmas punktu par wis-
pahrejām wehleschanas teesibam pabalstija tikai wisradikal-
kajee liberaļi*. P, 1906, 14.

Superlatīva formu veidošanā izmantots arī noteiktais vietniek-
vārds *pats*. Vietniekvārds *pats* rakstīts šķirti un pievienots, tāpat
kā *vīs*-, gan īpašības vārda pamata, gan pārākajai pakāpei. Pie-
mēram:

*Arolas guberņa schinnī johstā stahw paschā augstākā
weetā ... Schi johsta apklahj paschu leelo un paschu
baggato daļļu no walstibas un ir apdahwinata ar plascheem
klaijumeem*, .. SDP V, 1860, 14.

*Nu skohlmeisters paschu kreetno no skohlas behrneem
islassahs, ko mehs par A nosauksim*. PA, 1862, 73.

*Tik brihnum leelu razchu Hallerstoms caur to bij panahcis, ka
wiņsch ikreizes paschus brangos graudus no paschahm*

labbahm wahrpahm preeksch sehklas bij islassijis. PA, 1862, 164.

.. *Italijas kannepes bij paschas labbahs.* PA, 1862, 174.

Paschi leēlee un baggatee wihri dzihwo sawās muizchās;
.. PA, 1863, 5.

Kreewu walsts irr ļohti plascha walsts, kas no pascheem auksteem zeemeļeem steepjahs arri tahļu pret silteem deenwiddeem. PA, 1863, 8.

Patte mihļa laika kaweschana Jurrim un wiņņa seewai irr skattischanahs, kā Angļu lordi (leelmaņņi) un dizchoņi ar pascheem labbeem zirgeem skreenahs. PA, 1863, 52.

Kruppis irr patte nikna palamma, .. PA, 1862, 216.

Bieži vien šie un citi superlatīva nozīmes izteicēji līdzekļi lietoti pamīšus:

Bet tas ir muhsu spreedejeem tas wissu gruhtakais gabbals. PA, 1862, 76.

Amerikas, Azijas paschos wissu karstakos widdutschos, saule pussdeenā ļaudim taisni us galwas spihd, .. PA, 1862, 27.

Bet kad schi wihze arri citteem mihliga un patihkama, tad te ikreizas daudzī sapulcejahs, kurru starpā arri paschi augstu augstee kungi redzami. PA, 1863, 53.

Gramatikas,²⁵ kā arī valodas materiāls rāda, ka līdz 19. gadsimta 60. gadiem vismaz latviešu rakstu valodā īpašības vārdu gradācijas nozīmi izteica ar dažādiem līdzekļiem. Daudzi no tiem tā arī palika leksikas līmenī un nekļuva par gramatisko formu veidošanas līdzekļiem. Superlatīva formanti izveidojās no vietniekvārdiem *pats* un *viss*. *Pats*, kļuvis par palīgvārdu, saglabāja sev relatīvu patstāvīgumu, bet no vietniekvārda *viss* izveidojās gramatiskās formas veidotājs priedēklis. Arī šai procesā materiāla «atlasīšanu» veicinājuši noteikti faktori. Skaidrs tikai viens, ka no vairākiem īpašības vārda un vietniekvārda savienojumu tipiem gramatizēšanai pakļauti minētie divi.

Tātad varam secināt, ka valodā risinās vārdkopu veidošanās un arī to redukcija. Formējoties vienkāršai vārdkopai, veidojas valodas pamatvienības, kurās viens komponents kļūst par centrālo un iegūst sintaktiski semantisku paplašinājumu. Redukcija ir pretējs process, kam pakļaujas tikai daži jau izveidojušies vārdkopu tipi. Vārdkopu redukcija var risināties divos virzienos — leksikas un gramatikas. Leksiskās redukcijas rezultātā uz vārdkopas bāzes veidojas leksiska

²⁵ Skat. Lettische Grammatik, verfasst von Gotthard Friedrich Stender. Mitau, 1783; Die Lettische Sprache nach ihren Lauten und Formen erklärend und vergleichend dargestellt von A. Bielenstein. Zweiter Theil. Berlin, 1864; Sterstu Andreja Latweeschu walodas mahciba. Rīgā un Tehrbatā, 1879.

vienība — vārds, gramatiskās redukcijas rezultātā — gramatiska forma. Leksiskā redukcija ir produktīvāka un daudzveidīgāka par gramatisko. Leksiskās redukcijas rezultātā visa vārdkopas leksiskā un gramatiskā slodze tiek pārnesta uz atkarīgo komponentu, atkarīgais komponents viens pats pārņem visas vārdkopas nominatīvo un arī sintaktisko slodzi. Tā šai vārdkopu reducēšanas gaitā atkarīgais komponents kļūst par jaunā valodas veidojuma galveno pamatu.

Nominālo vārdkopu gramatiskā redukcija nav tik produktīva kā leksiskā, jo valodas gramatiskā struktūra attīstas daudz lēnāk nekā leksiskā.

SAĪSINĀJUMI

- PA — «Pēterburgas Avīzes».
- PA p — «Pēterburgas Avīžu» 1864. gada pielikums.
- SDP — «Seta, Daba, Pasaule».
- P — «Purs».

Э. Я. СОЙДА

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ РЕДУЦИРОВАНИЯ ИМЕННЫХ СЛОВСОЧЕТАНИЙ

В статье на материале латышского языка прошлого столетия рассмотрен вопрос о редукации именных словосочетаний. Установлено, что в латышском языке редуцирование происходит в двух направлениях — лексическом и грамматическом. В процессе лексического редуцирования словосочетание теряет свой главный компонент, а зависимый член словосочетания выступает в качестве эквивалента всего словосочетания. В процессе грамматического редуцирования на основе словосочетания образуется форма слова.

E. LIEPA

ZILBJU STRUKTŪRA, VEIDI UN ROBEŽAS VĀRDĀ ZILBE UN TĀS RAKSTUROJUMS LINGVISTISKAJĀ LITERATŪRĀ

Latviešu valodas fonētikā maz pētīta vārda fonētiskā uzbūve. Plašāk risinātas problēmas par vārda fonētiskā veidojuma komponentiem — fonēmām, bet pārējie vārda fonētiskās uzbūves elementi — zilbes, uzsvāru izkārtojums, ritms u. c. skaidrojami turpmākos pētījumos.

Šai raksta iztirzāti tikai daži jautājumi par to, kā fonēma vai fonēmu savienojums rada vārda resp. runas sastāvdaļu, ko fonētikā dēvē par zilbi.

Zilbju robežu skaidrojumā izmantoti materiāli, kas iegūti ar vērojumu metodi pēc ierakstiem magnetofona lentē. Eksperimentam tika izraudzīti 7 diktori — labi latviešu literārās valodas prāteji. Viņiem norādīja, kā vārds (piemēram, [va|buo|le]) sadalāms pa zilbēm, aiz katras zilbes ievērojot pauzi. Diktoriem paskaidroja, ka šādā pašā veidā pēc viņu zilbju dalījuma izjūtas izrunājami arī fiksējamie vārdi. Ar pētījamo valodas materiālu diktori iepazinās tikai eksperimenta procesā, pie tam viņi nedzirdēja cits cita runu. Pa zilbēm sadalīta diktoru runa tika transkribēta un izlietota par pētījuma avotu zilbju robežu aprakstā.

Zilbiskie skaņeņi pētīti ar oscilogrammu metodi.

Zilbes teorija ir saistījusi daudzu valodnieku uzmanību, tomēr vispārīga fonētika līdz šim nav spējusi atrisināt šīs teorijas galvenās problēmas: zilbes robežu centra, zilbisku skaņu resp. fonēmu un zilbes struktūras skaidrojumos vēl daudz neskaidru vai pretrunīgu izteikumu. Aizstāvot savu viedokli, daži valodnieki par zilbiskām fonēmām atzīst sonorās skaņas, citi turpretī uzskata, ka zilbes centra veidotāja var būt jebkura fonēma, arī nebalsīgie troksneņi. Uzskatu dažādība izpaužas zilbes būtības traktējumā. Palaikam zilbes definējumos ir uzsvērts, ka šo fonētisko vienību izrunājot ar vienu izdvesumu un tā pēc uztveres esot mazākā runas vienība. Runas plūsmas sadalījums fonēmās notiekot lingvistiskas analīzes rezultātā, nevis ar uztveri.¹ Šāds apgalvojums

¹ М. И. Матусевич. Введение в общую фонетику. М., 1959, 92. лрр.

nav visai precīzs, jo tas atrauj valodas skaņu funkcionālās īpašības no skaņu fonētiskās dabas.

Zilbe līdz šim pētīta tikai kā fonētiska parādība. Lingvistiskajā literatūrā trūkst skaidrojumu par to, vai zilbei piemīt arī fonoloģiskas īpašības. Latviešu valodā ir sastopami vārdi, kuru nozīme atšķiras, lietojot tajos dažādas zilbes, piemēram, [a i l l e] — [m ē l e] — [s a u l l e]; [l i p | p a] — [l a p | p a] u. c. Bez zilbes īpašību vispusīga raksturojuma nav iespējams pilnīgi atklāt tās būtību.

Tāpēc jautājums par zilbes sociālo funkciju ir problēma, kas teorētiski vēl risināma, bet ko atrisināt vares tikai tad, kad būs izpētīta zilbes fonētiskā daba. Savukārt zilbes fonētisko pazīmju, it īpaši tās robežu pētišanu apgrūtina piemērotas aparātūras trūkums, kura spētu reģistrēt runas plūsmas dalījumu zilbes. Tāpēc nav brīnums, ka daži ievērojami eksperimentālas fonētikas pārstāvji, kā, piemēram, G. Pankončelli-Kalcijs, mēģinājumus izpētīt un fonētiski pamatot zilbi nosaukuši par utopiju.²

Zinatnieki konstatējuši, ka zilbju veidošana un zilbju robežas esot saistāmas ar starpribu, diafragmas un dažu citu muskuļu darbību.³ Minētais konstatējums apstiprina A. Ābeles un L. Ščerbības mācību par zilbi kā par tādu fonētisku parādību, kuras centru veido muskuļu sasprieguma kulminācija.

Neargumentēti ir pārmetumi, ko šai sakarā izteicis L. Trahterovs par A. Ābeles zilbes teoriju.⁴ Uzskatot valodas skaņu tonalitāti par priekšnoteikumu zilbes veidošanā, L. Trahterovs noliedz ne vien nebalsīgo skaņu zilbiskumu, bet netieši arī šo skaņu lingvistisko funkciju.⁵ Jānorāda, ka L. Trahterova zilbes teorijas pamatā likti valodas uzsvara un toņa elementi, bez kuriem neesot izprotama zilbes būtība. Minētais valodnieks zilbi definē šādi: «... par zilbēm sauc ar balsi toņa pārtraukumiem vai ar tā aktivitātes vājinājumiem ierobežotus monolītus runas periodus, kas noder par dinamiski tonālo («акцентно-тонических») valodas līdzekļu sīkākajiem veidotājiem un sastāv no atsevišķiem patskaņiem vai dažāda veida skaņām, kuras apvieno galvenie tonālie elementi.»⁶

² Г. П. Торсуев. Вопросы фонетической структуры слова. М.—Л., 1962, 21. лpp.

³ Turpat, 21. лpp.

⁴ Л. А. Трахтеров. Основные вопросы теории слога и его определения. — Вопросы языкознания, 6, 1956, 28.—29. лpp.

⁵ Turpat, 28., 29. лpp.

⁶ Turpat, 32. лpp.

No šās definīcijas izriet, ka par zilbveidotājiem faktoriem pirmām kārtām uzlūkojami runas tonālie elementi, taču netiek noliegts arī uzsvara resp. dinamiskais elements. Tonālās sastāvdaļas piemīt tikai balsīgām skaņām, kamēr dažāda veida dinamiskie uzsvari var izpausties arī nebalsīgajos troksnešos. Šā iemesla dēļ nepamatots ir L. Trahterova norādījums, kas vērsts pret A. Ābeles uzskatiem par zilbi. Viņš apgalvo it kā «troksneņi nevar būt valodas dinamiski tonālo elementu uzbūves veidotāji...»⁷

Aplūkojot valodas materiālos līdzekļus, kas veido zilbi, L. Trahterovs nosauc visas valodas skaņu fizikālās resp. psihiskās īpašības: spēku, augstumu, garumu un tembru.⁸ Tieši šās skaņu pazīmes, kas dažādās valodās, veidojot zilbes, var būt dažādi sakārtotas, arī A. Ābele uzlūko par zilbveidotājām sastāvdaļām.

Iepazīnušies ar dažādiem uzskatiem zilbes izpratnē, centīsimies noskaidrot, kādiem diviem galvenajiem zilbes pētišanas aspektiem atbilst šie uzskati.

A. Reformatskis, sekojot dāņu valodnieka O. Jespersena atzinumiem, zilbi raksturo no akustikas un uztveres viedokļa kā *takts daļu*, kas sastāv no vienas vai vairākām skaņām, kuras izrunā ar vienu izdvesumu.⁹ Zilbju dalīšanā A. Reformatskis ievēro skaņu sonoritāti: krievu valodā zilbju robeža parasti atrodas starp maksimāli sonorām un minimāli sonorām skaņām,¹⁰ piemēram, [*л' у | т в а*] *Лутва*, [*н у | с т ó ѝ*] *нустой*; [*у*] un [*у*] — krievu val. maksimāli sonorās, [*т*] un [*с*] — minimāli sonorās skaņās. Akustikas un uztveres viedokli krievu valodas zilbju robežu noteikšanā ievērojis arī R. Avanesovs,¹¹ un, kā norādījām, teorētisko pamatojumu šim viedoklim centies dot L. Trahterovs.

Padomju fonētiskajā literatūrā vairāk izplatīts fizioloģijas viedoklis zilbes un zilbju robežu skaidrojumā. Zilbju veidošanas un dalīšanas teorētiskie pamati, ievērojot fizioloģijas viedokli, atrodami A. Ābeles un L. Ščerbas darbos.¹²

Šo autoru atziņas zilbes teorijas jautājumos izklāstījuši arī M. Matuseviča, G. Torsujevs, O. Dikušina u. c.

Pēc A. Ābeles domām, zilbe ir fonētiska vienība, kurā pēc noteiktiem likumiem savstarpējās

⁷ Л. А. Трахтеров. Основные вопросы теории слога и его определение. 29. lpp.

⁸ Turpat, 16. lpp.

⁹ А. А. Реформатский. Введение в языкознание. М., 1955, 155. lpp.

¹⁰ Turpat, 157. lpp.

¹¹ Р. И. Аванесов. О слогоразделе и строении слога в русском языке. — Вопросы языкознания, 6, 1954, 88. lpp.

¹² А. А. Абеде. К вопросу о слоге. — Славия, III, 1924; Л. В. Щерба. Фонетика французского языка. М., 1955.

attieksmēs ir apvienotas fonēmas. Zilbes runas plūsmā artikulē, kāpinot un vājinot elpojamo un runas orgānu muskuļu sasprīgumu. Katrs muskuļu sasprīguma kāpinājums ar sekojošu vājinājumu veido zilbi. No fizioloģijas viedokļa par vieniņo zilbes veidotāju faktoru ir atzīstama enerģija, kas rodas elpojamo un runas orgānu muskuļu darbības rezultātā. Par zilbes robežu kļūst muskuļu sasprīguma vājināšanās moments pirms sekojošā kāpinājuma. Muskuļu sasprīguma kulminācija rada zilbes centru. Zilbju robežas un centrus var attēlot grafiski ar šādu līkni:

L. Ščerba, ievērojot eksperimentālu pētījumu rezultātus, konstatējis, ka zilbju dališanā katram līdzskanī var būt trīs formas:¹³

1) līdzskaņa beigas ir spēcīgākas nekā sākums, piemēram, [a i | l e] aile, [a i | z a] aiza, [k u o] ko, šāds līdzskanis veido zilbes sākumu;

2) līdzskaņa beigas ir vājākas nekā sākums, piemēram, [r a k š u] rakšu, [v ā r | t i] vārti, [g a i | d i t] gaidīt, šāds līdzskanis veido zilbes beigas;

3) līdzskaņa sākums un beigas ir vienādi spēcīgas, piemēram, [k a n | n u] kanna, [a b | b ē r t i] apbērt, [a k | k a] aka; šādi līdzskaņi atrodas uz zilbju robežas.

Ar novērojumu vien nav iespējams izzināt katra līdzskaņa formu runas plūsmā. Minētās trīs līdzskaņa formas var noteikt ar eksperimentālās fonētikas metodēm: ar kimogrammu, oscilogrammu vai citu tml. metodi. Pamatojoties uz eksperimentāliem datiem, L. Ščerba zilbju robežu noteikšanai resp. zilbju dališanai izmantojis trīs līdzskaņa formas, kas lielākā vai mazākā mērā tiek atspoguļotas kimogrammā vai oscilogrammā. Tādēļ nepamatots ir R. Avaņesova iebildums, it kā kāda no L. Ščerbas izvirzītajām līdzskaņa formām esot tikai zilbju dališanas rezultāts, bet pats līdzskanis nenorādot zilbes robežu.¹⁴

Tādi ir divi dažādi viedokļi — akustikas un fizioloģijas, — kas sastopami fonētiskajā literatūrā zilbes teorijas jautājumos.

Starp šiem viedokļiem zilbju robežu noteikšanā nav principiālas starpības, jo muskuļu sasprīguma vājinājuma un kāpinājuma

¹³ Л. В. Щерба. Фонетика французского языка. М., 1955, 80. лрр.

¹⁴ Р. И. Аванесов. О слогоразделе и строении слога в русском языке. 92. лрр.

robežas parasti sedzas ar gaisa spiediena robežām. Taču zilbes centra noteikšanā ne vienmēr var ievērot tikai fonēmu sonoritāti, t. i., akustikas viedokli, jo par zilbiskām fonēmām var būt arī troksneņi, kuru akustiskajā sastāvā vai nu nav nemaz sonoro elementu, vai arī tie nav dominējošie. Zilbiski troksneņi sastopami, piemēram, Dundagas izloksnē; [k a s̄] kasa, [a k̄] aka.¹⁵ Minētajos piemēros zilbes centru veido divas zilbiskas skaņas: 1. piemērā — [a] un [s̄], 2. — [a] un [k̄]. Ievērojot akustikas viedokli, iespējams kļūdities: par zilbes centru būtu jāatzīst tikai sonorākā skaņa [a].

Pie zilbes veidotajiem faktoriem pieder: 1) skaņas dabiskais stiprums (piemēram, [a] latviešu literārajā izrunā ir dabiski stiprāks nekā [i], jo [a] saliktajā tonī ietilpst intensīvi virstoņi);

2) skaņas faktiskais stiprums, t. i., skaņas stiprums, ar kādu tā tiek izrunāta katrā konkrētā gadījumā;

3) skaņas izrunas laiks resp. skaļums un dažkārt arī skaņas toņa relatīvā intensitāte resp. skaļums un frekvence resp. augstums. Šo faktoru mijiedarbībā var rasties fonētiskā vienība — zilbe.¹⁶

Salīdzināsim divas zilbes: lauzti intonētu zilbi [mīt] mīt (miju) ar stiepti intonētu zilbi [mīt] mīt (minu). Nozīmīgākā skaņa zilbes veidošanā šais skaņu kopās ir [i], jo tā ir dabiski stiprāka un tās fonācija turpinās visilgāk. Pārējās skaņas šais skaņu kopās zināmā mērā ir saistītas ar [i] fonāciju. Ja [i] vai [ī] intensitāti palielina, tad stiprāk jāizrunā [m]; arī [t] slēgums un sekojošā eksplozija tad kļūst enerģiskāki. Ja, lēni runājot, [i] stiepj un, neizmainot lauztās intonācijas dabu, pagarina arī [i] izrunas laiku, tad ilgāku laiku turpinās arī pārējo skaņu fonācija. Turpretī, ja patstāvīgi uzsver [m] vai palielina tā izrunas laiku, tad šī skaņa kļūst par atsevišķu zilbi, jo rodas divi patstāvīgi izdvesumi: [m | ī t] vai [m | ī t] mīt.¹⁷ Spriežot pēc šiem piemēriem, zilbes centra veidotājai skaņai ir raksturīga frekvences resp. augstuma, intensitātes resp. skaļuma un izrunas laika resp. garuma neatkarība. Tā tad kvantitatīvi patstāvīgu skaņu sauc par zilbisku jeb zilbes centra veidotāju fonēmu.¹⁸ Izrunājot skaņu kopas [mīt] un [mīt], tās tiek uztvertas kā divas dažādas zilbes ar atšķirīgām jēdzieniskām nozīmēm. Kā diferencētāji

¹⁵ A. Ābele. Piezīmes par Dundagas izloksnes fonētiku. — Filologu biedrības raksti, VI. Rīgā, 1926., 24. lpp.

¹⁶ A. Ābele. Par zilbiskām skaņām latviešu divskaņos. — Filologu biedrības raksti, I. Rīga, 1927., 42. lpp.

¹⁷ Turpat, 43. lpp.

¹⁸ Vārds «kvantitatīvi» lietots plašākā nozīmē, ietverot tajā ne tikai skaņas garuma resp. īsuma, bet arī augstuma un skaļuma īpašības.

faktori te darbojas toņa relatīvā frekvence un intensitāte, kas rada atšķirības zilbes intonācijā. Pēc A. Ābeles datiem, stiepti intonētie monofonģi uzsvērtā zilbē ir kāpjoši kā pēc frekvences, tā arī ar nelieliem izņēmumiem pēc intensitātes. Intervāls no stieptās intonācijas sākuma līdz beigām ir vai nu terca, vai kvinta.¹⁹ Lauztajā intonācijā frekvence nav noturīga; intensīvam intonācijas sākumam seko pēkšņa intensitātes samazināšanās (dažreiz līdz nullei), pēc tam otrreizēja intensitātes palielināšanās, kas sasniedz apmēram tikai 20% no iepriekšējā stipruma, kuru palaikam uztver kā pauzi.²⁰ Šādas relatīvās frekvences un intensitātes savstarpējās attiecsmes tiek uztvertas kā stieptā vai lauztā intonācija, kas savukārt minētās skaņu kopas noformē par atšķirīgām zilbēm. A. Ābele norāda, ka intonāciju īpatnības atspoguļojas arī nezilbiskajās skaņās: [m] skaņu kopā [m i t] tiek izrunāts ar mazāku frekvenci un intensitāti nekā [m] skaņu kopā [m i t].

Tādējādi, lai no skaņu kopas rastos zilbe, minētajiem faktoriem jābūt pilnīgi saskaņotiem. Šā saskaņojuma izpausme ir arī zilbes intonācija. Lai gan zilbes intonācija aptver un apvieno gandrīz visas zilbē esošās skaņas, tomēr ne visas zilbes skaņas ir intonācijas noteicējas. Zilbes intonāciju var radīt tās skaņas, kas savas frekvences, dabiskā vai faktiskā stipruma un izrunas laika ziņā pārspēj citas skaņas zilbē. Nezilbiskās skaņas tikai piemērojas kvantitatīvi patstāvīgajām — zilbiskajām fonēmām.

ZILBES STRUKTŪRA UN ROBEŽAS

Zilbes struktūra un robežas ir cieši saistītas ar dažāda veida uzsvāriem, zilbes un runas intonāciju. Lai noskaidrotu uzsvāru un intonāciju fonētiskās īpašības, jāpēti zilbes struktūra un robežas, un otrādi, zilbes struktūra un apjoms rāda, kādās fonēmās izpaužas minētie fonētiskie līdzekļi.

Katrai valodai zilbes struktūras un robežu veidojumā ir savas īpatnības, ko nosaka šās valodas specifika. Mūsdienu latviešu literārajā izrunā zilbes struktūra un robežas ir samērā maz pētītas, tāpēc šajā jautājumā izteiktās atziņas ir diskutējamas un papildināmas.

Runas vienībā, kas apjoma ziņā ir plašāka par zilbi, — fonētiskajā vārdā, frāzē utt., veidojas ritmiska grupa vai grupas, piemēram, [a i z | u p | p e s] *aiz upes*, [n e | ē | d i s] *neēdis* (divi

¹⁹ A. Абе́ле. Об акцентуации ударенных простых гласных в латышском языке. — Изв. ИАН, Отд. русского яз. и словесности, т. XX, кн. 2. Петроград, 1915, 162. lpp.

²⁰ Turpat, 183.—184. lpp.

fonētiskie vārdi veido divas ritmiskās grupas), [aɪs|'snie|gā|un|tums|sas] *aiz sniega un tumsas* (vienā frāzē divas ritmiskās grupas). Runas plūsmu ritmiskās grupās sadala gan uzsvērtu un neuzsvērtu, gan garo un īso zilbju sakārtojums. Šādas zilbes struktūras īpatnības izmanto dzejnieki, radot dažādas dzejas vārsmojuma sistēmas.²¹

Mūsdienu latviešu literārajā izrunā zilbes struktūra var būt dažāda atkarā no vairākiem faktoriem. Zilbes strukturālo veidojumu galvenokārt noteic uzsvars un fonēmu sakārtojums zilbē pēc kvalitātes un kvantitātes.

Pēc uzsvara izšķir uzsvērtas un neuzsvērtas zilbes, piemēram, [paš|'laik], [dē|'la|'dēls], [ai|'pa|duom|ju|'sau|le] *ai padomju saule!*

Pēc fonēmu kvantitatīvā sakārtojuma zilbes iedala īsās un garās zilbēs, piemēram, [ga|di], [pa|t|ti], [ie|nākt], [darps] *darbs*. Zilbes kvantitāti nosaka pēc zilbes centra komponentu kopējās kvantitātes resp. pēc zilbiskajām fonēmām. Ja zilbes centrā ir īss patskanis, tad rodas īsa zilbe, ja zilbes centrā ir garš patskanis, divskanis vai diltongiskais savienojums, — veidojas gara zilbe. Zilbes intonācija sastopama tikai garajās zilbēs. Pamattona frekvences un intensitātes modulējums var izpausties tikai tādās zilbēs, kas runas plūsmā tiek izrunātas gari. Piemēram, vārdā [re|'n|le] garās, stiepti intonētās sākuma zilbes izrunas laiks ir 612 msek., turpreti īsā beigu zilbe ir gandrīz divreiz īsāka — 316 msek.

Pēc fonēmu kvalitatīvā sakārtojuma izšķir divus zilbju veidus: ja zilbe beidzas ar vokāli, tad tādu zilbi dēvē par vaļēju, turpreti, ja zilbes beigās ir līdzskanis, tad tādu zilbi sauc par slēgtu.²² Minētajā iedalījumā ievēro tikai to fonēmu kvalitāti, ar kurām beidzas zilbe. Dažādas kvalitātes fonēmas zilbē var būt sakārtotas arī citādi, veidojot pilnīgi vaļējas un pilnīgi slēgtas zilbes. Ja zilbi veido tikai vokālis, rodas pilnīgi vaļēja zilbe, piemēram, [a|la], [ie|la]. Zilbe ir pilnīgi slēgta tad, ja zilbes centrā esošo vokāli no abām pusēm ierobežo līdzskaņi, piemēram, [la|k|ka|c] *lakats*, [sa|l|dēns]. Zilbi, kas sākas ar līdzskani un beidzas ar vokāli, varētu saukt par pieslēgtu jeb pievērtu zilbi, piemēram, [va|buo|le]. Ja zilbe sākas ar vokāli un beidzas ar līdzskani, tad to dēvē par aizslēgtu jeb aizvērtu zilbi, piemēram, [a|k|t], [a|b|da|re] *apdare*.

²¹ G. Bībers, I. Freidenfelds u. c. Literatūras teorija. Rīga, 1964., 98.—109. lpp.

²² A. Laua. Mūsdienu latviešu literārās valodas fonētikas jautājumi. Rīgā, 1961., 86. lpp.

Šeit doti tikai daži zilbju klasifikācijas principi un tiem atbilstošie zilbju veidi. Zilbes struktūru modificē arī intonācija, dažāda veida fonēmu pārmaiņas, piemēram, kontrakcija, fonēmu zudums u. c., kā arī izrunas stils. Bez tam zilbes uzbūvi un robežas var ietekmēt arī vārda morfoloģiskā struktūra.

Pēc zilbes centra veidojuma izšķir vokāliskas un konsonantiskas zilbes. Aplūkotajos piemēros visas zilbes ir vokāliskas. Konsonantiskās zilbes centrā parasti ir zilbisks skanenis, un šādu zilbju izlietojums var būt atkarīgs no izrunas stila. Rūpīgā izrunā konsonantiskās zilbes ir sastopamas biežāk nekā ātrā, steidzinātā izrunā. Latviešu literārajā izrunā šādas zilbes atrodas vārda beigās un pēc fonēmu kvalitatīvā sakārtojuma tās ir slēgtas, piemēram, [k a k | : t s] *kakls*, [n i k | : n s] *nikns*, [i g ' : n s] *igns*. Par skaneņa zilbiskumu starp nebalsīgiem troksneņiem ir iegūti eksperimentāli dati, turpretim konsonantiskās zilbes ar skaneni centrā aiz balsīga troksneņa vēl instrumentāli pētījamas.

Latviešu valodas zilbes struktūrai centrā ir raksturīga sonoritāte, un perifērijā tai var pievienoties samērā maz troksņa elementu. Šā iemesla dēļ latviešu valodas fonētikā, izņemot A. Abeles darbus, runas plūsmas dalījumā pa zilbēm ievēro fonēmu sonoritāti resp. akustikas aspektu.²³

Latviešu literārajā izrunā slēgtās zilbēs nemēdz būt vairāk par 4—5 troksneņiem, kas parasti sadalīti tā, ka 1—2 ievada zilbi un 3 to noslēdz, piemēram, [r a k | s t i s k s], [t a u t i s k s]. Slēgtās vai pievērtās zilbes var ievadīt ne vairāk par diviem troksneņiem. Ja zilbes sākas ar 3 līdzskaņiem, tad viens no tiem ir skanenis, piemēram, [s t r ā d | n i e k s], [s t r ā | v a]. Tādā kārtā zilbes sākumā vai beigās latviešu literārajā izrunā nevar būt vairāk par 3 līdzskaņiem. Nezilbiskās fonēmas zilbē savienojas noteiktā secībā, ko nosaka gan artikulācijas paradumi, gan citas latviešu valodas fonētiskās struktūras īpatnības. Troksneņu savienojums [s t] var būt vai nu zilbes sākumā, vai beigās, piemēram, [s t i e p t], [a u s t] aust. Turpretim aiz [t] nevar sekot [s] vienas zilbes robežās, jo šādā pozīcijā un secībā sakārtoti minētie troksneņi asimilējas par afrikātu [c]. Zilbes struktūras īpatnība ir arī tā, ka latviskas cilmes vārdu sākumā aiz lūpeņa nevar sekot kāds cits troksnenis, kamēr internacionālismos ar šo līdzskaņu savienojumu var sākties zilbe, piemēram, [p s i | x e] *psihe*.

Zilbes robežas ir sarežģītākā un vismazāk pētītā problēma zilbes teorijā. Jau norādījam, ka saskaņā ar fizioloģijas viedokli

²³ A. L a u a. Mūsdienu latviešu literārās valodas fonētikas jautājumi. 85. lpp.; Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika, I. Rīgā, 1959., 66. lpp.; J. E n d z e l i n s. Latviešu valodas gramatika. Rīgā, 1951., 29. lpp. u. c.

zilbes robežojas runas momentā, kad rodas vislielākais elpojamo un runas orgānu muskuļu atslābums un tam sekojošs saspriegums, t. i., starp vismazāk saliedētām fonēmām. Tomēr artikulācija notiek tā, ka skaņu fonācija netiek pārtraukta, tas ir pierādīts ar eksperimentāliem pētījumiem.²⁴ Tādēļ nav pamatots šāds akadēmiskās gramatikas norādījums: «Runas plūsmā vairākzilbju vārdā starp atsevišķām zilbēm ir pauze — fonētiskā zilbes robeža.»²⁵ Latviešu valodas fonētikā, ievērojot gaisa spiedienu un skaņu sonoritāti, ir noskaidroti tikai daži gadījumi, kā runas plūsma sadalās zilbēs. Tā kā šie zilbes robežu noteikumi saistīti ar intervokālu pozīciju, tad tos īsumā var formulēt šādi:

1) ja starp vokāļiem vai vokāļi un sonantu atrodas garš vai pusgarš līdzskanis, tad zilbes robežojas līdzskanī, turpreti, ja šādās pozīcijās atrodas īss līdzskanis, tas pieder pie sekojošās zilbes, piemēram, [k a n | n a], [u p | p e], [k u p | : e n a], [m ā | t e], [k a | z a], [k a t | : l s] *katts*;

2) ja intervokālā pozīcijā atrodas divi līdzskaņi, tad zilbju robeža atrodas starp līdzskaņiem, piemēram, [s a l | m i], [k a l | t i], [a s | n i].

Par pārējiem zilbju robežgadījumiem latviešu valodas fonētikā trūkst skaidrojumu. Tāpēc turpmāk nepieciešams veikt eksperimentālus pētījumus.

Raksta autors instrumentāli pētījis tikai zilbiskus skaneņus. Iegūtie dati par konsonantiskām zilbēm aplūkoti raksta nobeigumā.

Pievērsīsimies dažiem problēmātiskiem zilbju robežgadījumiem, kas konstatēti ar vērojuma metodi.

1. Zilbju robeža var atrasties starp vokāļiem, piemēram, [s a | a u k t], *saaukt*, [s a | a l d i t], [k o | o p e l r ē t]. Nonākot blakus diviem īsiem monofongiem, rodas kontrakcija un zilbju robeža izmainās: [k ō | p e l r ē t], [n ē | s i] *neesi*; retumis arī [s ā | *d i t] *saadīt*. Vārdā *kooperēt* no 5 diktoriem 3 lietojuši kontrahētu [ō], kamēr *saadīt* kontrakcijas iezīmes vērojamas tikai viena diktora izrunā. Pārveidojoties zilbju robežai, kontrakcija var radīt arī pozicionālus divskaņus [e a], [a i], piemēram, [k r e a | t ū | r a] (3 diktori no 5), [a i | r o | d r ō m s] *aerodroms* (5 diktori no 7).

2. Ja starp vokāļiem atrodas trīs līdzskaņi, tad zilbju robeža variējas atkarā no līdzskaņu struktūras, sonoritātes un secības: pie iepriekšējās zilbes parasti pieder viens līdzskanis, pie sekojošās divi, vai otrādi. Variantā skanenis + slēdenis + skanenis (vai

²⁴ Par to skat. arī Л. В. Златоустова. Фонетическая структура слова в потоке речи. Казань, 1962, 81.--82. lpp.

²⁵ Mūsdienu latviešu literāras valodas gramatika, I. 121. §, 66. lpp.

troksnenis) vērojama tendence slēdzieni paturēt pie iepriekšējās zilbes, piemēram, [vɛld|rɛ], [mark|sɪsɪc] *marksists*, [gult|nɛ], [stɪŋg|rɪlba], turpreti spraudzenis šādā variantā var pāriet sekojošā zilbē, piemēram, [ad|bil|stɪlba] *atbilstība*, [ap|vār|snis], [kar|stums], bet [kurv|jī], [cirv|jī]. Līdzskaņu savienojums [st] palaikam tiek paturēts kopā arī vārda vidū, kamēr starp lūpeni un troksneni atrodas zilbes robeža. Varianta lūpenis + troksnenis saliedēšanos vienā zilbē vārda vidū nesekmē šāda savienojuma trūkums vārda sākumā. [st] saliedējuma pakāpe dažkārt ir tik spēcīga, ka zilbes dalās starp vokāli un 3 līdzskaņiem, piemēram, [ad|mi|ni|stra|ti|us] *administratīvs*. Gadījumi, kad [st] šķir, ir izskaidrojami ar vārda morfoloģiskās uzbūves noturīgumu, kā arī ar ceņšanos pamatvārda celmu saglabāt nesadalītu, piemēram, [birs|talla] *birztaļa* (no 6 diktoriem 5).

3. Ja starp vokāļiem atrodas četri līdzskaņi, tad parasti 2 pieder pie iepriekšējās, bet 2 pie nākošās zilbes, piemēram, [alk|snis], [alk|snā|is] *alksnājs*, [pulk|stelnis], [pirk|stī]. Atkāpes no šāda dalījuma rada [st] saliedējums vienā zilbē, piemēram, [ab|stra|hēt] *abstrahēt* (no 7 diktoriem 6).

4. Salikteņos un atvasinājumos ar puspiedēkļiem vai piedēkļiem *-niek-*, *-šan-*, *-dam-* zilbju robeža saskan ar salikteņu komponentu vai celma un piedēkļa robežu, piemēram, [priekš|nieks], [raks|tnieks], [me|šana] (no 5 diktoriem 3), [milz|dams] (no 6 diktoriem 5), [lauk|strād|nieks], [bi|rol|krāc] *birokrāts* (no 6 diktoriem 5), [Vid|zel|me] (no 6 diktoriem 3), [Vid|ze|me] (no 6 diktoriem 2), [Vi|ze|me] (no 6 diktoriem 1), [priekš|vurc] *priekšvārds*, [ap|pakš|gals]. Morfoloģiskās robežas un pareizrakstības ietekmē vērojamas atkāpes no parastā (līdzskanis + vokālis) zilbju dalījuma priedēkļa un saknes sadurā, piemēram, [ai|zi|a|uls|e] (visiem 7 diktoriem), [at|laukt] *atlaugt* (no 7 diktoriem 5), [a|taukt] (no 7 diktoriem 2), [at|l|pa] (no 5 diktoriem 3), [at|l|pa] (no 5 diktoriem 1), [a|l|pa] (no 5 diktoriem 1), turpreti [nu|os|ka|l|ņa] *noskaņa* (no 5 diktoriem 3), [nou|skal|ņa] (no 5 diktoriem 2). Atvasinājumos, kuros morfoloģiskā robeža zūd runātāja apziņā, zilbes robeža atšķiras no priedēkļa un saknes robežas, piemēram, [ac|l|ga] *atslēga*.

Pēc aplūkotajiem zilbju dalīšanas veidiem var secināt, ka zilbju robežas ir atkarīgas no vairākiem faktoriem: 1) no līdzskaņu struktūras un skaita starp vokāļiem; 2) no līdzskaņu savienošanās iespējām un secības; 3) no vārda morfoloģiskās uzbūves un 4) dažos gadījumos arī no izrunas stila.

ZILBES CENTRA RESP. ZILBISKO FONĒMU FONĒTISKĀS ĪPAŠĪBAS

Iztirzāsim jautājumu, kā iepriekš raksturotie zilbes veidotāji faktori izpaužas latviešu literārās valodas divskaņu, diftongisko savienojumu un sonantu izrunā.²⁶

Analizējot divskaņu, diftongisko savienojumu zilbiskumu un sonantu zilbiskumu vai nezilbiskumu starp nebalsīgiem troksņiem, ievērosim kā akustikas, tā fizioloģijas viedokli, jo sonoritātes palielināšanās virzienā uz zilbes centru skaņu artikulācijā saskan ar muskuļu sasprieguma palielināšanos, un sonoritātes samazināšanās no zilbes centra saskan ar muskuļu sasprieguma pavājināšanos.

Zilbiskas skaņas divskaņos un diftongiskajos savienojumos

Vispirms noskaidrosim, kurš divskaņa vai diftongiskā savienojuma komponents ir intonācijas noteicējs, ja pirmais komponents ir [a] vai [é], bet otrs — [i], [u], [r], [l], [m] vai kāds cits skanenis. Ja zilbi, kurā ir divskaņi [a i], [a u], [e i] vai diftongiskie savienojumi [ar], [a l] u. c., piemēram, [l a i | v a] *laiva*, [a ū | k a] *auka*, [b e i | g a s] *beigas*, [t a r | b a] *tarba*, [b a l | t a] *balta*, izrunā ar stiepto intonāciju, tad toņa relatīvā frekvence un intensitāte palielinās divskaņa vai diftongiskā savienojuma beigās. Pirmais komponents, pēc A. Ābeles datiem, vidēji aizņem ne vairāk kā 1/3 no visa divskaņa izrunas laika. Diftongiskajos savienojumos otrs komponents var būt garāks nekā pirmais vai arī abi komponenti izrunas laika ziņā ir līdzīgi. Piemēram, vārdā [b a l | t i] [a] izrunas laiks ir 221 msek., [l] — 326 msek.; vārdā [c i l | p a] [i] — 203 msek.; [l] — 262 msek. Šaurākā, akustiski vājākā skaņa šais divskaņos un palaiķam arī diftongiskajos savienojumos pēc savām kvantitatīvajām īpašībām ir patstāvīgāka, tā zilbes centru veido lielākā mērā nekā platākā un dabiski intensīvākā skaņa.

A. Ābele norāda, ka «divskaņi ie un uo ieņem atsevišķu stāvokli... Arī šie kvantitatīvi neatkarīgākā ir šaurākā skaņa, jo, divskaņus ie un uo stiepjot, šaurākās sākuma skaņas tiek pagarinātas lielākā mērā nekā platākās beigu skaņas...»²⁷

²⁶ Monoftongu pētījumos konstatēts, ka patskaņiem latviešu literārajā izrunā ir frekvences, intensitātes un izrunas laika patstāvība. Tātad gan garie, gan īsie monoftongi veido zilbes centru, t. i., tie uzlūkojami par zilbiskām fonēmām.

²⁷ A. Ā b e l e. Par zilbiskām skaņām latviešu divskaņos. 44.—45. lpp.

Garus krītošus monoftongus, pēc A. Ābeles pētījumiem, izrunā ar krītošu vai kāpjoši krītošu toni gan pēc frekvences, gan intensitātes, turpretī krītošos divskaņos ar platāku pirmo un šaurāku otro komponentu un diftongiskajos savienojumos novērojama tikai kāpjoši krītošā intonācija. Frekvences un intensitātes samazināšanās sākas otra komponenta pirmajā pusē, piemēram, [ā i | t a] *aita*, [d r à u | d i] *draudi*, [t è i | c a] *teica*, [ā l | g a] *alga* u. c. Tiklīdz frekvence un intensitāte tiek samazināta pirmajā komponentā, otrs akustiski vājākais komponents kļūst nezilbisks; bez tam pirmā komponenta izrunas laiks palielinās, un šādi skaņu savienojumi vairs netiek uztverti kā divskaņi ar īsiem komponentiem, bet kā gara monoftonga savienojums ar nezilbisku skaņu, piemēram, [ā ī], [ā u], [ē ī]: [s t à u s] *stāvs*.

Ātrā izrunā šaurākā komponenta izrunas laiks var arī nepalīcināties. Taču, izrunā stiepjot šādus divskaņus un diftongiskos savienojumus, par garāku uztver otro komponentu, t. i., parādās tā zilbiskums.

Divskaņos [i e], [u o] tonis pavājinās pirmā komponenta beigās. Izrunā stiepjot, par garāku uztver pirmo komponentu, piemēram, [t r i e k t] *triekt*, [l u o | c i t] *locīt*.

Zilbisks šaurākais komponents ir sastopams divskaņos un diftongiskajos savienojumos ar laužto intonāciju. Krasa frekvences un intensitātes samazināšanās parasti notiek otrā komponenta sākumā, ja otrais komponents ir [u], [i], [r], [l] vai kāds cits skaneņis, piemēram, [a ū | g u] *augu*, [b a ī | l e s] *bailes*, [m e ī | t a] *meita*, [g a l | v a] *galva*, [v a r | d e] *varde*.

Divskaņos [i ē] un [u ô] intonācijas lūzums parasti saklausāms pirmā komponenta beigās vai pārejas elementā, bet nekad otrajā komponentā.

Parasti šaurākais komponents, ieskaitot lūzumu, tiek izrunāts ilgāk, piemēram, [l u ô | g a] *loga*, [k u ô s t] *kost*.

Tātad arī laužto intonāciju noteic akustiski vājākā skaņa vai savienojuma komponentu pārejas elements.

Tātad latviešu literārās valodas divskaņos un diftongiskajos savienojumos šaurākā un akustiski vājākā skaņa zilbes centru veido lielākā mērā nekā platākā un akustiski spēcīgākā skaņa.²⁸

1. Šaurākajai skaņai ir raksturīgs lielāks izrunas laiks nekā platākajai; bez tam šaurākās skaņas izrunas laiks ir neatkarīgs, t. i., to var palielināt vai samazināt, neizmainot divskaņa vai

²⁸ Visi atzinumi par divskaņu resp. diftongisko savienojumu komponentu zilbiskumu ņemti no iepriekš minētā A. Ābeles darba (skat. 27. parīdi).

diftongiskā savienojuma dabu. Turpretī platākās skaņas izrunas laiks, izņemot divskaņus [i e] un [u o], gandrīz nemaz nemainās.

2. Šaurākā skaņa ir fizioloģiski spēcīgāka par platāko.

3. Šaurākā skaņa ir zilbes intonācijas noteicēja, jo platākajai skaņai, izņemot divskaņus [i e] un [u o], visās trijās intonācijās tonis ir kāpjošs.

Tātad latviešu valodā ir divskaņi un diftongiskie savienojumi, kuros zilbes centru veido ne tikai platākais, bet arī šaurākais komponents. Tie ir divskaņi un diftongiskie savienojumi ar diviem komponentiem resp. divām zilbiskām skaņām zilbes centrā. Diftongiskajos savienojumos no zilbes centra veidošanas viedokļa sonantam ir tāda pati nozīme kā divskaņa otrajam komponentam, t. i., sonanti šais savienojumos ir zilbiski.

Konsonantiskās zilbes ar skaneni centrā

Raksturosim sonantu izrunas īpatnības starp nebalsīgiem troksneņiem latviešu literārajā valodā, kā, piemēram, [r i t m s] *ritms*, [p u t n s] *putns*, [k a t l s] *katts*, [k a t r s] *katrs*, lai noskaidrotu, vai sonanti minētajā pozīcijā veic zilbisku vai nezilbisku skaņu funkcijas.

M. Matuseviča norāda šādas trīs sonantiem raksturīgas īpatnības:²⁹

1) mutes dobumā kādā vietā rodas šķēršļi gaisa plūsmas izejai; tomēr šie šķēršļi, kas rodas sonantu artikulācijā, ir vājāki nekā tie, kas rodas troksneņu artikulācijā; piemēram, izrunājot spraudzeņus sonantus, mutes dobumā rodas plašākas spraugas, nekā izrunājot spraudzeņus troksneņus;

2) līdzīgi troksneņiem sonantu izrunā nav saspriegts viss runas aparāts, bet tikai tās runas orgānu daļas, kas piedalās skaņu artikulācijā;

3) sonantu artikulācijā gaisa plūsma ir vājāka nekā troksneņu artikulācijā; šai ziņā sonanti atgādina patskaņus.

Samērā vājais šķēršļu un gaisa plūsmas veidojums rada apstākļus, kas ļauj sonantu akustiskajā sastāvā dominēt toņu elementiem. Pēc akustiskā sastāva sonanti ir tuvāki patskaņiem. Turpretī pēc fizioloģiskā veidojuma (šķēršļa radišana artikulācijā) sonanti ir līdzīgi troksneņiem.

²⁹ М. И. Матусевич. Введение в общую фонетику. Л., 1948, 27.—28. Ipp.

Tādējādi no artikulāri akustiskā viedokļa sonanti ir pārejas pakāpē no troksneņiem uz patskaņiem. Atkarā no funkcijām, ko sonanti veic zilbē runas plūsmā, izšķir zilbiskus un nezilbiskus sonantus. Zilbiskie sonanti konsonantiskās zilbes centrā sastopami, piemēram, angļu valodā [g a : d n] *garden* «dārzs», [t e i b l] *table* «galds», [p r i z m] *prism* «prizma». Zilbiskie sonanti ir sastopami latviešu valodā dažās tāmnieku izloksnēs: [b e d r'] *bedre*, [e g l'] *egle*³⁰ un literārajā izrunā diftongiskajos savienojumos: [m i l | t i] *milti*, [r i ņ | d a] *rinda*.

Parasti vārdos sonanti neveido zilbes centru, bet līdzīgi troksneņiem zilbē veic nezilbisko skaņu funkcijas. Nezilbiskie sonanti bieži sastopami latviešu literārajā izrunā, piemēram, [l a p s] *laps*, [a | l a] *ala*, [v ē l] *vēl*, [m ā | t e] *māte*, [n a u | d a] *nauda*.

Sonantu zilbiskums vai nezilbiskums parādās zilbē runas plūsmā. Zilbisko sonantus, tāpat kā pārējās zilbiskās skaņas, attieksmē pret nezilbiskajiem sonantiem izrunā ļoti enerģiski. Zilbisko sonantu artikulācijā runas orgāni ir vairāk saspiesti nekā nezilbisko sonantu artikulācijā; bez tam pastiprinās arī gaisa plūsma. Tādēļ, pirmkārt, zilbiskiem sonantiem frekvence kļūst lielāka un tonis intensīvāks nekā nezilbiskiem un, otrkārt, zilbiskie sonanti iegūst izrunas laika patstāvību.

Pētījot [m], [n], [l], [r] izrunu starp nebalsīgiem troksneņiem, konstatēts, ka šo sonantu akustisko sastāvu minētajā pozīcijā rada pamattonis un virstoņi. Pamattona frekvence katrā konkrētā gadījumā rada priekšstatu par kāda sonanta augstumu. Sonantu frekvences savstarpējas attiecības dotas 1. tabulā.

Pamattonu frekvences grafiskais attēlojums rāda, ka sonanti [l] un [m] starp nebalsīgiem troksneņiem ir apmēram par vienu toni augstāki nekā sonanti [r] un [n] tai pašā pozīcijā. Starp [l], [m] un [r], [n] minētajā pozīcijā parasti rodas sekundas intervāls. Frekvences svārstību apjoms, izrunājot sonantus starp nebalsīgiem troksneņiem, ir lielāks sonantiem spraudzeņiem nekā sonantiem slēdzeņiem. Tomēr regulāras atšķirības starp sonantiem slēdzeņiem un sonantiem spraudzeņiem nebalsīgo troksneņu vidū frekvences ziņā nav konstatējamas.

Salīdzinot frekvences savstarpējās attiecības sonantiem, kas atrodas starp nebalsīgiem troksneņiem, piemēram, [r i t m s] *ritms*, [k a t l s] *katls* u. c., un sonantiem citās pozīcijās, piemēram, [m ā | t e] *māte*, [v ē l] *vēl* u. c., rodas šādi intervāli:

³⁰ A. Ā b e l e. Piezīmes par Dundagas izloksnes fonētiku. 26. lpp.

Pamattoņa frekvence	Sonantu frekvence starp nebalsīgiem troksneņiem	Sonantu frekvence vārda sākumā vai vidū, patskaņa priekšā vai aiz tā
si ¹		
la ¹		
sol ¹		
fa ¹		
mi ¹		
re ¹		
do ¹		
Si		
La		
Sol		
Fa		
Mi		
Re		
Do ⁰		
Si ⁰		

Piezīme. Vertikālās svītras norāda sonantu pamattoņa frekvences svārstību apjomu, horizontālās — sonantu tipisko frekvenci;
 si¹, la¹ utt. — pirmā oktāva;
 Si, La utt. — mazā oktāva;
 Si⁰ utt. — lielā oktāva.

- 1) starp [m] variantiem veidojas tercas intervāls (divu toņu kāpums);
- 2) „ [n] „ „ mazās sekundas intervāls (pustoņa kāpums);
- 3) „ [l] „ „ pamazinātās kvintas intervāls (trīstoņu kāpums);
- 4) „ [r] „ „ sekundas intervāls.

Visus sonantus starp nebalsīgiem troksneņiem izrunā ar lielāku frekvenci nekā citās pozīcijās.

Sonantu izrunas laiks starp nebalsīgiem troksneņiem ir lielāks nekā citās pozīcijās (2. tab.).

2. tabula

Sonants	Sonantu tipiskais izrunas laiks m/sek.	
	Starp nebalsīgiem troksneņiem	Citās pozīcijās
[m]	150	80
[n]	150	110
[l]	130	80
[r]	110	70

Sonantiem slēdžeņiem starp nebalsīgiem troksneņiem ir lielāks izrunas laiks nekā sonantiem spraudžeņiem tai pašā pozīcijā. Visu šeit aplūkoto sonantu izrunas laiks ir lielāks starp nebalsīgiem troksneņiem nekā citās pozīcijās.

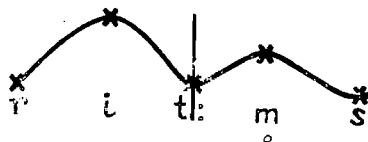
Tatad sonanti [m], [n], [l], [r] starp nebalsīgiem troksneņiem ir augstaki un garāki neka citas pozīcijas.

[m], [n], [l] un [r] artikulācijai starp nebalsīgiem troksneņiem atšķirībā no atbilstošo sonantu artikulācijas vārda sākumā ir šādas īpatnības:

- 1) balss saites saspriegtas lielākā mērā; uz to norāda frekvences palielināšanās;
- 2) gaisa spiediens palielinās, tāpēc ciešāks kļūst slēgums sonantiem slēdžeņiem un samazinas spraugas sonantiem spraudžeņiem; to apstiprina intensitātes palielināšanās sonantu izrunā;
- 3) garāka kļūst fonācija, to apstiprina izrunas laika palielināšanās.

Šādas izrunas īpatnības, kas raksturīgas sonantiem starp nebalsīgiem troksneņiem, kā norādīts iepriekš, piemīt arī zilbiskajiem sonantiem. Tatad sonanti [m], [n], [l], [r] starp nebalsīgiem troksneņiem latviešu literārajā izruna parasti kļūst zilbiski.

Izrunājot vārdus [ri t m s] *ritms*, [pu t n s] *putns*, [ka t l s] *katts*, [ka t r s] *katrs* u. c., muskuļu sasprieguma pirmais kāpinājums notiek, artikulējot patskani; muskuļu sasprieguma neliels vājinājums beidzas nebalsīgā troksneņa [t] izturējumā. Otrs muskuļu sasprieguma kāpinājums sākas nebalsīgā troksneņa izturējumā un kulmināciju sasniedz sonanta fonācijā. Tādējādi minētos vārdus un citus tml. izrunā ar diviem muskuļu sasprieguma kāpinājumiem un vājinājumiem. Grafiski muskuļu sasprieguma kāpinājumu un vājinājumu vārdā [ritms] *ritms* var attēlot šādā veidā:

Zilbju robeža vārdā [rit : m s] *ritms* u. c. tml. atrodas nebalsīgā troksneņa [t:] vidū. Zilbju dališanās minētā nebalsīgā troksneņa vidū izskaidrojama šādi:

- 1) sonanta artikulācijai starp nebalsīgiem troksneņiem nepie-

ciešama liela muskuļu darbības enerģija, tāpēc muskuļu sasprieguma palielināšanās sākas pakāpeniski iepriekšējā troksnī;

2) zilbiskā sonanta izrunas laika palielināšanās stimuļē arī iepriekšējā nebalsīgā troksneņa izrunas laika palielināšanos;³¹ nebalsīgajam troksnenim pagarinoties, zilbes var robežoties tā vidū.

Tatad latviešu literārajā izrunā minētie sonanti starp nebalsīgiem troksneņiem gan pēc akustikas, gan fizioloģijas viedokļa ir zilbiski un rada slēgtas konsonantiskas zilbes.

Mēs aplūkojām tikai dažas zilbes īpatnības vārdā. Zilbju dalījums var būt nozīmīgs arī teikumsakarā vārdu sadūrā: piemēram, frāžu [An na sakka] Anna saka — [An|nas |ak|ka] Annas aka nozīme ir atkarīga no zilbju robežas maiņas starp vārdiem. Šādi jautājumi turpmāk risināmi plašākos pētījumos.

Э. П. ЛИЕПА

СТРУКТУРА, ВИДЫ И ГРАНИЦЫ СЛОГОВ В СЛОВЕ

В статье рассмотрены различные взгляды в области теории слога, охарактеризованы структура и границы слогов в современном латышском литературном языке, а также дано описание слоговых фонем, особенно сонантов. В работе разобраны различные проблематические случаи слогораздела. Фоли между гласными находятся три согласных, граница слога варьирует в зависимости от структуры согласных, их сонорности и расположения. В варианте сонант + смычный + сонант (или шумный согласный) наблюдается тенденция отхода смычного к предыдущему слогу, в то время как щелевой в таком варианте может перейти к последующему слогу, например [mark/sisc] marksists «марксист», [kar/stums] «жара». Особенностью структуры слога является то, что в начале слов латышского происхождения после губного не может следовать какой-либо иной шумный согласный.

³¹ Nebalsīgā troksneņa [t] tipiskais izrunas laiks vārda [rit|:ms] ir 190 msek., starp garu un īsu patskani, kā, piemēram, vārdā [mā|te] — 130 msek.

M. BRIGĒ

DAŽI LEKSIKAS MĀCĪŠANAS JAUTĀJUMI

Valodas vārdu krājumu jeb leksiku mēdz dēvēt par valodas bagātību. Sociālistiskajā sabiedrībā cilvēkam jābūt vispusīgi izglītotam, intelektuāli augsti attīstītam, tātad arī tādām, kas apzināti apguvis dzimtās valodas leksikas bagātības. Tāpēc kā viens no svarīgākajiem latviešu valodas un literatūras skolotāju uzdevumiem mācību programmā paredzēts: «Valodas mācību stundās, tāpat kā literatūras lasīšanas stundās, sistemātiski jāpaplašina skolēnu vārdu krājums».¹ Vidusskolas programmā norādīts, ka «... viena stunda nedēļā jāvēlti skolēnu runas un rakstu valodas izkopšanai».²

Sos uzdevumus var veikt skolotājs, kas pareizi izprot leksikas mācīšanas specifiku, izprot, ka cīņā par skolēnu runas un rakstu valodas kultūras attīstību un celšanu izšķirīga nozīme ir neatlaidīgam un sistemātiskam darbam ar vārdu krājumu, ka šis darbs vienlīdz saistāms ar valodas un literatūras mācīšanu. Skolotāja un skolēnu pareiza attieksme pret vārdu savukārt radīs un nodrošinās interesi kā par valodu, tā par literatūru.

Latviešu valodas programmā, norādot teorētiski mācāmo jautājumu loku, leksikas mācīšanai paredzētas tikai 3 stundas 9. klasē.³ Šajā stundu skaitā ietvertā tematika ir tik plaša, ka bez iepriekšējās sagatavošanās tā nav apgūstama. Tāpēc skolēni valodas un literatūras mācīšanas procesā pakāpeniski, sistemātiski un mērķtiecīgi jāiepazīstina ar dzimtās valodas leksikoloģiju un frazeoloģiju.

Vārds kā valodas pamatvienība, vārda nozīme. Galvenajam

¹ Latviešu valodas programma. Literatūras lasīšanas programma V—VIII klasei. Rīgā, 1965., 6. lpp.

² Latviešu valodas programma. Literatūras programma IX—X klasei. Rīgā, 1965., 4. lpp.

³ Turpat, 9. lpp. Krievu valodas un literatūras programmā leksikas jautājumu mācīšanai paredzēts lielāks stundu skaits.

vadmotīvam vidējo un vecāko klašu dzimtās valodas un literatūras skolotāju darbā vajadzētu būt atziņai, ka katrā valodas un literatūras stundā vajag paplašināt un bagātināt skolēnu vārdu krājumu, skolēnam mācīt runāt un rakstīt apzināti, pieradināt vārdus «redzēt», ieaudzināt vēlēšanos ikvienu vārdu apgūt un izprast. Darbs ar leksiku māca vērot, domāt, spriest.

Valodas un literatūras stundās jāveic šādi leksikas mācīšanas galvenie uzdevumi:

jāpadara apzināti tie vārdi, kas jau ir skolēnu rīcībā;
plānveidīgi un mērķtiecīgi skolēni jāiepazīstina ar jauniem vārdiem;

sistemātiski jāpaplašina skolēnu aktīvais vārdu krājums.

Mācot valodu, skolotājam ieteicams darbu organizēt tā, lai pakāpeniski atklātos valodas vārdu krājuma un gramatikas attiecsmes, jāpanāk, lai skolēni mācītos novērtēt gramatiku kā varenu organizētāju spēku.

Apgūstot valodu, bērns pierod pie katra vārda leksiskās nozīmes, jo vārds ir mazākā patstāvīgā, nozīmīgā valodas vienība. Tāpat nedomājot un neanalizējot pierasts uztvert ar noteiktu vārdu un tā nozīmi saistīto skaņu kompleksu un vārda sastāvdaļas. Mācot gramatiku, nemitīgi jācenšas parādīt, kāda un cik liela ir vārda gramatiskā nozīme, kā tā ir saistīta ar vārda leksisko nozīmi.

Vārda gramatiskā nozīme ir cieši saistīta ar vārda formu. Jāpievēršas gramatikas un vārdnīcas attiecsmēm. Vārda nozīme vispilnīgāk atklājas kontekstā, t. i., saistījumā ar citiem vārdiem. Salīdzinot ar vārdiņu, vārds kontekstā formu parasti ir mainījis — tāpat vārda forma labi jāpazīst un jāzina, t. i., jāprot to pašam brīvi darināt un izvēlēties, lai no vārdiem varētu veidot teikumus, lai varētu sazināties.

Gramatiskā nozīme palīdz orientēties vārdu šķirās, t. i., noteikt, pie kuras vārdu šķiras pieder konkrēts vārds. Piedēkļu un galotņu sistēma palīdz atšķirt lietvārdus no darbības vārdiem, noteikt īpašības vārdus. Piemēram, darbību var nosaukt gan ar lietvārdu — *domāšana, iešana, virzišanās*, gan ar darbības vārdu — *domāt, iet, virzīties*. Vārda gramatiskā nozīme padara valodu precīzu, nepārprotamu, parāda, kā katrs vārds jāsaprot.

Vārda gramatiskā nozīme var parādīt runātāja vai rakstītāja emocionālo attieksmi pret īstenību, tāpat gramatiskā nozīme var būt cieši saistīta ar vārda emocionālo nokrāsu, to apliecina darbības vārdu izteiksmes: *dod!* (pavēle, uzaicinājums, ierosinājums), *dotu* (vēlējums, vēlēšanās), *jādod* (vajadzība, nepieciešamība).

Valodas mācīšanas procesā jāpanāk, lai vārda gramatiskā nozīme kļūtu dzīva, lai to izprastu, lai skolēnam rastos interese par vārda formu. Tas būs iespējams, ja skolēns katru vārda formu pratīs izskaidrot, ja pārliecināsies, cik cieši ir saistīta vārda leksiskā un gramatiskā nozīme. Tad valodas mācības stundas, īpaši morfoloģijas stundas, kļūs interesantas.

Literatūras stundās ļoti daudz jāstrādā, lai skolēns pilnīgi izprastu literārā sacerējuma tekstu, tādēļ uzmanības centrā ir vārda apskats no cita viedokļa, proti, vārds — jēdziens, vārds — tēls. Mācoties izprast jēdzienus, skolēnam kļūst skaidra teksta loģiskā sakarība, kļūst skaidrs, kas teikts, vārdā kā tēlainas izteiksmes līdzekli uzsvērts, kā teikts.

Vārdu krājuma attīstība. Teorētiskās atziņas par leksikas un leksikoloģijas jautājumiem rakstā sniegtas saskaņā ar Latviešu valodas⁴ autoru kolektīva atzinumiem.

Priekšstats par vārdu krājuma nemitīgo attīstību un tās noteicējiem faktoriem jāveido pakāpeniski. Šim nolūkam izmantojamas dažādas tabulas un vārdnīcas. Valodas vārdu krājuma bagātību atspoguļo sinonīmu, antonīmu, dažu īpatnēju leksikas līdzekļu (vecvārdu, jaunvārdu, apvīdvrādu u. c.), internacionālo vārdu, profesionālismu, dažādu vārdu šķiru u. c. tabulas. Izmantojot vārdnīcas un veicot attiecīgu sagatavošanās darbu, šādas tabulas var pagatavot arī skolēni paši. I. tabulā, piemēram, var parādīt kā valodas vārdu krājums atspoguļo tautas vēsturi.

Tabulas var būt ļoti dažādas atkarībā no konkrētām vajadzībām un uzdevumiem. Tās var būt liela formāta (to nozīme ir nōsacīta), tās var ierakstīt skolēnu burtnīcās vai pagatavot uz atsevišķām lapām.

Valodas vārdu krājuma bagātību atklāj tulkojošās, skaidrojošās, sinonīmu u. c. vārdnīcas.

Vārdu krājuma nemitīgajai attīstībai labi ļauj izsekot dažādu laikposmu vārdnīcas. Pēc to materiāliem var uzskatāmi pārliecināties, ka valodas leksika nemitīgi mainās: «rodas jauni vārdi, mainās vārdu nozīmes, daži vārdi tiek aizmirsti pavisam, dažus lieto tikai īpašos gadījumos».⁵

Leksikas izmaiņas vislabāk atspoguļo tulkojošās vārdnīcas — to latviskais teksts salīdzinājumā ar šodienas leksikas materiālu.

⁴ Latviešu valoda 9.—11. klasei. Rīgā, 1963.

⁵ Latviešu valoda 9.—11. klasei. 3. lpp.

Vārdu krājuma attīstība

Laika posms	Cilvēku attiecības, sabiedriski politiskā dzīve	Sabiedriski ekonomiskā dzīve
līdz 1200. gadam	tēvs, māte, brālis, māsa, bērns, saime, laudis, tautas, tautietis, arājs, bajārs, kalps	arkls, raksts, skals, svece, ceļš, mežs, lauks, mal- tuve, lūdums, art, sēt, malt, kalt, kult
no 1200. līdz 1600. gadam	ticība, kungs, elle, baznīca, kūmas, laulāt, kristīt	spēlēt, svētīt, draudze
no 1600. līdz 1850. gadam	bauslis, bībele, mācītājs, muiž- nieks, ķeizars, zaldāts, skola, tiesa, zemnieks	grāmata, krogs, pipe, ta- baka, drukāt
no 1850. līdz 1890. gadam	tēvija, zinātne, māksla, karei- vis, biedrība, koris, pasts	teātris, slimnīca, mašīna, burnīca, zīmulis
no 1890. līdz 1920. gadam	rūpniecība, tirdzniecība, arod- biedrība, streiks, sociālisms, re- volūcija, padome, pilsonis, tir- gotājs	dzelzceļš, tramvajs, tele- fons, motors, banka, gāze
no 1920. līdz 1940. gadam	ierēdnis, grāmatvedis, šoferis	auto, radio, elektrība, kino
no 1940. gada	kolhoznieks, neklātnieks, pirm- rindnieks	kolhozs, cehs, šefība, gra- fiks

Analizējot vārdnīcas, kreisajā pusē sniegti attiecīgās vārdnīcas materiāli, labajā — kā tos uztver un izprot tagad.

Langija vārdnīca (1685. gads)

berztavs	rīve
kaltība	vaina
kaltnieks	vaininieks
notikumu grāmata	hronika
kalkunis	tīvars

Elversa vārdnīca (1748. gads)

ar ieročiem tās laivas iztaisīt	karakuģis
kara lielskungs uz jūras	admirālis
piešķiršana pie liela kunga mantas	konfiscēšana
miers uz kādu brīdi	pamiers
laiva	kuģis
tiepšana	disputš
vārdu grāmata	vārdnīca

Ulmaņa vārdnīca (1872. gads)

ambelis	cirvis
andelmanis	tirgotājs
dalgs	izkaps
daijoties	šaubīties
gastūzis	restorāns, viesnīca

K. Valdemāra vārdnīca (1890. gads)

mesli, nodošanas	nodoklis
uzpirkstis, piņģerots	uzpirkstenis
ķīmīga gruntslieta, īpašs elements (par bromu)	ķīmisks elements
vakts tornis	sardzes tornis
nāvigas zāles, ģifts	inde

Vārdam kā valodas pamatvienībai valodas mācības un literatūras stundās vidējās un vecākajās klasēs ierādāma nozīmīga vieta. Katrs valodas vārds ir saistīts ar noteiktu skaņu kompleksu un noteiktu nozīmi. Jau pirmsskolas periodā bērns, mācīdamies valodu, pierod pie vārdiem un to nozīmēm. Valoda, ko bērns pārņem no pieaugušajiem un arī ģimenes locekļiem, ne vienmēr ir nevainojama — tā nav pietiekami izkopta semantiskā un stilistiskā nozīmē. Skolas vecuma bērnam vārdu krājums jau ir tik liels un valodas attīstība ir sasniegusi tādu pakāpi, ka viņa valodu iespējams sākt apzināti ietekmēt, kopt.

Skolotājam vispirms jāpanāk, lai skolēnam būtu skaidra un saprotama katra dzirdētā un lasītā vārda pamatnozīme. Vārdu nozīmes skaidrojums saistāms ar pierakstu un darbu ar vārdnīcām. Katram skolēnam vēlams iekārtot alfabētisku vārdnīcu, kas izmantojama ilgstoši, vairākus mācību gadus. Tādā gadījumā skolēnu darbs un zināšanas labi kontrolējamas. Kontrole jāveic regulāri, ik stundas, izlases kārtībā. Leksikas materiāla skaidrojuma pieraksts burtnīcās nav pārskatāms un jau pēc dažām mācību stundām savu nozīmi zaudē.

Skolēni vārdus var neizprast dažādu iemeslu dēļ, tāpēc atkarībā no tiem jāorganizē vārdu noskaidrošana un pierakstīšana.

Vārds var būt nedzirdēts, jauns, tāds, kas apzīmē nepazīstamu priekšmetu, parādību, darbību.

Iespējams, ka skolēns vārdu ir dzirdējis, bet viņam par to nav pareiza priekšstata, jēdziena:

Ar vārdu var saistīties arī aplams priekšstats.

Dažreiz skolēnam ir izveidojies noteikts priekšstats, jēdziens, bet trūkst vārda.

Vārdu var skaidrot, izmantojot reāliju, t. i., uzskati (pašu priekš-

metu, tā attēlu, zīmējumu), vai arī ar valodiskiem paņēmieniem sniedzot paskaidrojumu, aprakstu, perifrāzi.

Ja skaidrojumam izmanto uzskati, tad vārdnīcā vārdu ieraksta bez vārdiska paskaidrojuma; var izmantot zīmējumu, ja tas vienkāršs (piemēram, vārdiem *olis*, *izpletnis*). Paskaidrojumu var īsi pierakstīt, ja uzskatei izmantota kustība, piemēram, skaidrojot vecus garuma mērus — *spridis*, *olekts*.

Vārdu skaidrojumam izmantojot perifrāzi, min raksturīgākās parādības, darbības pazīmes. Perifrāzi izmanto arī internacionālo aizguvumu skaidrojumos. Īsu perifrāzi vārdnīcā pieraksta šādā veidā:

birzs — lapu koku mežs,
sils — skuju koku mežs,
anatomijs — zinātne par dzīvu organismu uzbūvi.

Vārdnīcā pierakstot, var izmantot arī sinonīmus, antonīmus, piemēram, *šķēle* / *rika* / *rieciens* / *ņuka*; *iztēle* — īstenība. Vārda pamatnozīmi dažreiz var noskaidrot, ja, pierakstot vārdu, to sadala sastāvdaļās, piemēram:

piec — pa — dsmit,
pa — stāv — īg — s,
pat — stāv — īg — s.

Par vārda pieraksta nepieciešamību katrā konkrētā gadījumā jāizšķiras skolotājam. Jāpieraksta tikai tie vārdi, kurus vēlams iedzīvināt skolēna aktīvajā leksikā, ar kuriem būs jāizpilda vingrinājumi.

Skaidrojot vārdu nozīmes, īpaša uzmanība veltījama jēdzienu un virsjēdzienu attieksmēm. Vērojams, ka skolēni definīcijās un skaidrojumos vairās nosaukt virsjēdzienu, jo tā abstrakcijas pakāpe ir lielāka un jēdziena apjoms plašāks. Virsjēdzienu skolēns «apiet», bieži tiecas aizstāt ar vietniekvārdu vai apstākļa vārdu, kas konkrētajā situācijā neka neizsaka, piemēram: *Mežs ir tas, kur aug koki. Arkls ir tas, ar ko ar. Metrs ir tas, ar ko mēri. Izteicējs ir tas, kas kaut ko izsaka par teikuma priekšmetu. Vai arī: Arkls ir, ar ko ar. Metrs ir, ar ko mēri.*

Jāpieprasa, lai skolēni ikvienā gadījumā nosauktu virsjēdzienu — vārdu vai vārdkopu: *Mežs ir vieta . . Arkls ir darbarīks . . Metrs ir garuma mērs . . Izteicējs ir teikuma loceklis . .*

Vārdi ne tikai jāskaidro, bet vienlaicīgi skolēniem jā māca sa-
skatīt, ka leksikas materiālu vārda mākslas meistari izmanto ļoti

mērķtiecīgi situācijas un varoņa pārdzīvojumu atspoguļošanai, ka vārds nav pasīvs, bet gan aktīvs līdzeklis pasaules izziņāšanā.

Skaidrojot vārdu nozīmi, skolēniem pakāpeniski jā māca saskatīt, ka vārdu skaits ir ierobežots, salīdzinot ar reālās īstenības priekšstatu skaitu, kas vārdiem jāatspoguļo, jānosauc. Tādēļ ļoti daudziem vārdiem nav viena, bet gan vairākas nozīmes.

Gan sarunu valodā, gan daiļliteratūrā vārdus lieto ne tikai tiešā, bet arī pārnestā nozīmē. Skolēnam pašam jā saskata, ka vienam vārdam iespējamas vairākas pārnestas nozīmes. Vārda pārnesto nozīmju skaidrošana cieši saistāma ar kontekstu.

Vārda daudznozīmīgums radies dažādā veidā, pamatojoties uz cilvēka praktisko darbību.

1. Cilvēks centies priekšmetus, dabas parādības pielīdzināt sev, tādēļ arī radušies tādi jēdzieni kā *galda kāja s, izkopts zobī, kalna mugura*.

2. Dzīvnieku, retāk priekšmetu nosaukumus izmanto cilvēku raksturošanai, piemēram, *čakls kā irbe, viltīgs kā lapsa, čūska*.

3. Darbības nosaukumus no cilvēka vai dzīvnieka pārnēs uz dabu, piemēram, *vējš svelpj, pērkons sper*.

4. Darbības nosaukumus pārnēs no dabas uz cilvēku, piemēram, *domas riņķo, galva griežas*.

5. Viena priekšmeta vai dzīvas būtnes pazīmes pārnēs uz otru — *gaiļpieši* (puķe), *sniega palagi*.

Vārdu nozīmes pārnēsums plaši izmantots folklorā, it īpaši brahiloģismos — miklās. Ļoti labprāt miklas min vidējā skolas vecuma bērni. Tāpēc skolotājs miklu minēšanu var iesaistīt arī mācību stundās.

Vārda mākslas meistari vārda nozīmes pārnēsumu izmanto kā mākslinieciskās izteiksmes līdzekli, lai valodu padarītu tēlainu.

Skolēniem jā māca saskatīt un atšķirt tradicionālās vārda nozīmes no individuālajiem vārda mākslas meistarū izmantotajiem tēlainās izteiksmes līdzekļiem --- trojiem un to veidiem. Tas ir saistīts ar poētikas jautājumu mācīšanu, iztirzājot konkrētu literāru sacerējumu, tādēļ tam šeit nepievērsīsimies.

Sinonīmi, antonīmi, homonīmi. Skolēni jā pieradina vārdu uzvert ne tikai kā izolētu vienību, bet jā māca saskatīt arī fonētiskās un semantiskās sakarības starp vārdiem (ja tādas ir). Tādēļ jaunākajās un vidējās klasēs skolēniem dod vingrinājumus ar sinonīmiem, antonīmiem un homonīmiem. Šāda rakstura uzdevumus skolēni veic labprāt, jo viens vārds ierosina otru, rada zināmas asociācijas. Praktiski iepriekš sagatavoti skolēni 9. klasē viegli apgūs

Nozīmes ziņā saistītas vārdu grupas

Skandējums	Nozīme	Nosaukums	Piemēri
atšķirīgs	vienāda vai tuva	sinonīmi	parādīt (attēlot) atspoguļot
vienāds	dažāda, savstarpēji nesaislīta	homonīmi	(jumta sastāvdaļa) spēre (kukainis)
atšķirīgs	pretēja	antonīmi	dzimtene — trīmda

teoriju par minētajām vārdu grupām, īpaši tad, ja skaidrojumu saistīs ar tabulu.

Skaidrojot teorētisko materiālu un uzskatei izmantojot tabulu, skolēniem vēlams noskaidrot dažus terminus. Analizējot tabulu, skolēni iepazīušies ar terminiem vārdu grupa un grupu nosaukumiem — sinonīmi, homonīmi, antonīmi. Pēdējo triju terminu pamatā grieķu vārds «onoma», kas tulkojumā nozīmē «vārds»; termina pirmā daļa precizē otru — «sinonīms» — ar līdzīgu vārdu, «homonīms» — ar to pašu vārdu, «antonīms» — ar pretēju vārdu. Vārdu grupā vārdi saistās, asociējas viens ar otru galvenokārt nozīmes ziņā. Ļoti svarīgs ir darbs ar dzimtās valodas sinonīmiem. Tam ir liela vispārīglītojoša nozīme. Ja šo darbu labi organizē un sistemātiski veic kaut vai nelielā apjomā (laika ziņā), tad tas ieinteresē un māca skolēnu vākt, pētīt un sistematizēt leksikas materiālu.

Vidējā un vecākā skolas vecuma bērni un jaunieši tiecas izteikties ne tikai pareizi, bet arī skaisti (šai vecumā sāk rakstīt dzejoļus), intensīvi meklē labākos vārdus šavu domu atspoguļošanai. Tādēļ šajā vecumā ieteicams strādāt ar sinonīmiem un citām leksikas grupām.

Samērā viegli un ātri skolēni uztver faktoros, kas rada sinonīmu rindu — nozīmes kopību, vispārīgo nozīmi. Zināmas grūtības sagādā katras sinonīmu virknes vārdam raksturīgā, atšķirīgā, specifiskā saskatīšana un praktiska izmantošana. Tādēļ darbs ar sinonīmiem galvenokārt jāizvērstā, lai pamudinātu un mācītu saskatīt atšķirīgo vārda nozīmi niansē un radinātu skolēnus sinonīmus praksē pareizi izmantot. Katra sinonīma nozīmes specifika vispilnīgāk atklājas kontekstā.

Skolotājs darbu var organizēt šādi:

- 1) izmantot literāru sacerējumu;

- 2) uzdot skolēniem veikt vingrinājumus;
 3) analizēt skolēnu klases un mājas sacerējumus no leksikas viedokļa.

Pamatojoties uz mācību grāmatas materiālu,⁶ 9. klasē jāsniedz neliels pārskats par sinonīmu klasifikāciju. Šim nolūkam lietderīgi izmantot pierakstu vai tabulu.

Sinonīmu nozīme	
tuva	pilnīgi vienāda
<i>rinda, virkne</i> (parasti gara) <i>karstums, svelme, sveloņa</i> <i>versme, kaisme, kaisums</i> <i>kvelde, tviķoņa</i>	<i>rinda, virkne</i> (2 sinonīmi) <i>avangards, priekšpulks</i> <i>upenes, zustrenes</i> <i>mest, sviest</i>

Sinonīmu rindas pazīšana ļauj mērķtiecīgi izvēlēties vajadzīgo vārdu, lai īsi un skaidri pateiktu domu. Sinonīmu zināšana un prasmīga izmantošana var novērst viena un tā paša vārda nevajadzīgu atkārtotību, novērst stila neveiklību.

Vecākajās klasēs lietderīgi norādīt, ka dažreiz latviskajiem vārdiem atbilstošie internacionālie sinonīmi raksturīgi ar īpašām lietošanas tradīcijām, piemēram, *eksports* parasti lietojams kā termins, bet sinonīmam *izvedums* termina nozīmes nav. No internacionālā vārda bieži vien vieglāk un ērtāk darināt dažādus atvasinājumus, piemēram, *telefons* — *telefonisks, telefoniste, telefonogramma* (sal. ar vārdu *tālrunis*).

Lai skolēni uzskatāmi pārliecinātos, ka sinonīmi valodu padara krāšņu un bagātu, ieteicams pievērsties rakstnieka valodas analīzei, parādot kā rakstnieks savas domas pasaka, ar kādu vārdu starpniecību tās novada līdz lasītājam un padara iedarbīgas.

Tāpēc regulāri jāveic vingrinājumi ar sinonīmiem.

No apjoma ziņā neliela literāra sacerējuma var uzdot skolēniem izrakstīt noteiktas nozīmes sinonīmus. Ieteicams izrakstīt sinonīmus kopā ar kontekstu, jo tad uzskatāmāk redzama to izmantošanas nepieciešamība. Skolotājs var izmantot konkrētiem apstākļiem atbilstošas darba formas, piemēram:

No A. Upīša stāsta «Sūnu Ciema zēni» nodaļas «Trīs tāli braucēji» izrakstīt teikumus un pasvītrot darbības vārdus, kas raksturo Ciema sievu gaitu.

No J. Sudrabkalna dzejoļa «Lāčplēsis» izrakstīt sinonīmus lietvārdam «karš» un darbības vārdam «spidēt».

⁶ Latviešu valoda 9.—11. klasei. 8., 9. lpp.

Darbā ar leksiku pēc iespējas vairāk ieteicams izmantot vārdnīcas. Skolotāji var izmantot Latviešu valodas sinonīmu vārdnīcu⁷ un J. Ozola sakārtoto krājumu Daži leksikas materiāli.⁸

Ja skolēnam uzdod uzrakstīt sinonīmu virkni, tad ieteicams orientējoši norādīt to skaitu. Katru sinonīmu vēlams iecerēt teikumā:

Uzrakstīt 3—5 sinonīmus darbības vārdam *iet* un iesaistīt tos teikumos.

Uzrakstīt 3 sinonīmus īpašības vārdam *spēcīgs* un iesaistīt tos teikumos.

Uzdevumu paskaidrojot, var nenosaukt nevienu no sinonīmiem, bet sniegt tikai vēlamus sinonīmu virknes nozīmes aprakstu.

Uzrakstīt 3 darbības vārdus, kas nosauc cilvēka domāšanas procesu. Darbības vārdus dot teikumos.

Uzrakstīt 5 darbības vārdus, kas nosauc cilvēka acu skata veidu. Darbības vārdus dot teikumos.

No doto vārdu virknes izsvītrot vārdus, kas nav sinonīmi, atlikušos vārdus dot teikumos:

labs, patīkams, jauks, lādzīgs, valdzinošs, pievilcīgs;

zemnieks, kolhoznieks, talcinieks, zemkopis, arājs.

Sinonīmu virkni ar vēlamo vārdu skaitu var dot skolotājs.

Uzrakstīt teikumus ar dotajiem sinonīmiem:

atklāt, atsegt, parādīt, atrast; dzīt, triekt, gaiņāt, trenkāt; dzimtene, tēvija, tēvzeme; peļķe, palts, lāma, pančka; rets, skrajš, plāns.

Dot tikai vienu kādas vārdu šķiras virkni.

Īpašības vārdiem pierakstīt sinonīmus, iesaistīt tos teikumos:

runīgs, jautrs, spēcīgs, žīgls, bikls, žirgts, dzedr, tukls, laisks, daiļš, pikts, neratus.

Dotajiem īpašības vārdiem uzrakstīt latviskus antonīmus:

internacionāls, grandiozs, maksimāls, humāns, aktīvs.

Piezīme. Katra internacionālā vārda nozīme noskaidrojama pirms attiecīga vingrinājuma izpildes. Vislabāk izraudzīties tādus internacionālus vārdus, kurus skolēni saprot un savā valodā brīvi lieto.

Sinonīmu mācīšanu ieteicams saistīt ar literatūras un valodas mācīšanu, piemēram, runājot par vārdu šķirām, kurām tie raksturīgi.

Skolēnu klases un mājas sacerējumus vēlams analizēt arī no tajos izmantoto sinonīmu viedokļa, īpašu uzmanību pievēršot prasīgai sinonīmu izvēlei. Sinonīmu nezināšana rada viena un tā paša vārda vai vienas un tās pašas saknes vārdu nevajadzīgu atkārtotību. Skolēnu kļūdu skaidrojumos jāprasa pievērsties arī šāda rakstura kļūdām, veicot vingrinājumus ar sinonīmiem.

Antonīmi veido īpašu semantisku grupu. Ar šīs grupas vārdiem skolā strādā samērā maz vai arī nemaz. Darbs ar šo leksikas grupu jāizvērs pēc iespējas plašāk, jo antonīmi ļoti labi izceļ pretstatus. Antonīmiem raksturīgs tas, ka tie nosauc viena veida parādības, tāpēc arī antonīmu pāri veido viena vārdu šķira (*tālums* —

⁷ Latviešu valodas sinonīmu vārdnīca. Rīgā, 1964.

⁸ J. Ozols. Daži latviešu leksikas materiāli. Rīgā, 1958.

tuvs, tālu — tuvu, mierīgs — trauksmais, zelt — vīst).

Darbs ar antonīmiem skolā jāpaplašina, tas ir ļoti interesants, attīsta skolēnu domāšanu, māca pretstatīt, vērtēt, radina izteiktus spilgti un daudzveidīgi.

Parasti antonīmi sastopami vienā teikumā. Mācot folkloru, lietderīgi pievērsties parunām, sakāmvārdiem, kur antonīmi sastopami samērā bieži, piemēram:

Cik gudrs pa gadu uz ceļ, tik muļķis pa stundu izārda.

Analizējot literāru sacerējumu, lietderīgi pievērst skolēnu uzmanību teikumiem, kuros antonīmi rada ļoti reljefu, emocionālu izteiksmi:

Cik Tauriņam izdevās iepotēt zēnam no savas patmilīgās dzīves gudrības, tik vecais dārznieks lēnā garā izravēja — nezāli pēc nezāles, digli pēc digļa. (V. Lācis)

Darbs ar antonīmiem labi iekļaujas morfoloģijas mācīšanā. Skolotājs pēc savas izvēles un vajadzības var skolēniem uzdot papildu vingrinājumus. Tie ir viegli individualizējami, piemēram:

Atrast sinonīmus dotajiem lietvārdiem: debess, uguns, gaisma, gudriba, mīlestība.

Atrast antonīmus dotajiem īpašības vārdiem: gudrs, labs, mīļš, svešs, izdevīgs, ērts.

Atrast antonīmus dotajiem darbības vārdiem: steigties, smieties, nīst, atrast, dot, ļaut, uzvarēt.

Katru vārdu pāri dot teikumos — abus vārdus iesaistīt vienā vai katru savā teikumā.

P i e z ī m e. Strādājot ar minētajām leksikas grupām, jāraugas, lai vārdi tiktu doti teikumos, tādēļ skolotājam nav jācenšas sniegt ļoti garas vārdu virknes.

Dotajā teikumā daudzpunktu vietā ierakstīt vārdu, kas būtu antonīms pašvītrotajam:

Skrienot zēns p a k r i t a, bet tūlīt ...

Meitenes dziesmu zināja no s ā k u m a līdz ...

Nosaukt antonīmiskās pazīmes dotajiem vārdu pāriem: lācis — stirna (neveiklība — veiklība); lauva — zaķis (drosme — bailīgums); gliemezis — vējš; uguns — ledus; kapitālists — strādnieks; zeme — debess.

Analizējot kādu dzejoli vai literāru sacerējumu, var uzdot skolēniem pierakstīt antonīmus tādiem vārdiem, kām tas ir iespējams. Šis uzdevums ir rezultatīvāks no valodas mācīšanas viedokļa, ja vārdus grupē pa vārdu šķirām.

Homonīmi ir vārdi ar vienādu skanējumu un vienādu rakstību, bet pavisam atšķirīgu nozīmi. No valodas metodikas viedokļa homonīmi ir viena no leksikas grupām, ko skolotājs ar panākumiem

var izmantot, lai pamudinātu skolēnus ielūkoties vārdā dziļāk, pamatīgāk, lai pamudinātu vērtēt konteksta lielo nozīmi un lai izraisītu dažādas, pat ļoti atšķirīgas asociācijas. Tas audzina uzmanību, vērīgumu, rada patiku analizēt, spriest. Pēdējam nolūkam īpaši noderīgi ir formu homonīmi jeb homoformas, kā arī homogrāfi — vārdi, ko vienādi raksta, bet izrunā dažādi, jo latviešu rakstībā nešķir šauro un plato e, ē, kā arī neapzīmē intonāciju.

Izpildot vingrinājumus ar homonīmiem, skolēns sāk izprast vārda formu, iemācās to pareizi lietot un noteikt tekstā.

Skolotājs dod vārdu formu homonīmu un aiz tā iekavās skaitli. Skolēnam jāsadomā skaitlim atbilstošs homonīmu skaits. Uzdevumu izpilde var būt divējāda: 1) skolēns gramatiski analizē doto vārdu formu tik reizes, cik iekavās dotais skaitlis prasa; 2) skolēns iesaista doto vārda formu teikumos atbilstoši iekavās uzrādītajam skaitlim. Abas prasības var apvienot:

Ceļi (2): 1) daudzskaitļa N. 1. deklinācijas lietvārdam *ceļš*;
2) daudzskaitļa N. 2. deklinācijas lietvārdam *celis*.

1. *Padomju jaunietim pavērti daudzi ceļi.*
2. *Ceļi jāsgā no triecieniem un apaukstēšanās.*

Zāles (8): 1. *Pavasārī pļavās zied dažādas zāles.*
2. *Skolēni lasīja zāles, lai izdaiļotu telpas.*
3. *Meitene noadīja jaku zāles zaļumā.*
4. *Aptiekā tikko saņēma jaunas zāles.*
5. *Jaunās zāles slimniekam palīdzēja.*
6. *Zāles viena daļa bija spilgti apgaismota.*
7. *Jaunajā kultūras namā izbūvēja divas zāles.*
8. *Plašiem sarikojumiem nepieciešamas lielas zāles.*
sirds (2); *domā* (2); *priedes* (3).

Iespējams, ka vienā formā vārdi ir homonīmi, bet citās formās tie tādi nav:

degt (2) $\left\{ \begin{array}{l} \text{degu} \\ \text{dedzu} \end{array} \right.$

irt (2) $\left\{ \begin{array}{l} \text{iru} \\ \text{irstu} \end{array} \right.$

aust (2) $\left\{ \begin{array}{l} \text{aužu} \\ \text{austu} \end{array} \right.$

Arī uz intonācijas starpību var pamatoties nozīmes atšķirība (rakstībā tā neatspoguļojas):

*dzīt (2); plāns (2); valgs (2); valgs (2);
griezti (2); stāvs (2); stops (2); pods (2).*

Skolēnu uzdevums iesaistīt vārdus teikumos, kas atspoguļotu to nozīmes starpību.

Piemēram:

1. *Pilsētās mājām parasti ir vairāki stāvi.*
2. *Mazām un straujām upēm dažreiz ir stāvi krasti.*

Darbu ar leksiku atvieglo un padara interesantāku izdales materiāls. Tas dod iespēju uzdevumus savlaicīgi sagatavot un ilgstoši uzglabāt. Darbā ar leksiku tam ir sevišķi svarīga vieta. Nopietni jāapsver iespējas darbu ar vārdnīcām izvērst gan valodas, gan literatūras stundās. Vārdnīcām jāklūst par skolotāja darba neatņemamu sastāvdaļu. Ja skolotājs pats labi zinās un izpratis dažādas leksikas grupas, ja veiks sistemātisku darbu ar leksiku, tad leksiku iemilēs un pareizi novērtēs arī mūsu jaunā paaudze.

М. А. БРИГЕ

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ ЛЕКСИКИ

Словарный запас языка, или лексика, отражает богатство словарного состава языка, поэтому на уроках родного языка и литературы учителя должны уделять ему соответствующее внимание. Лексическая работа одинаково тесно связана как с уроками языка, так и литературы, ее нужно проводить как в средних, так и в старших классах. На уроках языка нужно продуманно акцентировать внимание на грамматическом значении слова и показать его. На уроках по литературному чтению и литературе в центре внимания должно быть слово главным образом с точки зрения отражаемого им понятия и средства образного выражения. В статье основное внимание обращается на слово как основную единицу языка, на его значение, омонимы, антонимы, синонимы, показаны основные возможности в преподавании и даны соответствующие упражнения.

Работу по лексике нужно стараться активизировать, сделать ее интересной, использовать также различные словари и таблицы.

Если учитель сам хорошо поймет место и значение лексики в изучении языка, правильно оценит лексику и работу над ней и наше молодое поколение.

A. LAURE

DAŽI FRAZEOLOĢIJAS MĀCĪŠANAS JAUTĀJUMI

Latviešu valodas un arī literatūras mācīšanās viens no galvenajiem uzdevumiem ir attīstīt skolēnu valodu, izkopt spēju izteikt savas domas vārdos un rakstos atbilstoši literārās valodas normām. Šā uzdevuma veikšanā ļoti nozīmīga vieta jāierāda dažādām darba formām un metodiskiem paņēmieniem ar skolēnu vārdu krājumu tā nemitīgai aktivizēšanai un paplašināšanai. Latviešu valodas programmā šajā sakarā ir norādīts: «Valodas mācības stundās, tāpat kā literatūras lasīšanas stundās, sistemātiski jāpaplašina skolēnu vārdu krājums: jāizskaidro nesaprotamie vārdi un izteicieni. Jāpanāk, lai skolēni tos prastu iesaistīt savā valodā.»¹

No leksiskajiem līdzekļiem domu izteikšanā īpašu, nozīmīgu vietu ieņem frazeoloģismi, tāpēc tie jāapgūst visā valodas un literatūras mācīšanas procesā.

Frazeoloģismu mācīšanas nepieciešamību lielā mērā nosaka arī prasība skolas un mācību darbu tuvināt dzīvei. Skolēniem pēc iespējas pilnīgāk jāapgūst dzimtā valoda, tās leksiskās un gramatiskās bagātības. Frazeoloģismi ar savu lakonisko, bet reizē spilgtu un trāpīgu izteiksmi ir ļoti nozīmīgs sarunvalodas elements, tāpēc nepieciešams, lai skolēni mācītos tos lietot savā valodā. Tā kā latviešu valodniecībā frazeoloģismi maz pētīti, tad līdz šim nav publicēts arī neviens metodisks apcerējums par to mācīšanu. Arī pēdējos gados izdotajās «Literatūras hrestomātijās» nav dots neviena frazeoloģisma skaidrojums, lai gan daudzos gadījumos skolēniem tekstā sastopamo frazeoloģismu nozīme nav zināma.

Lai rosinātu skolotājus sistemātiski strādāt ar frazeoloģismiem, šajā rakstā aplūkotas dažas darba formas ar tiem 5.—11. klasēs latviešu valodas un literatūras mācīšanas stundās.

Tuvāk apskatīti šādi nozīmīgāki jautājumi:

- 1) skolēnu iepazīstināšana ar frazeoloģismiem kā nozīmīgu valodas sastāvdaļu;
- 2) frazeoloģismu izcelšanās skaidrošana;
- 3) dažas frazeoloģismu mācīšanas darba formas;

¹ Latviešu valodas programma. Rīgā, 1965., 3. lpp.

4) nozīmīgākie frazeoloģijas jautājumi un ar tiem saistītie skolēnu valodas stila izkopšanas uzdevumi vecākajās klasēs.

Ar frazeoloģiju kā valodniecības zinātnes nozari un frazeoloģismu veidiem skolēni saskaņā ar 1965. gada programmām teorētiski iepazīstas 9. klasē,² kur šiem tematiem plānota 1 stunda gadā. Saprotams, ka tik ļoti ierobežotā laikā skolotājs var sniegt tikai dažu frazeoloģijas jēdzienu skaidrojumu un radīt skolēniem tikai daļēju priekšstatu par frazeoloģijas galvenajiem jautājumiem.

Skolēni jaunākajās, bet it sevišķi vidējās klasēs iepazīstas ar frazeoloģismiem un praktiski vairāk vai mazāk tos lieto savā valodā. Tā kā frazeoloģismi padara valodu spilgtāku, tēlaināku un vieglāk uztveramu, nepieciešams kā valodas, tā literatūras stundās izraisīt skolēnos interesi par frazeoloģismiem. Skolotājam ar piemēriem jāparāda frazeoloģismu emocionālā nozīme valodā.

Lai raksturotu frazeoloģismu spilgtumu un noskaidrotu jēdzienu *f r ā z e*, jau 5. klasē var labi izmantot M. Gorkija darba «Ļaudis» fragmentu «Grāmatas», kur lasām:

«.. Bieži vien veselas frāzes iestrēdza atmiņā kā skabargas pirkstā un neļāva ne par ko citu domāt.»³

Šā teksta leksiskajā analizē skolotājs noskaidro vārda «frāze» nozīmi, proti, ka frāze ir nozīmes ziņā saistītu vārdu savienojums. Šādi vārdu savienojumi var būt gan brīvi (piemēram, neļāva domāt), gan ar saistītu nozīmi (piemēram, lauzīt galvu). Vārdu savienojumus ar saistītu nozīmi sauc par frazeoloģismiem. Turpmākajā teksta analizē skolēni var vingrināties uzmeklēt tekstā frazeoloģismus, piemēram:

«Viņam kā melns mākonis seko karotāju pulks.»⁴

«Nu, lūk, draudziņ, viss iet uz labo pusi.»⁵

Pieredze rāda, ka skolēni, lasot literatūru, tos ne vienmēr ievēro un pareizi izprot. Tāpēc frazeoloģismu mācīšana jāsāk ar to uzrādīšanu tekstā un izskaidrošanu. Šis darbs labi iekļaujas literatūras stundās, lasot un analizējot dažādus tekstus. Piemēram, daži skaidrojami frazeoloģismi A. Brigaderes pasaku lugā «Maija un Paija», ko māca 5. klasē:

«Visu padara. Acīs nelec» — nerunā pretī.

«Kāds tad lai esmu? Man liela muiža, ko domā!» — man vienalga, ko par mani domā.

«..kad pūcei aste ziedēs» — tas nekad nenotiks.

² Latviešu valodas programma. Literatūras programma IX—X klasei ar latviešu mācību valodu. Rīgā, 1965., 9. lpp.

³ Literatūras hrestomācija 5. klasei. Rīgā, 1959., 81. lpp.

⁴ Turpat.

⁵ Turpat, 83. lpp.

Skolēni paši ne vienmēr apzinās, ka viņi frazeoloģismus nesa-prot. Skolotājam, gatavojoties stundām, jāieplāno arī tekstā sastopamo frazeoloģismu analīze un jāizdomā attiecīgi jautājumi, kas dotu iespēju pārliecināties par to izpratni. Šādās sarunās nereti atklājas, ka skolēniem nav skaidri pat sarunvalodā bieži sastopami izteicieni, kā *sāp sirds, būt uz vienu roku, no kauna ielīst zemē* u. c. Skolotājam savā skaidrojumā jāpievērš skolēnu uzmanība frazeoloģismiem kā stabiliem vārdu savienojumiem, ko lieto saistītā resp. pārnestā nozīmē.

Literatūras stundās skolotājam mērķtiecīgi jāizmanto visas iespējas, lai skolēni frazeoloģismus tekstā atrastu un izprastu. Jau 5. klasē skolēnu uzmanību var pievērst frazeoloģismu lietošanai gan tēlojumos, gan dialogos. Tā, piemēram, ar frazeoloģismiem ļoti piesātināta ir A. Griguļa stāsta «Trešā brigāde»⁶ varoņu un arī paša autora valoda:

Pirmajā mirkli Vitai gribējās ielīst zemē. 109. lpp.

Viņš atcerējās savu likteni, un kaklā atkal iespiedās kamols. 111. lpp.

Šo tēva piezīmi Gusts sevišķi neņēma pie sirds. 112. lpp.

«Puika, nepalaid muti,» tēvs uzsauca. 112. lpp.

Gustam no bailēm mati sacēlās stāvus. 113. lpp.

«Esat jau gaisa gabalu nogājuši, saimnieks lišķīgi runāja. 114. lpp.

Baiba par to viņu drusku uzvilka uz zoba. 119. lpp.

No šī brīža par muguras atliekšanu vairs nebija ko domāt. 125. lpp.

Skolēniem jāmaca novērtēt frazeoloģismu tēlainība un lakonisms, piemēram:

Skolēni zina, ka Vita jutās ļoti neērti, apzinādamās, ka zēni negrib viņu ņemt līdz uz trektoru sagaidīšanu. Tātad autors varētu arī teikt: *Vita jutās ļoti neērti, viņai bija kauns* vai citādi, taču šie vārdi tik labi un pilnīgi neraksturotu Vitas izjūtas kā teiciens *Vitai gribējās ielīst zemē*. Tas parāda gan viņas nedrošību, gan bailes par zēnu izturēšanos, gan neērtības izjūtas, gan vēlēšanos šajā brīdī nebūt šeit. Tikai pēc šā frazeoloģisma semantiskās analīzes skolēni saprot, cik liels gribas spēks Vitai bija nepieciešams, lai savas izjūtas pārvarētu: pieietu pie zēniem un sniegtu tiem roku.

Kad skolēni jau prot frazeoloģismus valodā uztvert, viņus var uzaicināt savākt dzirdētos, kā arī pašu valodā lietotos frazeolo-

⁶ Skat. Literatūras hrestomātiju 5. klasei.

ģismus. Piemēram, Rīgas L. Paegles 1. vidusskolas 5.a klases skolēni 1960./61. mācību gada beigās savāca frazeoloģismus un izveidoja no tiem vārdnīcu, sakārtojot tos alfabēta kārtībā pēc frazeoloģisma pirmā vārda. Tādējādi skolēni atkārtoja arī alfabētu un praktiski vingrinājās tā lietošanā.

Skolēnu izveidotā vārdnīca:

*apēst bez sāls;
celt degunu mākoņos, celt gaisa pilis;
darīt galu, dejot pēc cita stabules, dot kājām vaļu, dūša saskrien papēžos, dzīvo, cepuri kuldams;
gāzt kālnus, griezt zobus;
iekrīst kā akā, ielīst aiz kauna zemē, ienākt prātā, izmest no galvas;
kalt no galvas, kārt pie lielā zvana, kārt zobus vadzi, kost pirkstos,
krist uz nerviem, kult tukšus salmus;*

ķert vēju, ķerties pie sirds, ķerties vērsim pie rāgiem;

laist gar ausīm, laist pār galvu, laisties lapās, lauzīt galvu, lauzt sprandu, lauzties vaļējās durvīs, lēkt acīs, likt aiz auss, likt pie sirds, likt visu uz spēles; likties uz auss;

ļaut kājām vaļu;

mazgāt galvu, meklēt kā ar uguni, mest ar acīm, mest mieru, mest skatu, mest plinti krūmos, mētāties ar vārdiem;

neclēt ne ausi, neņemt galvā, nest savu krustu, netīcēt savām ausīm, nodurt acis, nodurt galvu, nokārt lūpu, nolaist acis;

ņemt kājas pār pleciem, ņemt pie sirds, ņemt uz zoba;

palaist mēli, palaist nagus, pa vienu ausi iekšā, pa otru ārā, peldēt pa straumi, pinas kā vīsta pa pakulām, plēsties pušu, plīst no smiekliem, pūst miglu acīs, pūst pilītes;

runāt caur puķēm, runāt caur zobiem;

sadot piparus, savilkt galus kopā, sēdēt kā uz adatām, sēdēt kā uz karstām oglēm, skriet ar pieri sienā, skriet pa galvu pa kaklu, sirds pa muti kāpj laukā, sisties ar galvu caur sienu, spēlēt atklātām kārtīm, spēlēt pirmo vījoli, spļaut balnu, strēbt karstu;

*šaut divus zaķus, šūt baltiem diegiem;
tikl uz zaļa zāra, turēt mēli aiz zobiem;
uzmest lūpu, uzmest skatu;
velkas kā vēzis, vilkt garumā;
zāģēt zaru, uz kura pats sēž.*

Kad skolēni jau spēj tekstā frazeoloģismus atrast un izprot to nozīmi domu pilnīgākā izteikšanā, tos var sākt aktīvi apgūt. Lasot dažādus literāros darbus, skolēni ir pārliecinājušies, ka frazeoloģismi visbiežāk sastopami sarunvalodā, ka tie piešķir runai emocionalitāti un spilgtumu. Frazeoloģismus var iegaumēt tikai tad, ja skolēni izprot to nozīmi. Analizējot katru konkrētu piemēru, skolē-

niem jāmaca uztvert frazeoloģisma tēlainība, lakonisms un tajā ietvertais vispārinājums salīdzinājumā ar kādu vārdu, kam ir tieša nozīme, vai ar brīvū vārdu savienojumu. Taču nedrīkst pārspīlēt frazeoloģismu lietošanas nepieciešamību, jo ir gadījumi, kad skolēni, sevišķi jaunākajās klasēs, oficiālā sarunā sāk iesaistīt sarunvalodas stilam atbilstošus frazeoloģismus. Uz šādām parādībām skolotājam bez kavēšanās jāaizrāda un tās jānovērš.

Skolēnu izpratni par frazeoloģismiem padziļina skolotāja norādījumi vai īpaši organizēta saruna par to izcelšanos.

Daudziem frazeoloģismiem kādreiz ir bijusi sava tieša nozīme, kas ar laiku pārveidojusies. Piemēram, izteiciens *skola maksā naudu* radās tad, kad ik gadus par mācībām bija jāmaksā noteikta naudas summa, tā sauktā skolas nauda. Mūsdienās ar šo frazeoloģismu apzīmē vispārinātu cilvēka atziņu, kas gūta grūtu pārdzīvojumu vai meklējumu rezultātā. Tādējādi sākotnēji izteiktais konkrētais dzīves vērojums ar laiku tiek vispārināts frazeoloģismā.

Frazeoloģisms *strādāt melnās miesās* radās, cilvēkam grūti, ilgstoši strādājot netīru darbu. Tagad ar šo izteicienu apzīmē jebkuru darbu, kas veicams ar lielu piepūli.

Frazeoloģismu saturs nereti atklāj, kādas profesijas cilvēku vidū tie radušies, piemēram: skolotāju vai skolēnu frazeoloģismi — *nezināt ne a, ne b, teikt ābeces patiesību*; zemkopju — *iet kā sapīts, kā ar cirvi nocirst*; zvejnieku — *izžuvis kā āsaka, izmest tīklus*; celtnieku — *trāpīt naglai uz galvas*; mednieku — *dzities pakal diviem zaķiem, dot vilka pasi, mest plinti krūmās, nošaut divus zaķus ar vienu šāvienu*; drēbnieku — *karāties diega galā, šūt baltiem diegiem*; kurpnieku — *ilenu maisā nenoslēpsti, kurpe spiež, uzvilkt uz liestes*; audēju — *mēle iet kā atspole*; mākslinieku — *plūkt laurus, spēlēt galveno lomu, spēlēt pirmo vijoli*.

Dažiem frazeoloģismiem var noteikt arī to rašanās laiku noteiktos sabiedriski politiskos apstākļos. Tā kapitālisma laikmetā radušies frazeoloģismi *nonākt zem āmura* vai *kapeikās dēļ no jumta uz ecēšām lēkt*. Šie frazeoloģismi trāpīgi raksturo kapitālistisko dzīves veidu — cilvēku tiekšanos pēc naudas, konkurences cīņu, kuras rezultātā daudzi iet bojā. Šādu frazeoloģismu analīze dod labu materiālu skolēnu ideoloģiskajai audzināšanai.

Reliģisko mītu un baznīcas mācības ietekmē izveidojušies tādi frazeoloģismi kā *katram savs krusts jānes, pārvilkt krustu, izdzert rūgto bīķeri* utt. Šo frazeoloģismu nozīmes skaidrojums nav vēlams, jo tad par katru no tiem jāstāsta kāds reliģisks mīts vai ticējums. Ar tiem skolēnu atmiņu nevajadzētu piesārņot, taču nepieciešamības gadījumā skolotājam jāsniedz piemēroti komentāri, kas sekmētu antireliģisko audzināšanu. Tā, piemēram, frazeoloģismā *katram*

savs krusts jānes izteikti ekspluatatoru šķiras uzskati — darba-
laudīm jābūt pacietīgiem un pieticīgiem jebkuros apstākļos.

Gan latviešu valodas, gan literatūras stundās skolēnu uzmanība jāpievērš arī frazeoloģismu leksiskajam sastāvam. Ļoti daudz frazeoloģismu sastāvā ietilpst cilvēka ķermeņa daļu nosaukumi. Tas liecina, ka runātājs ar plaši pazīstamiem, konkrētiem vārdiem ir mēģinājis izteikt abstraktas domas — spriedumus, secinājumus, vispārinājumus, kuru formulēšanai viņam nav pieticis vajadzīgo vārdu. Piemēram, izteiciens *vai tev mēles nav mutē?* nozīmē — kāpēc tu klusē, nerunā?

Ilustrācijai var noderēt frazeoloģismi, kuru sastāvā ietilpst dažādu ķermeņa daļu nosaukumi:

- acis** — *acis apmānīt, acis pārgriezis, acis lēkt, acis list, bez acim, mest ar acim* u. c.;
- ausis** — *ausis krit ciet, likt aiz auss, likties uz auss, melo, ka ausis vien kust, necelt ne ausi* u. c.;
- deguns** — *celt degunu mākoņos, dabūt garu degunu, nokārt degunu* u. c.;
- galva** — *galvu nokārt, galvu plēš pušu, izmest no galvas, lauzīt galvu, uz savu galvu* u. c.;
- kakls** — *apnicis līdz kaklam, būt parādos līdz kaklam, pieēsties līdz kaklam* u. c.;
- kājas** — *aut kājas, ielocīt kājas, nostāties uz savām kājām, ņemt kājas pār pleciem, palikt bez kājām* u. c.;
- lūpas** — *atmest lūpu, uzmest lūpu* u. c.;
- mēle** — *mēle niez, mēli deldēt, mēli nokost, palaist mēli, turēt mēli aiz zobiem* u. c.;
- piere** — *skriet ar pieri mūrī* u. c.;
- rokas** — *nolaist rokas, turēt rokas klēpī;*
- sirds** — *sirds ir istā vietā, sirds ir pilna, sirds pa muti kāpj laukā, sirds vai pušu plīst* u. c.;
- zobi** — *griezt zobus, kārt zobus vadzi, rādīt zobus, sakost zobus.*

Skolēni šos piemērus var papildināt ar citiem, ja viņiem tādi zināmi.

Darbu ar frazeoloģismiem atsevišķos gadījumos var veikt arī latviešu valodas mācības stundās, ja skolēni analizē tādus teikumus, kuru sastāvā ir frazeoloģismi. Tādā gadījumā vispirms jāpievēršas to semantiskajai analīzei, bet frazeoloģisma sintaktiskajā analīzē teikuma locekļi jānosaka to savstarpējo sintaktisko attiecsmju sakarā.

Analizējot teikumus, uzmanība jāpievērš frazeoloģiskiem salī-

dzinājumiem. To nozīmes analīze rosina skolēnu iztēli, bet sintaktiskā analīze nostiprina skolēnu zināšanas par teikuma locekļiem, kas var būt izteikti ar salīdzinājumu. Skolēnu uzmanība jāpievērš tam, ka salīdzinājuma partikulas priekšā komats nav liekams, piemēram:

Viņš sēdēja kā uz adatām, brīdi pa brīdim pamezdams aci uz savu audzinātāju.

Šajā teikumā frazeoloģiskais salīdzinājums *kā uz adatām* ir veida apstāklis.

Skolēnu vārdu krājuma aktivizēšanai un kuplināšanai ar frazeoloģismiem var izmantot dažādus mutvārdu un rakstveida vingrinājumus. Tos var organizēt kā latviešu valodas un literatūras stundās, tā arī ārpusklasses nodarbībās gan vidējās, gan vecākajās klasēs. Ja darbs ar frazeoloģismiem stundās ir tikai atsevišķs elements, kas aizņem nelielu stundas daļu, tad ārpusklasses nodarbībās iespējas strādāt ar frazeoloģismiem ir daudz lielākas. Vingrinājumus, kuros ietverti frazeoloģismi, var izmantot gan nesekmīgu un mazsekmīgu skolēnu apmācībā, gan arī latviešu valodas un literatūras pulciņa sanāksmēs, mutvārdu žurnālos, jautājumu un atbilžu pēcpusdienās, tematiskās sanāksmēs, gramatiskajās olimpiādēs utt. Spilgtie, tēlainie frazeoloģismi izraisa skolēnos darba prieku un interesi par valodas jautājumiem. Sniedzam dažus vingrinājumu paraugus, ko skolotājs, ņemot vērā to specifiku, varētu izmantot gan stundās, gan ārpusklasses nodarbībās.⁷

Kur frazeoloģisms?

Uz tāfeles vai plakāta uzrakstīti teikumi — dotā teikuma vienā pusē ir brīvs vārdu savienojums, otrā pusē tie paši vārdi veido frazeoloģismu. Skolēniem jāatrod frazeoloģisms un jāpaskaidro tā nozīme.

*Braucējiem acis lida putekļi.
Zēnam aiz ādas bija ierauta skabarga.*

Uz mēles es jutu saldu garšu.

Mežā mēs gājām pa iemītu taku.

Sniega vīram mute bija iezīmēta istā vietā.

Teikuma beigās rakstītājs pielika punktu.

*Pieklājīgs cilvēks nelien citiem acis.
Māram draugam kaut kas bija aiz ādas.*

Man jau bija uz mēles pateikti jauno zīpu.

Ne vienmēr dzīvē iespējams iet pa iemītu taku.

Viņam jau vienmēr mute istā vietā.

Katram darbam vajag pielikt punktu.

⁷ Sal. A. Г. Арсирий. Из материалов по занимательной фразеологии (V—VI классы). — Русский язык в школе, 1964, 5, 74. lpp.; A. Г. Арсирий. Из материалов по занимательной фразеологии (VII—VIII классы). — Русский язык в школе, 1965, 4, 165. lpp.

Kādos gadījumos sāka?

*met plinti krūmos,
sēž kā uz adatām,
ņem kājas pār pleciem,
nezina ne rīta, ne vakara,
nokrit kā no plaukta.*

Kā citādi?

1. vingrinājums. Aizstāt dotos frazeoloģismus ar citiem vārdiem un tos morfoloģiski analizēt:

*Mācību gada beigas vairs nav aiz kalniem (ir ļoti tuvu).
Ekskursijā mēs uz ātru roku uzcēlām telti (steidzīgi).
No negaisa mēs nobaidījāmies ne pa jokam (nopietni).
Pēc dažām dienām es jau biju uz pēkām (biju vesels).
Pirms eksāmena es drebeju kā apšu lapa (ļoti baidijos).
Mans mazais brālis istaba visu sagriež ar kājām gaisā (rada nekārtības).
Pirmajā brīvdienā es jutos kā debesis (biju priecīgs).
Apmeklēt visas izrādes man nav pa kabatāi (nav iespējams paudas trūkuma dēļ).*

2. vingrinājums. Aizstāt dotos frazeoloģiskos salīdzinājumus ar citiem vārdiem:

*izkaltis kā asaka (ļoti vājš),
nocirst kā ar cirvi (strupi, asi pateikt),
neredzēt kā savas acis (nekad neredzēt),
skrien kā plēsts (skrien ļoti ātri),
iet kā uzvilktis (iet bez pārtraukuma).*

Kurš ir darbības vārds?

1. vingrinājums. Aizstāt dotos frazeoloģismus ar darbības vārdiem nenoteiksmē, noteikt formu un uzbūvi:

*pagriezt muguru — novērsties (atgriezenisks, atvasināts),
nošaut greizi — kjūdities,
celt brēķu — uztraukties,
uzmest acis — paskatīties,
likt aiz auss — ievērot,
mazgāt galvu — rāt,
ņemt priekšā — rāt,
runāt pa kārtiem — tenkot, plāpāt,
vilkt garumā — vilcināties,
skatīties abām acīm — būt uzmanīgam.*

2. vingrinājums. Sadomāt vairākus frazeoloģismus ar vienādu nozīmi un aizstāt tos ar darbības vārdu; analizēt darbības vārda nenoteiksmi:

<i>wilkt uz zoba</i>	izzobot — tiešs, atvasināts, II konjugācija
<i>ņemt uz zoba</i>	
<i>ņemt no zila gaisa</i>	izdomāt
<i>izzīst no pirksta</i>	
<i>necelt ne ausi</i>	neievērot
<i>nelikties ne zinīs</i>	
<i>atvieglot sirdi</i>	izrunāties
<i>izkraut sirdi</i>	

Dara kā ..

Klasē novietoti dažādi dzīvnieku, putnu, kukaiņu u. c. attēli. Skolēniem jāizdomā ar to nosaukumiem salīdzinājumi un jāpaskaidro, kādos gadījumos tos lieto. Piemēram:

bite — *čakls kā bite*, gliemezis — *velkas kā gliemezis*, pile — *iet kā pile uz ledus*, putns — *jūtas kā putns zara galā*, zivs — *jūtas kā zivs ūdeni*, zaķis — *bailīgs kā zaķis*, vilks — *izsalcis kā vilks*.

Līdzīgā veidā var strādāt ar dažādu priekšmetu attēliem. Uzvar tas skolēns, kas pirmais izdomājis salīdzinājumus un var paskaidrot to lietošanu.

Piemēri salīdzinājumiem, kuros ietverti priekšmetu nosaukumi:

akmens — *kā ar akmeni pa pieri*,
 cimds — *kā cimds ar roku*,
 dadzis — *kā dadzis aci*,
 laiva — *kā no laivas izmests*,
 krāsns — *kā uz karstas krāsns*,
 papīrs — *kā neapraktīta papīra lapa*,
 piliens — *kā piliens jūrā*,
 skals — *tievs kā skals*,
 siļķe — *kā siļķes mucā*,
 maiss — *kā caurā maisā*.

Kurš vēl?

Mācoties par vārdu šķirām, skolēni var nosaukt frazeoloģismus ar noteiktu vārdu šķiru. Visvairāk frazeoloģismus izmantoti lietvārdi un darbības vārdi, taču sastopamas arī pārējās vārdu šķiras, izņemot izsaukmes vārdu. Vingrinājumu var organizēt sacensības veidā. Skolotājs norāda, ar kādu vārdu šķiru skolēniem frazeoloģismi jāsadomā. Uzvar tas skolēns, kurš pēdējais var pateikt frazeoloģismā norādīto vārdu šķiru.

Piemēri:

ar lietvārdu — *aizlikt aiz a u s s*,
ar īpašības vārdu — *apēst d z i v u*,
ar skaitļa vārdu — *v i e n ā m i e r ā*,
ar vietniekvārdu — *k l i e g t v i s ā g a l v ā*,
ar darbības vārdu — *a i z l a i s t i e s l a p ā s*,
ar darbības vārda formu divdabi — *a u g t g r i e z d a m i e s*,
ar apstākļa vārdu — *s a v i l k t c i e š ā k s i k s n u*,
ar prievārdu — *d i b i n ā t u z s m i l t i m*,
ar saikli — *n e d z i v s , n e m i r i s*,
ar partikulu — *p u t n a p i e n a v i e n t r ū k s t*.

Kā pateikt citādi?

Doti vārdi vai vārdu kopas. Skolēniem noteiktā laikā tie jāaizstāj ar frazeoloģismiem, piemēram:

ļoti labi zināt — *z i n ā t k ā p i e c u s p i r k s t u s*, kļūdities — *n o š a u t b u k u*, aiz noguruma nespēt parunāt — *n e v a r ē t p ā r l ū p u p ā r s p l a u t*, atpūsties — *a t v i l k t e l p u*, atliekt muguru, kļūt lepnam — *c e l t d e g u n u g a i s ā*, būt ļoti dusmīgam — *b a l t u v i e n s p l a u t*.

Iesāktais darbs ar frazeoloģismiem jāturpina 9.—11. klasēs. Vienīgajā frazeoloģijas mācīšanas stundā, pamatojoties uz vidējās klasēs iegūtajām skolēnu zināšanām un praktisko pieredzi, jāizdara teorētiski secinājumi un jānoskaidro šādi jautājumi:

- 1) frazeoloģija kā zinātne;
- 2) jēdziens par frazeoloģismiem;
- 3) frazeoloģismu veidi:
 - a) brīvie frazeoloģismi;
 - b) idiomas;

4) stila kļūdas, kas rodas, burtiski tulkojot latviešu valodā citu valodu frazeoloģismus.

Teorētiskā materiāla noskaidrošanai skolotāja rīcībā ir Latviešu valodas mācība.⁸ Taču jāpiezīmē, ka frazeoloģijas jautājumi latviešu valodniecībā pētīti ļoti maz.⁹

Runājot par frazeoloģiju kā zinātni, jāparāda tās vieta citu valodniecisku zinātņu vidū, tās sakars ar leksikoloģiju un leksikogrāfiju.

Frazeoloģismu jēdzienu skolēniem vajadzētu zināt, jo iepriekšējos gados skolēni ar tiem ir strādājuši, taču skolotājs uz to paļauties nevar. Nepieciešama frazeoloģismu analīze, no jauna vai atkārtoti noskaidrojot frazeoloģismu kā valodas būvmateriāla leksiskās un semantiskās pazīmes. Sevišķa uzmanība jāpievērš frazeoloģismu nozīmes atklāšanai, ilustrējot dotos frazeoloģismus ar

⁸ Latviešu valoda 9.—11. klasei. Rīgā, 1963., 22.—23. lpp.

⁹ Latviešu valodas stila mācība, Rīgā, 1961., 27. lpp.; J. L o j a. Valodniecības pamatjautājumi. Rīga, 1958., 204. lpp.

piemērotiem paskaidrojumiem. Šajos skaidrojumos var labi iesaistīt arī piemērus no daiļliteratūras, parādot, kā rakstnieki tēlu vai situāciju raksturošanai izmantojuši frazeoloģismus. Jānoskaidro skolēniem tādas frazeoloģismu galvenās funkcijas valodā kā tēlainība, lakonisms, emocionālitate. Skolēniem jāiegaumē, ka frazeoloģismi bagātina valodu: padara to krāsaināku, tautiskāku un interesantāku, tomēr runātājam vienmēr jāzina, kad un cik lielā mērā frazeoloģismus lietot. Tas atkarīgs no valodas stila, ko savukārt nosaka runas saturs, apstākļi, kādos runā, mērķis, kādēļ runā, kā arī runātāja izglītības un inteliģences līmenis. Frazeoloģismu apskatu — to lietošanu dažādos valodas stilos — skolotājs turpina II. klasē šim nolūkam īpaši paredzētās latviešu valodas stundās.

9. klasē skolēnu zināšanas par frazeoloģismiem paplašinās: viņi mūcās atšķirt brīvus frazeoloģismus no idiomām. Skolēnu patstāvīgam darbam labi var izmantot Latviešu-krievu frazeoloģisko vārdnīcu.¹⁰

Ciešā sakarā ar frazeoloģismiem iespējams aplūkot arī aforismus. Tie ir kāda zināma vai nezināma autora izteicieni, kas veido veselus teikumus, kuros ietverta kāda atziņa, dzīves gudriba vai sabiedriski politisks vispārinājums, piemēram:

Visu gūst ar zināšanām — arī uzvaru.

(M. Gorkijs)

Laime ir darbā lielās nākotnes labā.

(A. Upīts)

*Ai padomju saule,
Kas tāls bij, ir tuvu,
Ar tevi es mājās
Un pasauli guvu.*

(V. Lukss)

Darbs ar aforismiem, tāpat kā ar frazeoloģismiem, jāsāk jau vidējās klasēs kā literatūras, tā arī valodas mācības stundās, jo aforismi ne tikai bagātina skolēnu valodu, bet tiem ir arī liela audzinoša nozīme. Skolēni, iepazīstoties ar vērtīgiem aforismiem, netieši pievērš uzmanību nozīmīgiem dzīves un darba jautājumiem; viens vai otrs aforisms var rosināt skolēnus aktīvai darbībai, veidot viņos pareizu pasaules uzskatu.

Skolotājam jāveic liels metodisks darbs, lai pieradinātu skolē-

¹⁰ Latviešu-krievu frazeoloģiskā vārdnīca. Rīgā, 1965.

nus aforismus daiļdarbā uztvert un iedziļināties to nozīmē. Aplūkosim dažas darba formas ar aforismiem, ko var praktizēt 5.—8. klasē.

5. klasē, lasot A. Brigaderes pasaku lugu «Maija un Paija», skolotājs pievērš skolēnu uzmanību tiem vārdiem, ko sprieduma vai secinājuma veidā izsaka kāds no lugas varoņiem. Piemēram, uz Vara jautājumu: «*Vai darbs man brālis?*» Maija atbild: «*Vēl vairāk kā brālis. Viņš jau tev atdod visu. Pats tev ieliekas rokās... Viņš tev ar spēku pielej dzislās, ar prieku pielej sirdi. Ar veiksmi locekļus. Ar gudrību prātu*». Pēc šiem vārdiem skolēni vērtē Maijas attieksmi pret darbu — viņa darbu mīl un strādā ar prieku. Skolēni Maijas teiktos vārdus par darbu mācās no galvas.

Līdzīgā veidā skolotājs ikkatrā literārā darbā māca saskatīt aforismus, kuros izteikta kāda atziņa, spriedums, vērtējums, kas lasītājam liek padomāt. Tādi, piemēram, ir arī M. Gorkija vārdi:

Grāmata, draudzīn, ir kā krāšņs dārzs, kur vjss atrodams: ir patīkamais, ir derīgais.

Patiesas ir arī Raiņa vārsmas:

*Runas ir garas,
Darbs ir īss,
No darba varas
Liktenis trīs.¹¹*

Turpinot strādāt ar aforismiem visā mācību laikā, skolēni pakāpeniski apgūst aizvien vairāk dažādu interesantu un satūra ziņā vērtīgu izteicienu. Nereti vecāko klašu skolēni ar lielu aktivitāti apgūst skaistus aforismus, iekārto aforismu albumus, raksta cits citam par piemiņu un mācās no galvas. Kā vidējās, tā vecākajās klasēs skolēni jāmāca aforismus iesāstīt stāstījumā un sacerējumos.

Valodas mācības stundās aforismus var izmantot gramatiskiem vingrinājumiem. Tā, piemēram, ar V. Lāča aforismu «*Lielas sāpes un lieli darbi vieno cilvēkus, zemes un tautas*» 6. klasē var noskaidrot jēdzienu par vienlīdzīgiem teikuma locekļiem, to saistījuma paņēmienus un komāta lietošanu teikumos ar vienlīdzīgiem teikuma locekļiem.

6. klasē tiešo un atgriezenisko darbības vārdu noskaidrošanai ļaži izmantojama, piemēram, šī V. Lāča atziņa:

Ar bēdām vien nevar uzveikt netaisnību. Vajag cīnīties, atmak-sāt, griezt krūtīs ienaidniekam preti.

¹¹ Literatūras hrestomātijā V klasei. Rīgā, 1959., 82., 85. lpp.

Sajos teikumos skolēni var atrast:

darbības vārdus, kam nenoteiksmē ir galotne -t,
" " " " " " -ties.

Skolēni tiešos darbības vārdus var pārveidot par atgriezeniskiem, un otrādi, secinot, ka ne visiem darbības vārdiem ir tiešās un atgriezeniskās formas.

Šo pašu aforismu var izmantot, iepazīstinot skolēnus ar pirmatnīgajiem un atvasinātajiem darbības vārdiem un ar darbības vārdu iedalījumu konjugācijās.

Vecākajās klasēs aforismus var labi izmantot dažādu saliktu teikumu konstrukciju apskatā. Tā J. Raiņa aforismus var izmantot kā ļoti interesantu materiālu, runājot par palīgteikumu veidiem:

Kad gribi būt gudrs, domā daudz domas līdzī un tālāk (laika apstākļa palīgteikums).

Cilvēks nevar būt liels, ja viņš nav radošs (nosacījuma apstākļa, palīgteikums).

Kas zin, ko grib, spēj visu, ko grib (papildinātāja un teikuma priekšmeta palīgteikums).

Pēc skolotāja ierosinājuma skolēni aforismus var vākt paši: izrakstīt no daiļliteratūras un periodikas, katrreiz norādot arī aforisma autoru un avotu, no kura tas izrakstīts. Aforismus var sakārtot albumos.

Frazeoloģijas mācīšanas stundā skolēnu uzmanība jāpievērš stilistiski neveikliem frazeoloģismu tulkojumiem un šabloniskiem izteicieniem, kas šamērā plaši sastopami sarunvalodā un arī publicistikā, piemēram, *piekopt politiku, cīnīties par darba ražīguma kāpinājumu, paātrināt tempus, izvešt pasākumus pa komjaunatnes līniju* u. c. Jāparāda, ka diendienā lietoti vieni un tie paši izteicieni kļūst par valodas štampiem. Tāpēc katram runātājam vai rakstītājam pēc iespējas jāizvairās no šādiem štampiem un jālieto savi vārdi un izteicieni. Šajā sakarā skolēniem var dot vingrinājumus, kur jāizvēlas cits vārds.

No iekavās dotajiem darbības vārdiem jāizraugās piemērotākais:

- (izdarīt, veikt, taisīt) novērojumus,
- (taisīt, izdarīt) secinājumus,
- (stādīt, uzstādīt, uzdot) jautājumus,
- (pacelt, izvirzīt) jautājumus,
- (izvest, rīkot, taisīt, noturēt, organizēt) pārrunas,
- (taisīt, izdarīt, izsacīt) piezīmi,
- (pierakstīt, piedēvēt) vainu,
- (sadurties, sastāpties) ar grūtībām.

Vecākajās klasēs ļoti liels un nozīmīgs darbs skolotājam jāveic arī ar tādiem valodas štampiem un frāzēm, kas bieži sastopamas

skolēnu sacerējumos, bet kuru jēgu skolēns nav ne izpratis, ne centies savdabīgi izteikt. Tādi bieži sastopami izteicieni ir, piemēram, *tiekties uz augšu, tiekties uz priekšu, cīnīties par gaišāku rītdienu vai labāku nākotni, cīnīties par saulainu nākotni vai saulainu rītdienu* utt.

Lūk, dažī izraksti no skolēnu sacerējumiem:

Katrā kolektīvā ir atšķirīgi sabiedrības locekļi, kas ceļ mūsu gaišo nākotni.

Lāčplēsis cīnās pret visu ļauno, par savas tautas gaišāku rītdienu.

Rainis cīnījās par laimīgu nākotni, spožu rītdienu.

Rainis vērsās pret pastāvošo iekārtu, aicina tautu uz labāku dzīvi.

Padomju tauta jau tālā pagātnē cīnījās par savu gaišo nākotni.

Latviešu pirmspadomju literatūra mudina apspiestās tautas masas cīņā uz gaišu un saulainu nākotni.

Nereti skolēnu sacerējumos pat veselu rindkopu veido šāds tukšu frāžu sakopojums:

Raiņa daiļrade tuva visām tautām... Raiņa dzeja, visa viņa daiļrade raugās nākotnē, tā kalpo un allaž kalpos dižajiem un cildenajiem gaišās komunisma ēkas celtniecības ideāliem.

Skolotājam rūpīgi un neatlaidīgi jāstrādā, lai pamazām atradinātu skolēnus no frāžainības. Sistemātiski jāpieprasa izteikt domas ar rūpīgāk izraudzītiem vārdiem un izteicieniem. Šajā ziņā pašā skolotāja runai jābūt par paraugu, jāpanāk, lai mācību grāmatās minēto trūkumu nebūtu.

Sacerējumos skolēnu valoda jālabo, ikreiz ar sarkanu zīmuli pasvītrojot frāžainos izteicienus un dažos gadījumos pat pierakstot kādu repliku, piemēram, frāžaini!, neprecīzi!, pāprotami!, tukšs apgalvojums! utt. Skolotājam jāpaskaidro, ka bieži lietotie skanīgie un emocionālie vārdi, kā *dižs, gaišs, nākotne, rītdiena, saulains*, ja tos attiecina uz visiem cīnītājiem un viņu cīņas mērķiem, zaudē savu konkrēto saturu. Šos izteicienus līdzīgi stabiliem vārdu savienojumiem runātāji pārņem cits no cita, taču tos nevar uzskatīt par frazeoloģismiem. Vienmēr jāmudina skolēni savu domu izteikšanai meklēt un lietot oriģinālus, mazāk lietotus vārdus un izteicienus.

Apkopojot rakstā izteiktās domas, var secināt, ka frazeoloģijas mācīšanas metodikas izstrādāšana ir ļoti aktuāls uzdevums.

Frazeoloģijas mācīšana jāsāk ar pašā skolotāja valodas izkopšanu, vienmēr paplašinot to ar jauniem frazeoloģismiem.

Latviešu valodas un literatūras stundās ar dažādiem paņēmieniem jāattīsta skolēnu interese par frazeoloģismiem, vecākajās klasēs — arī par frazeoloģiju kā zinātnei. Stundās un ārpusklases

nodarbībās jāstrādā ar skolēnu vārdu krājumu, sistemātiski to plašinot gan ar jauniem vārdiem, gan arī ar frazeoloģismiem.

Sis darbs būs sekmīgs tikai tad, ja skolotājs frazeoloģijas mācīšanu izvērsīs visā latviešu valodas un literatūras mācīšanas procesā.

А. К. ЛАУРЕ

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ФРАЗЕОЛОГИИ

Одной из основных задач преподавания латышского языка и литературы является развитие речи учащихся, регулярное и систематическое активизирование запаса слов учащихся, а также обучение их высказыванию своих мыслей правильным литературным языком. В выражении мыслей значительное место занимают фразеологизмы, поэтому работу над ними необходимо ввести в весь процесс овладения языком и литературой.

Фразеологизмы в латышском языкознании теоретически мало исследованы, нет ни одного методического пособия по работе над ними в школе.

В статье рассматриваются некоторые формы преподавания латышского языка и литературы в V—XI классах, для того чтобы стимулировать систематическую работу учителей над фразеологизмами.

Рассмотрены следующие важные, по мнению автора, проблемы:

1) ознакомление учащихся с фразеологизмами как частью строительного материала языка;

2) выяснение происхождения фразеологизмов путем показа того, как в них выражается обобщение конкретных жизненных наблюдений;

3) образцы заданий и упражнений для некоторых форм работы с фразеологизмами на уроках латышского языка и литературы, также как и во внеклассной работе;

4) основные вопросы фразеологии и связанные с этим задачи развития стиля языка учащихся старших классов, причем особое внимание обращается при этом на язык сочинений учащихся.

В связи с преподаванием фразеологизмов рассмотрены афоризмы и даны методические указания по их включению в состав изучаемого материала на уроках латышского языка и литературы.

SATURS
СОДЕРЖАНИЕ

✓ Ievadam	9
✓ A. Ozols. Aizgūtā veclatviešu rakstu valodas leksika un mūsdienu latviešu valoda	11
✓ A. Я. Озол. Заимствованная лексика письменного языка старолатышей и современный латышский язык	49
✓ A. Laua. Par zudušām verbu nozīmēm (pēc latviešu tautasdziesmu materiāliem)	51
✓ A. Г. Лау. К вопросу об исчезнувших значениях глаголов (на материале латышских народных песен)	57
✓ R. Augstkalne. Īsie atvasinājumi mūsdienu latviešu valodā	59
✓ P. A. Augstkalne. Краткие производные слова в современном латышском языке	72
✓ J. Kušķis. Raiņa lietotā vārda <i>dāsns</i> nostiprināšanās mūsdienu latviešu valodā	73
✓ Я. Я. Кушкис. Распространение в современном латышском языке слова <i>dāsns</i> , употребляемого Я. Райнисом	85
✓ R. Veidmane. Leksiskie sinonīmi un to stilistiskās funkcijas	87
✓ P. Э. Вейдемане. Лексические синонимы и их стилистические функции	117
✓ I. Freimane. Vienpersonas vārdi, kas mūsdienu latviešu literārajā valodā apzīmē dabas parādības	119
✓ И. А. Фреймане. Одноличные глаголы, обозначающие явления природы	156
✓ R. Bērtulis. Par lietvārdu <i>briedis</i> un <i>alnīs</i> semantiskajām attiecībām latviešu un lietuviešu valodā	159
✓ P. Я. Бертулис. О семантических отношениях имен существительных <i>briedis</i> и <i>alnīs</i> в латышском и литовском языках	174
✓ M. Rudzīte. Somugriskie hidronīmi Latvijas PSR teritorijā	175
✓ M. К. Рудзите. Финно-угорские гидронимы на территории Латвийской ССР	197
✓ S. Kļaviņa. Latviešu publicistikas valodas biežuma vārdnīca (darba paraņēmieni un pirmie rezultāti)	199
✓ С. П. Клявинь. Частотный словарь латышской публицистики (методика и первые результаты)	215
✓ A. Bojāte. Divvalodu vārdnīcu iekārtojuma principi	217
✓ A. Т. Бояте. Принципы построения двуязычных словарей	224

✓ K. Gailums. Distances adverbu semantika un sintaktiskās funkcijas mūsdienu latviešu literārajā valodā	225
✓ K. Я. Гайлум. Семантика дистанционных наречий и их синтаксические функции в латышском литературном языке	248
✓ J. Rozenbergs. Par ģenitīva pozīciju klasifikācijas principiem	249
✓ Я. Я. Розенберг. О принципах классификации значений родительного падежа	264
✓ J. Kārklīņš. Datīva semantisko un strukturālo funkciju problemātika vienkāršā teikumā	267
✓ Ю. Ю. Карклинъ. Проблема семантических и структуральных функций дательного падежа в простом предложении	296
✓ E. Soida. Daži jautājumi par nominālo vārdkopu reducēšanos	299
✓ Э. Я. Сойда. Некоторые вопросы редуцирования именных словосочетаний	317
✓ E. Liepa. Zilbju struktūra, veidi un robežas vārdā. Zilbe un tās raksturojums lingvistiskajā literatūrā	319
✓ Э. П. Луена. Структура, виды и границы слогов в слове	335
✓ M. Briģe. Daži leksikas mācīšanas jautājumi	337
✓ M. A. Briģe. Некоторые вопросы методики преподавания лексики	347
✓ A. Laure. Daži frazeoloģijas mācīšanas jautājumi	351
✓ A. K. Laure. Некоторые вопросы преподавания фразеологии	365

LATVIESU LEKSIKAS ATTĪSTĪBA

Vāku zīmēja *Sk. Elere.*

Redaktore *S. Cepurniece.* Māksl. redaktors *V. Zirdziņš.* Tehn. redaktore *M. Andersone.* Korektors *A. Ruģēns.*

Nodota salikšanai 1966. g. 30. septembrī. Parakstīta iespiešanai 1968. g. 5. aprīlī. Tipogr. pap. Nr. 3, formāts 60×84¹/₁₆. 23 fiz. iespiedl.; 21,39 uzsk. iespiedl.; 24,03 izdevn. l. Meklens 520 eks. JT 06190. Maksā 1 rbl. 56 kap. Izdevniecība «Zinātne» Rīgā, Turgeņeva ielā 19. Iespiesta Latvijas PSR Ministru Padomes Preses komitejas Poligrāfiskās rūpniecības pārvaldes l. tipogrāfijā «Čiņa» Rīgā, Blauņa ielā 38/40. Pasūt. Nr. 5335.

31952

1.90

*ms
x m sp.
1.58*

109

44 / 1242

LATVIJAS UNIVERSITĀTES BIBLIOTĒKA

0508044032